Українознавство:

концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку

УКРАЇНОЗНАВСТВО: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ

Київ – 2015

УДК 002.4(477)
ББК 72 (4 УКР) 34
Н-34 **Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку** */ П. П. Гай-Нижник (керівник проекту), Т. А. Бевз, О. Є. Гомотюк, С. І. Губський, Я. С. Калакура, А. М. Киридон, І. Й. Краснодемська, В. Т. Лазарєва, А. Ю. Санченко, О. М. Склярова, Л. К. Токар, Д. В. Толочко, Л. В. Чупрій, О. Б. Ярошинський.* – К., 2015. – 504 с.

Рецензенти:

***Буравченков А. О.**, доктор історичних наук, професор*
***Крисаченко В. С.**, доктор філософських наук, професор*

У колективній праці авторами узагальнюються роль, завдання, здобутки й засади українознавства за час відновлення державної самостійності України, аналізуються загальні тенденції та особливості його розвитку на сучасному історичному етапі, поглиблюються концептуальні та теоретико-методологічні основи, з'ясовується роль основних понять і категорій українознавства в його розвитку. Основна увага зосереджується на вивченні досвіду та уроків буття в системі самопізнання й самотворення українського народу; осмисленні феномена національної ідеї як внутрішньої сутності, чинника самовираження нації; обґрунтуванні нових підходів до застосування загальнометодологічних наукових принципів в українознавчих дослідженнях та опрацювання їх методик тощо.

Видання було здійснене в рамках виконання Держбюджетної теми «Українознавство в розбудові незалежної України: теоретико-методологічні проблеми розвитку науки та їх вирішення» на базі відділу української історії (впродовж 2011–2012 рр. – відділ історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства). Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії при Міністерстві освіти і науки України.

Текст подається в авторській редакції.

УДК 002.4(477)
ББК 72 (4 УКР)

ISBN

© Автори., 2015

ЗМІСТ

Роль і місце українознавства у новітньому науковому просторі. Вступне слово (*П. П. Гай-Нижник*) 5

Розділ І На шляху до теорії і практики новітнього українознавства 11

1.1. Історична та історіософська складова українознавства (*О. Є. Гомотюк, Я. С. Калакура*). 11

1.2. Наукове осмислення досвіду та уроків розвитку українознавства (*О. Є. Гомотюк, Я. С. Калакура*) 18

1.3. Джерельна та історіографічна база становлення наукового українознавства (*О. Є. Гомотюк, Я. С. Калакура*) 31

1.4. Методологічний інструментарій історичної науки в системі українознавства (*О. Є. Гомотюк, Я. С. Калакура*) 71

1.5. Внесок вчених української діаспори в розроблення теорії та методології українознавства (XX ст.) (*І. Й. Краснодемська*) 89

Розділ ІІ Теоретико-методологічні основи науки самопізнання українського народу 115

2.1. Роль теорії та методології в науковому самопізнанні українського народу (*Л. К. Токар*) 115

2.2. Закономірності розвитку науки самопізнання (*Л. К. Токар*) 133

2.3. Зміст, структура, функції новітнього українознавства (*Л. К. Токар*). 136

2.4. Системний підхід як неодмінна умова наукового самопізнання українського народу (*І. Й. Краснодемська*) 143

2.5. Досвід і уроки буття народу в його самопізнанні й самотворенні (*Л. К. Токар*). 152

2.6. Ідентифікація й самоідентифікація в системі українознавства (*А. Ю. Санченко*). 165

2.7. Національна пам'ять у бутті українського народу та науці його самопізнання (*А. М. Киридон*) 181

Розділ ІІІ Наукові підходи, засоби та чинники розвитку українознавства в сучасних умовах 207

3.1. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки (*П. П. Гай-Нижник*). 207

3.2. Становлення концепту «національна ідея»
в контексті розвитку українознавства (*Л. В. Чупрій*) 222
3.3. Національна ідея у визначенні сутності та
змісту українознавства (*Т. А. Бевз*) 233
3.4. Концепція українознавства в умовах розбудови
незалежної України (*Л. К. Токар*) 250
3.5. Тяглість в розвитку державницької та громадянської традицій
та їх значення у вирішенні завдань розбудови незалежної України
(*С. І. Губський, В. Т. Лазарєва, О. М. Склярова*) 254
3.6. Наукові дослідження етнонаціональних процесів в сучасній
Україні та вплив етнічних спільнот на характер державотворення
та побудову громадянського суспільства (*Д. В. Толочко*) 342
3.7. Світоглядно-виховний та освітній потенціал українознавства
(*О. Б. Ярошинський*) 362
Додаток. Новітнє українознавство: бібліографія (1989–2014 рр.)
(*О. Б. Ярошинський*) 379

РОЛЬ І МІСЦЕ УКРАЇНОЗНАВСТВА У НОВІТНЬОМУ НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ

Вступне слово

Досить тривалий час в українському науковому (і не тільки) співтоваристві точилися (й тривають досі) суперечки щодо визнання (чи заперечення) українознавства як науки, його призначення, місця, завдань і ролі не лише в академічній спільноті, а й в науковому світі, житті суспільства, народу, держави тощо...

Не вдаючись до екскурсу в історію та деталі наукової, як і псевдонаукової, аргументації «за» та «проти» (залишу цю рутину історіографам і професійним критикам), а також до персоніфікації дискурсу щодо вищезазначеного та до його філософсько-психологічної складової, хотілося б, проте, висловити кілька власних думок з приводу цього питання, аж ніяк не претендуючи на вичерпність і, тим паче, не зазіхаючи на лаври «дороговказувачів» чи «розпиначів» українознавства.

Насамперед нагадаю, що твори українознавчого характеру мають порівняно недовготривалу історію й почали ширитися окремими неофітами-просвітянами від XVIII ст., поволі здобуваючи популярність в освічених колах суспільства. Із плином розвитку українського просвітницького руху, літератури, політизації суспільства в Російській та Австро-Угорській імперіях українознавчі дослідження хоч набували більших і глибших обширів, проте, за умов бездержавництва та утисків імперських метрополій (панівних націй), все ще продовжували перебувати на аматорсько-просвітницькому рівні.

Лише за часів УНР та Української Держави (Гетьманату) 1918 р. були зроблені істотні спроби інституціоналізувати українознавство на державному рівні як офіційну державно-освітню програму, навчальну дисципліну та вивести його на науковий рівень (в державних і урядових установах, для вчительства запроваджувалися курси українознавства, відповідні уроки вводилися у школах, в університетах засновувалися кафедри, було створено Українську академію наук тощо). Проте іноземні інтервенції та подальша кількарічна війна на декілька фронтів, втрата державності й окупація іноземними загарбниками України перервали революційно-еволюційну потенцію українознавства, чому безумовно сприяла б українська національна державність.

Подальша доля українознавства була співставна до долі українського народу, що був поневолений у рідному краї чи розкиданий на чужині. В СРСР, з відомих нині політико-ідеологічних причин, українознавство не мало не те що можливостей до розвитку, а й права на існування, окремі праці українознавчого характеру були публіцистично-заідеологізованого штибу, а поодинокі дослідження українознавчого характеру з претензією на науковий рівень утримували такий статус фактично неофіційно й практично лише завдяки науковому авторитету їх авторів. В діаспорі ж українська еміграція заснувала численні українознавчі центри, але відірваність від джерельної бази, власно-

го народу, національної нижчої й вищої школи, українського академічного і державного підґрунтя, рідної території тощо об'єктивно звели українознавчі центри в еміграції здебільшого до національно-виховного і аматорсько-публіцистичного рівня, головним завданням яких було намагання якомога довше протистояти цілковитій асиміляції на чужині й збереження національної свідомості (національної ідентичності) й мовної (історичної) пам'яті серед української еміграції.

Лише із відновленням державної самостійності Україною українознавство отримало історичний шанс відродитися й піднятися на якісно новий рівень. Проте постійні економічні кризи, соціальні потрясіння й де-факто антиукраїнськість як вітчизняної квазі-еліти, так і українофобство чи не усіх українських урядів звели нанівець потенційні можливості до поширення і розвитку українознавчих досліджень, а примітивізація (показовість) праці заснованих за роки незалежності українознавчих державних науково-дослідних установ та центрів сприяла не підвищенню статусу й авторитету українознавства, а швидше імітації його становлення як науки та всебічній дискредитації (окремі винятки, звісно ж, становили певні вчені-особистості, які лише власними зусиллями та працями надавали українознавчим дослідженням наукового підґрунтя і значення).

Тож, поки що, через низку як об'єктивних, так і суб'єктивних причин українознавчі установи (як і дослідження) не набули ані свого потенційного розвитку, ані належного наукового рівня, ані здобули відповідного визнання. Висновок невтішний, проте і не підсумковий. І ось чому.

Час, що минув після проголошення незалежності України, переконливо підтвердив доцільність і виправданість появи і розвитку українознавства як єдиної системи наукових знань про Україну та український народ. Її утвердження і розвиток об'єктивно диктувалися викликами часу, які невідкладно поставали і постають перед українським народом і його країною.

Минуле 25-річчя ще раз засвідчило – суспільні трансформації, особливо ті, що пов'язані з різкими перемінами у ціннісних орієнтаціях людей, – процес складний, довготривалий і навіть болісний. Він несе з собою не лише романтичні сподівання, емоційні піднесення та нетерпіння звершень, а й розчарування та втрату ілюзій. І в тому проявляються особливості духовного стану народу. А це лише підтверджує істину, що формування духовності, глибоких і твердих світоглядних переконань, – то справа не стільки почуттів та емоцій, як наполегливої і копіткої праці як в матеральній, так і духовній сферах. А за таких обставин особливо відчутною постає потреба, щоб наукова й освітньо-виховна робота в суспільстві й державі органічно були пов'язані з головними лініями розвитку: національними, соціально-економічними й суспільно-політичними інтересами, тими проблемами, які хвилюють спільноту.

Уже наприкінці XX ст. стало зрозумілим, що консолідація українського народу, визначення і освоєння ним шляхів і засобів розвитку в умовах незалежності багато в чому залежатиме і від того, наскільки нашій науці вдасться осмислити і виробити нову методологію й засоби суспільного розвитку, механізми самопізнання й самотворення українського народу, з тим,

щоб вони стали зрозумілими і сприйнятними для спільноти і в першу чергу для її провідників. Без надійних наукових підстав, чітких орієнтирів непросто, а то й взагалі неможливо, прийти до спільної думки і порозуміння. І тому так важливо подбати про вироблення спільного бачення і розуміння не тільки шляхів, а й засобів процесу самопізнання й самотворення народу, формування його свідомості.

Саме керуючись таким розумінням існуючих проблем, колектив науковців, сформований на базі Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії (ННДІУВІ), розпочав дослідження «Українознавство в розбудові незалежної України: теоретико-методологічні проблеми розвитку науки та їх вирішення». В рамках її виконання було передбачено і підготовку даної колективної монографії «Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку». Основна увага зосереджена на: вивченні загальних тенденцій та особливостей поступу українознавства на сучасному етапі; подальшому розробленні його концептуальних основ; дослідженні предмета, методу, функцій і завдань українознавства та значення їх вирішення для суспільного розвитку і розвитку гуманітарної науки; виробленні та поглибленні теоретико-методологічних засад, методології пізнання й самопізнання, творення й самотворення українського народу; з'ясуванні ролі особистості українознавця в розвитку знань про Україну й українство; розвитку основних категорій та понять науки; вивченні досвіду та уроків буття в системі самопізнання й самотворення українського народу; осмисленні феномена національної ідеї як внутрішньої сутності, чинника самовираження нації; обґрунтуванні нових підходів до застосування загальнометодологічних наукових принципів в українознавчих дослідженнях та опрацювання їх методик.

Основними ідеями, підходами та методами, які були покладені в основу цієї колективної праці, є:

• самопізнання, самоідентифікація є неодмінною умовою самоудосконалення й самореалізації народу;

• українознавство сприяє всебічному розвитку самосвідомості та піднесенню культури українського народу, гармонійному розвитку всіх його громадян та діяльності інтелектуальної еліти (інтелігенції);

• українознавство не є ідеологією і політикою держави у прямому їх значенні. Це комплекс наукових знань про Україну й український народ в усьому часі й просторі. Хоч воно може і має стати основою структурування і наповнення змістом усіх складників цілого, у т.ч. й вироблення ідеології, стратегії, політики, напрямів та засобів дії;

• дослідження народу і його країни може бути адекватним лише за умови, коли вироблена чітка система засобів спроможна забезпечити самопізнання й самотворення, коли він (народ) оволодіє закономірностями розвитку та необхідним інструментарієм процесу пізнання (самопізнання);

• процес самопізнання, самоідентифікації й самотворення набуває оптимального характеру, коли він відбувається в органічній єдності вияву об'єкта в усіх сферах його матеріального і духовного буття;

• доля України, світового українства та розвиток українознавства є взаємозалежними, мають об'єктивну здатність до самовідтворення;

• методи аналізу, синтезу, порівняння, історичної ретроспекції, конкретних соціологічних досліджень;

• українознавство в системі освіти і виховання тощо.

Сучасне українознавство аж ніяк не є самостійною окремою науковою галуззю (власне, самостійною окремішньою наукою як такою) в усталено-класичному розумінні, проте доконано заявило й утверджується як самодостатній осучаснений синтез (комплекс) інтегральних наукових знань і дисциплін про цивілізаційний й світоглядно-духовний розвиток українського народу (науково-дослідницький україноцентризм), його нетлінний націєтворчий й соборницький усвідомлений інстинкт (науково-дослідницький націєцентризм) та його державотворчий еволюційний / революційний шлях (науково-дослідницький державоцентризм), основою чого є багатогранний і визначальний стержень: українець (людина / особистість / родина) – українство (спільнота / суспільство / народ) – державництво (нація / цивілізація / держава).

Отже, перш за все, основним питанням в колі дослідницьких проблем українознавства мусить бути українство у всій його єдності та різнобарв'ї (як власні народи є пріоритетними у вітчизнянознавчих науках західних країн – американістиці, англосаксознавстві, полоністиці та ін.), а саме – вивчати свій народ, його споконвічність і витоки, його дух і тіло, його велич, винятковість, державне провідництво й унікальне місце у євро-світовому просторі та цивілізаційному поступі людства.

Проте, чи виключає «синтез (комплекс) інтегральних наукових знань і дисциплін», власне, саму науковість і дослідницьку складову? Очевидно, що – ні, але лише у тому разі, коли до його (у нашому випадкові – українознавства) репрезентантів належать причетні до науки особи із відповідними освітою, системно-аналітичними навичками, що володіють належними теоретико-методологічними знаннями та інструментарієм й іншим науково-інтелектуальним багажем тощо. Ті, що усвідомлюють також і свою особисту наукову відповідальність, а не керуються потягом творчо-патріотичного пориву чи одержимі фантазійно-сенсаційним графоманством. Утім, такі (і не тільки) визначальні критерії та застереження (легітимізація та табу) притаманні науці (науковій діяльності) взагалі й кожній її галузі зокрема.

Та чи доречно на сучасному етапі говорити про будь-яку окремішню науку, чи не є така позиція апріорі науково деструктивною та безперспективною з огляду на інтелектуальний вибух світового постіндустріального (постмодерністського) суспільства й постнекласичної науки, чи існують, врешті, у новітньому науковому просторі ізольовані на самих себе прогресивні науково-дослідні напрями – гадаю, відповідь очевидна – сучасна планета та новітній науковий світ неможливий поза синтезом, комплексним поєднанням, цілого обширу наукових знань і здобутків, теоретичних та практичних досягнень тощо.

І українознавство тут не є і не може бути винятком, а, отже, й за умов дотримання відповідних і належних наукових умов, рівня й дослідницьких вимог і результатів тощо цілком здатне зайняти свою нішу у науковому світі. Нішу не окремішню чи особливу, а належну, з визначеним спрямуванням щодо концептуально-власного шляху розвитку, у відповідності до потреб і запитів часу, із формуванням та інкубацією новітнього українознавчого інтелектуального ядра, яке здатне було б виробляти новітні українознавчі школи, наукові напрями, теоретичні концепції й методологічні засади тощо, а головно – кожного разу відповідати новітнім науковим стандартам та вирішувати нові й нові цивілізаційні виклики, що супроводжуватимуть українців, українську державу й український світ крізь простір, час та історію. А відтак – й здобути суспільне, державне, світове і загальнонаукове визнання.

Павло Гай-Нижник
доктор історичних наук,
завідуючий відділу історичних студій
Науково-дослідного інституту українознавства

Розділ І

НА ШЛЯХУ ДО ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ НОВІТНЬОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

1.1. Історична та історіософська складова українознавства

Розвиток українознавства, як комплексної системи знань, підвищення його ролі як навчальної дисципліни в усіх ланках освіти, як незамінного світоглядного чинника державотворчих процесів і формування національної свідомості людей об'єктивно диктує необхідність опрацювання історичних засад українознавчих досліджень. Історичні підстави, історичні основи українознавчого пізнання, взаємоув'язаність історії та українознавства – одна з ключових проблем його теорії і методології. Деякі аспекти проблеми дістали висвітлення в літературі[1], однак суть історичних засад українознавства, їх зміст і значення для науково-дослідної роботи, для практики наукового дослідження, насамперед специфіка історичних методів в українознавстві, з'ясовані неповно. Недостатня їх розробка, зокрема принципу історизму, історичного підходу і методів пізнання, специфіки їх функціонування в українознавстві, породжує недооцінку окремими дослідниками значення історичної складової українознавчих студій. В чому ж полягає історична складова українознавства та його досліджень? По-перше, у тому, що воно зародилося і розвивалося на досвіді та засадах історичної науки, стало її органічним продовженням. Українська історична думка, починаючи з давньої міфології, усної творчості, літописання княжих і козацьких часів, органічно поєднувала в собі не тільки відомості з історії, а й знання з етнографії, права, релігії, військової справи, космології, культурного, господарського життя, дипломатії, а згодом до її орбіти стали долучатись мовознавчі, літературознавчі, археологічні, антропологічні знання. Синтез цих, а також природничих, географічних, демографічних та інших знань призвів у XIX ст. до появи українознавства як цілісної, комплексної системи наукових відомостей про Україну і українців, домінуюче місце серед яких залишалось за історією. По-друге, історичні знання займають велику питому вагу в структурі українознавства, кожного його концентра.

---

[1] Грушевський М. С. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 4, 15; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. О. Зашкільняка. – Львів, 2004; Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.: Генеза, 2012; Його ж. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007; Його ж. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.-Тернопіль, 2012; Грон В. Історичний контекст розвитку українознавства в міжвоєнні роки // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 95–98; № 4. – С. 120–123; Історія українознавства / За ред. П. П. Кононенка. – К., 2011; Токар Л. К. Наукові основи українознавства, – К., 2014 – 352 с., та ін.

По-третє, українознавство взяло на озброєння вагомий арсенал з методології історичної науки, насамперед принцип історизму, історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, проблемно-історичний методи, а також метод періодизації. По-четверте, дедалі активніше розгортається співпраця українознавців та істориків, які часто виступають в одній особі, що сприяє підвищенню ролі українознавства у збереженні історичної пам'яті, формуванні історичної свідомості та світоглядно-ціннісних орієнтацій українських громадян. По-п'яте, українознавство опирається на надбання історичної науки та на історіографічну теорію як логічне узагальнення історичного та історіографічного процесу, теоретичну систематизацію історичних знань, виведення закономірностей розвитку історичної науки, системи її загальних засад і основних ідей.

Для сучасного етапу світової та вітчизняної історичної науки характерні їх теоретизація, яка передбачає глибше з'ясування сутності історії та історіографії, періодизацію історичної науки, дослідження закономірностей її розвитку, понятійно-термінологічний апарат, трактування історичного процесу. Вона тісно пов'язана з історіософією та методологією, оскільки її ключова проблема – співвідношення теорій історичного знання і теорій історичного процесу в їх розвитку. Існує декілька напрямів теорії вивчення історії, зокрема релігійне, матеріалістичне, ліберальне, локально-історичне, раціонально-критичне, історіографічне, методологічне та ін. Теорія стоїть між історичним фактом (подія, явище, процес) і його науковим осмисленням. Наука вирізняє теорію самої історії, теорію історичного знання і теорію історіописання, які перебувають у взаємозв'язку і взаємообумовленості[2] .

Із середини XIX ст., названого «золотим віком історії», студії з історіографічної теорії посіли важливе місце в діяльності історичних кафедр провідних університетів Європи, була запроваджена навчальна дисципліна «історика», присвячена теорії історії. Питання історичної теорії привернули до себе увагу наукових історичних шкіл, зокрема Ф. Савіньї, Л. Ранке, школи еліт Г. Моски, шкіл історичного синтезу й Анналів та ін. Дослідження В. Дільтея, О. Шпенглера, О. Конта, Е. Дюргейма, Г. Спенсера, Д. Мілля сприяли інституціоналізації історії, історіографії, джерелознавства та філософії історії як окремих наук, утвердженню еволюційного підходу до їх розвитку. Значення теорії для історіографії обґрунтував Б. Кроче, довівши нерозривний зв'язок історії та філософії, історичного і філософського мислення. Кожен історик, досліджуючи факти, неминуче осмислює теорію історії і в такий спосіб забезпечує належний рівень історичного та історіографічного пізнання. Важливу

[2] Кареев Н. Историология. Теория исторического процесса. – Петроград, 1915; Степин В. С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М., 2000; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. – К., 2002; Румянцева М. Ф. Теория истории. Учебное пособие. – М., 2002; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник. – Львів, 2007; Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история. – 2-е изд. – М., 2009; Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К., Тернопіль, 2012 та ін.

роль у розвитку новітньої історичної теорії відіграли парадигмальні підходи американського історика Т. Куна до теоретичних конструкцій науки, у т.ч. історичної, соціологічне бачення історії лідерами школи «Аналів» Л. Февром та М. Блоком, теорія цінностей Г. Ріккерта, цивілізаційна доктрина А. Тойнбі та його теорія «паралельних культур», концепція «нової історичної науки» Ф. Броделя, постмодерністська ідея історичного прогресу, теорія модернізації в історії, за якою історичний поступ відбувається шляхом подолання традиціоналізму, історична локалістика (мікроісторія), інтелектуальна історія, синергетичний та конфліктологічний підходи тощо.

Помітний внесок у розвиток історіографічної теорії належить українським ученим, зокрема М. Максимовичу, М. Костомарову, В. Антоновичу, М. Грушевському, М. Драгоманову, І. Франку, Д. Багалію, І. Витановичу, М. Володимирському-Буданову, Д. Дорошенку, О. Оглоблину, М. Брайчевському, Я. Дашкевичу, С. Дністрянському, М. Ковалевському, М. Ковальському, М. Кордубі, І. Кревецькому, І. Крип'якевичу, В. Кучабському, І. Лисяку-Рудницькому, В. Липинському, І. Лучицькому, М. Марченку, В. Піскорському, М. Петровському, О. Пріцаку, В. Сарбею, С. Томашівському, Д. Чижевському, Ф. Шевченку та ін. В їхніх працях з'ясовано особливості українського історіографічного процесу, викладені теоретичні засади народницького, національно-державницького та соціально-економічного напрямів української історіографії. Питанням теорії історіографії приділяють увагу сучасні історики як в Україні, так і в діаспорі: В. Смолій, Л. Винар, Я. Грицак, Я. Ісаєвич, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, С. Кульчицький, С. Макарчук, В. Масненко, О. Реєнт, С. Стельмах, О. Удод, Н. Яковенко, В. Яремчук, О. Ясь та ін.

Осмислення новітніх теорій історичного процесу та історіографії належить до важливих завдань сучасного українознавства. Що розуміється під історичними основами українознавства? Який зміст вкладається в це поняття? Як реалізується в науково-дослідному процесі взаємодія історії та українознавства? Стислі відповіді на ці питання можна звести до наступних положень:

а) Українознавство як комплексна система знань про Україну, про українство, а відтак і кожне українознавче дослідження має історичний контекст як невід'ємну частину інтелектуальної історії України. Історія є складовим компонентом кожного дослідження, незалежно від того, в рамках якого з концентрів українознавства воно проводиться. Непродуктивною була б полеміка, яка з цих наук старша, яка з них важливіша. Річ у тому, що знання про Україну і українців, починаючи з античних часів, з літописів Київської і Галицько-Волинської держав, упродовж козацько-гетьманської доби і до наших днів розвиваються паралельно і як історичні, і як українознавчі. Усі найвидатніші наші історики від Нестора і Сельвестра, С. Величка і Г. Граб'янки, М Маркевича і Д. Бантиш-Каменського, М. Максимовича і М. Костомарова, В. Антоновича і М. Драгоманова, М. Грушевського і Д. Дорошенка до сучасних служителів богині Кліо – були водночас і українознавцями. Більшість українських істориків були добросовісними і чесними дослідниками, але траплялись і не чисті на руку як у минулому, так і тепер, які вдавались до спотворення історичної правди. Відомо, що фальшування української минувшини

почалося ще з часів переписування на московський лад наших київських, галицько-волинських і литовсько-руських літописів та інших пам'яток.

Понад 300 років тому світ побачив «Синопсис» Інокентія Гізеля (вперше виданий між 1670–1674 рр.). З одного боку, це був по суті перший підручник з української історії, але методологічно він спрямовувався на її органічне пов'язування з історією Московщини. Автор виконав своєрідне замовлення Москви, яка претендувала на статус спадкоємця Риму і всієї київської спадщини. І. Гізель змальовував московських царів як продовжувачів київської династії князів, писав, ніби «Росія» успадкувала Русь Київську, розглядав Україну і Московщину – як спільне спадкове володіння царської династії. У такий спосіб закладався історичний фундамент обґрунтування Російської імперії, формування імперського мислення, а далі в нього поклали свої цеглини Карамзін, Татіщев, Погодін, Соловйов та інші великодержавники. Трагедія полягала в тому, що все це відбувалося на тлі московщення і полонізації України, згортання, а згодом і відкритого переслідування української історичної думки. Не є випадковістю, що частина сучасних великодержавників подають історію українського народу в такий спосіб, що вона набуває не українознавчого, а українофобського звучання.

б) Дослідження в рамках будь-якого концентра українознавства: українська нація, мова, українська земля, українська держава, духовність, світове українство, українські постаті та ін. неминуче має історичне підґрунтя. Це означає, що воно проведене з погляду «українства» та «України» лише історично. Скільки інсинуацій поширюється, наприклад, навколо питання чи мала Україна свою власну державність, чи є наш народ за своєю природою державотворчим, державобудівним. Українознавство, спираючись на здобутки істориків, правників, політологів та ін., не тільки синтезує їхні трактування державотворчих тенденцій українського народу, але й на підставі принципу історизму, надає їм системно-хронологічного характеру, розглядає їх у контексті світових державобудівних процесів. Це й дозволяє українознавству виявляти витоки української державності в дослов'янські та ранньослов'янські часи, в Антському державному союзі, а Київську державу розглядати як першу державу українського народу. Галицько-Волинська держава трактується не лише як спадкоємиця і продовжувач державницьких традицій Києва, а як перша українська держава. Українська державність зберігалася як елемент русько-українського народу у Великому князівстві Литовському. Естафету безперервності української державності підхопило українське козацтво, що проросло з насіння, посіяного київськими та галицькими князями Ольгою, Володимиром, Ярославом, Романом, Данилом та ін. Воно стало творцем Запорозької Січі, Козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького, Гетьманщини. Не стало «пропащим часом» і перервою у державотворчому процесі й XIX ст., яке підготувало нову генерацію політиків і державотворців, інтелектуалів і патріотів, нові політичні партії, що відтворили національну державність України в 1917–1921 рр. у форматі УНР, ЗУНР, Української Держави, Соборної УНР. Сучасне українознавство розглядає як специфічну і суперечливу форму радянську державність України. Українські опозиційні

до тоталітарного режиму сили відновили в 1990–1991 рр. самостійну, незалежну Україну. Інакше кажучи, історичний підхід дозволяє українознавству досліджувати державотворчий процес в Україні як безперервний, а український народ як історичний і державобудівний.

в) Будь-яке українознавче дослідження може бути успішно реалізоване лише за умови послідовного, ретельного дотримання принципу історизму, тобто неодмінного правила: до кожного явища підходити конкретно-історично. Історизм є опорним пунктом українознавства як науки і навчального предмета, а дотримання цього принципу означає постійне і неухильне встановлення як, коли і за яких обставин виникло те чи інше явище, які причини і обставини його зумовили, які етапи в своєму розвитку воно пройшло і чим стало. На підставі історичного підходу вдається предметно з'ясувати витоки українознавчих знань, процес їх приросту і збагачення, їх трансформацію в науку, тобто в систему знань, виявити внесок у його розвиток провідних українознавців, представників галузевих наук – істориків, філософів, правників, етнологів, філологів і т.д., наукових шкіл, інститутів. Історизм допомагає осмислити вплив конкретної епохи, її духовних цінностей та орієнтирів на розвиток українознавства, дати відповідь на питання, чому деякі стереотипи і міфологеми минулого продовжують побутувати в нашому суспільстві сьогодні. Історичний підхід застерігає як від «поліпшення», прикрашування минулого, так і від його очорнення та паплюження. Не випадково, що всі антиукраїнські сили на перше місце своєї злочинної діяльності ставлять паплюження, фальшування або замовчування історії українського народу. Як образно висловлювалась Ліна Костенко, нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирають мову, а потім історичну пам'ять, а далі запускаються зловісно відомі гасла: «такого народу, такої мови не було, нема і бути не може».

г) Більшість українознавців сформувалися як історики, а тому вони бачать в особі українських істориків своїх союзників і партнерів. Батько української національної історіографії, автор славнозвісної «Історії України-Руси» М. Грушевський був водночас фундатором багатьох програм українознавчих досліджень. Він першим підсумував розвиток українських вивчень XIX ст. і проаналізував висвітлення у них вузлових питань українознавства. Історіографічні дослідження вчений розглядав як ідеологічне ядро українознавства, а літописні традиції Київської держави оцінював як такі, що закладали історичну цілісність всієї України-Руси. На його думку, український народ вже в романтичну добу національного відродження виявився власником найбагатшої високопоетичної мови, яка ставила його в рівень із сербським народом серед слов'янства і на одне з перших місць серед тогочасних народів взагалі.

Саме органічний зв'язок і взаємозумовленість історії та українознавства дозволяють повною мірою зреалізувати їх аксіологічну, тобто світоглядно-виховну функцію, осмислити науково і впровадити на практиці духовні цінності українського народу. Забезпечуючи послідовне дотримання аксіологічної функції науки історики і українознавці реалізують головний критерій її цінності та корисності. Практика засвідчує, що чим ґрунтовнішим є історичний фундамент українознавчого пізнання, тим повніше вдається зреалізувати

його потенціал світоглядних можливостей для виховання нового покоління українських патріотів. На цей аспект свого часу звертав увагу М. Грушевський, підкреслюючи, що саме завдяки історії забезпечується солідарність поколінь. Вивчаючи українську історію з методологічних позицій українознавства, а українознавство на ґрунті історії, кожне нове покоління ніби солідаризується із своїми попередниками, звичайно не зі зрадниками і відщепенцями, не з пристосуванцями і прислужниками чужої влади, а зі справжніми патріотами, нескореними героями, для яких Україна завжди була понад усе. В такий спосіб досягається спадкоємність поколінь, передається естафета високих чеснот, ідеалів та історичних традицій, оживає тяглість історичної пам'яті народу.

Очевидно, не випадково «будівничі» тоталітарної системи досить-таки результативно експлуатували виховні можливості сфальсифікованої ними ж історії, аби на її підвалинах клонувати кілька поколінь безбатченків, байдужих космополітів, яничарів, сформувати антиісторичний тип мислення, нігілістичне або меншовартісне ставлення до історії свого народу. Такими людьми легко було маніпулювати, деформувати їхню свідомість, пристосовувати їх до умов репресивного режиму.

Нарешті, ще одна грань взаємодії історії і українознавства, яка пов'язана із вже згадуваною світоглядною функцією українознавства. Вона актуалізується в світлі визначення ролі історії, яке дав І. Франко. Він розглядав вивчення історії як засіб політичного думання. Власне тут українознавство своїм історико-філософським компонентом відкриває колосальні можливості для виховання політичної зрілості громадян, національно-державницької свідомості, надає йому статусу філософії державотворення. Ситуація ускладнюється тим, що важливі рекомендації і пропозиції, які виробляються науковими українознавчими конференціями, нерідко ігноруються владними структурами. Ми ще й сьогодні не маємо дійових державних інституцій, які б по-справжньому опікувалися національними духовними цінностями українців, на правових засадах протидіяли нав'язуванню чужих ідеалів, чужого способу життя, чужої віри, чужої мови, поставили заслін моральному розбещенню молоді. Без українознавчої історії та історизму в українознавстві, поставлених на рейки державної підтримки, неможливо сформувати повноцінну історичну пам'ять, національний характер, почуття національного патріотизму, а саме з ними пов'язане відчуття належності до української нації, до українського громадянства, гордості за свою державу.

У сучасних умовах з'явився ряд нових чинників для тіснішої співпраці істориків і українознавців. Йдеться і про поновлення в 2014 р. усталеного статусу Інституту українознавства.

Таким чином, ретроспективний погляд на ґенезу українознавства переконливо засвідчує, що воно починало свій розвиток насамперед як система історичних уявлень про Україну і українців. Такою була усна народна історія, тобто фольклор, такими були наші давні княжі і козацькі літописи, такою була «Історія Русів», історіософія Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Міхновського, Бориса Грінченка, Іва-

на Франка, Лесі Українки, Володимира Вернадського, Івана Багряного, Максима Рильського, Василя Симоненка, Олеся Гончара, Анатолія Погрібного, такою вона є у творчості Ліни Костенко, Юрія Мушкетика, Дмитра Павличка, Василя Шкляра, Петра Кононенка, Михайла Слабошпицького і багатьох інших наших сучасників.

Водночас із відмежовуванням окремих галузей знань, формуванням спеціальних наук йшов двоколісний процес нагромадження історичних і загальноукраїнознавчих набутків. Сьогодні наука знову повертається до цілісності, до комплексності, до синтезу знань про Україну, який дає нові знання, якісно вищий їх рівень і тут ніщо не може замінити українознавства, науковість і виховні функції якого оптимально реалізуються завдяки його історичним засадам, принципу історизму.

З теоретичними та історичними засадами українознавства, із закономірностями його розвитку тісно пов'язана історіософія, або філософія українознавства. Термін «історіософія» органічно поєднує два грецьких слова – historia і sofia, тобто історію як реальний і об'єктивний процес розвитку природи і людського суспільства в часовому вимірі та науку, що вивчає цей багатоплановий процес, включаючи минуле етносу, нації, людства в усьому його багатоманітті. Слово софія означає премудрість, мудрість, майстерність. Отже, термін історіософії у найбільш популярній формі можна визначити як «мудрість історії». Сучасна наука трактує його як систему знань, які відтворюють рівень філософської свідомості народу, пізнання ним законів історичного розвитку, а в їх контексті – сенсу людського буття і закладають основу для аналізу й оцінки як свого власного досвіду, так і досвіду та уроків буття попередників, вибору найбільш адекватних напрямів та засобів поступу в майбутньому[3]. Філософія і наука українознавства тісно пов'язані між собою, оскільки виступають: а) формами суспільної свідомості; б) носіями знань у формі теоретичних положень, логічних висновків, узагальненого досвіду; в) структурними елементами наукового світогляду, тобто входять у структуру світогляду і моралі. Історіософія українознавства невіддільна від української історіософії, яка базується, з одного боку, на ідеї відрубності та самостійності історії українського народу, а з другого, вона розглядається як невід'ємна, але самобутня частина всесвітньої історії. На основі аналізу новітніх праць українських філософів та українознавців можна стверджувати, що роль та значення історіософського складника як синтетичного знання в розвитку гуманітарної науки загалом і українознавства, зокрема, невпинно підвищується, а історіософський контекст українознавства набуває однієї із його сутнісних ознак як цілісної та синтетичної науки про Україну та українство.

---

[3] Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного поступу // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4. – С.234–240; Сергейчик Е. Н. Философия истории. – СПб., 2002; Ящук Т. І. Філософія історії. – К.: Либідь, 2004; Кремень В., Павленко Ю. В. Історіософія // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.3. – С. 591–592; Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції. – Харків: ХДАК, 2008; Кушерець Т. Деякі методологічні зауваження щодо української історіософії // Український альманах. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 68–70 та ін.

До історіософії українознавства можна віднести теорію українського історичного процесу, його періодизацію, схеми українського етноенезу і державотворення, формування моралі і духовності, національної ідеї та національних інтересів, пізнання, самотворення і самоідентифікацію українського народу, побудови громадянського суспільства, інтеграції України у європейський і світовий простір. Усі ці проблеми не можуть бути науково вирішені без опори на закони філософії, які прийнято вважати універсальними, зокрема: єдності та боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечення, тобто спрямованості розвитку. Без врахування надбань філософії, її закономірностей українознавство неспроможне здійснювати глибинний аналіз нових явищ, процесів і тенденцій розвитку всіх сфер буття народу. Саме філософія допомагає українознавству виробляти якісно нове бачення, нові підходи та дії в сучасних умовах, у т.ч. щодо визначення єдиної стратегії політичного, національного, культурного, економічного, соціального розвитку України, її внутрішньої та зовнішньої політики, яка б забезпечила баланс інтересів окремої людини, певних спільнот і всього народу, консолідувала і об'єднала суспільство, сприяла б виходу із кризи.

Сьогодні українство дедалі більше усвідомлює наскільки важливо, щоб стратегія українського поступу носила цілісний характер, втілювала єдність політичного, економічного і духовного життя. Тільки цілісне бачення, осмислення й системне розв'язання усіх цих проблем в їх часопросторовій єдності дозволять ухвалювати адекватні рішення, враховуючи національний і світовий досвід.

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що теорія, історія та історіософія складають могутній фундамент українознавства, кожного українознавчого дослідження, виступають основою реалізації корінних завдань – творити цілісні, інтегративні та системні, по-справжньому наукові знання про українство та Україну, сприяти реалізації їх історичної місії.

1.2. Наукове осмислення досвіду та уроків розвитку українознавства

Об'єктивні знання про минуле України, переосмислення того досвіду, який акумулювало українознавство, є особливо потрібними у сучасному суспільстві, оскільки слугують науковим підґрунтям для розвитку державотворення, української духовності, політичної культури. Ці завдання в особливий спосіб актуалізуються в умовах глобалізації світу, що характеризується різновекторними тенденціями, зокрема, контактом культур з однієї сторони і національно-культурним збереженням з іншої.

Постає запитання чи буде збережено українську духовність? Вислів французького інтелектуала Анрі Мольро щодо XXI століття, яке буде або століттям духовності, або його зовсім не буде, спонукає до глибоких роздумів про багатовимірність всесвіту, його залежність від суб'єктивних почуттів, моральних засад суспільств, критеріїв оцінки науково-технічного процесу, інформаційних революцій тощо. Левова частка дослідників схиляється до дум-

ки, що глобальна фінансово-економічна криза є кризою системи духовних цінностей, нехтування ними на користь матеріального збагачення. Важливим є опрацювання досвіду та уроків розвитку українознавства, що є акумулятором духовних цінностей, носієм історичної пам'яті, виразником національної ідентичності. У свій час І. Франко наголошував, що «ми мусимо навчитися чути себе українцями, ... поперед усього пізнати ту свою Україну, ... щоб ми розуміли всі прояви її життя...».

Підкреслимо, що кризова ситуація із позиціонуванням у суспільствах духовних цінностей[4], спричинила активізацію досліджень у галузі вивчення історичної, соціальної, культурної пам'яті. Так, Поль Коннертон відновив обговорення феномену колективної пам'яті (розпочаті М. Хальбваксом та ін.)[5]. П. Коннертон концентрує увагу саме на пам'яті, спільній пам'яті про минуле та своєрідній «механіці» передачі, бо пам'ять — колективна пам'ять, соціальна пам'ять чи пам'ять індивідуальна — робить нас тим, чим ми є, вибудовуючи нашу ідентичність і визначаючи нашу приналежність до певної спільноти. Сучасна російська дослідниця Л. Рєпіна, наголошує на активізації досліджень щодо співвідношення індивідуальної та колективної пам'яті у російській інтелектуальній думці. Авторка у цьому контексті апелює до засновників ідеї про роль комунікації у спільноти, наголошуючи, що минуле конструюється в комунікації[6]. А. Соколов визначає зміст соціальної пам'яті у формі: 1) соціально несвідомого, генетично успадкованого; 2) культурної спадщини, що включає предмети духовності (мова, звичаї, традиції, акумульовані і успадковані від попередніх поколінь знання і звички) та матеріалізовані об'єкти у пам'ятках, артефактах, документах і освоєної природи[7]. Чимало публікацій у контексті визначення змісту, ролі, специфіки соціальної пам'яті характеризують обличчя сучасної української гуманітаристики. Для української науки проблема історичної пам'яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності. Л. Зашкільняк підкреслює, що під історичною пам'яттю розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Тісний зв'язок історії та українознавства спрямовує на осмислення ключових етапів розвитку українознавства, що є однією із прикмет динамізму науки.

---

4 Сорокин П. Социальная и культурная динамика. – СПб., 2000. – С. 72–74.

5 Коннертон П. Як суспільства Пам'ятають. – К., 2004. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // litopys.org.ua /connert/ conn. htm ; Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Нов. изд-во, 2007. – 346 с.

6 Репина Л. Феномен памяти в современном гуманитарном знании // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. – 2011. – Т. 155. – К.3. – С. 191–201.

7 Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – С. 118–119.

Історія становлення наукового українознавства – це багатий матеріал, досвід і уроки, цінний методологічний інструментарій, що має значення не лише для розуміння минулого, а й бачення сучасності та осягнення майбутнього. На зламі епох (XIX–XX ст.) відбувалося, з одного боку, становлення українознавства, утвердилися його наукові засади, було нагромаджено великий досвід українознавчих студій, а з іншого – в добу більшовицького тоталітаризму на нього накладено репресивно-ідеологічне табу.

Дослідження цих проблем дало змогу отримати повчальні уроки і для сьогодення, оскільки розвиток українознавства, його впровадження у суспільство, державу зумовлювали як нерозуміння з боку владних структур його значення, недооцінку світоглядно-виховних функцій українознавства, так і повне несприйняття. Тенденції розвитку українознавства дадуть змогу відповісти на виклики XXI ст. лише за умов критичного використання набутого досвіду, консолідації українознавчих сил материкової України та діаспори, пошуку нової парадигми наукових досліджень, підготовки нової генерації дослідників.

Стимулом для розвитку українознавчих дисциплін було зростання національної свідомості громадянства під впливом національно-визвольного руху, започаткованого творчістю Т. Шевченка, діяльністю кирило-мефодіївців, «Руської трійці», громадівців і тарасівців. Це був переломний період, що характеризувався активізацією всіх гуманітарних наук загалом, які дали змогу поглибити знання про Україну та українців.

Аналіз етапів розвитку українознавства дозволяє виокремити: виділення у структурі науки українознавчого сегмента (90-ті рр. XIX ст); концептуальне оформлення українознавства на засадах синтезу та інтеграції знань (початок XX ст.); інституціоналізацію українознавства в період Української революції та відновлення національної державності України, діяльність українознавчих осередків на території Західної України; деформацію і згортання в умовах радянського тоталітаризму, коли термін «українознавство» з 30-х рр. XX ст. у радянській Україні був вилучений з ужитку і підмінений народо-, крає- та суспільствознавством за єдиної методології дослідження – марксизму. Цей етап характеризують протилежні підходи у материковій Україні та діаспорі. У цей час визначальним є розвиток українознавства у діаспорі; період пов'язаний з Другою світовою війною і повоєнними лихоліттями; період «холодної війни», брежнєвського «застою» і нової хвилі зросійщення України; із здобуттям Україною незалежності утверджується сучасний період розвитку. В історії розвитку новітнього українознавства важливе місце посідає період 90-х рр. XX ст. – першого десятиліття XXI ст., коли утверджувалися його основи як науки та навчальної дисципліни, переосмислювалися функції, мета і завдання, формувалася методологія новітнього українознавства, визначалися нові підходи в її організації.

Варто підкреслити, що у 90-х рр. XIX ст. визрівання наукових засад українознавства стало відповіддю на виклик руху за національне відродження і визволення та відновлення української державності. Цей процес відбувався у контексті розвитку освіти, науки і культури у тісному взаємозв'язку

з провідними тенденціями європейської наукової думки шляхом формування синтезу знань про Україну та українство. Його провідники стали ініціаторами відродження нації, сприяючи утвердженню її ідентичності та збереженню українства на геополітичній карті Європи. Українознавці були і двигунами громадянської, політичної свідомості, визначали спрямування політичних рішень, виконуючи завдання з підготовки державотворчої діяльності українства.

Безперечно, значний вплив на розвиток українознавчої науки мали інституційні осередки, навіть у чужій оболонці, як це було на початку становлення. Так, домінуючу роль у зародженні українознавчої науки відіграли вчені Львівського, Харківського, Київського, Одеського, Чернівецького університетів, наукових товариств. Діапазон українознавчих досліджень перебував у прямій залежності від тогочасних політичних обставин і визначав спрямування студій відповідно до наявності наукових авторитетів, започатковуючи новий науковий етап досліджень українського буття. Фаза описовості залишилася у минулому. Дослідження вирізнялися ознаками комплексного характеру, базуючись на історичних, етнографічних, фольклорних, правових та інших джерелах. Новітню наукову концепцію окремішності українців утверджено в середовищі вчених Львова, Києва, Харкова та інших міст під впливом ідей Т. Шевченка. Науковими дослідженнями, педагогічною і громадською діяльністю М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський сприяли обґрунтуванню самобутності історії українського народу, її тяглості. Завдяки творчості В. Перетца, С. Маслова, А. Лободи, Г. Павлуцького започатковано дослідження у галузі філологічного українознавства, палеографії, мистецтвознавства. У Харківському університеті українським змістом наповнювали лекції з історичного компонента українознавства О. Потебня, І. Срезневський, М. Халанський, Д. Багалій, М. Плохинський та ін. Зокрема, О. Потебня вперше у слов'янському мовознавстві систематизував особливості української мови, вказавши на її окремішність, визначив межі поширення найважливіших діалектів. Зусиллями О. Огоновського, П. Житецького, А. Кримського продовжено наукове оформлення історії української мови та літератури. Історико-правовий компонент українознавства започатковано працями М. Іванишева, Б. Кістяківського, О. Єфименко та ін. Набули розвитку етнографія, фольклористика, літературознавство у наукових студіях професора Харківського університету М. Сумцова. Археологічний та етнографічний компоненти українознавства відображають студії Д. Багалія, В. Данилевича, О. Покровського, С. Рєдіна, А. Краснова. Першість у розробці проблем української історії у Новоросійському університеті здобув О. Маркевич, а продовжувачем його діяльності став І. Линниченко, який, на жаль, революціонував до великодержавницьких поглядів. Історико-правові дослідження започаткував Ф. Леонтович. Основи краєзнавства, українського літературознавства заклав В. Григорович. Е. Штерн був засновником археологічного компонента українознавства в Одеському університеті. Вагомий внесок у розвиток краєзнавчих студій зробили австрійські і польські вчені-буковинознавці Р. Кайндль

і Ф. Ціглауер. Становлення і розвиток українознавчих досліджень у галузі української мови та літератури у Чернівецькому університеті пов'язане зі С. Смаль-Стоцьким. Характерною рисою становлення українознавства стала просвітницька діяльність інтелігенції, розширення кола видань, популяризація знань шляхом публічних лекцій. Новим явищем було створення перших осередків поширення українознавчої інформації через організацію музеїв і бібліотек.

Визрівання українознавства як інтегративної системи знань про Україну та українців – це тривалий процес, знакова сторінка якого пов'язана із заснуванням і діяльністю наукових товариств. Саме цим товариствам випала відповідальна місія започаткувати науково-академічні форми українознавчих досліджень, вивести їх на рівень синтезу. У колі університетських учених зародилася ідея об'єднання сил і утворення наукових товариств як потужних осередків розгортання колективних досліджень у різних сферах життєдіяльності українського суспільства. Велику роль у створенні документальної бази українознавства відіграли Київська тимчасова комісія для розбору давніх актів, Київський архів давніх актів, Історичне товариство ім. Нестора Літописця, Одеське товариство історії та старожитностей, історико-філологічні товариства при Київському, Харківському, Одеському університетах, у Чернігові та інших містах. Навколо В. Антоновича, В. Іконникова, О. Левицького утверджувалася наукова школа істориків-документалістів. Розширювалася база документальних джерел, поряд із фольклорно-етнографічним матеріалом використовували літописи, актові документи, пам'ятки літератури. Члени товариств застосовували нові підходи до відбору, систематизації, з'ясування походження історичного джерела, встановлення достовірності змісту. Розширення археографічного сегмента, що включав історичні, етнографічні, фольклорні, правові та ін. складові, вплинуло на масштабність українознавчих досліджень, виводило їх на рівень наукових узагальнень і синтезу. Ці установи поширювали українознавчі знання серед громадськості, сприяючи зростанню національної свідомості.

Новий рівень наукового українознавства започаткувало Наукове товариство імені Шевченка, яке можна вважати першою українознавчою організацією академічного типу. Стратегічним напрямом роботи товариства був розвиток науки про український народ у всій її різнобічності, інтегрованості, синтетичності. Завдяки роботі його членів формувалася наукова лабораторія українознавства, закладалися її підвалини. НТШ своєю видавничою діяльністю збагатило й документальну базу українознавства, яка охоплювала унікальні пам'ятки літописних, правничих, історико-літературних, історико-статистичних, історико-етнографічних, історико-економічних, релігійних свідчень з усієї території за весь період буття українців. Новим у його діяльності було спрямування на комплексний розвиток української науки, завдяки чому з'явилися дослідження з математики, астрономії, фізики, хімії, ботаніки. Наукове студіювання різних проблем, їхня популяризація серед української громадськості, а також європейської, було визначальною ознакою НТШ. Поява нових форм українознавчої роботи: організація музею, бібліотеки, біблі-

ографічного бюро, фонду матеріальної допомоги вирізняла діяльність НТШ серед інших наукових товариств.

Наукова діяльність М. Грушевського, його провідна роль у Науковому товаристві імені Шевченка, викладацька робота у Львівському університеті стали переломним рубежем у розвитку українознавства. Творчо збагачуючи досвід попередників, учений поставив на наукову основу синтез знань про Україну. М. Грушевський став фундатором наукового українознавства як цілісної системи. Він опрацював теоретико-методологічні та організаційні засади інтегрованої науки про окремий, самобутній український народ. Важливе значення мала схема і нова концепція українського історичного буття, на підставі якої оприлюднено багатотомну «Історію України-Руси», що довела неперервність, тяглість історії українського народу від найдавнішого до новітнього періоду. Книга українського буття, побудована на історіософії позитивізму і народництва, відповідала національним потребам українського народу, була адекватною стандартам європейської науки. Опрацьована М. Грушевським схема – це основа українознавчих досліджень, у тому числі багатотомної «Історії української літератури», що об'єднала нову генерацію дослідників. Творча лабораторія вченого стала повчальним прикладом методології та методики українознавчого досліду, зразком критичного аналізу документального матеріалу, фільтрування його інформації з метою визначення домінантних процесів у житті українського народу. М. Грушевський один із перших подав визначення терміна «українознавство» як системи знань, з'ясував генезу його розвитку, структуру, теоретико-методологічні принципи. В усі періоди своєї діяльності: львівський, київський, еміграційний, радянський, кожен з яких характеризував відповідний етап у розвитку українознавства, вчений здійснював потужний вплив на його еволюцію.

Значний внесок в українознавчі дослідження загалом і в літературний процес України зокрема пов'язаний з творчістю Т. Шевченка, П. Куліша, П. Чубинського, Лесі Українки, І. Франка. Так, Т. Шевченко своїми творами пробудив свідомість українців, озброївши їх могутньою ідеєю волі. Леся Українка збагатила знання про український народ, утверджуючи заповітні ідеали свободи, істини, краси, прагнучи пізнати історичний досвід інших народів з метою його застосування у власній історії. Пропагуючи національну ідею в своїй творчості, письменниця перейшла від обґрунтування ідеї народності до ідеї нації та її самовизначення як головної передумови державної незалежності. Неперевершений вклад у розвиток українознавства належить І. Франкові. Його творчість є важливою сторінкою у становленні наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. Науковий доробок ученого засвідчив повернення науковців Західної України до опрацювання загальноукраїнських проблем, утверджуючи неминучість державного становлення української нації. Антропологічний компонент українознавства започаткував Ф. Вовк. Відомий серед європейської громадськості, вчений запроваджував нові методи і принципи українознавчого досліду в галузях етнології, етнографії, фольклористики. Антропологічні та етнографічні дослідження Ф. Вовка продовжили його учні І. Раковський, С. Руденко,

Б. Крижанівський, Л. Чикаленко. Студіював українську фольклористику незмінний секретар НТШ з 1898 по 1926 рр. В. Гнатюк.

Важливим осередком українознавчої науки було Українське наукове товариство у Києві, котре створив і очолив М. Грушевський. Воно культурно та ідейно поєднало науковців на всіх українських землях. Продовжувалися українознавчі студії в історичній, математично-природничій, медичній, етнографічній, статистично-економічній, археологічній, мистецькій, технічній секціях; етнографічній, мовній, історико-економічній комісіях. Наукові праці його членів збагатили українознавство ґрунтовними дослідженнями з різних концентрів українознавства, сприяючи утвердженню національної науки. Участь у товаристві В. Антоновича, Ф. Вовка, Б. Грінченка, П. Житецького та інших авторитетних українознавців, широка видавнича діяльність надали йому характеру академічної установи. Товариство підготувало ґрунт для створення Української Академії наук, національного університету.

Втрачена українським народом національна державність ніколи, як підтверджують наукові студії, не зникала з його життя, історичної пам'яті. Важливим чинником, що сприяв матеріалізації української ідеї, зростанню національної свідомості українців, були події Першої світової війни, утворення Союзу визволення України, формування січово-стрілецького руху, нових політичних партій, які пришвидшили визвольні процеси. Російська революція в лютому 1917 р., а відтак Українська національно-демократична революція започаткували розпад імперії та об'єктивно відкрили простір для відновлення державності України.

Державотворчі процеси, національне відродження періоду Української революції XX ст. зумовили виникнення нової якості історіософського осмислення буття. Відображенням нових явищ стало виокремлення державницьких тенденцій, взаємопов'язаних з іншими напрямами, як результат творчого розвитку і продовження теоретичних постулатів М. Грушевського. Наукові праці С. Томашівського, В. Липинського, М. Кордуби, М. Біляшівського, І Огієнка, М. Василенка утверджували концепцію давності, тяглості української державності. Екстраполюючи державотворчий досвід княжої та козацько-гетьманської України в тогочасність, проектувалася модель державності в умовах утворення УНР, ЗУНР. Взаємовплив українознавства на революцію і навпаки виявився у розширенні спектра дослідницьких проблем, сприяючи висвітленню актуальних питань українознавчої науки, започаткувавши її фінансову підтримку. Вагомий внесок у реалізацію нових завдань зробили М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Багалій, С. Єфремов, І. Огієнко та ін.

Відновлення національної державності України було рубіжним етапом в утвердженні українознавства як системи наукових знань про Україну та українців. Воно вперше отримало державну підтримку, що виявилося і в заснуванні Української Академії наук, у запровадженні українознавчих предметів в освітніх закладах, створенні нових осередків наукової думки, фінансуванні підготовки нових кадрів українознавців. УАН стала спадкоємицею традицій Харківського, Київського, Львівського, Одеського університетів, НТШ у Львові. В її структурі продовжували збагачувати українознавчі знання відо-

мі науковці: Д. Багалій, В. Вернадський, М. Василенко, К. Воблий, М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, М. Слабченко, С. Смаль-Стоцький та ін. Концептуально наукові студії стали на вищий рівень. Системність, цілісність, синтетичність дослідження українського буття, удосконалення методів і принципів були характерними рисами тогочасної науки. В методологічному аспекті більшість дослідників поділяли схему і методологію М. Грушевського. Поступу українознавства сприяли активізація діяльності зі збирання, концентрації, опрацювання, збереження та публікації документальних та інших джерел з метою вивчення українського буття, створення архівно-бібліотечної інфраструктури, музеїв, відновлення часописів «Україна», «Записок Українського наукового товариства», «Літературно-наукового вісника», опублікування нових підручників, науково-популярних видань, організація наукових конгресів, конференцій тощо. Поряд із багаточисленними якісними змінами з'явилися кількісні, що насамперед виявилося у розширенні географії українознавчих студій, появі нових наукових та освітніх центрів українознавчої думки у провінції. Українознавство у цей період набуло ознак суспільно визнаного явища, що зумовило кристалізацію його наукових засад.

Суперечливі наслідки для українознавства мала політика «українізації» як маневр для утвердження більшовицького режиму в Україні, впровадження в науку й освіту нової світоглядної монопарадигми – марксизму-ленінізму та партійно-класового трактування суспільного і національного розвитку. Проте розширення сфери вживання української мови, створення мережі національних навчальних і культурних закладів, підготовка наукових кадрів, діяльність Академії наук сприяли розвитку наукових засад українознавства.

Епохальне значення для українознавства мало повернення М. Грушевського з еміграції та очолення ним системи українознавчих установ у структурі ВУАН, формування київської наукової школи. Українознавча діяльність М. Грушевського, К. Грушевської, Д. Багалія, М. Василенка, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевича, І. Житецького, В. Романовського, М. Слабченка, Є. Тимченка, В. Харламповича, Д. Яворницького, долучення молодої генерації науковців сприяли поступу українознавства, формуванню його нових осередків, зосередженню зусиль у напрямку опрацювання вузлових проблем історії та культури України, інтеграції археологічних, історичних, лінгвістичних, економічних знань про етногенез українського народу, самобутність його мови, традицій і звичаїв, про національно-визвольні змагання за незалежність і власну державність. Головним здобутком цього періоду було утвердження наукових засад українознавства, що передбачало опрацювання нових методів пізнання, насамперед соціологічних, розвиток синтетичного знання про Україну та українство. Залучення до співпраці широкого кола науковців, розширення масштабів наукового пошуку, використання нової археографічної інформації, широкий діапазон популяризації видавничої продукції, поєднання науково-дослідницької роботи з виховною та педагогічною були характерними параметрами діяльності очолюваних М. Грушевським установ. Новим було дослідження південноукраїнської проблематики, розвиток інших регіональних досліджень шляхом організації порайонних комісій.

Наукова концепція українознавства органічно поєднувала розвиток знань про Україну та українців з відродженням національних традицій і засвоєнням європейських цінностей.

З кінця 1920-х і впродовж 1930-х рр. у радянській Україні посилювався наступ командно-адміністративної та репресивної сталінської машини. Насилля зазнали всі ланки українознавства: українська історія, філологія, археологія, етнографія, антропологія, мистецтвознавство, історія економіки, права та ін. Шляхом кривавих репресій, «чисток», голодомору, кампаній проти «українського буржуазного націоналізму» утверджувалося так зване марксистське трактування українського буття, нівелювалися його національні цінності й особливості, розгромлено наукову школу М. Грушевського, відкинуто його наукову схему. Втручання у внутрішні справи наукових установ, проведення «виборів» до ВУАН та організація її діяльності під жорстким партійним контролем, перехід до тотальної ідеологізації всієї науки, розгортання кампанії з «викриття ворогів і шкідників на культурному і науковому фронті», масових репресій проти вчених, насамперед українознавців, спричинило згортання українознавства.

Поступальний розвиток українознавства не вдалося зупинити утвердженням тоталітаризму. Наприкінці 20–30-х рр. XX ст. зросло значення досліджень у Західній Україні. Історичний, етнологічний, філологічний, географічний, правовий, економічний та інші компоненти українознавства отримали творчий розвиток у студіях М. Кордуби, В. Кубійовича, М. Возняка, С. Томашівського, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, С. Рудницького, В. Бірчака, М. Чубатого, К. Студинського, І. Витановича та ін. Українознавчі предмети викладалися у навчальних закладах Львова: Українській таємній політехнічній школі, Богословській академії, Українському таємному університеті та ін. Популяризації інформації про Україну та українців сприяло видання часопису «Літературно-наукового вісника», газети «Діло», періодичних видань УНДО. Контакти з іноземними установами відбувалися шляхом обміну науковою продукцією, участю у наукових форумах, реалізації спільних науково-дослідних програм, публікування розвідок в іншомовних виданнях тощо.

Наукові та освітні інституції української еміграції кінця 20–30-х рр. XX ст. здійснили значний поступ у збереженні, примноженні та поширенні наукової інформації про Україну за кордоном. Українознавчі праці Д. Дорошенка, І. Огієнка, В. Кубійовича, М. Шаповала, Д. Чижевського, В. Липинського, В. Старосольського, Д. Антоновича, В. Щербаківського, О.Колесси, С. Дністрянського, В. Біднова, А. Яковліва, Б. Лепкого, Р. Смаль-Стоцького, Р. Лащенка, Б. Крупницького, О. Лотоцького, С. Наріжного та інших учених через комплексне опрацювання широкого спектра дисциплін зробили впевнений крок у вирішенні проблем етногенезу українців, їхнього національного державотворення, культурно-національних засад майбутньої незалежної України. У дискурсах учених діаспори з різних галузей українознавства, які базувалися на матеріалах іноземних архівів і літератури, враховано надбання західноєвропейської науки, що водночас сприяло формуванню цілісного знання про Україну та українців на основі модерної методології. Кристалізації

наукових засад українознавства слугувало викладання українознавчих курсів у вищих навчальних закладах: Українській господарській академії у Подєбрадах, Українському соціологічному інституті (Відень), його спадкоємця Українському інституті громадознавства (Прага), Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (Прага), Українському науковому інституті в Берліні (УНІ-Б) та Українському науковому інституті у Варшаві (УНІ-В).

Отже, аналіз розвитку процесу зародження і становлення українознавства, його інституціоналізації доводить, що завдяки українознавчим студіям збережено інтелектуальний і державотворчий потенціал українського народу. Оскільки нація може себе утвердити і самореалізуватися лише у власній державі, українознавча праця у другій половині XIX – початку XX ст. була складовою епохи націотворення, наближаючи державне становлення українців. Українознавство стало духовною скарбницею, пам'яттю нації, яка дала змогу вистояти проти асиміляції, всіх видів гноблення, зберігати національну гідність, державотворчі традиції княжої, козацько-гетьманської діб, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Історія становлення і розвитку українознавства підтверджує увагу української громади до вічних питань, що свідчать джерельні матеріали, зокрема києво-руського та наступних періодів української історії. Безперечно, кожне суспільство формує свою систему цінностей, яка відповідає ідеалам і потребам членів цього суспільства. Логічним видається звернення уваги на традиційні духовні цінності, що слугували високими орієнтирами не одного покоління. Ретроспективний аналіз доводить потребу вибору орієнтації суспільства на цінності, що грунтуються на християнських та високоморальних чеснотах: «поводитися з іншими так, якби ти хотів, щоб поводилися з тобою», «бачити за людиною найвищу цінність, а не засіб досягнення мети», «не чинити аморально ні за яких обставин» та багато інших, що концентруються навколо любові, справедливості, взаємодопомоги. Вочевидь, використання засобів масової інформації, освітніх осередків для популяризації моральних чеснот є цілком виправданим як для загального поступу, так для розвитку держави. Вагомішим у цьому векторі стане поведінка кожного з нас, кожен день, у будь-якій ситуації, слідуючи максимам Кейнса, який визнавав, що навіть економічна діяльність має не лише раціональну мотивацію, але й значна частина обумовлена ірраціональним началом, зокрема, довірою, справедливістю зокрема. Левову частку цієї кропіткої роботи має взяти на себе українознавство як наука та дисципліна у форматі глибокого вивчення усіх концентрів як український етнос, нація, держава; Україна – територія, природа; Україна – мова, культура, релігія, ментальність; Україна і світ, Україна – постаті. Стратегічним завданням як освіти, так і засобів масової інформації є закріплення позитивних моральних установок і моделей поведінки, збереження національних традицій, виховання молоді в дусі інтелектуальної свободи і громадянської відповідальності; плекання патріотизму, національної злагоди, поваги до родинних цінностей, популяризація високоетичних норм поведінки, стимулювання меценатства української культури.

Здобуття Україною незалежності не нівелює значимість українознавчих дисциплін і студій, а надає їм більш важливого значення. Відновлення державної незалежності сприяло формуванню якісно нового політичного, економічного та інтелектуального підґрунтя для розвитку українознавства як інтегрованої системи, як синтезу знань про Україну та українців. Досвід української гуманітарної науки, насамперед українознавчої, доводить, що вона стала фундаментом збереження, подальшого розвитку й утвердження української нації. Головну функцію збереження української суті, ментальності, духу, традицій, національно-державної ідеї виконувало українознавство – наука самопізнання українського народу. Так склалося національне буття, що подальший розвиток Української держави та українознавства впродовж багатьох століть відбувався в єдиному руслі. У контексті світових подій наша країна – одна з найдавніших держав Європи – то виникала на її геополітичних картах, набуваючи обертів, вражаючи сучасників могутністю, розумом, шляхетністю, то знов зникала за назвою складової чужого державного організму. При цьому нищилося українство, його здобутки, ділили на частини матірну територію. Українське буття супроводжували криваві події, зради провідників, інколи бездумні, анархічні виступи широкого загалу, міжусобиці й суперечки. Проте паралельним джерелом життя була історична пам'ять про величні мрії та прагнення, вчинки безмежної жертовності і відваги.

Ідея вільної, соборної, духовно багатої України пронизує українознавчі студії багатьох поколінь науковців, які доклали зусиль для подальшого поступу Української держави, що великою мірою залежав від сформованої ідеології. Історично склалося так, що великі українознавці були й «вихователями» у громадсько-політичному житті. Власне, наука ставала генератором національної самосвідомості, була в епіцентрі пошуку моделей розвитку українського суспільства. Українознавство мало потужний вплив на відродження 20-х рр. XX ст., а згодом на тривалу боротьбу впродовж подальших десятиліть, результатом якої було проголошення незалежності України. «Закономірно, що з 90-х років відновлюється в Україні й українознавство як цілісна наукова система, покликана стати фундаментом відродження, єднання та історичного діяння українства на магістралях розвитку вселюдської цивілізації і культури», – наголошує знаний учений і педагог, заслужений працівник освіти, академік, директор НДІ українознавства Міністерства освіти і науки України у 1992–2013 роках П. Кононенко[8]. Навіть якби не було проблем духовної, економічної, політичної кризи, значення українознавства не применшується.

Ретроспективний погляд на розвиток українознавства доводить потребу об'єктивного збагачення і трансформації українознавчої думки до потреб суспільства, розуміння українознавства як філософії державотворчої політики України, методології національної науки. Таке бачення ролі українознавства актуалізує наукове осмислення історії змісту та форм знань про Україну.

---

[8] Кононенко П. Українознавство: Підруч. для вищих навч. закл. – К.: Міленіум, 2006. – С. 6.

Сучасний етап розбудови української держави, утвердження української ідентичності та соборності, подолання ідеологічних нашарувань і стереотипів, успадкованих від тоталітарного минулого, орієнтує дослідників на те, щоб подивитися на нашу історію поглядом національної гідності, а отже, відкинути нав'язані ззовні міфи і стереотипи. Коли українознавство XIX – першої третини XX ст., як і більшість галузей знань, змушено витрачати інтелектуальні зусилля на обґрунтування існування української нації й активно ангажуватися в політику[9], то сучасне передбачає системне дослідження всіх аспектів українського буття, що дасть змогу відтворити відносно повне і цілісне знання про Україну та українство у часі та просторі.

Розвиток українознавства та його концентрів в умовах незалежності України стимулював, насамперед, подолання марксистсько-ленінськиих методологічних догм і пошук нових теоретико-методологічних регулятивів для інтерпретації та реконструкції відомих і маловідомих подій та явищ нашої історії. Історія розвитку українознавства акцентує увагу на припиненні руйнації духовності, мови і культури, занепаду моральних засад у суспільстві, які впродовж століть утверджували наші попередники – українознавці. На думку В. Старосольського – теоретика української нації, головним чинником, що був «...основою, на якій виростало почуття приналежности до нації»[10], є національна свідомість. Українознавство вважаємо впливовим чинником у становленні й збереженні національної свідомості.

Аналіз досвіду розвитку українознавчої науки та її діапазону свідчить про залежність від наявності власної держави. Найбільші здобутки науки про Україну та українців отримано в межах Української держави. З огляду на недооцінку українознавства створюються проблеми для буття повноцінної національної держави.

Сучасний стан розвитку освіти, від якого залежить рівень суспільства, віддалений від національного. Українська освіта, творчо застосовуючи здобутки європейської та світової цивілізації, має динамічно розвиватися, декларуючи українські цінності на найвищих рівнях. Українознавство як компонент науки і освіти, базуючись на національних традиціях і спадщині попередників, відіграє дедалі більшу роль у динамічних процесах трансформації українського суспільства.

Неперервне передання здобутків українського минулого, що найбільш адекватно акумулюється в науці, сприятиме активізації інтелектуальної та культурної творчості українства, розвитку його культурного потенціалу, консолідації нації, стане візитною карткою для визначення місця України у глобалізаційному просторі.

Аналізуючи досвід розвитку українознавства, ураховуючи реалії сучасності, слід врахувати такі уроки. Насамперед українознавство потребує

---

[9] Вернадский В. Научная революция и философия // Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – С. 4.

[10] Старосольский В. Теорія нації // Записки НТШ: Історико-філософська секція (1878–1942). – Нью-Йорк – Париж – Торонто – Сідней, 1991. – Т. 210. – С. 230.

належної підтримки з боку владних структур як осердя стратегії Української держави. Усвідомлене патріотичне розуміння цими структурами багатства національних традицій, історіософської основи буття українського народу, яке акумулює українознавство, дасть змогу пришвидшити подолання економічної, політичної і соціальної криз суспільства.

Вивчення уроків українознавства убезпечує суспільство від самоізоляції та не визнання надбань світової цивілізації. Українознавство виробляє свій погляд на народи-сусіди та інші етноси світу, воно дало позитивний приклад творчого застосування ідей ренесансу, просвітництва, романтизму, позитивізму, модернізму.

Популяризація українознавства як науки самопізнання українського народу, носія національної ідеї та філософії прогресивного мислення, має важливе значення для консолідації суспільства, утвердження української ідентичності, що є значимим з огляду на історико-регіональні та ментальні особливості українців, успадковані від минулого стереотипи, сепаратистські збочення, які штучно підтримуються деякими політичними силами.

Нагромаджений досвід у досліджуваний період організації українознавчої науки, її світоглядні цінності та концептуальні ідеї – це позитивний приклад для сучасників, покликаних здійснювати національно-патріотичне виховання молоді, починаючи з найнижчих освітньо-виховних ланок. Українознавчий підхід має стати методологічною основою опрацювання державної концепції національної освіти, складання навчальних програм, а подальшому розвитку українознавства як науки сприятиме чітка система підготовки науково-педагогічних кадрів, опрацювання нових навчальних підручників і посібників, публікація термінологічних і понятійних довідників, створення сучасної енциклопедії українознавства[11].

Апелювання українознавства до складових українського буття – держави, мови, етнографії, фольклору, права, культури – дає змогу стимулювати інтерес громадськості до пізнання національних традицій, звичаїв, обрядів, народного мистецтва, забезпечить повноцінне функціонування української мови, що має стати внутрішньою потребою українського народу, а також сприятиме національно-культурному розвитку етнічних груп, які проживають в Україні. Українознавство це не лише наука для науки, оскільки воно сприяє українознавчій спрямованості інших галузей знань, інститутів громадянського суспільства, всього суспільно-політичного та економічного життя.

Виходячи із завдань, які постають сьогодні перед українським суспільством, важливим чинником формування національної самосвідомості сучасного громадянина України є не лише бачення ним цілісного образу своєї держави і себе в ній як неподільних чинників буття, але й відчуття себе повноправним суб'єктом суспільного життя, який ідентифікує себе з українством і реалізує свої здібності на благо України. Національні цінності, як центральний компонент національної самосвідомості громадян України, можуть стати

[11] Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.-Тернопіль, 2012. – С.229.

основним чинником збереження власної самобутності, адекватного бачення історичного минулого та майбутніх перспектив України у глобалізованому світовому просторі.

1.3. Джерельна та історіографічна база становлення наукового українознавства

Для поступу українознавства важливе значення має осмислення тенденцій розвитку наукових знань, вивчення діяльності наукових осередків та центрів інтелектуальної думки, виокремлення внеску визначних науковців у збагачення українознавчої думки. У цьому контексті слід звернути увагу на історіографію становлення українознавства, де можна виділити кілька періодів, які здебільшого збігаються з прийнятою періодизацією української історіографії[12]. Її зародження і розвиток відбувалися паралельно з розвитком українознавства, а своїм корінням вона сягає кінця XIX – початку XX ст., а витоки самих знань кореняться в дохристиянській добі. ***Перший період*** українознавства виводиться з княжої доби, із заснування «стольного града». Умовно він протікав до другої половини XVI ст. (Люблінська та Берестейська унії). У рамках цього періоду виділяють три етапи: києво-переяславо-чернігівський, галицько-волинський та русько-литовський. ***Другий період*** пов'язаний з козацько-гетьманською добою. Саме в цій добі постають Києво-Могилянська та Острозька академія, Львівський університет; на києво-галицькій писемній традиції зароджується козацьке літописання. Особливістю ***третього періоду*** (друга половина XVII – перша третина XIX ст.) стали заснування університетів у Харкові, Києві, а відтак у Одесі та Чернівцях, поява професійних істориків, філософів, філологів. Саме в ці роки закладається фундамент наукового українознавства. «Історія Русів» стала прологом ***четвертого періоду*** українознавства (друга і третя третини XIX ст.), який представлений першими дослідницькими працями і пов'язаний із утвердженням науковості знань про Україну та українство. Стимулом для розвитку українознавчих дисциплін було зростання національної свідомості громадянства під впливом національно-визвольного руху, започаткованого творчістю Т. Шевченка, діяльністю кирило-мефодіївців, «Руської трійці», громадівців і тарасівців. Це був переломний етап, що характеризувався активізацією всіх гуманітарних наук загалом, які дали змогу поглибити знання про Україну та українців.

Засновником наукового українознавства, яке в другій половині XIX ст. трансформувалося в систему наукових знань, М. Грушевський вважав М. Максимовича, автора «Малороссийских песен» (1827). Обґрунтування самобутності, давності, самостійності українського буття загалом та мови, історії, традиції, зокрема, становило суть наукової концепції першого ректора

[12] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2012. – 512 с.; Його ж. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.-Тернопіль, 2012. – С. 86–98.

Київського університету[13]. Ідеї М. Максимовича розвинули його наступники: М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, які започаткували ***п'ятий період*** (кінець XIX – початок XX ст.). Погоджуємося з думкою Ю. Пінчука, що М. Костомаров започаткував школу, яка об'єктом дослідження визначила психологію народу, його духовне життя[14].

Становлення і розвиток українознавства як інтегрованої галузі науки стимулювалося потребами його вивчення як навчальної дисципліни. Перші основи цього закладено діяльністю вчених таких університетів – Харківського, Київського, Одеського, Львівського та Чернівецького. Так, у межах імперської освіти окремих українознавчих курсів не було, але спорадичні знання про українську історію, етнографію, фольклор студенти могли отримати при вивченні росієзнавчих дисциплін. Завдяки праці університетських учених М. Максимовича, М. Костомарова, В. Іконникова, В. Антоновича та інших українознавство отримувало імпульси для розвитку наукових засад, формувалася його історія. Власне, науковці кінця XIX – початку XX ст. поряд із титанічною роботою у галузі становлення наукового українознавства вперше оцінили головні етапи його розвитку, започаткувавши історіографію, яку слід розуміти як історію процесу нагромадження і збагачення знань про Україну та українство. У цьому напрямку варто виокремити дослідження П. Куліша «Записки про Південну Русь», М. Костомарова «Слов'янська міфологія», розвідки М. Драгоманова, М. Сумцова «Сучасна українська етнографія» (1893, 1897), що започаткували історію розвитку етнографії. Слід наголосити на праці В. Барвінського «Досліди з поля статистики», вперше надрукованій у 1882 р., де аргументовано доведено національну своєрідність українського народу за етнографічними ознаками, мовою, історією, зроблено фаховий аналіз етнодемографічних джерел, виокремлено роль статистики у дослідженні українського буття.

Безперечно, класиками наукового українознавства вважаємо М. Грушевського та І. Франка, які водночас були і його історіографами. Так, у 1894 р. опубліковано розвідку М. Грушевського на сторінках «Записок НТШ», де вперше оцінено наукову діяльність Археографічної комісії у Києві як джерельної бази для вивчення історії Правобережної України[15]. Так, у «Записках НТШ» (рубрики «Хроніка» та «Бібліографія») відстежуємо історію наукової діяльності на ниві українознавства найвідоміших інсти-

---

[13] Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 30–41.

[14] Пінчук Ю. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 131–135.

[15] Грушевський М. До 50-річчя Київської археографічної комісії // Записки НТШ. – Т. 1. – 1894. – С. 211–221.

туцій, освітніх установ Російської та Австрійської імперій. Історіографічні огляди М. Грушевського, Б. Грінченка, І. Франка, А. Лободи, В. Гнатюка, М. Сумцова, І. Джиджори, С. Єфремова, В. Дорошенка були першими спробами ґрунтовного аналізу здобутків українознавства. Однією з таких історіографічних праць є розвідка М. Грушевського «Львовское ученое общество им. Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси» (1904). І. Франко в енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1904) опублікував статтю про південноруську літературу, усну творчість, народну пісню, де окреслювалася самобутність української науки і культури. Також авторству І. Франка належить розвідка «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст.», що підсумовувала здобутки етнографічного компонента українознавства[16]. У цьому напрямку успішно працювали З. Кузеля, Ф. Вовк, формуючи і систематизуючи історіографічну інформацію.

Кількісні та якісні зміни на зламі століть, пов'язані зі зміцненням українського руху як основи українознавчих досліджень[17]; поява нових тенденцій, розширення джерельної бази, використання даних соціології, етнології, лінгвістики, поширення наукових досліджень на всю територію України, успіхи історико-філологічних товариств при університетах, діяльність УНТ спонукали до аналізу досвіду цих структур, підбиття підсумків практичної діяльності, оцінювання внеску окремих українознавців. На початку XX ст. цією проблемою зацікавилися такі науковці, як М. Грушевський[18], В. Дорошенко[19], Д. Дорошенко[20], М. Сумцов, Д. Багалій[21], М. Пле-

---

16 Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. – К., 1955. – С. 7.

17 Грушевський М. «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича і їх роль у розвитку українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 5–6. – С. 37.

18 Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчости і діяльності // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 4–21; Грушевський М. На українські теми. Ще раз про культуру і політику // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. XIIV. – Р. XI. – Кн. X. – С. 121–134; Грушевський М. Справа українських кафедр і наші наукові потреби // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред. П. Сохань. – Т. 1. – С. 458–485; Грушевський М. Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 11–15.

19 Дорошенко В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Львів: Накл. Т-ва, 1913. – 88 с.

20 Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 45–53; Дорошенко Д. Українські кафедри в Київському університеті // Нова громада. – 1906. – Кн. XI. – С. 121–129.

21 Багалий Д., Сумцов Н. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Харьков, 1906. – 329 с.

вако[22], М. Лозинський[23], С. Томашівський[24], О. Єфименко[25], А. Синявський[26], І. Каманін[27] та ін. Об'єктивний аналіз майже перманентного становища української культури, що перебувала у процесі боротьби за національне виживання, зумовило теоретичну концепцію українознавчих поглядів С. Єфремова. Головною у цій моделі була ідея визволення, що відображено в монографії «Історія українського письменства», яка вперше побачила світ у 1911 р. Письменством науковець вважав здобутки не лише народної поезії, творчості, літератури, а й історичні праці та дослідження з етнографії. Концептуальні настанови вченого можна простежити у передмові до видання. Він зазначав, що історія українського письменства – це вагома частка духовного життя народу, що «...дає найдужчі докази національної індивідуальності народу, його безперечного права на існування й розвиток, його самостійності серед інших, близьких і далеких, народів»[28]. Серед функцій письменства С. Єфремов виокремив естетичну та національну, наголосивши на національній суті творчості, що має відображати духовність народу. Мислитель вказував на такі потреби: тісного контакту мистецтва з конкретно-історичними обставинами та відображення еволюції змісту і форми у творчості. Науковець був прихильником багатоваріантності розвитку, плюралізму в ідеології, про що свідчить теза про історію письменства як «...насамперед історію в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютами вона прикривалась. Тимто історія письменства повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи інший час людськість і виявлялись у письменстві, а не однієї тільки ідеї естетичної»[29]. Головна функція, яку має виконувати мистецтво, на думку С. Єфремова, полягає у показі та відтворенні народного життя за певних історичних обставин. Основні ідеї, які виражає письменство, концентруються в ідеї національного визволення, народності[30].

В. Дорошенко оприлюднив статтю «Український науковий рух у 1913 році» («Україна», 1914), де оцінив становище українознавства, наголошуючи, що «...офіціальна наука так мало дає українознавству – воно полишене

---

22 Плевако М. Историко-филологическое общество при императорском Харьковском университете // Украинская жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 56–76.

23 Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти». – Львів, 1908. – 88 с.

24 Томашівський С. Володимир Антонович: Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вістник. – 1906. – Т. 33. – Кн. 1–3. – С. 471–478.

25 Ефименко А. Южная Русь: очерки, исследования и заметки. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 311.

26 Синявский А. А. И. Маркевич – историк Новороссийского края // ЛЕУАК. – 1904. – Вып. 1. – С. 1–11.

27 Каманин И. Важнейшие труды Н. П. Дашкевича по южнорусской истории // ЧИОНЛ. – 1908. – Кн. 20. – Вып. 3. – Отд. II. – С. 71–82.

28 Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – С. 4.

29 Там само. – С. 5.

30 Там само. – С. 3.

майже виключно українським силам»[31]. Учений зазначав, що, незважаючи на таку велику роль, яку відіграє українознавство в розвитку національної свідомості, його «ахілесовою п'ятою» є відсутність матеріальної підтримки, тому головна увага була зосереджена на здобутках НТШ. Основні віхи його діяльності конкретизовано в опублікованому монографічному дослідженні В. Дорошенка «Наукове товариство ім. Шевченка у Львові» (Київ, 1913). Заслуги цієї установи в утвердженні наукових засад українознавства вперше оцінив її голова М. Грушевський[32]. У цьому контексті варто вказати на праці М. Залізняка «Українська популярна література в 1909 році», що виокремлювала значення бібліотеки НТШ та календарів Товариства «Просвіти» для культурно-просвітнього виховання населення[33] і «Російська Україна та її відродження» (1910), де на фоні аналізу суспільно-політичних проблем зазначається про організацію українознавчих кафедр в університетах Наддніпрянщини[34].

Діаметрально протилежною за ідейною спрямованістю щодо перелічених наукових праць є розвідка С. Щеголєва «Украинское движение как современный етап южнорусского сепаратизма». Попри неприхований великодержавний шовінізм, автор подає фактологічну інформацію про діяльність вищих навчальних закладів, наукових товариств[35].

М. Грушевський, ураховуючи і збагачуючи досвід попередників, забезпечив реальну наукову основу для синтезу знань про Україну та українців. Будучи фундатором наукового українознавства як цілісної системи, він звернув увагу на процес його становлення. В 1914 р. учений оприлюднив дискурс про розвиток українських досліджень у XIX ст., яким розпочиналося двотомне енциклопедичне видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем». У праці «Розвиток українських досліджень у XIX ст. і вияви у них основних питань українознавства» науковець висловив думку, що становлення українознавства пов'язано з формуванням української народності, що була головним явищем XIX ст. Аналізуючи період зародження та етапи розвитку українознавства, М. Грушевський зазначав: «Те, що попередні століття залишили скільки-небудь цінне в ділянці дослідження українського життя, українознавством можна вважати лише частково або більше чи менш випадковим

---

31 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Т-во «Барський», 1918. – С.99.

32 Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896 // Записки НТШ. – 1896. – Т. X. – Кн. 2. – С. 1–10; Грушевський М. Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 рр. // Записки НТШ. – 1898. – Т. XXL. – Кн. 1. – С. 10–17; Грушевський М. Наукове Товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Гол. ред П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1897). – С. 188–202.

33 ЦДІА України у Львові. – Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 61. Статті та рецензії М. Залізняка. Рукописи. 1909. – Арк. 6–48.

34 Залізняк М. Російська Україна та її відродження. – Львів, 1910. – 71 с.

35 Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – 588 с.

явищем»[36]. Розвиток українознавства вчений аналізував у контексті суспільно-політичної думки та громадсько-політичних рухів у підавстрійській та підросійській Україні. М. Грушевський уперше дав оцінку еволюційному розвитку етнографії, історіографії, народознавства, мови і літератури як складових українознавства.

Варто зазначити, що неодноразово в середовищі української вченої спільноти виникала думка про створення інституту українознавства. Так, матеріали Львівського державного історичного архіву подають інформацію про інститут українознавства, який мав бути автономною науковою установою і діяти на підставі статуту НТШ. Метою цього закладу було об'єднання, узгодження, впорядкування та проведення українознавчих дослідів НТШ[37]. В умовах «українізації», коли великий вплив на розвиток українознавства здійснювала Українська революція 1917–1920 рр., а урядові доктрини підміняли його краєзнавством, народознавством, усе ще були спроби створення координаційного центру досліджень. У «Пояснювальній записці до Положення про Український комітет краєзнавства» було запропоновано об'єднати, систематизувати і координувати всю краєзнавчу роботу в Україні[38].

Вершиною п'ятого періоду стала доба Української революції 1917—1921 рр., яка мала значний вплив на розвиток українознавчих досліджень, окреслення їхньої історіографії. Осмислення українознавчого доробку відбувалося в університетах Києва, Харкова, Одеси, Кам'янця-Подільського та в установах Української Академії наук. Вперше в Україні для вивчення історії українського права було створено спеціальну кафедру в Київському народному університеті.

Безперечно, одна із найбільш україноцентричних та актуальних праць періоду Української революції належить М. Грушевському. Йдеться про працю «Хто такі українці і чого вони хочуть» (березень – квітень 1917 р.). Ця розвідка – основа для розуміння багатьох українознавчих проблем. Надзвичайно важливими були визначені перед освітою завдання щодо її реформування у контексті виховання національно свідомих технічних та економічних кадрів,

---

[36] Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – Т. 26. – Числа 1–3 (101–103). – С. 80.

[37] Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. 1873–1939, 1941–1944 рр. – Оп. 1. – Спр. 14. Регламент роботи інституту українознавства товариства. – Арк. 2–3.

[38] ЦДАГО України. – Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Відділи Центрального Комітету КП(б)У. – Оп. 20. – Спр. 2264. Тезисы к докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У о состоянии высшего образования на Украине, организации научно-исследовательской кафедры марксизма и Украинской сельскохозяйственной академии в г. Киеве, работе Президиума Академии наук УССР, превращении Киево-Печерской лавры в историко-культурный заповедник и др. вопросам. 11. 01. 1926 – 31. 12. 1926. – Арк. 72–73.

вивчення іноземних мов[39]. З'ясовувалися насущні питання: «звідки пішла назва українців», «хто такі «малороси» і «українці» («малороси» – люди українського роду і з України, яким байдуже до України і до українського життя»)[40]. Цікаво, що аналіз національної вдачі українців зумовив зміну векторів у реалізації зовнішньополітичної стратегії Української держави: «...історичні умови життя орієнтували Україну на Захід», «...географічні орієнтували і орієнтують» на Чорне море[41]. Таке бачення було зумовлене ґрунтовним аналізом української ментальності, впевненістю у тому, що «...український народ належить до західноєвропейських ... не силою тільки історичних зв'язків, а й самим складом народного характеру»[42]. Водночас, комплексність, як характерна риса українознавчого доробку вченого, виявилася у констатації того факту, що українці є найбільш орієнталізованим західним народом, що «влило новий струмінь в українську вдачу» і дало змогу полегшити відносини з сусідами[43].

Відповіддю на найактуальніші проблеми цього періоду був покажчик найнеобхіднішої для самоосвіти літератури С. Єфремова «Українознавство» (1920). Автор наголошував, що для поширення знань з науки про наш рідний край – українознавства – вже застаріли колишні «Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1798–1883) М. Комарова, «Галицко-русская библиография», «Українська бібліографія Австро-Угорщини» Є. Левицького, а також «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» (1904) Д. Дорошенка. Основою останнього, найімовірніше, був перелік літератури «Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность», складений у Вільно приблизно в 1901 р.[44].

У добу національно-визвольних змагань О. Грушевський опублікував розвідку «Стежки і шляхи української науки» (1918), де звернув увагу на колишні функції наукових та освітніх інституцій – виконання певного замовлення, наголосивши при цьому на проблемі централізації документальних матеріалів, що було необхідним для поступу українознавства. З огляду на це головну увагу нова влада звертала на заснування архівів[45]. У цей період В. Біднов видав у Катеринославі брошуру «Що читати по історії України» (1920), яка відкривала нову сторінку в історіографії українознавства. Педагог, науковець, міністр освіти УНР Н. Григоріїв був автором популярних праць «Як навчити дітей рідній історії» (1917), «Історія України в народних

---

39 Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 154.

40 Там само. – С. 111.

41 Там само. – С. 144.

42 Там само. – С. 146.

43 Там само. – С. 151.

44 Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович. – Спр. 4. Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность. Список литературы, составленый Д. И. Дорошенком. Не ранее 1901 г. Вильно. – Арк. 1.

45 Грушевський О. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Р. XIX. – Т. 71. – С. 126–133.

думах і піснях» (1918), «Історія українського народу. Підручник для вищих початкових шкіл» (1918) та ін.

Шостий період українознавства збігається з міжвоєнним періодом української історії, коли українознавчі дослідження локалізувалися в радянській Україні, на території Західної України та в країнах української еміграції. Важливий внесок у розвиток історіографії українознавства зроблено через регулярні публікації видань ВУАН, НТШ, «За сто літ», хронік і бібліографічних оглядів у часописі «Україна», що здійснювалися за духовного та наукового наставництва М. Грушевського і були логічним продовженням однойменної рубрики «Записок НТШ», «Записок УНТ».

Упродовж 20–30-х рр. XX ст. помітне зацікавлення науковців окремими етапами в розбудові українознавства. На значення Українського наукового товариства у Києві вказав О. Грушевський у розвідці «Українське наукове Товариство у Києві та Історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923», опублікованій у часописі «Україна» в 1924 р. Співзвучними з цією розвідкою були стаття О. Гермайзе «Праця київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України» («Україна», 1929), а також дослідження Ф. Савченка, П. Житецького, В. Заїкіна та ін[46].

Досягнення окремих компонентів українознавства стали предметом дослідження в історіографічних оглядах О. Ветухова[47], В. Шашкевича[48], А. Кримського[49] та А. Лободи[50]. О. Гермайзе підсумував розвиток історичного компонента українознавства за 10-літній період, оприлюднивши розвідку у виданні «Україна» в 1927 р.[51] .

Вагомим здобутком у галузі історіографії став «Нарис української історіографії» (1923) Д. Багалія, підготовлений на базі прочитаних лекцій у Харківському університеті.

Як зазначалося, на сторінках органу українознавства – часопису «Україна» – оцінено внесок українознавців XIX ст. у розбудову окремих га-

---

[46] Гермайзе О. Праця Київського наукового товариства // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 3–49; Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: Мысль, 1991. – 616 с

[47] Ветухов О. Віхи на шляху від старої статичної етнографії до сучасної динамічної етнології та краєзнавства // Науковий збірник Харківської науково-дослідної катедри історії української культури. – Харків: ДВУ, 1927. – Вип. 1. – Ч. VII: Етнолого-краєзнавча секція. – С. 1–39.

[48] Шашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років (1917–1927) // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 178–180.

[49] Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. XVI. – С. 273–280.

[50] Лобода А. Сучасний стан і чергові завдання української етнографії // Етнографічний вісник. – 1927. – С. 24–34.

[51] Гермайзе О. Десятиліття Жовтневої революції і українська наука // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. III–VIII.

лузей національної науки. Слід наголосити, що перший і ґрунтовний приклад подали М. Грушевський та О. Гермайзе. У згаданій розвідці «Малороссийские песни» Максимовича і століття української наукової праці» («Україна», 1927) М. Грушевський назвав М. Максимовича засновником наукового українознавства. Важливе значення у цьому напрямку також мають оцінки досягнень в окремих галузях знань М. Василенка[52], В. Герасимчука[53], О. Грушевського[54], О. Гермайзе[55] Г. Житецького[56], С. Єфремова[57], М. Кордуби[58], І. Крип'якевича[59], Д. Щербаківського[60]. Історіографічну цінність становить публікація Л. Окіншевича «Наука історії українського права» (1927), в котрій поряд з оцінкою розвитку історико-правової науки охарактеризовано діяльність відомих учених – М. Владимирського-Буданова, М. Слабченка, М. Василенка[61].

Так, епіцентром українознавчих досліджень після завершення Української революції могла стати радянська Україна, але наука тут поступово перетворилася в служницю тоталітарного режиму. Водночас воно залишалося чинником моральної підтримки західноукраїнського населення в складних умовах захоплення його земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Для цього періоду характерний певний поступ у вирішенні державотворчих проблем, питань етногенезу українців, соціокультурних і правових складників формування національної свідомості завдяки зусиллям членів НТШ, як правило, учнів М. Грушевського[62]. У структурі Таємного університету у

---

52 Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 19–81.

53 Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – Львів, 1922. – Т. CXXXIII. – С. 1–26.

54 Грушевський О. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки УНТ. – 1908. – Кн. 1. – С. 71–82.

55 Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 125–145; Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Ч. 5. – С. 17–24.

56 Житецький Г. Заходи коло організації історичного товариства в Києві // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 23–30.

57 Єфремов С. Перед судом власної совісти. Громадська і політична робота В. Б. Антоновича. – К., 1924. – 14 с.

58 Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357.

59 Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів: Наклад Філософічної громади, 1923. – 150 с.

60 Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 9. – С. 38–53.

61 Окіншевич Л. Наука історії українського права // Україна. – 1927. – Кн. 1 – 2. – С. 105–130.

62 Гординський Я. Академік Кирило Студинський як дослідник літератури XV–XVII ст. – Відбитка з «Записок НТШ у Львові». – Львів, 1929. – Т. 49; Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. – 1922. – Т. 25. – С. 346–357;

Львові І. Крип'якевич презентував українознавчий курс у взаємозв'язку з розвитком історії, котру поділяв на церковну, політичну та «загальну компіляцію», яку розумів як спробу синтетичного аналізу. В 1923 р. у Львові він також оприлюднив «Українську історіографію XVI–XVIII ст.»; у цей період В. Гнатюк подав узагальнену історію НТШ за 1873–1923 рр.[63]. Значним здобутком українознавства стала «Українська Загальна Енциклопедія», що побачила світ завдяки наполегливій праці колективу співробітників НТШ під керівництвом І. Раковського протягом 1930–1935 рр. і давала змогу систематизувати всі галузі знань про Україну.

Чимало українознавчих студій, яким вдалося зберегти національну формулу, розвинути компоненти українознавства, проаналізувати здобутки як попередників, так і сучасників, відбулося у діаспорі.

Великий вплив на розбудову українознавства мали відомі політичні діячі: С. Петлюра, В. Винниченко, П. Скоропадський, А. Волошин, О. Шульгін, А. Мельник, М. Шаповал, літератори Є. Маланюк, Мирослав Ірчан та ін. Саме в еміграції В. Винниченко оприлюднив україноцентричну працю «Відродження нації» (1920). У контексті роздумів про причини невдач Української революції проаналізовано стан українства до війни, під час та після війни. Позитивною рисою дослідження була його цілісність, бачення чинників, що зумовили поразку в різних площинах: суспільній, економічній, географічній, політичній та ін. До 1924 р. в еміграції перебував М. Грушевський, який заснував Український соціологічний інститут (Відень, 1919) з метою консолідації сил зарубіжного українознавства, водночас продовжуючи роботу з нагромадження археографічного матеріалу для «Історії України-Руси». У рамках УСІ була оприлюднена значима для української нації праця В. Старосольського «Теорія нації» (1921), що давала змогу визначити співвідношення таких важливих інституцій, як нація та держава. На підставі компаративного аналізу теоретичних сентенцій західних націологів, ґрунтовного осмислення підходів до трактування терміна «нація» українськими знаковими постатями (як наприклад, І. Франко) визначено, що «...по своїй істоті нація се суспільство, яке в стремлінню до політичної самостійності, себто до опанування держави, стало спільнотою»[64].

Знання з української історії, археології, права, мовознавства, економіки, соціології нарощували науковці таких вищих шкіл: Українського вільного університету (1921), Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Прага, 1923), Української господарської академії у Подєбрадах (1922), Варшавського університету, Українського наукового інституту у Варшаві (1928), Українського наукового інституту в Берліні (1926) та ін. Це,

---

Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. – Львів: Наклад Філософічної громади, 1923. – 150

63 Гнатюк В. Наукове Товариство імени Шевченка з нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). – Львів, 1923. – 15 с.

64 Старосольский В. Теорія нації // Записки НТШ: Історико-філософська секція (1878–1942). – Нью-Йорк – Париж – Торонто – Сідней, 1991. – Т. 210. – С. 250.

зокрема, О. Андрієвський, Д. Антонович, В. Біднов, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Лотоцький, С. Наріжний, С. Смаль-Стоцький, Ф. Щербина, В. Щербаківський, Д. Чижевський, А. Яковлів, Р. Лащенко та ін. У 1938–1939 рр. у Варшаві діяла Українська могилянсько-мазепинська академія наук, яку очолювали Р. Смаль-Стоцький та А. Яковлів. У своїй структурі академія мала відділ українознавства. Плідною на ниві українознавства була діяльність І. Огієнка, чиї дискурси з історії мовознавчого, літературознавчого, археографічного компонентів українознавства збагачували його потенціал. У Парижі історію українознавства розвивали І. Борщак, В. Прокопович, О. Шульгін, у Римі плідно працював Є. Онацький, автор першого українсько-італійського словника. На окрему увагу заслуговує діяльність організованого в 1938 р. О. Кандибою-Ольжичем разом із О. Грановським Українського наукового інституту в Америці.

Концептуальне значення у дослідженні проблеми історії наукового українознавства має розвідка Д. Дорошенка «Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення»[65], де українознавство розглянуто як окрему наукову дисципліну. Початки наукового вивчення української історії, етнографії, мови, письменства – всього, що називаємо українознавством, як зазначав учений, припали на кінець XVIII ст. Проте всієї повноти реалізації українознавство як поняття не отримало. Д. Дорошенко обмежив його лиш окремими складниками, вилучивши економічні, правові, мистецькі аспекти цілісного знання про Україну та українців. Науковець виокремив найголовніші етапи у розбудові українознавства на території всієї етнічної України. В умовах згортання наукових дослідів на Батьківщині він наголосив на важливості досліджень у діаспорі, довівши виклад до початку 30-х рр. XX ст. Д. Дорошенко написав комплексну працю «Огляд української історіографії» (1923), яка мала значно ширші інформаційні межі. Він чітко означив основні етапи у розвитку національної науки на основі формування загальної культури та свідомості українського суспільства, окреслив роль наукових товариств та освітніх інституцій у розбудові історичної науки, оцінив внесок провідних мислителів[66]. Історію розвитку українознавства продовжили монографічні дослідження вченого про П. Куліша (1923), М. Костомарова (1924), В. Антоновича (1942), розвідки про М. Драгоманова та В. Липинського.

Українознавча діяльність зосереджувалася і в Українському історико-філологічному товаристві, Музеї визвольної боротьби. Цінними для опрацювання історії українознавства були «Записки Українського наукового інституту» (1927–1931). Так, роль українознавчих студій у діаспорі полягала, насамперед, у використанні та оприлюдненні нового пласту джерельної інформації, що містилася в архівних сховищах країн Західної Європи. Багато про-

[65] Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Українознавство: Хрестоматія – посібник: У 2 кн./ Упоряд. В. С. Крисаченко. - К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 286–309.

[66] Дорошенко Д. Огляд української історіографії: Державна школа: Історія. Політологія. Право / НАНУ, Ін-тут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. – К.: Українознавство, 1996. – 254 с.

блем було проаналізовано по-новому, що суперечило положенням радянської науки і стало творчим продовженням національного відродження 20-х рр. XX ст. Крім цього, діаспорні дослідження заслуговують на увагу тому, що базувалися на кращих традиціях західноєвропейської історіографії, збагачуючи таким чином скарбницю теоретичних дослідів українознавства. Підбиваючи підсумок розвитку українознавчої науки періоду 20–30-х рр. XX ст., варто наголосити, що він став продуктивним у напрямку опанування нових наукових підходів. Це пов'язано з осмисленням державності, конструктивної ролі української еліти; ментальності, духовного життя українців; із визначенням залежності українського буття від антропогеографічних чинників. У творчому доробку Д. Чижевського, І. Мірчука, І. Огієнка, О. Кульчицького, І. Рибчина, В. Яніва, Є. Онацького, З. Кузелі, Г. Ващенка, Ю. Липи, Н. Григорієва та інших науковців продовжено традиції дослідження української духовності, які започаткували М. Костомаров, П. Чубинський, О. Потебня, Д. Овсянико-Куликовський, В. Антонович. Антропогеографічні студії, засновником яких вважаємо Ф. Вовка, характеризувалися концептуальним оформленням окремого підходу в українознавстві завдяки дискурсам М. Кордуби, С. Рудницького, В. Липинського, Н. Григорієва та ін. Зокрема, праця Н. Григорієва «Українська національна вдача» (1935) була вагомим кроком у дослідженні ментальності українців, визначенні чинників, що впливали на її формування, в тому числі антропогеографічних, соціокультурних, суспільних інституцій та ін[67]. Розумінням засадничих підвалин і магістральних ідей психології українського народу вирізнялася праця Ю. Липи «Призначення України» (1938). Не можна обійти увагою постаті таких відомих археологів, як В. Щербаківський і Л. Чикаленко. Так, професор В. Щербаківський був знаний своїми науковими працями з неоліту, української етнографії. Він проводив курси етнографії та археології в УВУ, читав лекції в Карловому університеті. Українознавчі розвідки вченого «Формування української нації», «Український етнічний тип» (регулярно публікувалися на сторінках «Визвольного шляху» впродовж 60-х рр. XX ст.) були знаковими для археології та етнографії, оскільки в них простежувалася самобутність українського народу, його зв'язок з європейською цивілізацією. Зауважимо, що становлення наукових засад історико-правової науки відбувалося і у стінах УВУ. «Лекції з історії українського права» Р. Лащенка (1923–1924) дали змогу визначити предмет, об'єкт дослідження, виокремити основні етапи розвитку, проаналізувати головні його складові[68]. Аналіз еволюції правового компонента українознавства здійснено в розвідці В. Заїкіна, вихованця Харківського університету, «Історично-правнича наука української еміграції та правні ідеологічні напрямки в ній» (1937). Огляду здобутків у галузі націології із зверненням уваги на характерні риси, особливості української нації, присвячено дискурс О. Бочковського «Вступ до націології» (1934).

---

67 Григоріїв Н. Українська національна вдача. – Вінніпег, Манітоба, 1941. – 61 с.

68 Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К.: Україна, 1998. – 254 с.

Сьомий період українознавства (кінець 1930-х – друга половина 1980-х рр.) пов'язаний з включенням західноукраїнських земель до складу УРСР, Другою світовою війною, повоєнними лихоліттями, хрущовською відлигою, брежнєвщиною та горбачовською перебудовою. У межах цього періоду чітко простежується декілька підперіодів або етапів. Для всіх з них характерні протилежні підходи до українознавства у материковій Україні та діаспорі. Термін «українознавство» з 30-х рр. XX ст. у радянській Україні був вилучений з ужитку і підмінений народо-, крає- та суспільствознавством за єдиної методології дослідження – марксизму. Радянізація Західної України, що розпочалася у 1939–1940-х рр., вплинула на українознавчу науку, її осередки, систему освіти, зокрема Львівського та Чернівецького університетів, Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства «Просвіта». Поряд із ліквідацією українознавчої інфраструктури встановлено жорсткий контроль над змістом наукових досліджень, вилучено праці М. Грушевського, С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кревецького. Більшість праць І. Крип'якевича заборонено, розгромлено видавничу діяльність І. Тиктора. Основною тенденцією розвитку науки в Західній Україні стала боротьба зі схемою М. Грушевського, максимальне наближення до історії Росії та СРСР; пріоритетне місце посіла проблематика історії класової боротьби і революційного руху.

Аналогічного спрямування була діяльність наукових установ радянської України у період Другої світової війни. Центральне місце відводилося змалюванню героїчних сторінок історії, дружби народів, радянського патріотизму. Запереченням багатолітніх здобутків українознавчої науки стало утвердження тези про етногенез українців, росіян і білорусів, спільність «колиски» трьох братніх народів у Давньоруській державі. На якість наукових публікацій негативний вплив мав обмежений доступ до архівних джерел. Окреслені тенденції стали вирішальними і для післявоєнного етапу, характерною рисою якого була міфологізація, що супроводжувалася закріпленням «легенд» в офіційних партійних директивах. Гучним проектом, що призвів до подальшого етапу міфологізації, стало святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Опубліковані «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» були в той період концепцією для наукових досліджень, що заперечувала схему українського буття, випрацьовану М. Грушевським та його учнями; Київську Русь вважали «колискою» трьох братніх народів; Переяславську раду – актом возз'єднання двох народів; державність козацької доби, події Української революції 1917–1921-х рр. замовчувалися. Таким способом гуманітарна наука перетворювалася у знаряддя тоталітаризму, а директивне втручання, каральні акції свідчили про його зростаючу кризу. Позитивним моментом у цій ситуації був пошук, публікація документальних джерел з історії Української революції під проводом Б. Хмельницького. Активно працювали у цьому напрямі О. Апанович, М. Брайчевський, І. Бутич, П. Гудзенко, Я. Дзира, І. Крип'якевич, О. Компан, Ф. Шевченко та ін.

Єдиним анклавом українознавчої думки залишалися осередки в діаспорі, що поповнилися новими силами в період третьої хвилі еміграції. Варто виокремити діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, Української

Вільної Академії наук, Українського вільного університету, Української економічної вищої школи, Богословсько-педагогічної академії та ін. Діаметрально протилежні працям у радянській Україні були дослідження Д. Дорошенка, В. Кубійовича, З. Кузелі, Б. Крупницького, І. Раковського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, В. Яніва, В. Щербаківського, Л. Чикаленка, Ф. Щербини, П. Феденка та ін.

Д. Дорошенко, будучи відомим українознавцем у світі, очолював Українську Вільну Академію наук (1945–1951), викладав в УВУ, готував до друку друге видання «Огляду української історіографії» (1951). В Українському вільному університеті долучився до викладацької діяльності О. Оглоблин. Він читав курси історії України, історіографії, джерелознавства. Українознавча діяльність концентрувалася в Історико-археографічному інституті УВАН, відділі генеалогії Українського наукового дослідного інституту родознавства.

Важливою як для українознавства, збереження національної пам'яті українців, так і для вивчення історії науки була діяльність О. Оглоблина у Науково-дослідному інституті української мартирології, програму якого оприлюднено у брошурі «Завдання української мартирології» (1947). Історіографічну цінність для об'єктивного розуміння процесів розвитку українознавства мають такі розвідки вченого «Як большевики руйнували українську науку» (Прага, 1945), «Українська історична наука в 1920 р.» (1948), «Олександр Лазаревський (1834–1902) і українське родознавство» (1947) та ін.

З Українського вільного університету розпочиналася еміграційна діяльність Н. Полонської-Василенко. Спочатку в Празі, а згодом у Мюнхені вона викладала курс української історії. Велику інформаційну цінність для осмислення реальних втрат українознавства під час утвердження тоталітаризму в радянській Україні мав її збірник «Видання Всеукраїнської Академії наук, знищені большевицькою владою» (1948).

Нові дискурси з історії українознавства написав Б. Крупницький, учень Д. Дорошенка, професор УВУ, голова історичної секції ВУАН. Відомий знавець німецьких і шведських архівів оприлюднив чимало праць з історії козацтва. Його історіографічне дослідження «Українська історична наука під совєтами» (1957) не втратило актуальності для сучасних українознавців.

Переосмисленням здобутків української науки, прагненням отримати повчальні уроки, творчо застосувати традиції наукових осередків в еміграційному середовищі проникнуті дискурси В. Дорошенка[69], С. Наріжного[70], Н. Полонської-Василенко[71]; Нариси Н. Полонської-Василенко «Історія Академії наук» (1957), В. Дорошенка «Огнище української науки: Наукове товариство

---

[69] Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк – Філадельфія, 1951. – 76 с.

[70] Наріжний С. Одеське товариство історії й старовини. – Прага: Вид. укр. іст.-філол. т-ва в Празі, 1941. – 22 с.

[71] Полонська-Василенко Н. Історія Академії наук. – Мюнхен, 1957. – 123 с.; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. – Мюнхен: Ін-т для вивч. історії та культури СССР, 1955. – Ч. І. – 320 с.

ім. Т. Шевченка» (1951) дають змогу поетапно простежити організаційне становлення найвищих наукових установ. С. Наріжний один із перших оцінив культурну діяльність українських емігрантів у період між двома світовими війнами. На базі фактологічного матеріалу побудовані розвідки про діяльність наукових товариств, освітніх інституцій, хоча в них не подано оцінки внеску цих структур у розбудову українознавства, його наукових засад. Незважаючи на це, українознавче знання утверджувалося постулюванням їхніх здобутків.

Найвизначнішим науковим проектом українознавства цього періоду було створення «Енциклопедії українознавства» (1949–1952), яке започаткували З. Кузеля та В. Кубійович у Німеччині та «Української Малої Енциклопедії» Є. Онацького (1957–1967).

Слід зазначити, що окремий етап дослідження українознавства як науки був зумовлений «хрущовською відлигою» та рухом шістдесятників. Комплексною і синтетичною розвідкою на основі визнання самобутності українського буття стала «Українська історіографія» М. Марченка (1959), яка відіграла роль морального чинника у підтримці опозиційного руху спрямованого на захист українознавства.

Тогочасна офіційна історіографія зосереджувалася на глорифікації праць радянських істориків-марксистів і критиці так званих буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів. «...історична наука в комуністичній Україні була майже тотально фальсифікована і русифікована, і властиво стала антиісторичною «наукою-пропагандою» комуністичної партії», – зазначав Л. Винар[72]. Радянські науковці приділяли увагу історії розвитку найвищих освітніх установ України, виокремлювали роль певних галузей гуманітарних знань у їхній системі[73], висвітлювали окремі аспекти діяльності вчених, наукових осередків[74]. Окремі розвідки І. Березовського, С. Музиченка, С. Заремби на народознавчу тематику публікувалися на сторінках журналу «Народна творчість та етнографія», хоча й під кутом критики здобутків національного відродження в 20-х рр. XX ст.[75]. Лише деякі альтернативні підходи порівняно з

---

72 Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000) // Український історик. – 2000. – 4 (17). – С. 14.

73 Белецкий О. Наука о литературе в истории Харьковского университета // Труды филологического факультета ХГУ им. М. Горького. – 1959. – Т. 7. – С. 5–30; Історія Київського університету. 1834–1959 (До 125-річчя з дня заснування) / Відп. ред. проф. О. З. Жмудський. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 629 с.; Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / Відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко; Ред. колегія: проф. Н. І. Бутакевич та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.; Українська народна поетична творчість. – К.: Радянська школа, 1958. – Т. 1. – 815 с.; Харьковский государственный университет им. А. Горького за 150 лет (1805–1955) / Отв. ред. С. М. Короливский. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 387 с.

74 Гольдін Ф. Історико-філологічне товариство при Новоросійському (Одеському) університеті // Архіви України. – 1964. – № 6. – С. 35–43.

75 Березовський І. Головні напрями вивчення українського фольклору в пожовтневий час // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 4. – С. 25–31; Заремба С.

компартійними схемами простежуємо у дискурсах з історії України О. Апанович, М. Брайчевського, В. Голобуцького, Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, О. Компан, Ф. Шевченка та ін. Чимало науковців вищих навчальних закладів України у своїх лекціях намагалися презентувати історичну правду[76].

Більш об'єктивно здобутки міжвоєнного та повоєнного українознавства оцінили вчені діаспори. Логічним продовженням традицій українознавства попереднього етапу була наукова спадщина Л. Винаря, В. Дубровського, Р. Климкевича, І. Каменецького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін. Завдання українознавців в еміграції окреслювалися у статтях О. Оглоблина «Думки про сучасну українську совєтську історіографію» (1963), «Завдання української історіографії на еміграції» (1963). Науковці були, насамперед, відповідальними за збереження схеми, виробленої М. Грушевським. О. Оглоблин наголошував, що «Історія України-Руси» завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем»[77].

Так, центральне місце в історії українознавства цього періоду належить О. Оглоблину, який з 1950-х рр. очолював історичну секцію ВУАН, а з 1970 р. став її президентом. Викликом радянській історіографії були його англомовна монографія («Українська історіографія (1917–1956)»), розвідки присвячені І. Мазепі, М. Грушевському («Михайло Грушевський і українське національне відродження» (1954), Д. Багалію («Пам'яті Дмитра Багалія» (1857–1932–1957), «Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука» (1957), В. Антоновичу («Володимир Антонович та його історична школа» (1959), численні статті, опубліковані в «Українському історику», «Сучасності» та ін. Поряд з О. Оглоблином чільними постатями альтернативного «Українському історичному журналу» (радянська Україна) були вчені-історики М. Антонович, Л. Винар, І. Витанович, О. Домбровський, В. Дубровський, історик-економіст М. Ждан, Р. Климкевич, археологи П. Курінний і Я. Пастернак та ін., які публікували дослідження в «Українському історику», головним редактором котрого став Л. Винар. Можна стверджувати, що це був періодичний орган українознавства.

В середині 1960-х рр. завдяки подвижництву Л. Винаря створено Українське історичне товариство, яке протягом 1963–1990-х рр. було головним українським науковим осередком у країнах Заходу, що репрезентувало національну історіографію[78]. Слід наголосити, що в цей час зароджується

Історико-краєзнавча діяльність етнографічної комісії ВУАН // Народна творчість та етнографія. – 1985. – №1 – С. 48–59; Музиченко С. До 45-річчя «Етнографічного вісника» // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 4– 6. – С. 74–88.

[76] Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2012. – С. 351.

[77] Оглоблин О. М. Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 63.

[78] Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965–2000) // Український історик. – 2000. – 4 (17). – С. 17.

дуже важлива підсистема українознавства – грушевськознавство, основним якісним параметром якого була його міждисциплінарність[79].

Третій етап сьомого періоду українознавства – це період «холодної війни», брежнєвського «застою» і нової хвилі зросійщення України. Вектор розвитку гуманітарних наук визначено в Програмі КПРС (1961), яка передбачала усунення національних відмінностей, формування «нової історичної спільності», узаконення російської мови як державної та як засобу міжнаціонального спілкування. Під впливом опозиційного руху шістдесятників, дисидентів і правозахисників, а також творів самвидаву, виступів і наукових публікацій О. Апанович, М. Брайчевського, І. Дзюби, Я. Дзири, К. Гуслистого та ін. українознавство отримувало захист. Українознавчі за змістом праці під керівництвом К. Гуслистого «Українці», «Історичний розвиток української нації», в яких порушено проблему окремішності етнографічного розвитку України, не були допущені до друку[80].

Українознавство звелося до краєзнавства, але позитивним явищем була активізація регіональних досліджень, що проявилося у виданні «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974) у 26 томах (головний редактор П. Тронько). Розвідки цього періоду дають загальне уявлення про народознавство, акцентуючи увагу на вивченні українського мовознавства, літературознавства, фольклористики, археології, певних епох української історії, зокрема первісного та феодального суспільств. Предметом дослідження науковців Л. Коваленка, Н. Комаренко, Т. Ломової, М. Маркова, В. Сарбея, А. Санцевича, Ф. Шевченка були визначні українські постаті (А. Кримський, П. Житецький, В. Перетц, М. Сумцов, Леся Українка, І. Франко та ін.), наукові та освітні інституції (Київський, Одеський, Харківський, Львівський, Чернівецький університети, Всеукраїнська Академія наук, історико-філологічні товариства тощо)[81].

---

79 Винар Л. Грушевськознавство: ґенеза й історичний розвиток / Укр. істор. т-во, Фундація ім. О. Ольжича та ін. – Київ – Львів – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1998. – 215 с.

80 Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2012. – С. 368.

81 Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965) / Відп. ред. і авт. передм. О. І. Юрженко; Ред. колегія: проф. Н. І. Бутакевич та ін. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с. Коваленко Л. Исторические взгляды М. А. Максимовича (Из истории формирования либерального и демократического течений в украинской историографии 30–50-х годов XIX в.) // История и историки. Историографический ежегодник / Под ред. акад. М. В. Нечкина и др. – М.: Наука, 1973. – С. 238–258; Комаренко Н. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1934). – К.: Наукова думка, 1973. – 169 с.; Кравець М. І. Франко – історик України. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 203 с.; Марков М. М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. / Передмова І. О. Гуржія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. – 234 с.; Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – Вип. 12. – С. 380–388; Пустова Ф. Іван Франко – історик української літератури. – К.: Вища школа, Головне вид-во, 1989. – 147 с.; Санцевич А., Комаренко Н. Развитие исторической

Попри заборони і табу, П. Толочко вивчав історію Київської Русі та Києва; Д. Ісаєвич, учень І. Крип'якевича, – національно-культурний рух у XV–XVII ст. тощо. З-поміж наукових праць цього періоду слід виокремити дослідження М. Марченка про історичні погляди Т. Шевченка, Г. Сарбея про роль Т. Шевченка в українському революційному русі («Шевченківський словник» (1976, 1977)), Г. Сергієнка «Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство» (1983), В. Лукаренка «Світогляд М. Драгоманова» (1965), Р. Іванової (Іванченко) «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України» (1971), що були протилежністю радянській схемі оцінювання. Стаття Ю. Пінчука про М. Костомарова в «Українському історичному журналі» (1971) отримала негативні відгуки компартійного режиму. Слід зазначити, що окремі питання історії історичної науки також висвітлювали В. Сарбей, П. Марков, К. Гірницький, М. Кравець, Ю. Пінчук, Л. Коваленко, А. Санцевич, Н. Комаренко, Я. Калакура та ін[82].

Заслуговує на увагу позиція українознавців в еміграції, оскільки вони не лише пропагували здобутки українознавчої думки XIX – першої третини XX ст., а й творчо розвивали їх, досліджували нові етапи українського буття, базуючись на нових методах, тогочасних історіософських течіях: постпозитивізмі, соціологічній історії, конструктивізмі, неоромантизмі. Зроблено спроби розвитку та періодизації історії українського народу відповідно до здобутків світової науки. Так, проблема періодизації тривалий період була дискусійною, про це свідчить суперечка між О. Пріцаком та І. Лисяком-Рудницьким, що виникла в 1963 р. Головна відмінність полягала у різних критеріях періодизації. Погляди О. Пріцака базувалися на територіальному принципі, а І. Лисяк-Рудницький був прихильником концепції «історичних» та «неісторичних» народів[83]. О. Оглоблин на VIII Конференції українських істориків та дослідників суспільних наук Української Вільної Академії наук у США (1970) виступив з доповіддю «Проблема схеми історії України XIX–XX століття (до 1917 р.)». На думку вченого, методологічними орієнтирами цієї схеми були такі проблеми: формування єдиного національно-територіального комплексу; консолідація українських земель в єдиний національно-господарський організм; державно-правовий і політичний статус України; роль провідної верстви у суспільстві; соціальна структура; стан, тенденції українського куль-

науки в Академии наук Украинской ССР (1936–1986) / АН УССР, Ин-т истории; Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 208 с.; Сарбей В. Очерки по методологи и историографии Украины: Период капитализма / АН УССР, Ин-т истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 244 с.; Сарбей В. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 3. – С. 67–76; Сарбей В. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) // Український історичний журнал. – 1977. – № 12. – С. 99–103.

82 Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2012. – С. 381–386

83 Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 145–171.

турного процесу; формування модерної української нації. Періодизація історії України, як зазначав О. Оглоблин, мала базуватися на самостійності історичного розвитку, вибудовуватися на українському матеріалі й у контексті історії Східної Європи та європейського світу[84].

Завдяки діяльності членів Українського історичного товариства і редколегії «Українського історика» розвивалося грушевськознавство. Л. Винар, фундатор цієї підсистеми українознавства, вперше виокремив значення шкіл М. Грушевського у Львові та Києві. Аналітичний характер мала його праця «Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1892–1930» (1970). Всебічність і системність характеризують розвідку Л. Винаря «Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934)» (1986). Грушевськознавство розвинули М. Андрусяк, І. Витанович, О. Домбровський, О. Пріцак, А. Процик та ін. Плідно працювали в напрямку збагачення документальної бази українознавства Т. Гунчак, В. Косик, Г. Костюк, Т. Мацьків та ін.[85]

Велика кількість наукових розробок, присвячених аналізу досягнень складових українознавства, історичній біографістиці з'явилася в еміграції. Варто вказати, що цьому сприяли дискурси В. Кубійовича, П. Курінного, Я. Пастернака, М. Семчишина, В. Щербаківського та ін.[86]

Поряд із діяльністю Товариства «Просвіта», НТШ, УВАН, УВУ створювалися нові українознавчі осередки. При Іллінойському, Пенсільванському, Колумбійському університетах сформувалися центри українознавства. У структурі Гарвардського університету створено Український науковий інститут (директор О. Пріцак). У США продуктивно працювали Український соціологічний інститут, Український дослідний і документаційний центр, Українська асоціація університетських професорів, Фундація кафедр українознавства. Праці з історії, права, інших українознавчих компонентів було оприлюднено в Канадському інституті українських студій. На базі кафедри

---

84 Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Укр. іст. т-во, Укр. вільна академія наук у США, Історична секція; Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 47–53.

85 Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2012. – С. 373–376.

86 Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949) / НТШ наук.-популяр. б-ка. – Львів, 1991. – 53 с.; Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава: Укр. вільний ун-т, 1994. – 140 с.; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу: 2-е вид., фототипне. – К.: Вид-во АТ «Друга рука МП «Фенікс», 1993. – 613 с.; Мушинка М. Володимир Гнатюк: Життя і діяльність у галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства // Записки НТШ. Праці філологічної секції. – Париж – Нью-Йорк – Сідней – Торонто, 1987. – Т. 207. – 332 с. ; Ріпецький С. Іван Франко і Михайло Драгоманів // Михайло Драгоманів в оцінці визначних українських громадян. – Нью-Йорк, Детройт: Українська Вільна Громада, 1967. – 43 с.

українознавства в 1980-х рр. розгорнуто діяльність Центру українознавства при Університеті в Торонто, де активно співпрацювали П. Магочий, О. Субтельний, П. Потічний, М. Марунчак, І. Рудницький. Утвердженню історичного компонента українознавства сприяли праці І. Нагаєвського, О. Пріцака, учня академіка А. Кримського. Важливим проектом і здобутком для українознавства та його популяризації за кордоном була англомовна «Енциклопедія України», перші два томи якої вийшли під керівництвом В. Кубійовича, наступні продовжено за редакцією Д. Струка. Слід зазначити, що активними учасниками українознавчого процесу були співробітники журналів «Сучасність», «Визвольний шлях» та ін[87].

Із відновленням державної незалежності України започатковується сучасний або ***восьмий*** період історіографії. Науковці, звільнившись від ідеологічних нашарувань тоталітаризму, презентували принципово нові підходи до розуміння суті українознавства, його історії, ролі, функцій. Рубіжне значення мало створення Інституту українознавства в Київському університеті імені Тараса Шевченка, реорганізованого згодом у Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, трансформація академічного Інституту суспільних наук у Львові в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, утворення українознавчих кафедр у вищих навчальних закладах України. За далеко неповними даними, як зазначає Я. Калакура, загальна кількість українознавчих досліджень, опублікованих безпосередньо в Україні лише за період 1991–2008 рр., сягає понад 16 тис. назв.

На початку XXI ст. у НДІУ (згодом ННДІУ, ННДІУВІ), продовжуючи традиції українознавчої науки, діяльність зосереджено на виробленні нових пріоритетів та орієнтирів, координації досліджень, підготовці вчених-українознавців. За участю П. Кононенка опрацьовано сучасну концепцію українознавства як науки самопізнання українського народу, як цілісної системи знань про Україну та українство у часі та просторі, як підґрунтя національно – державної системи освіти і виховання. Слід наголосити на вагомому внеску П. Кононенка в обґрунтування періодизації історії українознавства, трактування структури та функцій. У межах науково-дослідної діяльності під керівництвом П. Кононенка, Л. Токаря, Р. Дяківа – «Українознавство в системі освіти, науки, культури, державотворення», «Теорія і методологія українознавства: в системі науки, освіти, ідеології та культурології» – виконано такі фундаментальні праці: В. Баран «Походження українського народу»; П. Кононенко, Т. Кононенко «Український етнос: генеза та перспективи» (2003), П. Кононенко «Національна ідея, нація, націоналізм» (2005), П. Кононенко «Українознавство» (науково-бібліографічний довідник, у 2-х т., 4-х ч., 2002). Важливого значення для формування джерельної бази українознавства надаємо хрестоматії – посібнику з українознавства (1996–1997, упоряд. В. Крисаченко.) Збагаченню знань з історії українознавства, його теоретико-методо-

[87] Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: Навчальний посібник / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко, М. Матисякевич.-– Тернопіль: Ред. газети «Чарівниця», 1999. – 512 с.; Калакура Я. Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах // Українознавство. – 2008. –№ 4 (29).

логічних засад і методичного інструментарію сприяють праці В. Борисенко, Я. Калакури, П. Кононенка, Л. Токаря, В. Шевченка та ін[88].

Значний інтерес має українознавча праця Я. Калакури «Історичні засади українознавства», присвячена актуальним теоретико-методологічним, історіософським та дидактично-методичним проблемам історії і практики українознавства як інтегративної системи наукових знань про Україну, українців та світове українство у просторі і в часі. Особлива увага в ній звернута на історичні засади українознавства, його джерельну та історіографічну базу, на пізнавально-світоглядні функції та методологічний інструментарій українознавця. У книзі також висвітлена роль українознавства в самопізнанні українського народу, утвердженні його ідентичності, осягненні національної ідеї та історичної місії українців.

В. Шевченко доводить, що якщо взяти до уваги особливості утворення науки в новітні часи, а також інституціоналізацію українознавства, то можемо стверджувати, що це справді нова наука. Вона синтезувала в собі знання про один об'єкт – український народ, включивши в себе суголосні з основами української культури філософсько-методологічні засади його ж таки дослідження. Наявність цих засад підкреслює, що українознавство – це не «інтегративне знання про Україну», тобто це не «купа відомостей» про «країну». Українознавство, перш за все, є діяльністю суб'єкта системно представленої науково-дослідної роботи, котрий пізнавально освоює Україну як конкрет-

[88] Калакура Я. Методи українознавчих досліджень // Українознастство. – 2006. – № 2. – С. 85–92; Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Число 1(6). – С. 76–78.; його ж. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.-Тернопіль, 2012. – 292 с.; Кононенко П. Концепція українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. ІІІ. – С. 34–44; Калакура Я. Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 85–92; Кононенко П. Українознавство: проблеми методології // Українознавство. – 2002. – Ч. 4. – С. 3–5; Мостяєв О. Чотири наукових підходи в українознавстві: загальна характеристика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства на пошану Я. Калакури / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Рада, 2007. – Т. XVI. – С. 86–97. Мостяєв О. Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2008. – Вип. 12. – С. 7–12. Мостяєв О. Про предметне поле українознавства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2009. – Вип. 13. – С. 4–8; Токар Л. Актуальні питання теорії та методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Рада, 2003. – Т. 1. – С. 146–161; Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – № 2–3 (7–8). – С. 47–52; Шевченко В. Українська філософія в структурі українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 76–85; Калакура Я. С. Історичні засади українознавства – К., 2007; Шевченко В. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. ІІІ. – С. 22–27.

ний об'єкт і має власне філософське самоусвідомлення, сформоване в процесі дослідження українців як народу серед народів світу. Слід зауважити, що окремі періоди у розвитку українознавства у структурі освітніх, наукових інституцій, вивчають співробітники Інституту І. Краснодемська, А Санченко та О. Склярова[89].

На ниві українознавства працює Центр українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (директор М. Обушний). Дослідження, виконані в межах цього центру (В. Піскун, М. Обушним, Т. Воропаєвою, В.Сергійчуком та ін.), дають можливість реанімувати історичну правду, реально оцінити внесок українських учених у розбудову українознавства. Своєрідним підсумком став посібник «Українознавство» (Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 672 с.).

Монографія О. Нагірняка «Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917)» (2007), в якій досліджено розвиток українознавства на Наддніпрянщині в період 1870–1917 рр.[90], а також монографія О. Гомотюк «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX ст. – перша третина XX ст.)» збагатила сучасне українознавство комплексним і системним аналізом становлення його наукових засад у синтезі компонентів.

Слід наголосити, що позитивним чинником у розвитку українознавства було відновлення діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, заснування Міжнародної асоціації україністів, Асоціації українознавців. Чимало проектів реалізовувалося за участю науковців діаспори. Розширилася географія осередків Українського історичного товариства завдяки діяльності Л. Винаря.

Плідною є праця в напрямку розробки теоретико-методологічних проблем українознавства, історії, історіографії, грушевськознавства Л. Винаря[91].

---

89 Краснодемська І. Науково-освітня діяльність української діаспори в Чехословаччині в 20 – 30-х рр. XX ст. // Українознавство. – 2002. – № 1–2. – С. 266–272; Краснодемська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 403–407; Санченко А. Розвиток українознавства в Україні (1991-2011 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук – Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка. – К., 2012. – 20 с.; Склярова О. Роль української наукової інтелігенції у пробудженні громадянської самосвідомості українства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – Т. ІІІ. – С. 279–284.

90 Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. – 652 с.

91 Винар Л. Грушевськознавство: ґенеза й історичний розвиток / Укр. істор. т-во, Фундація ім. О. Ольжича та ін. – Київ – Львів – Париж – Нью-Йорк – Торонто, 1998. – 215 с.; Винар Л. Дмитро Дорошенко – видатний дослідник історіографії і бібліографії // Український історик. – 1982 – 1983. – Ч. 1–2. – С. 54–60; Винар Л.

Важливу роль у розвитку українознавства відіграло поширення грушевськознавства на материковій Україні. Праці Я. Дашкевича, С. Білоконя, Я. Ісаєвича, І. Гирича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, С. Кіржаєва, Р. Пирога, Л. Решодько, П. Соханя, В. Пристайка, В. Ульяновського, Ю Шаповала та інших науковців дали змогу реабілітувати ім'я М. Грушевського у науковому та політичному світі. Особливу увагу слід приділити розвідкам В. Мельниченка та В. Ідзьо, побудованим на російських архівних матеріалах, що є недоступними для більшості науковців[92].

Значну прогалину в дослідженні ролі окремих наукових товариств і просвітніх інституцій, наукових шкіл дають можливість заповнити дисертаційні роботи Т. Горбань, О. Медалієвої, Н. Попової, С. Посохова, Л. Чорної, Г. Мернікова, В. Педича, В. Савченка, О. Сапеляк, В. Скирди, С. Старовойт, А. Теодоровича, О. Юркової, Л. Яременко, Є. Ярошенко та інших науковців[93]

Дм. Ів. Дорошенко: Життя і діяльність // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 9–65; Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. – Нью-Йорк, 1995. – 180 с.; Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1892–1934). – Нью-Йорк – Дрогобич – Львів, 2006. – 383 с.; Винар Л. Силуети епох. Дмитро Вишневецький. Михайло Грушевський: Історичні розвідки / Укр. іст. т-во ім. М. Грушевського, Галицький осередок. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 182 с.; Винар Л. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965 – 2000) // Український історик. – 2000. – 4 (17). – С. 13 – 29.

92 Ідзьо В. Іван Франко на шпальтах часописів українців Росії та Польщі у XX ст. – Львів: Сполом, 2006. – 55 с.; Ідзьо В. Михайло Грушевський на шпальтах часописів українців у Росії («Украинский вестник», «Украинская жизнь») у першій чверті XX ст. – Львів: Сполом, 2007. – 52 с.; Ідзьо В. Українська діаспора в Росії: Історія, наука, релігія. – Львів: БАК, 2002. – 304 с.; Мельниченко В. Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті. – М.: Олма-прес, 2006. – 450 с.

93 Горбань Т. Українознавство у контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр.): Дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – 24 с.; Виговський М. Становлення та функціонування номенклатури радянської системи освіти в Україні 20–30-х рр. XX ст.: Дис. докт. іст. наук. – К., 2006; Медалієва О. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина XIX ст. – 1917 р.): Дис. канд. іст. наук. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 234 с.; Попова Н. Участь інтелігенції у реалізації українського національного проекту в 50–70-х рр. XIX ст.: Дис. канд. іст. наук. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006; Посохов С. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії: Дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 430 с.; Мерніков Г. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1997. – 215 с.; Педич В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894–1914 рр.): Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1996. – 204 с.; Чорна Л. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – 235 с.; Сапеляк О. Українська етнографія в діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1898–1939 рр.): Дис. канд. іст. наук. НАН України;

. Високу інформаційну цінність мають дисертації В. Ващенка, С. Водотики, І. Гирича, В. Гоцуляка, К. Колесникова, Д. Розовика, О. Удода, С. Стельмаха та ін., присвячені характеристиці вузлових етапів розвитку вітчизняної науки, що констатують провідні тенденції, теоретико-методологічні напрямки, визначальні складові ознаки[94]. Використання нового як вітчизняного, так і зарубіжного архівного матеріалу у презентації визначних постатей української науки дало змогу значно розширити її інформаційне поле[95]. Як засвідчує ана-

Інститут народознавства. – Львів, 1999. – 234 с.; Скирда В. Археологічна наука у Харківському університеті (1805–1920 рр.): Дис. канд. іст. наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – 201 с.; Старовойт С. Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918–1933: Дис. канд. іст. наук. НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – 197 с.; Теодорович А. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської Академії наук 20-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.; Ярошенко Є. Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX – поч. ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 204 с.

94 Ващенко В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку ХХ ст.: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1998. – 178 с.; Водотика С. Історична наука УСРР 1920-х рр.: соціологічні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Дис. докт. іст. наук. – К., 2001. – 420 с. ; Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей: Дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 185 с.; Гоцуляк В. М. Грушевський і українська історична наука (1880 – XIX – початок ХХ ст.): історіографія проблеми: Дис. докт іст. наук. Черкаський державний університет. – Черкаси, 1999. – 470 с.; Колесников К. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX – ХХ століть: Дис. канд. іст. наук. Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 204 с.; Розовик Д. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр.: Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 430 с.; Удод О. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу (1920–1930): Дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 400 с.

95 Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична дільність Д. І. Дорошенка в еміграції (1919–1951): Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1997. – 294 с.; Василюк О. В. Б. Антонович як археограф: Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1999. – 208 с.; Войцехівська І. Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: Дис. докт. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 440 с.; Гирич І. Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей: Дис. докт. іст. наук. – К., 1995. – 430 с.; Григорук Н. Наукова та громадська діяльність Миколи Чубатого (1889–1975 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2006. – 230 с. ; Дідух Л. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець XIX – перша чверть ХХ ст.): Дис. канд. іст. наук. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – 259 с.; Дудко О. Життєвий шлях, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939): Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 245 с.; Заболотна І. Археографічна діяльність та джерелознавчі студії І. Крип'якевича: Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені

ліз оприлюднених дисертаційних робіт початку XXI ст., більша їхня частка сконцентрована саме на вивченні історичної біографістики.

Характеристику суспільно-політичної ситуації, від стану якої залежав розвиток українознавчої науки, подано в дослідженнях Т. Бевз, І. Біласа, С. Білоконя, В. Даниленка, Я. Грицака, С. Єкельчика, М. Кармазіної, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Р. Пирога, В. Солдатенка, В. Сергійчука, В. Трощинського, В. Ульяновського, Ю. Шаповала та ін[96]. Для об'єктивного сприйняття розви-

Тараса Шевченка. – К., 2005. – 298 с.; Іванюта І. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.: Дис. канд. іст. наук. Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 192 с.; Крук О. Концепція історії України в науковій, публіцистичній та епістолярній спадщині М. П. Драгоманова: Дис. канд. іст. наук. НАН України. – К., 1996. – 189 с.; Мандебура О. Проблеми української етнографії в науковій спадщині Миколи Сумцова: Дис. канд. іст. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 1997. – 198 с.; Мисюра О. Олександр Кониський у громадсько-політичному і культурно-освітньому житті України (II пол. XIX ст.): Дис. канд. іст. наук. – Харків, 2005. – 214 с.; Приходько Л. Олександр Сергійович Грушевський – історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог: Дис. канд. іст. наук. Державний комітет архівів України. – К., 2005. – 234 с.; Савченко Г. Життя і діяльність академіка М. Ф. Сумцова: Дис. канд. іст. наук. – Харків, 1993. – 234 с.; Саламаха І. Громадсько-політична та наукова діяльність В. О. Біднова: Дис. канд. іст. наук. Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1998. – 235 с.; Шеремета О. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття: Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 240 с.

96 Бевз Т. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства на пошану професора Я. С. Калакури / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Рада, 2007. – Т. VI. – С. 190–200; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) / НАН України, Ін-т історії України та ін. – К., 1999. – 446 с.; Даниленко В. «Українізація» 1920–1930-х років: Передумови, здобутки, уроки / В. М. Даниленко та ін.; За ред. В. А. Смолія; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003. – 391 с.; Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К.: Основи, 1996. – 398 с.; Даниленко В., Кузьменко М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. – Севастополь – Донецьк, 2003; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Ґенеза, 1996. – 560 с.; Єкельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. – Мельбурн: Ун-т ім. Монаша, відділ славістики, 1994. – 124 с.; Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К.: ІПіЕНД, 1998. – 350 с.; Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 350 с.; Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиріччя (1924–1934). – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 200 с.; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: ІПіЕНД, 1997. – 570 с.; Сергійчук В. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932

тку українознавства важливе значення мають дослідження С. Кульчицького, В. Даниленка «Сталінізм на Україні: 20–30-і рр.» (1991), В. Смолія та О. Гуржія «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991). Принципову роль у розумінні політики українізації відіграла монографія Г. Касьянова та В. Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція» (1991), в якому науковці розкрили справжні мотиви, оцінили реальні здобутки, виокремили роль інтелігенції у цьому процесі.

У монографіях, посібниках українських науковців Я. Дашкевича, Д. Данилюка, В. Борисенко, Я. Калакури, К. Кондратюка, І. Колесник, А. Коцура, В. Коцура, В. Масненка, В. Онопрієнка, С. Павлюка, М. Поповича, Т. Попової, О. Реєнта, В. Потульницького, С. Стельмаха, М. Юрія та ін. представлено комплексне студіювання окремих складових українознавства. Новизна аналізованих досліджень полягає у наявності плюралістичних оцінок подій та явищ, подоланні моністичної парадигми мислення. Автори класифікують і систематизують підходи щодо визначення головних етапів розвитку української суспільно-політичної та наукової думки у контексті розвитку європейських наукових традицій[97]. На розвиток етнологічного компонента украї-

роках. – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 232 с.; Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 258 с.; Ульяновський В., Ульяновська С. Українська наукова і культурницька еміграція між двома світовими війнами // Антонович Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська; Вст. ст. І. Дзюби; Переднє слово М. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 590 с.; Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: НАН України, Ін-т нац. відносин і політології, 1994. – 270 с.; Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Академія наук України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Наукова думка, 1993. – 352 с.; Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії / Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. досліджень НАН України; Переяслав-Хмельницький держ. пед. ін-т ім. Г. Сковороди. – К.: Ґенеза, 2001. – 560 с.

97 Дашкевич Я. Стан і напрями джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX–XX ст.): Доп. про друк. пр. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. – К.: Ін-т укр. археології НАН України, 1994. – 52 с.; Борисенко В. Нариси з історії української етнології (1920–1930 рр.). – К.: Унісерв, 2002. – 92 с.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Ґенеза, 2004. – 495 с.; Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): Навч. посіб. для студ. вузів. – К.: Ґенеза, 2000. – 256 с.; Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 320 с.; Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.; Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в І-й половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. І. – С. 159–167; Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. Історіографія проблеми // Питання історії, історіографії, джерелознавства Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 2000. – Вип. 1. –

нознавства, який активно розвивається у сучасній Україні[98] звернено увагу в розвідках Г. Скрипник, О. Сапеляк та ін. Зроблено ґрунтовний аналіз генези етнології як науки, її методологічних концепцій, основних етапів, тенденцій і закономірностей у посібнику за редакцією В. Борисенко[99].

Монографічні дослідження, наукові статті українських вчених Т. Бевз, В. Борисенко, Н. Білик, О. Верстюка, С. Водотики, І. Войцехівської, І. Верби, І. Гирича, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Даниленка, З. Зайцевої, І. Іванюти, О. Кіяна, М. Кармазіної, Я. Калакури, В. Качкана, В. Кравченка, В. Масненка, І. Матяш, Я. Падоха, Ю. Пінчука, Т. Попової, В. Ульяновського, І. Федорів, Ю. Шаповала, Т. Щербань та інших характеризують внесок українських учених в окремі галузі знань[100].

---

287 с.; Коцур В., Висовень О. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.) // Історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с.; Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кін. XIX – перша третина XX ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 439 с.; Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. – К.: Вища школа, 1998. – 280 с.; Онопрієнко В., Депенчук Л. Організація науки: державне управління чи самовисування // Вісник АН України. – 1993. – С. 23–32; Павлюк С. Етногенеза українців і спроба теоретичної конструкції: Монографія / НАН України, Ін-т народознавства. – Львів, 2006. – 247 с.; Попович М. Нарис історії культури України. – К.: АртЕк, 2000. – 727 с.; Попова Т. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.; Реєнт О. Ідея соборності України і спроби її ралізації в XIX–XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 7–15; Реєнт О. Історична наука: її витоки та формування (XIX – початок XX ст.). Михайло Максимович і українська історична наука // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 12–22; Реєнт О. У робітнях історичної науки / П. Тронько (передм.): Ін-т історії України НАН України. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», Вид. центр «Просвіта», 1999. – 349 с.; Потульницький В. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Знання, 2002. – 480 с.; Стельмах І. Розвиток української етнографії за роки діяльності радянської влади // Народна творчість та етнографія – 1958. – № 2. – С. 46–57; Юрій М. Соціокультурний світ України. – К.: Кондор, 2004. – 735 с.

98 Парахіна М., Гуржій О. Етнологічні осередки українознавства в 20-х –на початку 30-х років XX ст.: Нарис діяльності. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 248 с.; Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.; Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (1898–1939). – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 209 с.; Скрипник Г. Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті рр. XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5 – 6. – С. 11–12.

99 Українська етнологія: Навч. посіб. / за ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

100 Бевз Т. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства на пошану

Відновленню історичної правди про Україну, будучи водночас спробою аналізу ролі окремих наукових та освітніх закладів, слугували дослідження В. Верстюка, С. Герегової, П. Гончарука, О. Журби, З. Зайцевої, С. Кіржаєва, В. Короткого, А. Коцура, А. Круглашова, Л. Матвєєвої, В. Назаренка, В. Онопрієнка, О. Пиріг, П. Соханя, В. Ульяновського, М. Хмарського, Т. Щербань, О. Юркової та ін[101]. Варто зауважити, що здебільшого в цих розвідках, по-

професора Я. С. Калакури / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: Рада, 2007. – Т. VI. – С. 190–200; Білик Н. Постать Б. Лепкого у контексті українсько-польських взаємин // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Джура, 2005. – Ч. 1. – С. 199–211; Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні / НАН України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / П. С. Сохань (відпов. ред). – К., 1999. – 384 с.; Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1996. – 160 с.; Водотика С. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості / Запорізький юрид. ін-т, НАН України та ін. – Київ – Херсон, 1998. – 142 с.; Войцехівська І. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – 360 с.; Грицак Я. Спроба політичного портрету Івана Франка. – Львів: Світ, 1990. – 630 с.; Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність (1859 – 1938 рр.). – Київ – Чернівці, 1996. – 232 с.; Зайцева З. Одеський період науково-педагогічної діяльності О. Грушевського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2001. – Вип. 58. – С. 46–50; Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи» / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2005. – 490 с.; Качкан В. А. Ратай народознавчого поля // Українське народознавство в іменах: Навчальний посібник: У 2 ч. / За ред. А. З. Москаленка. – К.: Либідь, 1994. – Ч. 1. – 336 с.; Кравченко В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность в области историографии (1857–1932). – Харьков: Основа, 1990. – 175 с.; Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / Ін-т політ. та етнонац. дослідж. НАН України. – Київ – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – 283 с.; Матяш І. Катерина Грушевська: Життя і діяльність. – К.: Україна, 2004. – 238 с.; Падох Я. Історична заслуга професора Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня. – Ч. 179. – С. 2–3; Пінчук Ю. М. І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 131–135; Попова Т. Алексей Маркевич. Історіографічні дослідження в Україні // Визначні постаті української історіографії. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 114–135; Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 813 с.; Шаповал Ю. І в Україні святилось те слово. – Львів: Світ, 2003. – 680 с.; Шаповал Ю. Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Сторінки історії України. – К.: Ґенеза, 2003. – 320 с.; Щербань Т. Перетц Володимир Миколайович // Українська біографістика / Відп. ред. В. С. Чишко. – К.: НАН України; Б-ка ім. Вернадського, 1999. – Вип. 2. – С. 118–121.

101 Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Ін-т укр. археографії АН України, 1996. – 160 с.; Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // Пам'ятки України. – 1988. – № 3. – С. 58–59; Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової

будованих за історико-хронологічним принципом, звернуто увагу на історії заснування та виокремлено головні віхи діяльності цих інституцій. Цікавою у контексті вивчення розвитку окремих компонентів українознавства є монографія О. Богдашиної «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)[102]». Діяльність провідної установи у структурі УАН – кафедри історії України, яку очолював М. Грушевський, ґрунтовно дослідила О. Юркова[103]. Аналізу історико-краєзнавчих досліджень у 20-х рр. XX ст. присвятили наукові праці

комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 71–76; Журба О. І. Київська археографічна комісія (1843–1921): Нарис історії та діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 187 с.; Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. // Четвертий конгрес україністів: Доп. та повідом. Історія. – Одеса – Львів – Київ: Обереги, 2000. – Ч. 2: XX ст. – С. 158–159; Зайцева З. Українське наукове товариство у контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 124–137; Зайцева З. Український науковий рух і інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К., 2006. – 366 с.; Историческая наука в Харьковском университете: К 185-летию ХГУ / Гос. ком. СССР по народному образованию; Редкол.: Ю. И. Журавский (отв. ред.) и др. – Харьков: Основа, 1991. – 135 с.; Колесник М. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С. 28 – 37; Короткий В. «Старий українець» Михайло Максимович // Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упоряд. і вступ. ст. В. Короткого. – К.: Либідь, 2003. – 359 с.; Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX століття. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.; Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в І-ій половині XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. – Вип. І. – С. 159–167; Матвєєва Л. Нариси з історії Всеукраїнської Академії Наук. – К.: Стилос, 2003. – 286 с.; Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001. – 485 с.; Назаренко В. Харьковское историко-филологическое общество // Вопросы литературоведения. – 1999. – Вып. 1.– 287 с.; Онопрієнко В., Щербань Т. Українське наукове товариство // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 11 – С. 62–75; Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 399 с.; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.

102 Богдашина О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії української культури академіка Д. І. Багалія (1921–1934). – Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, 1994. – 195 с.

103 Юркова О. Клименко Пилип Васильович // Довідник з історії України. – 2 вид., доопрац. і допов. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К.: Ґенеза, 2002. – С. 312.

В. Прокопчук, А. Теодорович та ін.[104] Новаторською є монографія Т. Попової[105], в якій за допомогою сучасних методологічних підходів проаналізовано процес становлення і розвитку історичної науки в університеті. Велику увагу приділено дослідженню внеску знакових постатей у розвиток історичного компонента українознавства, в тому числі О. Маркевичу, публікації якого підносили науковий рейтинг часопису українознавства «Записки НТШ»[106]. Ґрунтовною з точки зору висвітлення лише організаційних аспектів українського наукового руху кінця XIX – початку XX ст. (діяльність НТШ, УНТ, українських кафедр університетів Львова та Чернівців, підросійської України) є монографія З. Зайцевої[107]. Цікавою з точки зору висвітлення боротьби українознавців за наукову свободу в умовах тоталітаризму, глибокого осмислення творчої спадщини В. Пархоменка, Д. Яворницького, В. Заїкіна, В. Петрова та ін. є монографія А. Портнова (Київ, 2011).

Окремі питання методології науки, процес її розвитку, в тому числі у контексті національного руху, опосередковано дослідили зарубіжні вчені. Це, зокрема, Н. Тункіна, Г. Грабович, О. Пріцак, Дж.-П. Хімка, А. Маркович, О. Мотиль та ін[108].

Опрацювання опублікованих і неопублікованих матеріалів дає змогу дослідити процес становлення українознавчої науки в усій повноті, виявити провідні тенденції, вивчити закономірності, з'ясувати досягнення вчених у контексті опрацювання теоретико-методологічних засад українознавства. Життєва практика переконує, що без осмислення джерел неможливо усвідомити тяглості розвитку українознавства, значення самоідентифікації і спадкоємності поколінь в реалізації народом своєї історичної місії, оскільки на-

---

104 Прокопчук В. Під егідою українського комітету краєзнавства. –Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – 311 с.; Теодорович А. Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської Академії наук 20-х рр. XX століття: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.

105 Попова Т. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.

106 Там само; Світ. – 1882. – № 18–19. – С. 320–327.

107 Зайцева З. Український науковий рух і інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. – К., 2006. – 366 с.

108 Тункина И. Русская наука о классических древностях Юга России (XVII – сер. XIX ст.). – СПб., 2002. – 675 с.; Grabowicz George G. / Three Perspectives on the Cossack Past Shevchenko, Kulish // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. V. – Numb. 2 (June 1981); Himka J.-P. Socialism in Galicia: the emergence of polish social democracy and Ukrainian radicalism (1860–1890). – Cambridge, Massachusetts, 1983; Markovits A., Sysyn F. Nation building and the Politics of Nationalism. Essays on Austrian Galicia. – Cambridge, 1982; Motyl A. The Turn to the Right: The ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919 – 1929. – Boulder, Col., 1980; Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the dialectics of nation-building // Repriented from Slavic Review. – Vol. XXII. – Numb. 2 (June 1963); Welsch W. Unsere postmoderne Moderne. – Weinheim, 1987. – S. 324.

укове дослідження починається з вивчення джерел та історіографії наукової думки. Будь-яка наука взагалі не може виникнути та розвиватися інакше, як на основі відповідної джерельної бази, системного осмислення документів і напрацювань попередніх дослідників. Загальновідомо: джерела відтворюють і характеризують стан суспільства, його можливості та здатність до самоусвідомлення, самовдосконалення й самореалізації, та вони не рівнозначні самому науковому знанню, а лише творять ґрунт, на якому при постійному дослідженні та опрацюванні можливий розвиток окремої науки. Тож, навіть ретроспективний погляд на основні етапи формування українознавства дають підставу, з певною мірою достовірності, судити про рівень духовної культури, свідомості й самосвідомості народу, його історичний досвід на кожному етапі розвитку.

Так, основою дослідження становлення українознавства є документальні матеріали, частина яких оприлюднена в збірниках та дослідженнях, а інша міститься у фондах Центральних державних історичних архівів України у Києві та Львові (далі ЦДІАК України та ЦДІАЛ України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у Києві (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Тернопільської області (ДАТО), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, відділу рукописів бібліотек Львова й Одеси та ін. Як правило, це документи державних, громадських, наукових, видавничих органів та установ, які дають змогу розкрити організаційні моменти у становленні українознавства як науки самопізнання українського народу. Для об'єктивного оцінювання процесу розвитку українознавчої науки використано матеріали різних ідейно-політичних структур.

Важливим сегментом документальної бази дослідження є оприлюднена інформація про організаційне становлення та наукову діяльність українознавчих осередків, зокрема збірник документів, присвячений Київському університету[109]. Більшість опублікованого масиву документальних джерел стосується періоду XX ст. Як правило, це збірники, що дають можливість простежити поетапну організацію українознавчої науки: «Історія Академії наук України. Документи і матеріали. 1918–1923 рр.» (Київ, 1993), «Історія Національної Академії наук України. Документи і матеріали. 1929–1933 рр.» (Київ, 1998), «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927» (Київ, 1976), «Українська РСР на міжнародній арені (1917–1923 рр.)» (Київ, 1966) та ін. Сучасний збірник матеріалів і документів «Історія української культури» за редакцією С. Клапчука та Я. Калакури (Київ, 2000) подає матеріали з організації українознавчої науки періоду національного відродження другої половини XIX – початку XX ст., а також документи, що поряд з архівними висвітлюють суперечності розвитку української науки в умовах утвердже-

[109] Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади: В 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К., 2000. – С. 15.

ня тоталітаризму в нашій країні. Вагоме місце серед оприлюднених історичних джерел посідає збірник документів і матеріалів у 2-х томах за редакцією А. Смолія, В. Верстюка і Ю. Гамрецького, що відображають діяльність Української Центральної Ради у культурно-освітній галузі («Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» (Київ, 1997). Державобудівну місію Директорії у різних сферах суспільного життя висвітлено в збірнику «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали» (Київ, 2006).

Фундаментальним джерельним комплексом для осмислення становлення і розвитку українознавства є дев'ятитомник у 14 книгах «Тисяча років української суспільно-політичної думки», опублікований у 2001–2003 рр. Цінним джерелом є хрестоматія-підручник «Українознавство» у 2-х томах під редакцією проф. В. Крисаченка. Помітне місце джерельної бази становлення українознавства займають матеріали десятитомної збірки «Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.» (Київ, 2009), виданої під патронатом Всесвітньої Координаційної ради.

Важливу інформацію містять фонди ЦДІАК України, що презентують матеріали організаційного становлення українознавства в кінці XIX ст., серед яких фонд Харківського історико-філологічного товариства (Ф. 2017). Правове поле діяльності товариства характеризують проекти та копії статутів, протоколи засідань. Багаточисельні журнали засідань товариства, короткі звіти про його діяльність, доповідні записки дають змогу оцінити наукову роботу, її напрямки, відстежити еволюцію організаційної структури ХІФТ, кількісний та якісний склад членів протягом 1877–1902 рр. Матеріали цього фонду подають раритетні українознавчі розвідки, оголошені на засіданнях Харківського історико-філологічного товариства, зокрема, П. Єфименка «Образцы старинной обличительной литературы в Малороссии», М. Сумцова «О свадебных обрядах», «Очерк истории романа XIX века». Частково наукову діяльність представників Новоросійського університету відображено у матеріалах його фонду (Ф. 1159).

Архівні документи цензурних установ, які зберігаються у ЦДІАК України, також відіграють важливу роль у відтворенні організаційного аспекту українознавства кінця XIX ст. Канцелярії Київського окремого цензора (Ф. 294), Київського тимчасового комітету у справах друку (Ф. 295) інформують про затвердження на посади, дозвіл чи заборону матеріалів до друку, ухвалення видавничих програм тощо. Канцелярія Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора (Ф. 442) подає інформацію про організаційне становлення українознавчих осередків Наддніпрянщини і наукову діяльність українознавців[110].

[110] ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 53. – Спр. 353. По записке Чубинского – очерк ополчения Юго-Западного края. 15 октября 1870 г. – 84 арк.; Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. – Оп. 639. – Спр. 729. О закрытии некоторых инородческих обществ, преследующих вредные цели (украинских, польских, еврейских). 29 декабря 1909 – 21 июля 1910 гг. – 41 арк.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігся унікальний фонд Наукового товариства ім. Шевченка (Ф. 309) – першого наукового осередку українознавства. Процес організації наукової роботи відображено в статутах, матеріалах про створення комісій, секцій, у листуванні про матеріальну та фінансову підтримку товариства, протоколах засідань секцій, комісій НТШ, положеннях про організацію інституту українознавства, правильниках наукових комісій та ін. Звіти про діяльність НТШ, записки для загального збору, зведені статистичні матеріали дають змогу зробити висновок про результати діяльності НТШ. Інформаційно насиченим є фонд Товариства «Просвіта» (Ф. 348). Звіти, протоколи загальних зборів, перелік членів, листування філій, журнали засідань окреслюють основні напрямки українознавчої діяльності просвітян. Інформаційно багатим є фонд редакції журналу «Літературно-науковий вістник» (Ф. 401), що містить рецензії, огляди, наукові праці М. Грушевського з філософії, естетики, джерелознавства, історії України, а також М. Залізняка, О. Назаріїва, З. Кузелі, І. Крип'якевича, К. Студинського, С. Томашівського, С. Рудницького та ін.

Чимало матеріалів ЦДІАЛ України презентують донесення Міністерству внутрішніх справ у Відні, зведення, звіти старост про поточну ситуацію, матеріали про реєстрацію товариств. Щодо цього цікавим є фонд Галицького намісництва (Ф. 146).

Документально насичену інформацію містять фонди ЦДАВО України, зокрема фонд, що презентує наукову діяльність структур і підрозділів Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166). Численні постанови РНК УСРР, положення, проекти положень, матеріали засідань, видавничі плани комітетів відображають ситуацію, в якій доводилося працювати українознавцям, характеризують основні директиви українського радянського уряду у галузі науки. Плани наукових дослідів, офіційне листування академічних установ, плани роботи та звіти про діяльність українознавчих підрозділів Всеукраїнської Академії наук (Ф. 66) дають змогу реконструювати і оцінити українознавчу діяльність ВУАН, у тому числі установ, які очолював М. Грушевський. Документальну цінність становлять фонди Ради народних мінстрів УНР (Ф. 1063), Української Центральної Ради (Ф.1115), Міністерства освіти української держави (Ф. 2201), Генерального секретарства освіти Української Центральної Ради (Ф. 2581), Українського вільного університету (Ф. 3859), Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Ф. 3972), Головної еміграційної ради в Парижі (Ф. 3534), Українського історико-філологічного товариства у Празі та ін.

У ЦДАГО України (Ф. 1) міститься фонд Комуністичної партії України. Документи відділів ЦК КП(б)У відображають зміст політики більшовицької партії у сфері наукового будівництва. Матеріали цього фонду дали можливість оцінити глибину і суперечливість проголошених українізаційних заходів. Протоколи засідань Комісії Політбюро ЦК з українізації відображають їхню ідеологічну заангажованість, директивно-зобов'язальний характер. Хоча окрема інформація дублюється (Ф. 166, ЦДАВО), проте це не применшує значення документальних джерел, оскільки поряд з урядовою політикою

окреслюється більшовицьке спрямування партійних структур. Численні доповідні записки, висновки і пропозиції Комісії НКО з обстеження стану та роботи ВУАН, пояснюючі записки з організації краєзнавчої діяльності, плани для проведення всеукраїнських конференцій і конгресів, офіційне листування підтверджують українознавчий зміст роботи цієї найвищої в Україні наукової установи. З огляду на це логічною є поява документів ЦК КП(б)У про реорганізацію Української Академії наук, згортання діяльності українознавчих установ, ідеологізацію українознавства. В деяких справах фондів подано матеріали про організацію процесу партійної критики окремих науковців. Вивчати такі документи слід диференційовано, оскільки вони відображають лише «правду» однієї зі сторін, як правило, суб'єктивно викривлену.

Цінними штрихами для розуміння українознавчої діяльності Всеукраїнської Академії наук є інформація про організаційну роботу із фондів Академії наук України ІР НБУ ім. В. Вернадського (Ф. Х). Програмні документи, протоколи засідань відділів, кабінетів, звіти про наукову діяльність відділів, науково-дослідних кафедр і комісій акцентують увагу на головних напрямках координаційної роботи ВУАН в українознавчій галузі.

Важливим матеріалом для відтворення цілісної картини становлення українознавства є джерела особового походження. Маємо на увазі автобіографії науковців, їхні спомини, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди. Цей пласт інформації поряд із відображенням особливостей професійної діяльності, приватного життя та побуту має також велике значення для реконструкції основних етапів розвитку українознавства як синтетичного знання про український народ. При цьому потрібен виважений критичний підхід, зіставлення з іншими видами документальних матеріалів, оскільки ця категорія інформації не позбавлена суб'єктивізму в оцінюванні подій та осіб.

Чимало унікальних праць, використання яких зумовлює певні труднощі, містяться в особистих архівних фондах українознавців. Першорядне значення для дослідження обраної проблеми мають неопубліковані архівні епістолярні матеріали, зокрема це матеріали фонду родини М. Грушевського у ЦДІАК України (Ф. 1235), що є важливою джерельною базою грушевськознавства, і містить листи представників «нової фамілії» до М. Грушевського. Вони відображають зміст різнопланового співробітництва науковців у НТШ, їхню участь у громадсько-політичному житті Галичини на початку XX ст. Ідеться про листи до М. Грушевського від М. Залізняка (спр. 302; 485); В. Козловського (спр. 540; 871); М. Лозинського (спр. 567; 611); М. Мочульського (спр. 651; 871); О. Роздольського (спр. 718); М. Федюшка (спр. 800). Цей епістолярій (близько 300 листів) дає змогу проаналізувати проблеми функціонування нової «фамілії» не лише з точки зору безпосередніх контактів, ділового співробітництва, а й простежити вплив на історико-літературну «другу школу» М. Грушевського. Також фонд поміщає розвідки К. Грушевської у галузі етнографії, історії культури, історії України, історії економіки України, численні огляди і рецензії на праці та статті Л. Білецького, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, конспекти лекцій тощо. Фонд (Ф. 1235) містить курс лекцій О. Грушевського з історії української літератури, конспект лекцій

з історії Київської Русі, дослідження праць М. Костомарова, Т. Шевченка, в тому числі характеристику історичних поглядів Кобзаря, Лесі Українки, їхніх педагогічних ідей; оглядовий аналіз праць із слов'янознавства; праць останнього періоду творчості М. Коцюбинського та ін.

Матеріали фонду М. Халанського (Ф. 2051) презентують нариси з історії історико-філологічного факультету Харківського імператорського університету за 100 років його діяльності. Протоколи засідань науково-літературного гуртка дають змогу значно розширити українознавче інформаційне поле Харківського університету.

Відтворенню атмосфери наукової праці, лабораторії творчого пошуку, висвітленню вагомих сторінок українознавчої науки сприяли введені в науковий обіг епістолярії ЦДІАЛ України. Так, окремі з них зберігаються у фондах НТШ (Ф. 309; 663) – це листи М. Драгоманова, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Возняка, О. Кониського та ін. Інформацію про суперечливу ситуацію 20-х рр. XX ст., наукові пріоритети цього періоду подає листування К. Студинського та Ф. Савченка (Ф. 362). Проекти, наукові плани, особисті погляди М. Грушевського на організацію наукової діяльності, громадського життя презентують листи М. Грушевського до М. Мочульського (Ф. 379). Справи цього фонду окреслюють штрихи лабораторії українознавчих студій 20-х рр. XX ст. крізь призму оригінальних епістоляріїв В. Гнатюка та І. Крип'якевича до М. Мочульського. Поряд із тим, що листи мають фактологічну цінність, слід наголосити на їхній ролі в оцінюванні визначних постатей українознавства. Крім цього, опрацьовано фонди М. Мочульського (Ф. 379), С. Томашівського (Ф. 368), К. Студинського (Ф. 362), В. Старосольського (Ф. 360) та ін., можливості дослідження діяльністі І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Возняка, М. Грушевського в НТШ за матеріалами фонду цього товариства (Ф. 309).

Поряд із документальною інформацією фонди ЦДАГО України презентують листування окремих партійних діячів, що дає змогу більш об'єктивно оцінити проголошені лозунги, партійні постанови у галузі «українізації», реакцію суспільства на них, а також на процес згортання українознавства. Так, попри інші матеріали, привернула нашу увагу копія листа Й. Сталіна до Л. Кагановича та інших членів про розмову з О. Шумським щодо питань проведення українізаційної політики та відповідь на нього (1926).

Значно доповнюють документальні джерела ІР НБУ ім. В. Вернадського матеріали з фондів: М. Василенка (Ф. 40), Д. Багалія (Ф. І), М. Грушевського (Ф. 357), Д. Дорошенка (Ф. 318), М. Зерова (Ф. 35), Ф. Колесси (Ф. 212), А. Кримського (Ф. 36), В. Перетца (Ф. 78), А. Лободи (Ф. 37), К. Воблого (Ф. 38) та ін.

Окремі розвідки І. Франка, Д. Дорошенка, Д. Багалія мають концептуальне та методологічне значення. Зокрема, Д. Багалій «Іван Франко як науковий діяч» (1926) (Ф. Х); Д. Багалій «Схема Грушевського» (початок XX ст.) (Ф. І); Д. Багалій «Цели, смысл, ход и способы т. наз. украинизации на Украине и ее связь с развитием украинской культуры на украинском языке» (1928) (Ф. І); Д. Багалій «Драгоманов. Два нариси про нього»

(1927–1931) (Ф. І); Д. Багалій «Академик М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Промова, присвячена ювілею М. Грушевського» (1926) (Ф. І); Д. Багалій «Костомаров. Додаток до історіографічного нарису» (1931) (Ф. І); Д. Дорошенко «М. Грушевський. Історія України-Руси. Уваги і замітки» (1900-ті рр.) (Ф. 318); Д. Дорошенко «Іван Франко, огляд його літературної діяльності» (початок 1900) (Ф. 318); Д. Дорошенко «Научный взгляд на украинцев как на отдельную народность» (приблизно 1901) (Ф. 318) та ін. Справи фонду (Ф. 357) дають змогу повніше з'ясувати складні перипетії організаційних засад українознавства. Унікальні листи М. Грушевського Я. Бідлову; останній запис Т. Масарика про М. Грушевського; промова М. Грушевського до учасників ювілейного свята (1926); свідчення М. Грушевського на допиті (1931) акцентують увагу на науково-практичній діяльності науковця. Своєрідною бібліографічною рідкістю є перелік праць, який опублікував І. Франко в «Записках НТШ» (Ф. 1), а також лист І. Франка «В справі нарису історії українсько-руської літератури» (1910) щодо рецензії в газеті «Рада».

Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника також презентує унікальну джерельну базу, що дає можливість на підставі листів В. Дорошенка, Д. Дорошенка, В. Гнатюка, М. Грінченко, П. Зленка, Є. Маланюка, О. Назаріїва, Є. Пеленського відтворити процес формування наукової лабораторії українознавства.

Важливими є автобіографічні матеріали, щоденники, спогади, листи В. Антоновича, М. Сумцова, О. Потебні, Ф. Вовка, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Гнатюка, С. Єфремова, Д. Багалія, А. Кримського, К. Студинського та ін. Особливу цінність з опублікованих джерел має «Листування Михайла Грушевського» (I–III тт.). Так, наприклад, у третьому томі «Листування Михайла Грушевського» за редакцією Л. Винаря (2006) вміщено відповіді на листи історика, видруковані в першому томі (1997), зокрема, це листи О. Конисього, І. Франка, О. Єфремова, В. Доманицького та ін. Ця перша спроба видання повного комплексу епістолярію фундатора наукового українознавства, що зберігається у різних архівах, є важливою для дослідження наукової діяльності М. Грушевського, Ф. Вовка, М. Біляшівського, В. Дорошенка, І. Франка, С. Єфремова. Так, листування М. Грушевського дало змогу оцінити роль ученого у розвитку складових українознавства: історії, етнології, археології тощо. Вміщені епістолярії відображають наукову, редакційну, видавничу діяльність науковця, його співпрацю з відомими українознавцями. Важливими для аналізу діяльності історико-літературної «другої школи» М. Грушевського – представників українського модернізму – є опубліковані матеріали, де подано листи М. Грушевського до М. Мочульського із зібрання ЦДІАЛ і Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника («Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933 рр.)», упорядник Р. Дзюбан (Львів, 2004); листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського («Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського», упорядник М. Ощипок (Львів, 2004); листи В. Дорошенка до М. Грушевського з фондів ЦДІАК («Листування Михайла Гру-

шевського», упорядники Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич (Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 2001, т. ІІ).

Високим ступенем інформативної насиченості вирізняються мемуари О. Барвінського, М. Грушевського, Д. Дорошенка, Г. Житецького, С. Єфремова, О. Лазаревського, С. Наріжного, Д. Олянчина, С. Петлюри, К. Студинського, І. Франка, П. Франка, Є. Чикаленка, І. Огієнка та ін[111].Багато фактів з життя вчених, діяльності наукових та освітніх інституцій, оцінювання подій містять щоденники[112].

Основну інформацію щодо становлення і розвитку українознавчої науки подають праці її представників – монографії, рецензії, критичні огляди, наукові доповіді, ювілейні збірники, матеріали конференцій тощо, що формують інший вид джерельних матеріалів – наукову продукцію. Саме цей пласт історичної інформації є вагомим підґрунтям для вироблення концепції українознавства як основи теоретико-методологічних засад, що дає змогу простежити формування цілісного знання про Україну та українців. Особлива цінність наукових праць українознавців полягає також у тому, що часто посилання на різні першоджерела – це єдиний спомин про ту чи іншу розвідку у науці. Толерантність у дискусіях, розвінчування антинаукових концепцій вважаємо прикладом наукових студій для сучасників.

Частину наукового спадку М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського, О. Єфименко, І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, Лесі Українки, С. Єфремова, Д. Дорошенка, Д. Багалія, Д. Яворницького, Д. Антоновича, І. Огієнка, О. Грушевського нині опубліковано. Цей доробок науковців міститься у бібліотеках Києва, Львова, Одеси та інших міст.

Окремим видом джерельної бази дослідження є літературно-публіцистичні праці. Публіцистика подає первісне відображення й узагальнення явищ науки. Літературні твори дають змогу зрозуміти настрої та дух епохи, оцінити роль особистості у суспільстві, її внесок у розбудову українознавства. Це

---

111 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 8–12; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки). – Вінніпег – Манітоба: Накл. вид. спілки «Тризуб», 1949. – 167 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): В 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1969. – 542 с.; Дорошенко Н. Спогади про Дмитра Дорошенка // Український історик. – 2001. – № 1–4 (148–151). – С. 89–92; Житецький І. «Киевская старина» сорок літ тому: Історичні нариси та спомини // За сто літ: М-ли з громад. й літ. життя України XIX і початків XX ст. – К.: Держвидав України, 1928. – Кн. 3. – С. 125–146; Маршинський А. Спомини // Календар-альманах «Дніпро». – Львів, 1923. – С. 92–104; Олянчин Д. З моїх дослідів у Німеччині від 1925 до 1938 // Наукові записки УВУ. – Мюнхен, 1965–1966; Приходько В. Під сонцем Поділля: Спомини. – Львів: Червона калина, 1931. – 250 с.; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К.: Рада, 2003. – Т. 1: Спогади, 1861–1907. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – 431 с.

112 Винниченко В. Щоденник (1911–1920 рр.). – Нью-Йорк, 1980; Грушевський М. Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. – 1993. – № 3; Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – 834 с.

твори Т. Шевченка, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, І. Франка та ін.

Велике значення для реконструкції історії становлення українознавства мали протоколи засідань, звіти товариств, опубліковані в наукових та літературно-публіцистичних виданнях кінця XIX – першої третини XX ст. До їхнього переліку належать: «Киевская старина», «Университетские известия», «Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», «Записки Одеського товариства історії та старожитностей», «Харьковский сборник» (записки Харківського історико-філологічного товариства), «Летописи» (записки Одеського історико-філологічного товариства), «Історичний щоквартальник» («Kwartalnik historyczny»), «Записки Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства», «Записки Українського наукового товариства в Києві», «Україна», «Літературно-науковий вістник», численні видання ВУАН та ін. Публікації молодої генерації, зокрема представників українського модернізму – В. Дорошенка, В. Козловського, М. Мочульського, М. Лозинського, О. Роздольського, М. Федюшка, також представлені на сторінках «ЛНВ», «ЗНТШ». Не менш важливою для дослідження внутрішнього життя НТШ є інформація про розподіл посад серед представників історико-літературної, «другої школи» М. Грушевського, поміщена в «Хроніках українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка».

Варто зауважити, що значний обсяг наукової інформації презентували перелічені часописи означеного хронологічного відрізку. Наприклад, «Київська старовина», як зазначав Д. Дорошенко, дорівнювала «історико-філологічному факультету українознавства», надавши «для вивчення України стільки цінного та різноманітного, що тепер робота в будь-якій галузі українознавства є зовсім неможливою без ознайомлення з книжками «Киевской старины»[113]. Д. Багалій у промові «Іван Франко як науковий діяч» (1926), оголошеній на святкуванні 10-річчя з дня смерті І. Франка, вказував, що українознавство «...розроблювалося на сторінках наукового центру тих часів у Києві – «Киевской Старине»[114]. Це підтверджують висновки сучасної дослідниці М. Палієнко про те, що публікації часопису становлять цінну фактологічну базу для створення фундаментальних праць з української історії, для аналізу наукової спадщини та світогляду вчених [115]. На наш погляд, такі видання є скарбницею і берегинею українознавства та його цінностей.

---

[113] Дорошенко Д. Украинское ученое общество в Киеве // Украинская жизнь. – 1913. – № 3. – С. 46.

[114] ІР НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. Х. Всеукраїнська Академія наук. – Спр. 16863. Багалій Д. І. Франко як науковий діяч. Промова на святкуванні 10-річчя з дня смерті І. Франка. 1926 р. – Арк. 1.

[115] Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005.

Періодичні видання дають змогу відтворити завершену картину становлення наукових засад українознавства. Газети і журнали, залежно від ролі в суспільно-політичному, соціально-економічному, духовно-культурному житті окремих періодів українського буття, є носіями офіційної інформації, оскільки публікують твори різних жанрів, відображають дух періоду, ставлення широкої громадськості до окремих подій. Разом із цим, потрібно враховувати специфіку видання, ідейно-політичні позиції редактора, професіоналізм колективу часопису. Попри відображення певних подій та явищ, публікації подають і власне бачення автора описаних подій, їхню інтерпретацію.

Перелік видань включає «Вісті Українського національного союзу», «Вісник Ради Народних Міністрів УНР», «Вісник Товариства «Просвіта», «Визвольний шлях», «Діло», «Киевская мысль», «Літературно-науковий вістник», «Народна воля», «Наше минуле», «Новая жизнь», «Нова Рада», «Неделя», «Пролетарская мысль», «Пролетарська правда», «Рада», «Рідний край», «Робітнича газета», «Розбудова держави», «Сучасність», «Тризуб», «Україна», «Український історик», «Университетские известия», «Украинская жизнь», «Хлібороб», «Известия» та ін.

Цінними для вивчення становлення українознавства мають сучасні часописи, насамперед, «Українознавство», «Українознавець», Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Науковий Вісник Українського історичного клубу (Москва), Науковий Вісник Українського Університету, Збірник наукових праць ННДІУ, збірники наукових статей та календарі.

Для реконструкції реальної картини становлення наукових засад українознавства важливе значення мають матеріали конференцій, наукових з'їздів, міжнародних конгресів. Ці форуми у розвитку науки відіграють вагому роль, оскільки постулюють найновіші досягнення в окремих сферах знання, дають змогу здійснити швидкий обмін інформації, підбити підсумки набутих результатів. Інформаційну цінність мають матеріали багатьох українських і міжнародних конференцій, конгресів, ювілейних збірників[116].

[116] Духовна і науково-педагогічна діяльність І. Огієнка (1882–1972) в контексті українського національного відродження // Наукові доповіді Другої всеукраїнської науково-практичної конференції до 115-річчя від дня народження І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський – К., 1997 – 234 с.; Єгорова О. Внесок учених юридичного факультету Новоросійського університету в розвиток вітчизняної юридичної науки // Матеріали Третьої всеукраїнської наукової конференції. – Одеса, 2003. – С. 73–80; Іван Франко: дух, наука, думка, воля // Матеріали Міжнародного наукового конгресу. – Львів, 2006. – 515 с.; Класичні університети – центри освіти, науки і культури регіонів: традиції та сучасність // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2003; Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського / Нац. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во. – Львів, 1994. – 484 с.; Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конференції 24–25 жовтня 1994 р. / Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, НАН України; Редкол. Я. Грицак, Я. Дашкевич. – Львів – Нью-Йорк, 1995. – 255 с.; Ми-

Своєрідним різновидом документальних джерел є довідково-бібліографічні видання, огляди літератури, статистичні матеріали. Інформацію про видатних науковців, огляд їхніх праць у кількісному та якісному зрізі презентує цей комплекс матеріалів[117].

хайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. праць, присвячених 135-й річниці від дня народження / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Центр українознавства. – К.: Укр. видавнича спілка, 2002. – 399 с.; Михайло Максимович і українська історична наука // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – 469 с.; Станіслав Дністрянський – світоч української правової науки // Матеріали наукової конференції юридичного інституту Тернопільської академії народного господарства, присвяченої річниці з дня народження акад. Станіслава Дністрянського. – Тернопіль, 1999. – 85 с.

[117] Академік Станіслав Дністрянський, 1870–1995. Бібліографія / Упоряд. та автор вступу М.Мушинка. – К.: АН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 1992. – 93 с.; Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд. О. Гончар, І. Пасещенко. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2003. – 195 с.; Бібліографічний словник учених Харківського університету / Укл. Б. П. Зайцев. – Харків: Харк. ун-т, 2001. – Т. 2: Історики. – Ч. 1: 1905–1920 рр.; Ч. 2: 1933–2000. – 328 с.; Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага: Вид. Ю. Тищенка, 1942. – 60 с.; Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник / НАНУ, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукописів, Ін-т архівознавства. – К., 1998. – 307 с.; Вихованці Харківського університету: Бібліографічний довідник / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; Авт.-уклад. Б. П. Зайцев та ін. – Харків: Авто-Енергія, 2004. – 248 с.; Дмитро Іванович Багалій – професор Харківського університету: Бібліографічний покажчик / Упоряд. В. Г. Шевченко. – Харків, 1992; Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог. – К., 1991; Дорошенко В. Систематичний покажчик до «Київської Старини» і «України»: Критична оцінка, поправки й доповнення. – Львів – Київ, 1912. – 15 с.; Драгоманов М. Галичина: Бібліографічний покажчик / Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка, каф. історії слов'ян. країн, Наукова б-ка; Уклад. М. Гордій та ін. – Львів, 1992. – 62 с.; Каталог видань Української академії наук (1918–1930) / Приготовив і видав Д. Штогрин. – Чикаго: Т-во Укр. бібліотекарів Америки, 1966**;** Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. – Львів, 1990. – 101 с.; Микола Федорович Сумцов (1854–1922): Бібліографічний покажчик / За ред. Ю. З. Данилюка, В. З. Фрадкіна; Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1999. – 252 с.; Орест Левицький (1848–1922): Бібліографічний покажчик / Уклад. В. О. Мокляк; Полтавський краєзнавчий музей; Образотворча, краєзнавча асоціація «Українська лінія». – Полтава, 1993. – 111 с.; Петрів М. Наукові праці українських правників у галузі права в Чехословацькій Республіці: Бібліографічний покажчик літератури. – Львів, 1998. – 64 с.; Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові: Каталог / Упоряд. О. Мартиненко; Наукове т-во ім. Т. Шевченка, Центральний держ. іст. архів України. – Львів, 2005. – 219 с.; Систематический

Слід зупинитися на значимості сучасних інформаційних технологій у роботі з українознавчими джерелами. Створені електронні системи науково-довідкової інформації через систему Інтернет відкрили нові можливості збору та обробки інформації з українознавчої проблематики у режимі онлайн. Дуже корисним є такий спосіб збору інформації, тому що стає можливим доступ до неопублікованих джерел, джерел іноземного походження. Тому можна використовувати Інтернет ресурси для дослідження історії створення та роботи закордонних центрів українознавства, сайти університетів Сполучених Штатів Америки, Канади, Франції, Німеччини, Англії, Грузії.

Отже, українознавство як і кожна гуманітарна наука має власну джерельну базу. Специфікою джерельного комплексу вирізняється період становлення наукового українознавства, що дозволяє осмислити внутрішні і зовнішні чинники позиціонування українознавства у структурі науки і його формування як системи знань про Україну. Поєднання означених опублікованих і неопублікованих різновидів джерел, аналіз наукових здобутків сприяють, на наш погляд, уникненню однобічного висвітлення й оцінювання подій, явищ, фактів. Лише комплексне залучення джерел усіх видів дає змогу максимально відтворити процес становлення українознавства, його трансформації в інтегруючу систему знань. Попри певні особливості цього джерельного комплексу, він є органічною складовою частиною джерельної бази українознавчої науки.

1.4. Методологічний інструментарій історичної науки в системі українознавства

Виходячи з того, що українознавство є системою інтегративних знань, у якій приріст нових знань досягається на межі різних наук про Україну й українство: історії, філософії, права, етнології, етнографії, філології, соціології, культурології, циклу знань з економіки, демографії, природознавства, географії і т.д., питання методології українознавчого дослідження мають пріоритетне значення. До того ж, методологія українознавства, яка, окрім загальнонаукових методологічних засад і методів, включає в себе й методологію галузевих наук про Україну, а це надає їй інтегрального та комплексного

указатель к запискам Харьковского университета за 1874–1919 гг. / Э. С. Беркович и др. – Харьков, 1953: Систематический указатель к периодическим изданиям Историко-филологического общества при Харьковском университете за 1886–1914 гг. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 71 с.; «Українознавство»: Науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: Бібліографічний покажчик (2001–2006) / Упоряд. П. П. Кононенко, О. Б. Ярошинський, А. Ю. Пономаренко. – К., 2007. – 168 с.; Харьковский национальный университет им В. Н. Каразина. Центральная научная библиотека. Издание типографии Харьковского ун-та в фондах ЦНБ, 1805–1917: Библиографический указатель: В 2 ч. / Сост. С. Н. Мельник, М. И. Шваб. – Харьков: Харьк. нац. ун-т, 2006. – Ч. 2: 1861–1917 гг. – 111 с.; Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914): Библиографичский указатель. – К., 1989. – 320 с. та ін.

характеру, потребує системного вивчення й якомога повнішого застосування в практичній діяльності українознавців[118]. Сучасна методологія ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду, виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження та складається з трьох основних компонентів: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) допоміжні або спеціальні засоби дослідження: новітня оргтехніка, інформаційні та обчислювальні технології тощо.

В опорі на оновлений методологічний ґрунт, на збагачений інструментарій, на новітню концепцію науки самопізнання українознавство отримало можливість розвиватися як цілісна система знань у контексті органічної єдності гуманітарних і природничих наук, всеукраїнського й світового досвіду. Важливо наголосити, що теоретико-методологічне підґрунтя українознавства не підміняє й не заміняє теорію та методологію галузевих наук, воно синтезує їх надбання, здобуті ними знання, надає їм вищого рівня осмислення на основі синтезу. В свою чергу, галузеві науки отримують від методології українознавства більш цілісне бачення загальної теорії і філософії пізнання та більш досконалу методологію наукового дослідження.

З'ясуванню методологічних основ продукування принципово нових, системних знань про Україну й українство в усіх їх багатовекторних зв'язках і концентрах уже присвячена низка загальних[119] та спеціальних[120] публікацій. Зокрема Л. Токар зазначав, що саме через об'єкт і предмет усвідомлюється сутність проблеми, що саме з них починається обґрунтування методологічних засад, формулюється мета дослідження, ставляться завдання. Українознав-

---

118 Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К. – Тернопіль, 2012. – 292 с.; Науковий інструментарій українознавця. – К.: ННДІУВІ, 2012. –376 с.; Токар Л. К. Наукові основи українознавства. – К.: ННДІУВІ, 2014. – 352 с.

119 Бердяєв Н. Самопознание. – М.; Харьков, 1998; Готт В. С., Урсул А. Д., Семенюк Е. П. О единстве научного знания (Общенаучные теоретические средства познания). – М., 1997; Декарт Р. Міркування про метод. – К., 2001; Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: Підручник. – К.: АБУ, 2002. – 480 с.; Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. – М.: Либрокон, 2010. – 168 с. та ін.

120 Бичко І. В. Українознавство (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Ґенеза, 1996. – С. 145; Кононенко П. Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 3–19; Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Ч. 1. – С. 174–171; його ж. Українознавче дослідження: теорія і методологія. – К.- Тернопіль, 2012; Токар Л.К. Актуальні питання теорії та методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2003. – Т. 1. – С. 146–161; Кононенко Т. «Парадигмальний вимір» українознавчої науки // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 28–31; Обушний М., Воропаєва Т., Мостяєв О. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 45–50; Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство XXI століття: проблеми методології та шляхи їх розв'язання. – К.: НДІУ, 2008. – 40 с.; Ємець Т. Інтегративність конкретно-історичного підходу в українознавчих дослідженнях // Українознавчий альманах. – К., 2011. – Вип. 5. – С. 59–63 та ін.

ство як методологія є засобом цілісного пізнання. А для успішного розвитку українознавства як науки цілісного пізнання України й українства надзвичайно важливо зрозуміти, що ж складає у ньому цілісність, з'ясувати змістову структуру і побачити складники, з яких вона виростає.

Однак чимало питань, особливо тих, що лежать у практичній площині українознавчих студій потребують додаткового з'ясування. Мова йде про дотримання на практиці найважливіших принципів наукового пізнання, комплексне застосування дослідницьких методів і новітніх технологій. Разом із підвищенням методологічного рівня досліджень необхідно забезпечити наростання суспільного потенціалу українознавства, посилення його впливу на трансформаційні та інтеграційні процеси українського суспільства.

Методологію українознавства можна розглядати як систему знань про основи організації наукових досліджень і фундаментальні засади їх проведення. Вона поширюється як на всі види наукової діяльності – колективні та індивідуальні, так і на всі жанри наукових праць – узагальнюючі та монографічні дослідження, на кваліфікаційні роботи.

Який зміст вкладається у поняття «структура методології українознавства»? Очевидно, до цього питання слід підходити з позицій структури методології загалом, а в ній прийнято виділяти: її базову першооснову – філософію та гносеологію; логічні компоненти (об'єкт, суб'єкт, предмет); часові виміри наукової діяльності (періоди, етапи, фази, стадії); наукові технології та устаткування (оргтехніка, комп'ютери тощо). У більш вузькому розумінні поняття «структура методології», на наш погляд, можна розглядати як систему принципів (правил), методів, прийомів, способів і засобів наукового пізнання. Оці три компоненти й складають взаємозв'язаний, органічно цілісний комплекс методології українознавства, його дослідницького інструментарію, що й виступає фундаментом успішного українознавчого дослідження.

Докладніше зупинимося на характеристиці кожного з перелічених компонентів методологічного інструментарію українознавця в наступних підрозділах, а тут обмежимось його загальною характеристикою як цілісності, маючи на увазі, що методологія українознавства – це цілісне вчення про сутність і організацію українознавчого дослідження, його концептуальні засади, структуру, логічну організацію, правила, методи, засоби пізнавального процесу і дослідницької діяльності науковців. У цьому визначенні зафіксована ключова роль методології як цілісної системи правил, методів і засобів пізнання та самопізнання українського народу, узагальнення його історичного досвіду, пошуку істини, оптимальних шляхів і перспектив суспільного розвитку, формування свідомості людини. Трактування методології українознавства як цілісності дає змогу знайти відповіді на низку актуальних питань дослідницької практики: у чому полягають особливості українознавчого дослідження, що і як воно покликане пізнавати, якими методами та засобами послуговуватися.

Виходячи з системного розвитку суспільства, особливостей його прояву як цілісності в різних сферах і галузях людського буття, методологія відповідно поділяється на загальну і галузеву, між якими, як і в самій природі

системних зв'язків, існує органічний взаємозв'язок та взаємообумовленість. Будь-яке порушення логіки такого зв'язку призвело б до деформації пізнавального процесу. На загальну методологію активно впливають галузеві методології і навпаки, оскільки інтеграція наук, синтез знань відбувається паралельно з їх диференціацією. Ці процеси найбільш повно стосуються усіх сфер буття людини. Як зазначає Л. Токар, синтез знань відбувається під егідою наступних орієнтирів: людина і природа – єдине ціле; природа і довкілля як тіло людини; нерозривний зв'язок фізичного і духовного життя людини з природою; людина – суспільне явище, і тільки в суспільстві природа виступає основою її людської сутності; тільки в суспільстві її природне буття постає як буття людське, як нероздільність природи і людини, такою ж має бути нероздільність сутності людини як цілого з усіма її формами й особливостями прояву у кожній із сфер буття [121].

Що це означає для українознавства та українознавця? По-перше, це означає, що науки, які вивчають тільки природу України (природознавство, географія), або тільки людину (анатомія, фізіологія, історія, етнологія, психологія, інші гуманітарні та суспільствознавчі дисципліни) неспроможні дати цілісне знання як про українську природу, так і про українську людину; по-друге, інтеграція спеціальних знань неодмінно передбачає теоретичний синтез, спроможний охопити різні аспекти наукового пізнання як природничий, так і суспільствознавчий, бо тільки в їх єдності постає реальна можливість пізнати ціле і загальні закони його розвитку; по-третє, загальний принцип системного підходу поширюється і на пізнання такої багатогранної цілісності підсистеми природи як людське суспільство, адже всі його сфери буття і відповідні галузі знань про них врешті-решт інтелектуально інтегруються в цілісне знання про українське суспільство, народ, й уособлює українознавство, спираючись на свою методологію і враховуючи галузеві методології.

Розглядаючи питання теорії та методології науки, необхідно мати на увазі, що вони перебувають у постійному розвитку, потребують пошуку нових шляхів і засобів розв'язання проблем, творення наукового інструментарію відповідно до потреб практики й рівня свідомості людей. Кожен дослідник має пам'ятати, що тут не може бути абсолютно довершених, раз і назавжди сформованих уявлень і формул їх вираження. Бо на кожному новому історичному етапі в методологічному плані, як і на практиці, постають нові, ще невідомі комбінації сполучень і взаємодії, а значить, і пізнання закономірностей їх прояву.

Виходячи з такого розуміння методології науки, її розвиток, кожне українознавче дослідження можна розглядати у двох вимірах:

а) з погляду зародження, становлення й розвитку науки як цілого, як форми (сфери) інтелектуально-духовної діяльності, засобу формування суспільної свідомості;

---

[121] Токар Л. Відділ історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 34.

б) з позиції тих проблем, що поставали або постають у процесі життєдіяльності та буття українського народу, яке українознавство намагається осмислити й пояснити в контексті конкретно-історичних та просторових умов.

Методологія науки, включаючи й українознавство, дає можливість повніше осягнути його закономірності, функції, принципи, методи пізнання, вичленити деякі тенденції його розвитку.

По-перше, йдеться про те, що зародження, становлення та розвиток українознавства як цілісної системи наукових інтегративних знань про Україну й українство, засобу самопізнання, самоідентифікації й самотворення народу має об'єктивний характер та зумовлюється об'єктивними законами природи і суспільства, потребами життєдіяльності народу.

По-друге, формування українознавства як цілісної науки віддзеркалює загальний процес наукового пізнання, в якому органічно переплітається диференціація та інтеграція знань, діалектично взаємодіє розвиток галузевих та інтегративних наук. Людство знає дві тенденції пізнання світу і самопізнання: диференціація та інтеграція складових частин об'єкта вивчення за допомогою універсальних методів аналізу й синтезу.

По-третє, розвиток українознавства як цілісності не тільки не обмежує можливостей галузевих наук, а навпаки – сприяє їх прогресу, конкретизуючи їх мету і завдання, застосовуючи галузевий підхід наукового пошуку на більш широку теоретичну та методологічну основу, відкриваючи додаткові можливості для пізнання різних сторін, якостей, аспектів спільного об'єкта.

Ці положення актуальні з погляду того, що все ще робляться непоодинокі спроби поставити під сумнів правомірність поширення на українознавство загальних закономірностей розвитку науки та утвердження його статусу як цілісної системи пізнання України й українського народу. Світовий досвід підтверджує, що не може бути істинно наукового знання, яке б не розкривало і не утверджувало глибинні взаємозв'язки всіх складових спільного об'єкта пізнання та цілісного світу. Інакше їх пізнання було б і необ'єктивним, і неповним. Без усвідомлення необхідності взаємодії всіх складників українознавства неможливо дослідити й осмислити загальне й особливе етно-, націєгенезу, розвитку культури, характеру, напрямів руху людської цивілізації, а значить і виробити адекватне розуміння та пояснення цих процесів.

У цьому контексті важливе значення має взаємозв'язок пізнання та самопізнання, який наскрізною ниткою проходить через усю інтелектуальну історію українського народу і виступає наріжним каменем методології українознавства. Ідея пізнання і самопізнання властива усій творчості видатних українських учених, митців, громадських діячів. Свого часу один із фундаторів українознавства С. Єфремов зазначав, що знати свій край, Україну з її минулим та сучасністю, з усякими формами, завданнями та проявами українського життя для того, щоб найбільш доцільно й інтенсивно їй служити, – це моральний обов'язок кожного громадянина. Між тим, як засвідчують два десятиріччя української незалежності, у нашому суспільстві все ще немало

людей, байдужих до української справи, і живуть за принципами «моя хата з краю» або «якось воно буде».

В українознавстві, як у науці цілісного і системного пізнання й самопізнання українського народу, визначальними є концепти цілісності та ієрархічної взаємодії всіх структурних компонентів системи знань, які перебувають у процесі постійного розвитку, діалектичної єдності матеріальної і духовної їх сутності і відповідно свідомості та наукового знання як на рівні теорії, так і практичного досвіду.

Як засвідчують українські реалії минувшини та сьогодення, наукове пізнання й самопізнання українського народу, дослідження закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності й самоідентифікації є для українознавства не тільки важливою теоретичною і методологічною проблемою, а й конкретним практичним обов'язком кожного дослідника, кожної української людини. Саме тому в пізнанні, самопізнанні й самотворенні українства немає важливішого й відповідальнішого завдання, як створення наукового фундаменту цього процесу: з'ясування методології предмета, методу, функцій наук, що досліджують один і той самий об'єкт, місце та роль цих знань в освіті, у суспільних і державотворчих процесах. Спираючись на теоретичні та історичні підстави українознавства, на його методологічний інструментарій, можна екстраполювати загальні закономірності розвитку і пізнання природи та суспільства на дослідження реалій минулого і сучасності України та українства.

Призначення будь-якої наукової дисципліни і науки як цілого визначається загальною потребою і логікою людського буття – пізнанням законів розвитку природи, людини й суспільства та виробленням методів і технологій їх застосування. Доки не пізнані закони розвитку, людина може тільки спостерігати та описувати явища й процеси, збирати й систематизовувати факти, накопичувати емпіричний матеріал. Але для науки цього замало, треба все це проаналізувати, узагальнити, пояснити і спрогнозувати подальший розвиток. Наука починається тільки тоді, коли знання приводяться в систему відповідно до законів розвитку. І процес цей постає оптимальним лише за умови, коли вивчення загальних і специфічних законів (у т.ч. і наукових) відбувається в органічній єдності, субординації та узгодженості.

При цьому важливо пам'ятати, що закони науки відтворюють, насамперед, те, що є в дійсності. Тільки за таких умов вони вказують, як необхідно мислити і діяти у тій чи іншій сфері буття. Будучи пізнаними, закони виступають основою для визначення принципів і методів пізнання та практичної дії. Тож пізнання законів розвитку – головне, але не єдине завдання науки. Наступним її кроком завжди було визначення механізмів (принципів і методів) прояву і застосування пізнаних законів. Все це в своїй єдності та взаємодії й творить таке явище й поняття, як методологія науки.

Пізнання законів розвитку, усвідомлення принципів і методів їх прояву, у т.ч. і на рівні свідомості, дає змогу глибше проникати в сутність явищ і процесів, чіткіше бачити місце і роль у них людини, виробляти адекватну її поведінку та дію. У цьому триєдиному завданні науки, в наближенні її до

практики особлива (визначальна) роль належить пізнанню принципів прояву законів розвитку. Ще нашим предкам була відома істина: коли знайдено принцип (правило), неодмінно будуть відшукані й засоби (методи) його поширення (застосування).

Тому і в сфері продукування наукових знань центральне місце належить принципам його побудови. Те, наскільки для практики значуще віднайдення наукових принципів дії, засвідчує той факт, що без твердих і надійних наукових основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень і відповідальність за їх виконання. Усвідомлення принципів пізнання (самопізнання) дає змогу суб'єкту формувати тверде переконання й логіку дій, побачити їх наступність і взаємозв'язок не тільки в теорії, а й на практиці.

Підсумовуючи розгляд питання про структуру методології українознавства, вважаємо доцільним подивитися на нього ретроспективно, що дає можливість виокремити два його рівні: класичний та посткласичний. Для класичної методології характерним було: раціональність, документалізм, перевірка фактів та гіпотез, наукова доказовість, методологічний монізм і одноманітність. Її представляли такі напрями як романтизм, позитивізм, структуралізм, модернізм тощо. Натомість посткласична, або постмодерністська методологія не визнає ніяких авторитетів, усталених канонів науки, сповідує багатоваріантність та плюралізм. Виступаючи з позицій постструктуралізму, новітній модернізм тісніше пов'язує гуманітаристику, а значить і українознавство, з динамікою і реаліями сучасних суспільних процесів, насамперед з їх глобалізацією та інформатизацією, з глибинними змінами в інтелектуально-духовному просторі, в ціннісних орієнтирах. Головні його особливості пов'язані з т.зв. лінгвістичним поворотом, певним нігілізмом у ставленні до теорії, наукової істини, необмеженої сили розуму, суспільного прогрессу,твердженням, що події випереджають теорію. В історичному, літературознавчому та лінгвістичному пізнанні постмодернізм недооцінює традиції в історії, визнає, як правило, закон випадковостей, замість лінії розвитку звертається до осмислення одиничних подій, ідеалізує текст (гасло Ж. Дорріда: «нічого, окрім тексту»), його ідеологію, надає перевагу інтелектуальній історії та мікроісторії, тлумаченню і деконструкції текстів, діалогу історика і джерела, створенню метатекстів і т.зв. гранднаративів. Завдання деконструкції – активізувати внутрішньо текстовий спротив логоцентризму. Праці істориків здебільшого розглядаються з погляду їх культурологічної природи як варіант літературної творчості. Оскільки вони моделюють реальність, перенасичені цитатами, запозиченнями від інших авторів, мають підпадати під літературно-лінгвістичний мікро- та макроаналіз.

У контексті українознавства варті уваги ті концепти постмодернізму, які апелюють до принципу повторюваності історико-суспільних процесів, до вивчення повсякдення, до поетизації мови дискурсу і створення концептуальних образів, розвитку наукової біографістики, забезпечення єдності наукової, освітньої і виховної діяльності. В студіях з історіографії українознавства акцент має робитися не тільки на досягнутому, на зробленому, а й давати відповідь на питання, ким і як воно зроблено. Водночас важливо не піддаватися

словесним іграм, модним термінам, не розмивати національні традиції науки самопізнання українського народу.

Методологічну основу, або фундамент українознавства складають принципи дослідження, під якими розуміють емпірично вироблені, науково осмислені і практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і правдивого висвітлення тієї чи іншої проблеми, явища, події тощо**.** Принцип (від лат prіncipium) – початок, основа, висхідне положення теорії, вчення, науки, погляд на речі; основне правило дії, керівна ідея, внутрішнє переконання, що визначає норму поведінки людини.

Якщо застосувати таке визначення поняття «принцип» до українознавства, або будь-якої іншої галузі науки, то можна виокремити найбільш загальні (надсистемні) принципи, у яких проявляються універсальні підходи до природи і суспільства, а також ті, що характерні для їх системного пізнання. Іншими словами, українознавство розвивається в контексті всього наукознавства, а значить, його принципи не є самодостатніми. Вони є похідними від принципів розвитку самого об'єкта дослідження (вивчення) – України й українського народу. Наукове пізнання світу, людини й суспільства відбуваються в органічній єдності природного і соціального, на основі його єдності з самопізнанням суб'єкта, забезпечується неперервність і наступність пізнавального процесу. Побутує думка, ніби визнання методологічних принципів, впровадження правил наукового пізнання є даниною марксистським догматам, пережитком тоталітарної доби. При цьому замовчується, що більшість існуючих правил наукового дослідження були опрацьовані та виведені ще задовго до зародження марксизму, що комуністична система ідеологізувала деякі принципи, зокрема історизм, сформулювала і насаджувала лише матеріалістичне розуміння історії, партійно-класовий підхід у всіх галузях науки й суспільного розвитку, а на саме українознавство було накладено ідеологічне табу.

Найважливішими правилами українознавчого ***дослідження є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності.*** Перелік цих принципів можна розширити за рахунок багатьох інших, як, наприклад, антропологізм або людиноцентризм, спростування хибних тверджень та спотворень тощо. Ці принципи виведені з багаторічної дослідницької практики, із набутого досвіду наукових шкіл Європи. Більшість із них сповідували провідні вчені України, які стояли біля витоків українознавства, зокрема М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко, І. Крип'якевич, С. Єфремов та ін. Дотримання і виконання цих та інших принципів застерігає від помилок і прорахунків будь-якого дослідника. Розглянемо кожен з названих принципів окремо, акцентуючи увагу на їх значенні та особливостях застосування в українознавчому дослідженні.

Що означає принцип ***історизму*** в українознавстві? Це універсальне правило, характерне для будь-якого наукового пізнання, однак в українознавстві воно має свою специфіку, зумовлену системним характером знань.

Історизм орієнтує українознавця на послідовно історичний підхід як до суспільних процесів, подій і явищ у житті України й українського народу, так і до розвитку українознавчих знань, врахування конкретних умов, у яких жив і творив українознавець, у яких видавалися його праці, утверджувалися наукові концепції.

Візьмемо, для прикладу, таку наскрізну українознавчу проблему, як етногенез українського народу. Дослідити її можна лише в опорі на конкретно-історичний та хронологічний підхід до вивчення всіх його етапів, починаючи від зародження людського життя на теренах України, розселення дослов'янських і ранньослов'янських племен, етнічної консолідації тих слов'янських племен, які склали основу давньоукраїнської народності, формування української нації, до її еволюції у націю політичну. На засадах принципу історизму можна виявити провідні тенденції етногенезу, вивести його закономірності, встановити його взаємозв'язок із державотворенням.

Сфера застосування принципу історизму винятково широка. Він зорієнтований не тільки на аналіз і пізнання людського суспільства, а й процесів у розвитку природного середовища, які мають свою історію. Людина – частка природи, її головний компонент, ланка, яка зв'язує природу і суспільство.

Історизм передбачає конкретність вивчення будь-якого процесу, явища, аналізу конкретної ситуації, характерної для відповідної епохи, доби, періоду, історичного часу, диктує їх розгляд у зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, економічними, релігійними, адже українознавство – це великий пласт знань, пов'язаних не тільки зі світським життям, а й з духовністю, історією релігії, церкви, міжконфесійних відносин.

З огляду на інтегративний характер українознавства винятково важливим є ***принцип системності***, який з другої половини XX ст. теж набув характеру універсального правила для всіх наук, що розвиваються як системи знань. Оскільки українознавство є інтегративною системою знань про Україну й українство, принцип системності для нього має пріоритетний характер. Ще на початку XX ст. позитивістська історіографія звернула увагу на багатофакторність суспільного розвитку, вплив багатьох чинників на події, явища, суспільні процеси. Звичайно, дослідженням конкретних факторів суспільного розвитку займаються конкретні науки, однак багато унікальних явищ відбувається на межі взаємодії різних факторів і пізнати ці явища можна лише на основі системного підходу до них. Принцип системності забезпечує цілісність пізнання.

Підкреслимо, що у самому українознавстві сформувалися своєрідні концентри знань. П. Кононенко виділяє сім умовних концентрів українознавства, серед яких: Україна–етнос, Україна–природа, Україна–мова, Україна–історія, Україна–нація, Україна–держава, Україна–культура[122] . Ми додали до них ще один концентр: Україна–постаті. Кожен з цих концентрів є підсистемою, а всі разом синтезують і утворюють цілісну систему знань про Україну й український народ. Принцип системності спонукає українознав-

[122] Див.: Кононенко П.П. Українознавство. – К., 2006. – С. 19.

ця пам'ятати й про інші компоненти системи, зокрема вплив міждержавних і міжетнічних чинників на українське суспільство, роль і місце української діаспори в контексті світового українства, його історичної місії. На шляхах послідовного дотримання цього принципу можна осягнути цілісність українознавства, виявити багатоманітність його зв'язків із спеціальними дисциплінами, побудувати загальну модель взаємообумовлених міждисциплінарних проблем, що потребують наукового розв'язання. Зрештою, завдяки принципу системності українознавство набуло комплексного характеру.

Загальним і обов'язковим правилом українознавчого дослідження є ***об'єктивність (неупередженість),*** витоки якого пов'язані з часами Геродота, а обґрунтування з іменами Канта та Гегеля. Це правило безпосередньо пов'язане з науковістю знань і вимагає від кожного науковця виявляти об'єктивність у оцінці як суспільних процесів, так і розвитку знань про них. Реалізація принципу об'єктивності ґрунтується на суб'єктивно-об'єктивному характері джерельної бази, її повноти і достовірності, вимагає співставлення різних точок зору на те чи інше явище, подію, вичленяти найбільш правдиву інформацію, ступінь її доказовості. Неодмінною умовою об'єктивності українознавчого дослідження є системний підхід і врахування усіх факторів, які впливають на суспільний розвиток. Шлях наукового пізнання включає перехід від вивчення окремих фактів до узагальнень і об'єктивних висновків. Між тим, є немало науковців, які вважають, що принципу об'єктивності не існує, а є «проблема об'єктивності»[123]. На нашу думку, це гра слів, адже в основі обох підходів лежить усвідомлення того, що ідеальної об'єктивності досягнути неможливо, оскільки в процесі наукового пізнання провідна роль відводиться його суб'єкту, який перебуває в інших часових координатах, ніж досліджувані події (діахронії). Об'єктивність досягається шляхом: а) максимального наближення оцінки факту, події, явища до відомостей джерела; б) відповідального ставлення дослідника до джерела та його інтерпретації. Звичайно, у кожному дослідженні взаємодіють дві сторони: дослідник, тобто суб'єкт, і об'єкт, або предмет вивчення, причому домінуюча роль належить суб'єктивному фактору. Звідси випливає висновок про те, що абсолютної об'єктивності дослідження досягнути не можна, але прагнути до цього має кожен автор. Важливо також домагатися об'єктивності знань, здобутих кожною спеціальною наукою про Україну, уникати упередженого ставлення до тих науковців, чиї погляди «не вписуються» у прийняту схему або виходять за межі усталених конструкцій.

Чим об'єктивнішими будуть спеціальні дослідження з історії, філософії, філології, права, тим об'єктивнішими стануть здобутки українознавства. Об'єктивність дослідження значною мірою визначається тим, наскільки здійснено об'єктивний підхід до відбору джерел, їх об'єктивної інтерпретації.

---

[123] Сахновский Е. В. Объективизм в историческом познании: методологический принцип или символ веры историка? // Философия и будущее цивилизации (Тезисы докладов). – М., 2005. – Т. 3.

Важливе значення для українознавчого дослідження має ***принцип всебічності,*** тісно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності. До будь-якого предмета українознавчого пізнання необхідно підходити всесторонньо, вивчати його з усіх боків: соціального, політичного, духовного, етнічного, правничого, філософського, економічного, міжнародного тощо. Це стосується й опрацювання джерел з тієї чи іншої проблеми. Дослідник, що вивчає феномен української культури, наприклад, покликаний виявити й дослідити всі джерела, що містять відомості про розвиток духовності, освіти, науки, народної творчості, літератури, всіх різновидів мистецтва, архітектури тощо. У межах кожного компонента культури мають розглядатися всі його течії, напрями, стилі, прояви, аналізуватися спадщина діячів відповідної галузі духовної та матеріальної культури.

Ще більшою мірою принцип всебічності стосується такої комплексної проблеми як українська державність. З одного боку, державність включає в себе усі форми Української держави, зокрема, Княжої доби, козацько-гетьманських часів, періоду Української революції 1917–1921 рр., сучасну незалежну Україну, а з другого боку – різновиди української автономії у Великому князівстві Литовському, Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., радянської державності України. Крім того, державність – це не тільки категорія суспільно-політична, а й історична, економічна, етнологічна, соціальна, культурна, дипломатична, а це означає, що всебічність українознавчого дослідження проблеми державності досягається тоді, коли воно опиратиметься на здобутки у цій царині політологів, правників, істориків, економістів, культурологів тощо. Всебічність передбачає перерахування не тільки внутрішніх чинників розвитку, а й зовнішніх, зокрема міжнародних.

Неодмінним правилом українознавця є дотримання ***принципу наступності*** наукового пізнання, який не тільки застерігає від однобічності й суб'єктивізму, а, найбільшою мірою, забезпечує зв'язок між явищами в процесі розвитку в природі, суспільстві та пізнанні. Правило наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку, за якою нове замінює або збагачує старе, зберігає в собі деякі його елементи. Особливо важливе значення принципу наступності в дослідженні традицій українського народу, традицій самого українознавства. Наступність українознавчих досліджень – це така їх риса, як здатність продовжувати дискурси попередніх поколінь українознавців, самовідтворювати творчі сили, залучати нові генерації науковців до науково-дослідної праці.

Кожен новий етап розвитку українознавства має твердо спиратися на досягнення попередніх етапів, виступати як логічне продовження, поглиблення вивчення як окремих проблем, так і науки загалом. Наступність виступає як одна із закономірностей розвитку українознавства, яка дає змогу виявити його провідні тенденції, співвідношення старих і нових знань, можливість їх примноження. У такий спосіб реалізується прогностична функція українознавства, спрямована на проведення подальших досліджень, окреслення тем, проблем, питань, які потребують вивчення,

До ключових правил українознавчого дослідження відносять ***принцип історичного антропологізму***, який орієнтує на домінування в українознавчих *дослідженнях* ***людинознавчого, людиноцентричного підходу***. *Саме поняття* ***«антропологізм»*** походить від давньогрецького словосполучення: antropos – людина і logos – вчення, тобто від ***антропології*** – цілісної науки про людину, її походження, еволюцію, морфологію, розвиток і поширення на земній кулі людського життя. В її межах сформувалися такі категорії і галузі знань як антропогенез, антропоцентризм, антропософія, антропогеографія, антропосоціологія, історична, філософська, етнічна, психологічна та інші розділи антропології, кожен з яких має свій предмет пізнання. Минулий і сучасний досвід українознавців переконливо засвідчує, що тільки повернення обличчям до людини в часопросторовому вимірі спроможне актуалізувати світоглядно-виховну функцію досліджень, поглибити гуманістичну сутність українознавства. Українознавство дедалі більше сповідує людиноцентризм, що є відповідною реакцією вчених на успадковане з доби радянського тоталітаризму відлучення науки від «живої» людини, конструювання т.зв. «нової» людини-робота або манекена. З радянського суспільствознавства під прикриттям боротьби з буржуазною ідеологією була викинута сама наука українознавство, і такі поняття як ментальність, національний характер, душа народу, національна ідея та ін. Між тим, українознавство з часів митрополита Іларіона і Нестора Літописця, Григорія Граб'янки і Самійла Величка, Петра Могили і Григорія Сковороди, Михайла Максимовича і Миколи Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Грушевського, розвиваючись у контексті гуманістичних цінностей європейської і світової історіософії, традиційно на чільне місце ставила і ставить людину. Поступово сформувалася методологія антропологізму, який став правилом, тобто принципом наукового пізнання. В ряді новітніх праць, присвячених методології науки, у тому числі й українознавства, окреслені деякі підходи до методики «залюднення» досліджень, їх подальшої гуманізації[124]. Зусиллями Ф. Вовка, П. Чубинського, М. Грушевського, К. Грушевської під впливом соціологічної школи Е. Дюркгейма закладалися наукові основи культурної антропології в Україні.

Отже, є всі підстави розглядати принцип антропологізму як такий, що має глибоке укорінення в українознавстві, а це означає – він має стати обов'язковим правилом для кожного українознавця з тим, щоб максимально «залюднювати» свої праці, доводити, що саме людині відведена ключова роль

[124] Див.: Гуревич А. Я. От истории ментальностей к историческому синтезу. II. Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». – М., 199З. – С. 16–29; Удод О. Про психологічний підхід до історії // Бористен. – 2000. – Ч. 3. – С. 9–12; Колесник І. І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 26–37; Тарасенко О. На шляху до соціалізації української історичної науки. – К., 2002; Смолій В. Вступаючи у XXI століття: деякі теоретично-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. 1. – С. 30, 32–33.

у суспільному житті та інтелектуальному процесі. Крім того, йдеться про заглиблення в особливості кожної соціальної групи та її представників, тобто в мікроісторію, з'ясування психології, суспільної поведінки, соціокультурних орієнтирів, уявлень та емоцій людей. Зупинимося докладніше на ролі принципу історичного антропологізму в розвитку українознавчих досліджень.

Українознавство, маючи давні антропологічні традиції, завдяки геополітичним і культурним зв'язкам України й українства зі світовим процесом, утвердилось і розвивається на загальнолюдських цивілізаційних цінностях. Заслуга його фундаторів полягала в тому, що Г. Сковорода в своїх діалогах виклав «філософію серця і душі», яка возвеличувала моральну людину до рівня Бога.

Антропоцентризм покликаний стати пріоритетною рисою, методологічним правилом українознавства, оскільки в його епіцентрі знаходиться людина як носій найвищих цінностей, традицій, національного духу й ментальності. Свого часу М. Грушевський наголошував, що історія є, насамперед, наукою про людину і цим визначається її велике соціально-виховне значення [125]. Це не меншою мірою стосується й українознавчих досліджень. Не випадково П. Кононенко, говорячи про його світоглядно-виховну функцію, постійно підкреслює, що воно має набути ознак українолюбства. Новий синтез українознавства передбачає інтеграцію усіх знань про українську людину в часі і просторі, з'ясування особливостей її природи і розвитку на різних етапах життєдіяльності, простеження змін, яких вона зазнавала під впливом відповідної культури і суспільства. Тривалий час вважалося, що належної уваги заслуговують лише люди влади: князі, королі, гетьмани, полководці та можновладці. У радянській історіографії, окрім культу партійних вождів, насаджувався штамп людини – «активного будівника комунізму». Праці суспільствознавців містили голий перелік численних прізвищ т.зв. «простих людей» – передовиків виробництва, ударників праці і переможців змагання, але всі вони механічно підганялися під штучні критерії – клас робітників або колгоспників, внаслідок чого втрачалася самобутність кожного з них.

Реалізація принципу антропологізму в сучасному українознавстві підтверджується його дедалі більшим інтересом до проблем ментальності українського народу. Цей своєрідний «винахід» французьких істориків Л. Февра та М. Блока дав ключ дослідникам до сприйняття людських спільнот будь-якої епохи як певної цілісності, чий образ розкривається в характері, способі мислення і світосприйняття, культурі повсякденності, манерах поведінки людей. Кожна людина виступає як носій цінностей своєї доби, вона говорить, мислить, чинить, поводиться відповідно до норм, успадкованих від попередніх епох і модернізованих під впливом нових обставин. Ментальність нації цементують спільна мова, релігія, звичаї, обряди, ритуали, більш-менш однаковий погляд на свою і чужу історію, спільна мета. Прикладом українознав-

[125] Див.: Грушевський М. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 119–121.

чого дослідження української ментальності є ґрунтовна монографія М. Юрія «Соціокультурний світ України»[126]. Розкривши особливості формування і найбільш характерні риси ментальності українців, деяку географічно-регіональну та етнографічну специфіку, автор переконливо довів, що менталітет українського народу склався історично і віддзеркалює його цілісність як етносу, який упродовж майже двох тисячоліть побутує в координатах порубіжних цивілізацій Заходу і Сходу.

Творчий доробок Науково-дослідного інституту українознавства останнього десятиріччя засвідчує дедалі повнішу реалізацію його колективом принципу історичного антропологізму. Значно зріс інтерес науковців до комплексного дослідження проблем людини як найбільшої цінності і ця тенденція особливо характерна для праць П. Кононенка. В його підручниках і навчальних посібниках з українознавства, у працях «Свою Україну любіть...», «Національна ідея, нація, націоналізм», у монографії «Український етнос: генеза і перспективи», підготовленій разом з Т. Кононенком, та інших червоною ниткою проходить пошук відповідей на одвічні питання українців: «Хто ми?... Чиї сини? Яких батьків?» Саме з'ясування цих питань, сформульованих свого часу Великим Тарасом, дає змогу усвідомити, як складалася українська нація, чим вона є сьогодні та які її перспективи в майбутньому. Обличчя будь-якої нації складають надбання її народної культури, всього інтелектуального потенціалу, здобутки її духовної еліти. Звертаючись до невичерпності українського фольклору, до мудрості Слова Божого та Біблії, до Велесової Книги та давньоукраїнських літописів, до величі історичних постатей українського народу – княгині Ольги і Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха, Ярослава Осмомисла і Данила Галицького, Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, Івана Мазепи і Пилипа Орлика, до національних світочів – Петра Могили і Григорія Сковороди, Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша, Михайла Драгоманова та Івана Франка, Лесі Українки і Дмитра Чижевського, Євгена Маланюка, Василя Симоненка та Василя Стуса, до ідеологів і провідників українського націоналізму – Миколи Міхновського та Дмитра Донцова, Степана Бандери та Ярослава Стецька, до досвіду будівничих Української держави – Михайла Грушевського і Володимира Винниченка, Павла Скоропадського і В'ячеслава Липинського, Симона Петлюри та Євгена Петрушевича, до світлих образів інших представників українського пантеону, учений виводить логічний висновок: історія зародження і формування української етнонації – це тривалий процес, який обіймає тисячі років і характеризується тяглістю та безперервністю. Самобутність українців склалася історично і знайшла самовиявлення в спільній території, мові та культурі, у характері та психології, неповторній ментальності, державно-політичних орієнтаціях, в історичній долі та місії[127].

---

[126] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України. – К., 2004. – 738 с.

[127] Кононенко П., Кононенко Т. Український етнос: генеза і перспективи. Історичний нарис. – Обухів, 2003. – С. 463.

У курсі лекцій «Українська історіографія»[128] фігурує до тисячі прізвищ людей, причетних до розвитку української історичної думки. Але це ще не антропологізм. Його дихання відчутне лише тоді, коли той чи інший названий українознавець сприймається як особистість, коли його образ природно вмонтований у ту епоху, у ті конкретно-історичні умови, у яких він жив і творив, а його праці несуть прямий відбиток цінностей і поглядів цієї епохи. В книзі наведені короткі біографічні відомості про провідних істориків, зроблено стислий огляд їхніх праць, історіософських поглядів, що дає змогу відчути атмосферу того часу, у якому вони сформувалися як особистості і дослідники. Навіть тоді, коли прізвище автора праці точно не встановлене, її історіографічний аналіз дає змогу сконструювати умовний портрет творця. Прикладом можуть слугувати невідомі автори «Літопису Самовидця» або «Історії Русів».

У дослідженнях з методології дедалі частіше згадується ***принцип світоглядності*** науки, що має пріоритетне значення для українознавчих досліджень. Українознавство сповідує таку систему світоглядних поглядів, які ґрунтуються на християнській моралі, духовних цінностях українського народу, його звичаїв, обрядів. Центральною ланкою світоглядних цінностей українців виступає українська національна ідея, усвідомлення історичної місії української нації. Такого потужного і всебічного впливу на формування світогляду народу, особливо молоді, як українознавство не має жодна інша наука, оскільки вона закладає з дитинства наукові засади моралі, норми поведінки, прищеплює любов до України, почуття національної і державницької самосвідомості, патріотизму, жертовності, нескореності. Однак не слід змішувати світоглядність українознавчої науки з ідеологічними функціями політики, виховної роботи, не ув'язувати українознавчі дослідження з пропагандистською кон'юнктурою, оскільки вони мають наукові цілі і впливають на суспільну свідомість силою наукових аргументів, формують науковий світогляд.

Можна назвати і ряд інших правил українознавчого пізнання. Наприклад, Л. Токар називає такі з них, ***як єдність світобудови і багатоманіття форм її прояву.*** Процес розвитку людини (спільноти) й науки про них неодмінно має будуватися на засадах принципу пізнання (самопізнання) всього багатоманіття прояву форм людської сутності як цілого й одночасно його єдності в прояву життя розумного на планеті Земля. Автор виокремлює *і* ***принцип внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки,*** що відбувається на основі концентрації та інтеграції знань у єдиній системі їх концентрів, які уособлюють специфіку прояву цілого (об'єкта) в основних сферах людського буття.

Насамкінець назвемо ще один принцип. Мова йде про спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень, особливо тих, що зачіпають історичну правду та національно-державницькі інтереси України. Маємо на увазі різного роду інсинуації, поширювані у працях з історії, зокрема Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, Туреччини та ін., особливо тих авторів, які нама-

[128] Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

гаються сконструювати історичне обґрунтування т.зв. концепцій «Русского мира», «Великопольщі», «Великої Румунії», «Великої Османії», підвести під них український контекст. Підсумовуючи, необхідно наголосити, що порушення або ігнорування навіть одним із зазначених принципів неминуче негативно позначиться на повноті й достовірності досліджень, їх значенні для науки та практики.

Отже, українознавство, як інтегративна система гуманітарних і природничих знань про українців та Україну, спроможне систематизувати в своїх концентрах найрізноманітніші відомості про український етнос, його долю, генетичний код та історію української нації, про мову, культуру, релігію, менталітет та інтелектуальні надбання українців, їхню державність, про природу й екологію України, її місце у світі за умов послідовного дотримання наріжних методологічних принципів пізнання, а саме – історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), антропологізму або людиноцентризму, спростування хибних тверджень та спотворень, світоглядності тощо[129] . Кожен з цих принципів спроможний забезпечити очікуваний результат лише за умови взаємодії з іншими, тобто на основі комплексного застосування.

Другий компонент методологічного інструментарію українознавця охоплює ***комплекс основних дослідницьких методів***, серед яких чільне місце займають методи аналізу і синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, періодизації, наукометрії та ін. У сучасних умовах українознавці дедалі ширше застосовують кількісні методи, які особливо важливі в роботі з комп'ютерною й обчислювальною технікою.

Якщо розглядати дослідницькі методи українознавства як комплекс, цілісність, то їх можна типологізувати або класифікувати за певними спільними ознаками, наприклад, за сферою їх домінування. У такому разі мова може йти про: а) універсальні методи усіх наук (аналізу, синтезу, індукції, дедукції тощо): б) методи природничо-технічних наук; в) методи соціальних та гуманітарно-суспільних наук; г) міждисциплінарні методи; ґ) специфічні методи галузевих наук (етнології, соціології, психології, філології тощо). Що ж стосується методів українознавства, то воно, як наукова система інтегративних знань, інтегрує не лише знання, здобуті галузевими та іншими науками, і на цій основі виробляє нові знання більш високого, синтетичного рівня, а й методи цих наук. Розвиваючись як наукова система інтегративних знань, українознавство спирається на доробок гуманітарних і природничих наук, а це зумовлює використання загальнонаукових, міждисциплінарних та галузевих методів дослідження. Вони дають змогу пізнавати ті явища й процеси, що перебувають на порубіжжі різних наук і потребують комплексного, міждисциплінарного підходу.

---

[129] Кононенко П. Українознавство. Підручник. – К., 2006. – С. 22–23.

Специфіка українознавства як системи інтегративних знань об'єктивно диктує пріоритет загальнонаукових і міждисциплінарних методів гуманітарних та природничих наук. Міждисциплінарність методів в українознавстві зумовлюється тим, що воно розв'язує багато таких проблем, що виступають предметом дослідження спеціальних (галузевих) наук, або на їх порубіжжі. Нагадаємо, що наука – це діалектична єдність теорії і методу. Метод, за Гегелем, не тільки дає істину в останній інстанції (абсолютну істину), а й творить сам світ, є його абсолютним законом. Тож, щоб відповідати своєму призначенню, наука має бути не тільки системою наукових знань, які пояснюють світ (об'єкт), а й одночасно – методом його пізнання, вдосконалення та самовдосконалення суб'єкта.

Будь-який процес, подію, явище в історії, культурі, в духовному і господарському житті українського суспільства не можна пізнати без їх ***наукового аналізу***. Аналіз – це своєрідне розчленування об'єкта пізнання на відповідні елементи з метою поглибленого вивчення кожного з цих елементів. Метод наукового аналізу як пізнавальний цикл операцій, особливо важливий на етапі вивчення джерельної бази, дослідження структурних підрозділів загальної проблеми, окремих фактів, явищ, подій. У джерелознавстві застосовується таке поняття як аналітична критика джерел. Вона передбачає проведення цілого комплексу наукових процедур, спрямованих на встановлення автентичності джерела і достовірності джерельної інформації. Йдеться про походження джерела, авторство і мотиви його створення, пряму і приховану інформацію, її вірогідність. З урахуванням результатів аналізу кожного джерела, їх групи і джерельної бази загалом здійснюється ***синтез***, тобто поєднання джерельної інформації, реконструкція на цій основі подій та процесів, узагальнення одержаних висновків, формування цілісного знання з тієї чи іншої проблеми. Власне саме українознавство постало як науковий синтез знань. Аналіз і синтез –– це взаємообумовлені методи наукового пізнання, які мають універсальний характер для наукознавства, взагалі, та для українознавства, зокрема. Такими ж є методи ***системний, порівняльний, ретроспективний та перспективний.*** Системний метод дає змогу зреалізувати системний підхід як один із пріоритетних принципів українознавства, спрямований на цілісність пізнання таких багатогранних об'єктів, якими є Україна та українство. Порівняльний (компаративістика), (часом історико-порівняльний) метод передбачає зіставлення однотипних об'єктів, процесів, явищ українського буття в часовому та просторовому вимірах, наприклад: становище українців у Російській та Австро-Угорській імперіях, українська діаспора в різних країнах світу тощо. Цей метод широко застосовується в правничих, лінгвістичних та природничо-географічних дослідженнях.

В умовах інформаційного суспільства загальнонаукові методи поповнились методами ***наукометрії та бібліометрії*** з акцентом на кількісні показники науково-дослідної роботи та наукової інформації. Ці методи найчастіше використовуються в історіографії українознавства та у відповідних підрозділах монографій та кваліфікаційних робіт.

Ефективними в українознавстві є ***проблемно-функціональний та проблемно-ситуаційний*** методи, націлені на дослідження певної українознавчої проблеми, що потребує свого вирішення в загальнофункціональному контексті науки та конкретної ситуації. Справа в тому, що будь-яке українознавче дослідження має відповідну проблему або завдання, які потребують вирішення. Найбільш поширеними проблемами є як сам об'єкт пізнання, так і суперечливі, часом протилежні підходи до нього, тобто до оцінки або трактування подій, явищ, процесів. Українознавче дослідження відображає певну проблемну ситуацію, яка передбачає перехід від відомого до невідомого, від незнання предмета до його пізнання і знання, а також багатоваріантність шляхів вирішення проблеми. Розв'язувати наукову проблему можна лише на шляхах правильної її постановки і проблемного підходу до неї. Застосовуючи проблемний метод, дослідник зосереджується на основній проблемі, ніби абстрагується від інших завдань, що має слугувати вирішенню головної, а не другорядних проблем.

Важливу роль в інструментарії українознавця відіграє ***логічний метод пізнання,*** який ґрунтується на законах логіки, включає способи доведення або заперечення тих чи інших висновків, доказування їх істинності або помилковості. Філософія розглядає логічне та історичне як співвідношення між розвитком теоретичної думки про предмет і реальним процесом його розвитку, тобто історією предмета. Логічне виступає способом пізнання історичного. Логічний метод відкриває можливість українознавцям не обмежуватись описуванням подій, фактів, явищ, процесів, а перейти до їх теоретичного осмислення, до широких наукових узагальнень.

Зважаючи на великий масив історичних джерел і знань в українознавстві, на історизм його розвитку, провідне місце серед методів українознавчих досліджень займають ***історико-генетичний, історико-хронологічний та історико-ситуаційний.*** Саме ці методи дають змогу глибше проникнути у причини того чи іншого явища, з'ясувати основні етапи його розвитку, виявнити вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ. Ці методи історичної науки дають змогу сприймати факти українського буття в часі та просторі, зіставляти локальні явища із загальноісторичними процесами. Великі можливості для дослідження відкривають і ***методи типологізації та класифікації*** як суспільних явищ і процесів, так і джерел українознавства.

Українознавство – це наука насамперед про людей і сама вона створюється людьми. Ось чому серед його дослідницьких методів важливу роль відіграє ***біографічний метод***[130]**.** Він дає можливість персоніфікувати всі події й явища українського суспільства, простежити долю людей, зміни в їхньому житті, внесок провідних науковців у розвиток знань про Україну. Біографічним методом послуговуються всі галузеві дисципліни українознавчого спрямування, включаючи українську історію, етнологію, правознавство, мовознавство, соціологію тощо, який дає їм змогу уникнути механічного опи-

[130] Скакова Л. Г. Метод біографічний (метод біографічних документів) // Соціологія: короткий енциклопедичний словник. – К.: УЦДК, 1998. – С. 313–314.

сування життя тієї чи іншої особи, орієнтує на з'ясування структури всього її життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис усього покоління певної епохи. В українознавстві цей метод застосовується з погляду інтеграції знань про ту чи іншу особистість та створення цілісного образу. Він передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листуванням, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати внутрішній життєвий світ як окремої людини, так і відповідних суспільних груп, встановити тип особистості, її причинно-наслідкові зв'язки в соціокультурному середовищі. В цьому зв'язку варта уваги думка Івана Франка, висловлена у праці про Юрія Брандеса, про те, що «великі люди силою свого генія перетворюють осередок, з котрого вийшли, з одержаних виражень і ідей силою вродженого комбінаційного дару і чуття творять нові образи, могутні імпульси для дальшого історичного розвою»[131]. До речі, саме Брандес був майстром портретно-біографічного осмислення культурно-історичних процесів. Стосовно біографій українознавця цей метод дає можливість глибше пізнати, з одного боку, вплив особистісних чинників на його творчість, погляди, методологію, а з другого боку – на підставі творчості заглибитись у внутрішній світ творчої особистості. Біографічний метод має важливе значення для вивчення самоідентифікації тієї чи іншої особи, зміни політичної, національної чи методологічної ідентичностей. Дослідження із застосуванням біографічного методу сприяють пошуку типового стосовно індивідуальних та групових ситуацій зв'язку між індивідуальними біографіями та визначними подіями суспільного, культурного, наукового і духовного життя.

Отже, ключове місце посідають методи наукового пізнання, включаючи загальнонаукові, міждисциплінарні та галузеві. Ефективними є методи аналізу і синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контентаналізу тощо. Досвід провідних українознавців засвідчує, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів – насамперед тих, що дають змогу продуктивно розв'язати завдання.

1.5. Внесок вчених української діаспори в розроблення теорії та методології українознавства (XX ст.)

На перші десятиліття XX ст. припадає особливо потужна хвиля національно-визвольної боротьби українського народу, коли посилюється його увага до власної історії, освіти, культури, рішуче намагання його інтелектуальних провідників осмислити обшири, зміст та значення національно-культурної ідентичності українців, визначити напрями та засоби її збереження й розвитку.

---

131 Франко І. Юрій Брандес // Франко І. Твори в 50 т. – К., 1981. – Т. 31. – С. 382.

Ці процеси стають визначальними в період Української національно-демократичної революції 1917–1921 років, коли перед українським народом постали проблеми формування власної системи матеріального й духовного життя, творення своєї держави. Саме в цей час вперше на державному рівні робляться кроки з вироблення системи науково-освітніх та виховних засобів, пов'язаних з розвитком науки самопізнання українського народу. Українознавство як наукова і навчальна дисципліна починає активно впроваджуватися в систему освіти і виховання. Для української еліти ставало все більш зрозумілим, що творення й подальший розвиток самостійної незалежної України будуть неможливі без наукового осмислення усього обширу і складності завдань, які поставали перед українським народом. В українознавстві утверджується цілий ряд галузей і напрямів, започатковується процес його інституціоналізації, що дало могутні паростки інтелектуального поступу і відродження суспільно-політичної, наукової думки, національної ідеї. Наукові українознавчі студії концептуально і теоретично підносилися на вищий рівень. Вагомий внесок у реалізацію нових завдань, розроблення теоретичних підстав для розбудови українського суспільно-політичного устрою зробили М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, М. Кордуба, В. Липинський, І. Огієнко, С. Рудницький, І. Стешенко, С. Томашівський та ін. Визначальними тенденціями в науці, освіті, вихованні стають системність, цілісність вивчення та осмислення сенсу буття українського народу на синтетичному рівні. Удосконалення методів і принципів були характерними рисами тогочасної науки. Українознавство набувало ознак все більш значимого суспільного явища, що зумовило кристалізацію його наукових засад. Та, на жаль, внаслідок поразки Української революції 1917–1921 років ці процеси були перервані, державність була втрачена, кращі представники української науки, культури, освіти вимушені були емігрувати на захід – у європейські країни. Діяльність таких визначних особистостей, як Д. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Липинський, М. Шаповал, у галузі українознавства перенесена з України в еміграцію. Про неї відтепер усе менше знають в Україні, в той час, як їхній доробок за кордоном стає визначальним в утвердженні українознавства як світового феномену. За межами України створюється ряд українських вищих навчальних закладів, наукових інституцій, товариств, що розгорнули велику культурно-освітню й наукову роботу серед українців та громадян країн поселення.

У 20–80-ті роки XX ст. за межами України були створені українознавчі центри (УВУ, УГА, УВПІ, УСІ, наукові інститути у Варшаві й Берліні, Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, УІТ, УВАН, УНІ в Гарварді, Канадський інститут українських студій, Центр українознавства при університеті м. Торонто та ін.), які відігравали виключно важливу роль у збереженні й примноженні кращих традицій у розвитку українознавства, яка проявилася: а) у збереженні старих та підготовці нового покоління науковців; б) у визначенні основних напрямів наукових досліджень та їх координації; в) в організації видавничої справи; г) у поширенні наукового

доробку через системи освіти та виховання; д) у встановленні та зміцненні зв'язків з науково-освітніми центрами різних країн.

У них працювали визначні вчені, доробок яких є важливим ідейно-теоретичним компонентом українознавства як наукової інтегративної системи знань про Україну й світове українство в усьому часопросторі. Їхні дослідження диктувалися самим життям, були такими ж багатоплановими й актуальними, пов'язувалися з процесами національно-визвольної боротьби українського народу та репрезентували історико-політичні форми його державності.

Стосовно внеску діаспорних учених у розвиток концептуальних і теоретико-методологічних засад українознавства, ми пропонуємо виділити два напрями. ***Перший*** – дослідження проблем самопізнання й самотворення українства у таких визначальних сферах його буття, як етно-, націє-, державотворення, духовне життя, розвиток культури (О. Бочковський, Д. Донцов, С. Дністрянський, Ю. Липа, В. Липинський, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Шелухін та ін.). ***Другий*** – спрямований на вироблення власне спроможності його пізнання, самопізнання та самотворення, наукового інструментарію їхнього забезпечення, і, в першу чергу, теоретико-методологічних засад науки (Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля та ін.).

Проблеми державотворення та суспільного облаштування були основними в науковому доробку історика, історіософа, соціолога, публіциста ***В. Липинського***. Він вважав, що побудова національної держави, утвердження приватної власності на землю мають бути основними напрямами самовизначення й розвитку нації. Квінтесенцією політичних, історичних та філософських поглядів вченого є його «Листи до братів-хліборобів», які він присвятив питанням побудови майбутньої незалежної держави в Україні з точки зору організації українського суспільства і де виклав програмні засади українського консерватизму. Хоч цей політичний трактат і не має комплексного, системного, наукового характеру, але ідеї, погляди, роздуми, висловлені в ньому, становлять стрункe історіософське, соціологічне та політичне вчення, яке є унікальним явищем в розвитку української суспільно-політичної думки. Важливим у творчості В. Липинського є поєднання української національної ідеї з державницькою, націєтворення – з державотворенням. Для нього держава була неодмінною умовою самовизначення і творення нації: «Націю я називаю продукт оцього складного взаємовідношення держави і громадянства. Нація – це реалізація хотіння до буття націю. Коли нема хотіння, виявленого в формі ідеї – немає нації. Але ... нема нації, коли це хотіння і ідея єсть, але воно не реалізується в матеріальних формах держави»[132].

---

[132] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії [ред. Я. Пеленський; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського]. – Київ-Філадельфія, 1995. – Том 6. – Книга 1. Політологічна секція. – С. 387.

Учений визначив взаємозв'язок між цими трьома сутностями так: «держава – це немов би батько, громадянство (суспільство) – це неначе мати, а нація є наче дитиною, себто плодом обох»[133].

Особливу увагу привертають до себе його концепція щодо політики як науки і мистецтва, класифікація політичних устроїв, теорія аристократії та ролі монархії. «Без власної Української Держави не може бути Української Нації, а без Української Нації не може бути на Українській Землі людського громадського життя...»[134] – зауважував історик. Основним конструктивним елементом буття нації він вважав територію або, за власним висловом, – «землю» з усіма її геологічними, топографічними, господарськими та навіть естетичними властивостями. Прив'язаність до своєї рідної землі підтримує, скріплює національну свідомість.

Враховуючи досвід українського державотворення козацько-гетьманської доби, В. Липинський стверджував, що політичним ідеалом для українців могла б стати спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Оскільки, на думку історика, основною причиною втрати Україною своєї державності були її внутрішня слабкість, організаційна роз'єднаність українського народу, то для реалізації ідеї суверенності України необхідна сильна влада господаря, який би очолив державу, дбав про її захист і збереження[135]. Ця влада мала б обмежуватися двома законодавчими палатами, які б опиралися на інтереси народу і території.

Серед форм державного устрою він виокремив ***демократію, охлократію і класократію*** та обґрунтував необхідність встановлення в Україні класократичної форми політичної влади, що характеризується рівновагою між владою і свободою, між консерватизмом і прогресом. Для класократії властива віра громадян у державні закони, загальна суспільна мораль, надзвичайна трудова активність, високий рівень матеріальної та духовної культури[136].

У «Листах» В. Липинський намагається відповісти на дуже важливе для українського народу питання: на кого потрібно орієнтуватися у побудові власної незалежної української держави? Кого обрати собі в союзники, на яку країну спиратися? Історик зауважував, що Україна належить до західноєвропейського цивілізаційного світу і будь-яке моделювання української державності в складі Російської Федерації, хоча б на правах повної суверенності й автономії, не сприяє національному об'єднанню й не може бути використане

---

133 Пріцак О. Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // Сучасність. – 1983. – Січень-лютий. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 209.

134 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії [ред. Я. Пеленський; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського]. – Київ-Філадельфія, 1995. – Том 6. – Книга 1. Політологічна секція. – С. VII.

135 Там само. – С. 44–47.

136 Дробот І. І. Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті рр.). – К.: ФАДА, ЛТД, 2002. – С. 309.

в Україні. Разом з тим, він наголошував, що географічне становище України, спільне історичне минуле, загальні економічні інтереси вимагають, щоб з Росією та Білорусією суверенна Українська національна держава створила тісний військовий та економічний союз і спільно з ними шукала б союзників[137]. На погляд В. Липинського, відносини із сусідніми державами, перш за все з Росією і Польщею, мають будуватися на рівноправних партнерських взаєминах. Упродовж століть їхні стосунки з Україною мали характер відносин метрополії з колонією. І щоб уникнути такого становища в майбутньому, необхідно відірватися від Польщі та не потрапити в залежність від Росії.

Отже, політична програма В. Липинського базувалася на таких юридичних та економічних засадах: 1) гарантія недоторканності особи; 2) забезпечення права приватної власності на землю; 3) проведення аграрної реформи; 4) об'єднання в українській державі всіх українських земель, а в зовнішній політиці – створення військового та економічного союзу з Росією та Білорусією. Важливою передумовою на шляху до здійснення цієї програми, на думку вченого, має стати поява української еліти. В. Липинський відводив ключове місце державності, а її відновлення пов'язував не з орієнтацією на Росію, а із здійсненням Україною власної активної внутрішньої та зовнішньої політики. Його дослідження допомагають усвідомити те, що державність України є фактором національного об'єднання, та переконують нас у тому, що власна суверенна держава можлива тільки на ґрунті компромісу й погодження між різними соціальними групами перш за все самих українців в ім'я законного ладу й творчого розвитку держави.

Монархічні традиції в українському державотворенні відстоював також історик, військовий діяч ***Василь Кучабський (1895–1945)***, який дотримувався мілітарної геополітичної орієнтації в державному будівництві. Але він пішов далі свого вчителя В. Липинського. Його висновки про те, що держава – продукт духовності народу, що вона може бути утворена лише на основі глибоких внутрішніх державотворчих процесів, підтверджують багато українських діаспорних дослідників, зокрема щодо необхідності врахування національних, духовних традицій українців у процесі розбудови Української держави.

Багато уваги державотворчим процесам приділяв Д. Дорошенко, котрий, як і В. Липинський та В. Кучабський, підтримував концепцію державності України, яка полягала в тому, що державу можна будувати силами провідної верстви суспільства – аристократії. Особливу увагу він приділяв ідеї соборності Української держави. При цьому, оцінюючи політичну боротьбу в період демократичної революції в Україні, Дмитро Іванович вважав, що в Україні слід будувати не народну, а демократичну, буржуазну республіку на зразок європейських держав.

---

[137] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії [ред. Я. Пеленський; Ін-т східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського]. – Київ-Філадельфія, 1995. – Том 6. – Книга 1. Політологічна секція. – С. 328–330.

Якщо науковий доробок Д. Дорошенка доеміграційного періоду мав характер народницької історіографії, то у своїх наукових та публіцистичних працях, написаних в еміграції, він виступає вже як сформований історик-державник. Отже, можна говорити про певну еволюцію поглядів ученого у консервативному напрямі. В цей час відбулися корінні зміни у поглядах історика на українську автономію та державу. Розмірковуючи над питанням, що таке автономія?, вчений дійшов висновку, що «автономна Україна в сім'ї вільних народів, злучених в одну федеративну спілку, стане тим гаслом, яке об'єднає всіх нас і яке ми перетворимо в дім для добра народів, що населяють нашу широку Україну»[138]. Відстоюючи позиції автономії України, аналізуючи традиції української історичної думки, Д. Дорошенко зауважує, що ідея автономії і федерації ніколи не зникала в думках передових українців, вона притаманна і самому українському народу, і найкращим його представникам – Б. Хмельницькому, декабристам, кирило-мефодіївцям, М. Драгоманову, М. Грушевському та ін. А наприкінці 1917 р. Д. Дорошенко виступив прихильником незалежності України: народи повинні розбити «останню шкарлупу своєї спільної тюрми»[139]. Свою прихильність до автономії доводив і С. Шелухін у статті «Вороги автономії України»[140].

Учені націонал-державницького напряму, серед яких – О. Бочковський, С. Дністрянський, О. Ейхельман, С. Рудницький, В. Старосольський, у своїх роздумах виходили з того, що за походженням держава й нація мають спільне підґрунтя – єдину територію. Зокрема, С. Дністрянський (1870–1935) зазначав, що територіальний фактор нації має природно-етичне, а держава – політичне походження. Із необхідності задоволення людьми своїх потреб виникають соціальні зв'язки, взаємна залежність людей, що зумовлює успішне функціонування цих зв'язків.

Представники цього напряму поєднували національні та соціальні чинники у побудові держави. Обґрунтовуючи для України концепцію національної держави та право народного самовизначення, вони спиралися на дослідження історії національно-визвольного руху українського народу, його давніх демократичних традицій. Концепцію національної держави дослідники будували у формі внутрішньої сполуки народів (С. Дністрянський), федерації земель (О. Ейхельман), балтійсько-чорноморської федерації (С. Рудницький).

Основою конституційних проектів С. Дністрянського («Проект Конституції ЗУНР», 1920) та О. Ейхельмана («Проект Конституції основ державних законів УНР», 1921) були законодавче забезпечення реалізації права народного волевиявлення та широке застосування демократичних принципів: референдумів, зборів, всенародних опитувань, а також надання права законодавчої ініціативи, права критики діючого законодавства та діяльності органів

---

138 ІР НБУ, ф. 318, од. зб. 36, арк. 2, 3, 15.

139 Лєбєдєва Ю. О. Українська державницька ідея в українознавчих студіях 1920–1930-х рр.: Монографія. – К: ННДІУ, 2011. – С. 96–97.

140 ІР НБУ, ф. XI, од. зб. 63, арк. 1.

державної влади окремим професійним організаціям і широким верствам населення. У той же час, означення в цих документах правового статусу, порядку утворення та характеру державної влади дає підстави говорити, що їхні автори були прихильниками різних типів республіканської форми правління: С. Дністрянський – президентської, а О. Ейхельман – парламентської.

У поглядах щодо перспектив об'єднання України з іншими державами на засадах федералізму також окреслилися дві тенденції. Перша полягала в погляді на федералізм як механізм децентралізації Російської імперії (С. Рудницький), друга – в оцінці його як вищої форми кооперації людей, здійснення якої можливе лише за умови досягнення Україною державної самостійності (С. Дністрянський, С. Шелухін). Та оскільки умовою створення такого союзу науковці вважали обов'язкове збереження національної самостійності та державного суверенітету його членів, власне, пропонувалося не федеративне, а скоріше – конфедеративне об'єднання.

Не менше уваги дослідники приділяли і проблемам етногенезу та творення української нації. Українська національна ідея, нація й націоналізм були предметом розгляду в багатьох працях історика, публіциста, літературного критика, громадсько-політичного діяча ***Дмитра Донцова (1883–1973)***, зокрема таких як: «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926), «Де шукати наших традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944) та ін., в яких автор постійно полемізував із різними силами як в Україні, так і в еміграції.

На питання: – «Яка мета нації?» в «Націоналізмі» учений відповідає: «... незалежність і повний сепаратизм». – Як її осягти? – «... боротьбою, національною революцією проти Московщини...», – Хто має це довершити?: «людина нового духу. Якого? – Духу, протилежного занепадницькому духові речників української інтелігенції XX віку»[141].

Філософським фундаментом світогляду Д. Донцова стали волюнтаризм та ірраціоналізм. «Наші провансальці, – підкреслював він, – будували свій національний світогляд на припущенні, що розум – це головний мотор психічного життя. Насправді це глибока помилка. Головним мотором наших вчинків є власне бажання, афекти, пристрасті, за якими йдуть мотиви»[142]. Учений доходить висновку: «Щоб великий всеобіймаючий ідеал нації міг сполучатися з могутнім національним інстинктом, він мусить черпати свій зміст не у відірваних засадах інтернаціоналізму, космополітизму, соціалізму, гуманізму, а лише в тайниках національної психіки, у потребах нації, в її амотивній, ірраціональній волі до життя і панування»[143].

Мислитель стверджував, що не розум, а воля є рушійною силою розвитку суспільства. Він критикував також історизм, просвітництво, ідеї ліберального індивідуалізму та соціального партикуляризму. А принцип ір-

---

141 Донцов Д. Націоналізм. Третє видання. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. – С. 4.

142 Там само. – С. 223.

143 Там само. – С. 337.

раціоналізму вчений застосовував при аналізі феномену нації, бо вважав, що підсвідоме, ірраціональне відіграє вирішальну роль у житті нації, яка, в свою чергу, є вінцем розвитку людського життя. І не індивідум, а нація має бути об'єктом турбот держави та суспільства. Зробити саме такі висновки (про неможливість розумово вплинути на історичний процес) дали підстави йому Перша світова війна та події після неї. Що стосується життя й поведінки індивіда, то вони підпорядковуються нації, яка є формою людського прояву. Це органічно єдині речі. Індивід без нації не може себе реалізувати.

Мабуть, з позиції сучасного українознавства як цілісної системи знань про Україну й українців ці судження Д. Донцова, за якими в людині емоції, психіка, розум, свідомість діють відокремлено, не можна вважати адекватними. Усі ці характеристики необхідно розглядати цілісно, оскільки лише в єдності вони творять особистість чи націю.

У боротьбі за існування, на думку Д. Донцова, мають перемагати сильніші нації, що виправдовувало агресію сильних націй щодо слабких. Така позиція об'єктивно виправдовувала агресію сильного проти слабкого, агресію сильних націй проти слабких. Отже, дослідник фактично визнав право сили над законом життя націй.

І, як наслідок, учений сформулював такі основні принципи націоналізму: 1) зміцнення волі нації до життя, влади, експансії; 2) стремління до боротьби та свідомість її кінця; 3) романтизм, догматизм, ілюзіонізм; 4) служіння інтересам поступу; 5) творче насильство; 6) ініціативна меншість[144].

Концепція націоналізму Д. Донцова включає ідею панівної нації, покликаної панувати над іншими націями, расами та народами. Ця ідея не є випадковою в його світогляді. Вона іманентно присутня в його доктрині, є невід'ємною її складовою. «Нація, – пише дослідник, – яка хоче панувати, повинна мати і панську психіку народу-володаря. «Фанатизм» і «примус», а не «ніжність», сповнюють основну функцію в суспільнім житті, і їх місце не може лишитися не зайнятим. Не займемо ми, займе хтось інший. Природа не зносить порожнечі»[145].

Д. Донцов фактично обґрунтував ідею націократичної диктатури, що відома в літературі як «інтегральний націоналізм». Ідея національної диктатури перегукується з його концепцією національної еліти, яку він називав «активною, відважною, спрагненої влади меншістю» і «найважливішим чинником історії». Без активної меншості не поставала жодна нація, не впроваджувалася в життя жодна національна ідея. Провідна верства використовувала при цьому народ лише як чинник. На переконання Д. Донцова, ця меншість, щоб бути лідером, вести свій народ, має бути на висоті, займати окреме місце, мати свій специфічний характер та відповідати кращим зразкам обдарованих провідників європейських держав. Він вважав, що еліта козацтва розгубила всі ті духовні цінності, які мала, коли була правлячою.

---

144 Донцов Д. Націоналізм. Третє видання. – Лондон: Українська видавнича спілка; Торонто: Ліга визволення України, 1966. – С. 244–290.

145 Там само. – С. 312.

Отже, політична філософія Д. Донцова ґрунтувалася на двох основоположних принципах – принципові «інтегрального націоналізму» і теорії національної еліти. Її позитивним моментом є постановка цих проблем. Але сьогодні потрібно інакше розглядати основи націоналізму, викладені вченим. Їх тлумачення нерідко викликає заперечення. З його тези про антагоністичну боротьбу між націями, в якій перемагають сильніші й вони панують над слабшими, випливали далеко не прогресивні політичні висновки. Усе ж таки сутність нації повинна виражатися в праві стати в рівень з іншими. Не зовсім можна погодитися з ідеєю про фанатизм, яка багато в чому шкодить істинному націоналізмові. Світогляд, свідомість дослідник залишає за межами вивчення, а вони є неодмінними рисами українців. Поступом нації є її прагнення до самоусвідомлення, самовдосконалення та самореалізації. Викликає заперечення і його концепція національної еліти, яка, по суті, повторює відому теорію про пасивний натовп і активних його володарів.

І все ж, аналізуючи сьогодні думки Д. Донцова, які були своєрідною реакцією на стан української нації, її політичного безправ'я, ми маємо підходити до їх оцінки з урахуванням тогочасних позицій. Ідеї зароджувалися в час бездержавності українців, коли вони намагалися усвідомити свою окремішність по відношенню до інших народів. Політична акцентація за рахунок інших складників цілого може сприйматися як певний тактичний аспект прояву. Думки Д. Донцова важливі сьогодні в тому сенсі, що без вирішення піднятих ним проблем не можна стати врівень з іншими народами. І все ж таки в такому концептуальному підході це був певний відхід від візій І. Франка, який ще наприкінці XIX ст. бачив можливості пізнання й самопізнання українського народу, вирішення проблем його розвитку лише з урахуванням усіх аспектів життєдіяльності людини.

Розвиваючи думки І. Франка про обшири українознавства, О. Бочковський, С. Рудницький, В. Старосольський звертають особливу увагу на такий аспект його досліджень, як зв'язок природи, території та нації, ставлять питання про важливість вивчення природного фактора не лише в історичній долі українського народу, а й у науці про нього.

На думку правника, соціолога, громадсько-політичного діяча ***Володимира Старосольського (1878–1945)***, нація є витвором і природи, і психології, й соціальних чинників. Він досліджував взаємозалежність поняття нації з такими термінами, як «держава», «економічні інтереси», «імперіалізм», «раса», «культура», «історичні традиції» тощо[146]. У «Теорії нації» (1921) щодо місця та ролі нації в суспільно-політичному житті автор вказував, що нація за своєю природою має спрямовувати зусилля на «опанування» державою. Нація народжується з волею політичного самовизначення і перестає існувати, коли її втрачає. Без цієї волі народ ще не є нацією, або вже перестав нею

[146] Старосольський В. Теорія нації. 2-е вид. – Нью-Йорк: в-во Чарторийських, 1966. – 144 с.

бути[147]. Дослідник вважав, що лише через передачу нації усіх компетенцій держави можна досягти вирішення національного питання. Не нація для держави, а держава для нації, її самореалізації.

В. Старосольський також висловив думку про взаємопов'язаність і взаємодоповненість національних і соціальних інтересів, що творять суспільно-історичний процес, ігнорування або недооцінки кожного з яких недопустимі. Він зробив висновок, що українська національна ідея завжди уособлювала в собі національне й соціальне визволення. Тобто більшість українців, які брали участь у визвольних змаганнях, пов'язували втілення ідеї з максимальним поєднанням загальнонаціонального, загальнодержавного та особистого[148].

Цікавою та оригінальною бачиться нам теорія нації С. Рудницького, викладена ним у праці «До основ українського націоналізму» (Відень, 1921). Учений вважав, що «нація (самостійний народ) – це одна з відмін природи людини». На його думку, поняття «нація» має неоднаковий зміст, якщо його трактувати як правову, державну, соціологічну чи економічну категорію. Він наділив націю ознаками, характерними для живих популяцій (утримання якнайдовше свого існування, здобуття найкращих умов існування та додаткового приплоду), і зробив висновок, що «гаразд і могутність народів більше залежить від біологічних, ніж від економічних чинників»[149].

Посилаючись на дослідження антропології, С. Рудницький виділяє ряд вигідних рис українського народу та його окремих представників за певними антропометричними ознаками – зростом, шириною грудей, плодовитістю та ін., що є результатом впливу насамперед біологічних факторів, у тому числі спадковості[150].

На переконання С. Рудницького, національна територія – основа нації, інші її важливі ознаки – питомі расові особливості (антропологічна відмінність), власна мова, єдині історико-політичні традиції, своєрідна культура і прагнення до її збагачення – набувають реальної сили лише у зв'язку з територією. Він також досліджував межі етнічної території, склад, географічне, у т. ч. геополітичне розташування, вплив рідного середовища[151].

Територія Української держави, як і території інших держав, упродовж тисячоліть зазнавала суттєвих змін (залежно від меж володіння держави вона то розширювалася, то звужувалася). Праці С. Рудницького відкрили Україну як територіальну, етнічну та державну окремішність у європейському й світовому домі з чіткими природними, етнічними, культурними та економічними кордонами. С. Рудницький науково обґрунтував, що

147 Старосольський В. Теорія нації. 2-е вид. – Нью-Йорк: в-во Чарторийських, 1966. – С. 89.

148 Панок О. В. Сутність та основні проблеми політичної концепції Володимира Старосольського: автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1998. – С. 11.

149 Рудницький С. До основ українського націоналізму. 2-е вид. – Відень; Прага. – 1923. – С. 16–17.

150 Там само. – С. 55–81.

151 Там само. – С. 23, 24, 162.

Україна існує, є окремий давній український народ зі своєю історією, культурою, мовою, територією; визначив роль географічного фактора (вплив окремих природно-географічних чинників) у становленні й розвитку української державності.

У праці «Українська справа зі становища політичної географії» (Берлін, 1923) мова йде про геополітичне становище України у світі, формування його в процесі саморозвитку українства й у складних взаєминах з навколишнім світом. «Україна обіймає окремий, суцільний простір на півдні Східної Європи, – зазначає автор, – і цей простір має цілком певну географічну визначеність»[152]. Оглядаючи формування становища України, її відносини із сусідами, С. Рудницький постійно звертався до історичного матеріалу. Українці завдяки своїм рисам характеру, вдачі, поведінки, фізіономіки, долі є такими, якими витворилися на тій землі, на якій вони проживають. І сусідні етноси, держави не могли докорінно впливати на них, хоча вплив незначною мірою все ж таки є[153].

С. Рудницький не лише зробив вагомий внесок у створення наукової географічної термінології, а й звертався також до методологічних проблем географії. У дослідженнях «Завдання географічної науки на українських землях», «Про становище сучасної географії в системі сучасного землезнавства» вчений висловив думку, що географія є наукою природною й водночас історичною. Вона має ґрунтуватися на географічних та математичних методах дослідження.

Аналізуючи географічний розвиток та політичне життя Європи і світу, С. Рудницький дійшов висновку, що тільки національним державам належить майбутнє. Держава, на його переконання, має формуватися в контексті геополітичних зв'язків між народами. Учений вважав, що відсутність власної держави робить націю беззахисною в розв'язанні соціально-економічних, національно-політичних та інтелектуальних проблем. Без незалежної, демократичної національної держави виникають умови для політичного, економічного та культурного гноблення одних народів іншими. Найдоцільнішою формою устрою Української держави він вважав федеративний із автономними, по суті, окремими українськими землями.

Згідно з його концепцією предметом українознавства є сутність, ґенезис, перспективи розвитку України та українства як всепланетарних феноменів. Українознавство – шлях до самопізнання й самотворення українства, здійснення ним своєї історичної місії. Важливо підкреслити методологічний внесок С. Рудницького в розширення географічного спектра українознавства. Його уявлення щодо функцій географічного знання в системі українознавства мали концептуальний характер: роль і функції географії необхідно тлумачити в найширшому сенсі: у культурологічному, народознавчому та міжнаціональному аспектах; географія є одним із важливих складників людського

[152] Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін: Українське слово, 1923. – С.8.

[153] Там само. – 285 с.

пізнання, й має слугувати важливим дієвим чинником формування духовності українського народу. Географія є природничою наукою, але, включаючи в себе антропологічні знання, вона опиняється на межі з гуманітарними знаннями широкого змісту. Такий підхід значно розширює систему українознавчих досліджень, поєднує соціогуманітарну та природничу методології.

Досліджуючи український етнос у просторі й часі, українознавці діаспори визначалися з такими поняттями, як «народ», «етнос», нація». Для визначного українського націолога, публіциста, соціолога ***Ольгерда-Іполита Бочковського (1884–1939)***, який у 20–30-ті рр. XX ст. розробляв теорію нації, читав в УГА курс націології й націографії, націологія є наукою про націю. «Дослідчим об'єктом націології, – писав він, – є модерна нація в процесі утворювання в новітній добі». У цьому зв'язку слід розрізняти «націю» і «нарід», який є об'єктом етнології та етнографії. «Нарід – це етногенний розчин; нація – це викристалізований суспільний агрегат»[154]. Вчений аналізував націологію як явище світової суспільної думки і наводив здобутки фахівців на ниві української націології. Саме цьому питанню й присвячені його праці «Поневолені народи царської імперії, їх національне відродження та автономне прямування» (1916), «Націологія і націографія» (1927), «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» (1934) та ін.

Стосовно України О. Бочковський звертав увагу на такі реалії: націологія закономірно розпочиналася з вивчення й показу еволюції та ролі української людини, роду, племені, природи, мови, культури, держави, міжнародних відносин, правової та військової культури.

У цьому зв'язку цілком слушно висвітлювалися проблеми «взаємин» між територією та нацією, й, передусім, геополітичне значення території, яке іноді змінюється в процесі історії. Учений відповідає на питання: чим були природа і територія в історії постання й розвитку українського народу? «Доводиться стверджувати, що вони сприяли витворенню кращих об'єктивних, ніж суб'єктивних, передумов для українського самостійництва – Україна має всі природні та господарські дані для свого великодержавного розвитку... Його етноґенеза руйнувалася азійськими наїздами. Його державно-політична традиція зривалася... Українська націоґенеза назагал запізнилася... Великий національний зрив 1917–1919 років був героїчним зусиллям уже скинути ярмо та здобути власну самостійність. Мало зорганізована українська національна стихія, без попереднього політичного досвіду, не змогла подужати несприятливих ворожих сил. Самостійність України впала, але залишила живу та творчу традицію незабутої визвольної боротьби. Для старої України небезпечною була природа. Для нової – люди. Природа опанована та є на послугах молодої нації. Нація прокинулася... Історична кон'юнктура починає бути для України сприятливою»[155]. Отже,

---

[154] Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991–1992. – С. 97.

[155] Там само. – С. 225, 226.

можна стверджувати, що географічне положення України відіграло дуже велику роль та мало безсумнівний вплив на історію українського народу.

Започаткувавши новий напрям наукових досліджень – націологію, до якої зарахував історичну (або генетичну) націологію, націоаналітику, націодинаміку, етнополітику, націософію, націотипологію й характерологію, вчений визначив і завдання етно-націо-політики – класифікація націй та держав під кутом зору національного складу політичних формацій. Тому етнополітика, на думку О. Бочковського, на підставі вивчення політики минулого й сучасного має осягнути тенденції та перспективи національно-державних відносин[156].

О. Бочковський наголошував на важливому значенні демократії у формуванні національних держав, завершальним етапом у формуванні яких є самовизначення, що означає політичне оформлення суверенної національної держави та є запорукою повного і всебічного розвитку нації.

Історичні й політичні ідеї відомого українознавця ***Сергія Шелухіна (1864–1938)***, який перебував у еміграції з 1919 р. (проректор та декан філософського факультету УВУ), ґрунтуються на теорії кельтського походження Русі. Історію українського народу він розглядав як окрему одиницю, що бере свій початок від кельтів-русинів, які проживали на території сучасної Франції. Вчений дотримувався думки, що національною українською формою державної влади було народоправство. Виходячи з принципів державного права, він вважав за необхідне здійснити організацію трьох аспектів – верховної влади, народу й території. Як зазначав Сергій Петрович, «право на свою державність український народ має не тільки на підставах свого національного самовизначення, а й на підставі історико-юридичній, яка у нього, у всякій мірі, не менша за польську»[157]. У своїх працях: «Початки української держави», «Права України на свою державність», «Історико-правові підстави Української державності», «Шлях до української соборності», «Лист до Галичини» та ін. статті щодо української державності та ін.[158] дослідник доводив свою прихильність територіальній соборності, вважаючи, що вона неможлива без державності. Водночас С. Шелухін наголошував, що для справи державності нація мусить дбати про свою соборність. На наш погляд, ця концепція важлива тим, що вона наводить на думку: навіть здобуті Україною незалежність і суверенність повинні підтримуватися через захист її соборності.

У Відні дослідник опублікував свою розвідку «Назва Україна» (1921), в якій, спираючись на величезний фактичний матеріал (у т. ч. на старі карти), обґрунтував семантику слова «Україна» як виокремлення

---

156 Римаренко Ю. Бочковський Ольгерд Іпполіт // Мала енциклопедія етнодержавознавства [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол. Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Генеза, Довіра. 1996. – С. 828.

157 ЦДАВО України, ф. 3695, оп. 1, спр. 37, акр. 10.

158 ЦДАВО України, ф. 3695, оп. 1, спр. 38, 172 арк.; ф. 3695, оп. 1, спр. 39, 319 арк.; ф. 3695, оп. 1, спр. 40, 87.

краю, шматка землі, проаналізував найдавніші згадки про нашу країну саме як про «Україну», на картографічному матеріалі простежив її місце в світі загалом[159].

Центральна ідея праці історіософа, поета, прозаїка ***Юрія Липи (1900–1944)*** «Призначення України» – «відродження нації». Уже в концепції книги, відбитій у таких розділах: вияви духовності, межі українських генеральних ідей, культурне підложжя, культурні круги, українська родина, українська культура, українське суспільство, українська військовість, українська група, українські міти, українські культурні тенденції, підстави українського характеру, гелленськість, готизм, Військо Запорізьке, трипільство, характер одиниці, провід, моральний наказ, патріотизм, ми бачимо феномен українства в безмежній часопросторовій еволюції[160]. Ю. Липа висвітлив тисячолітній шлях українства й найголовніші фактори його розвитку, долі, характеру та перспективи: географічні, економічні, соціально-політичні, етнічно-демографічні, культурно-психологічні, державно-національні тощо. Україну він бачив як у внутрішньому генезисі, так і в зв'язках зі Сходом та Заходом, як тисячу років тому, так і в ХХ ст.

Ю. Липа обґрунтував новітню національну ідею. Як і географ С. Рудницький, найбільше уваги приділяв феномену геополітичності України, не обмежуючись аналізом проблеми «світ – для України», спробував осягнути і феномен «Україна – для світу».

«Призначення України, – писав він, – є тільки в ній самій, її доля є в її людях та в їх моральних і матеріальних засобах»[161]. Сама ж сутність України та її призначення закорінені у геополітичному статусі України. «Геополітично беручи, для української державності потрібні принаймні Чорне море і верхів'я Дніпра, – в усякому разі завжди південно-північна вісь»[162].

Крім вищезгаданої праці, Ю. Липа, проживаючи в 20–30-х рр. ХХ ст. (до 1943 р.) у Польщі, написав такі історіософські твори, як: «Світильник невгасимий» (1924), «З історії вільних будівничих (XVII–XVIII ст.)» (1932), «Українська доба» (1936), «Українська раса» (1936), «Чорноморська доктрина» (1940; 1942; 1947) та «Розподіл Росії» (1941), що містять квінтесенцію його поглядів насамперед на проблему спрямованості та етапності всесвітньої історії і місце у цьому процесі України.

І сьогодні виникають питання: якими мають стати національна держава та громадянське суспільство, у чому конструктивна відмінність від того, що було раніше, та якими мають бути основні принципи, методи й засоби українського державотворення?[163]. Н. Григоріїв у своїй праці «Хто збудує Укра-

---

159 Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів. – Прага: вид-во УВУ, 1936 / репр. вид. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 189 с.

160 Липа Ю. Призначення України. 2-е вид. – Нью-Йорк: Говерля, 1953. – 308 с.: карт.

161 Там само. – С. 4.

162 Липа Ю. Призначення України. 2-е вид. – Нью-Йорк: Говерля, 1953. – С. 289.

163 Токар Л. К. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Зб. наук. праць НДІУ. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. – Т. XI. – С. 81.

їнську державу?» слушно зауважував: «Хто каже «аби держава», той нагадує майстра, що почав робити плуга, а скінчив «пшиком»... Держави будуються й перебудовуються тільки великими зусиллями, великою боротьбою, великою кров'ю... Хто закликає будувати державу, не знаючи, якою вона має бути, для чого й для кого, з чого, яким способом, якими силами й після якого плану збудована, – той злочинець. ... Держава – велика справа і будувати її може не всякий. Для того потрібні великі знання, уміння, відповідний матеріал, сили та обставини...»[164].

Поразка української національної революції не зупинила, а, навпаки, активізувала діяльність політичних партій, рухів, організацій на західноукраїнських землях і в еміграції, їхніх провідників, більшість із яких були знаними вченими, зі створення концепцій та стратегій майбутнього суспільного і державного устрою в Україні. Як зауважував Д. Дорошенко, «свідомість того, що тільки повна політична самостійність своєї батьківщини дасть всі умови для її політичного, культурного та господарського розвитку, зосереджує нині всі помисли українських патріотів коло ідеї самостійної й незалежної Української держави, в якій були б об'єднані всі частини української етнографічної території»[165].

Простежуючи політичне, національне, економічне поневолення українського народу, українські есери заявляли, що «українська нація для здобування волі потребує не лише політичного визволення, а й соціально-економічного (господарського). Хто не дбає про соціально-економічне визволення українських людей, той не дбає про визволення української нації... Будуватися держава повинна на засадах рівності політичних, господарських і правових можливостях..., з метою забезпечення добробуту всіх членів української нації та задоволення потреб усієї нації»[166]. Вони доводили необхідність збирання, об'єднання та духовної єдності українських етнічних земель і відкидали орієнтацію в боротьбі за українську державність на зовнішні сили. Як зазначав Н. Григоріїв, «кожен народ мусить сам собі збудувати державу, бо держава ніщо інше, як організація господарського використання певної території з її скарбами і населенням. Всякі надії на чужу поміч в будуванні Української держави безглузді»[167]. Схожою була і думка С. Шелухіна, який зауважував, що «годі вже нам пасти задніх ... і ждати, що другі за нас вирішать нашу долю... Ми, як суверенний народ, самі повинні утворити свою долю та вирішити за себе й для себе». І додавав, що «всі народності повинні визнавати одна другу, признавати за всіма рівні права»[168].

Вагомим внеском у розвиток вітчизняної політології та соціології є концепція держави Н. Григорієва, яка цінна і цікава своїм нетрадиційним підходом до вивчення мети, ролі й функцій держави, критичним аналізом

---

164 ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 13, арк.2–3.

165 ЦДАВО України, ф. 4186, оп. 1, спр. 2,, арк. 5.

166 ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 13, арк. 17, 18, 22.

167 ЦДАВО України, ф. 3562, оп. 1, спр. 13, арк. 7, 75.

168 ІР НБУ , ф. XI, од. зб. 67, арк. 3.

відомих державницьких концепцій і теорій. У працях «Підстави української національно-державної політики», «Підстави української незалежної політики», «Наша позиція самостійна» він детально розкрив причини виникнення (суб'єктивні – по людській волі, і об'єктивні – культурно-суспільні, природно-географічні), мету й функцію (володіння й захист території), способи творення (розширення родів-племен, захоплення влади), склад (різні суспільні групи: класи, класові коаліції, персональні, господарські, ідеологічні групи), суверенітет (право на володіння певною територією з її скарбами і населенням) держави та доводив, що на одній території може існувати тільки одна держава, що є завжди невдоволені її творцями і держава має слугувати інтересам народу. Якщо держава цього не робить, то вона не потрібна[169].

Що стосується другого напряму – теоретичних і методологічних розробок у галузі українознавства, зокрема осмислення його завдань, функцій, мети, об'єкта, предмета, то ці проблеми досліджували Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля.

Так, у статті «Початки українознавства» (1937) З. Кузеля, досліджуючи обшири, структуру та завдання українознавства, наголошував, що воно має дати знання про Україну й український народ в усіх проявах його життя й творчості, у минулому й сучасному, із залученням опису усієї території й природних умов, що впливають на формування та розвиток українського народу, його землі. Розвиток українознавства найтісніше пов'язаний з історичною долею українського народу, українською національною й державницькою ідеєю. Початки науки З. Кузеля віднаходив у далекій давнині та зазначав, що «заслуги Полетик, Марковичів, Безбородьків, Ханенків, Чепів, Капністів важливі для розуміння ґенези нашого відродження, а «История Русов» мала далеко більший вплив на розвиток кінця XVIII й початку XIX ст., як, наприклад, «Штіммен дер Фелькер», «Пісні Оссіяна», «Слов'янські старожитності» Шафарика»[170].

Чи не найбільший внесок серед діаспорних учених в розробку концептуальних основ науки самопізнання, самотворення зробив Д. Дорошенко. У дослідженні «Розвиток науки українознавства в XIX – на початку XX ст. та її досягнення» вчений веде мову про українознавство, яке охоплює дослідження української історії, етнографії, мови, письменства, й виводить його наукові початки з кінця XVIII ст. Він тісно пов'язує це з українським національним відродженням, зауважуючи, що саме тоді, «коли руйнувалися залишки української державності на Лівобережній Україні, Слобожанщині, Запоріжжі, коли завмирало українське культурне життя в старих формах, зародився новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, намагання українськими патріотами зберегти історичну тради-

[169] Бевз Т. Українська державність: ідеологія, політика, практика (Система народоправства у теоретичній спадщині Н. Я. Григорієва). – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 169, 170.

[170] ЦДАВО України, ф. 4158, оп. 1, спр. 9, арк. 316, 317.

цію шляхом збирання пам'яток української історії, культури (народних пісень, звичаїв, обрядів), археології»[171].

Науковець показав, як поступово розширюється спектр українознавства: розробляються нові напрями наукових досліджень – українське мовознавство, археологія, етнографія, антропологія, природа, право, економіка, історія мистецтва та ін.[172].

У 1948 р. в журналі «Сьогочасне і минуле» В. Кубійович опублікував статтю «Сучасні проблеми української науки», в якій зазначав, що завдання української науки мають випливати безпосередньо з життя народу, а творчі зусилля вчених слід спрямовувати насамперед на розв'язання проблем, пов'язаних з потребами нації, суспільства[173].

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних питань української історіографії здійснив Л. Винар. Він запропонував оригінальні визначення понять «українська історіографія» – спеціальна історична дисципліна, яка займається вивченням історії розвитку історичної науки, дослідженням наукових установ і творчості окремих істориків; «історіософія» – філософія історії, яка базується на філософській інтерпретації історичного процесу; «методологія історіографії» – процес критичного дослідження, відбору і підтвердження історичних джерел; розробив власний підхід до вирішення питання об'єктивної інтерпретації історичних фактів, дав власне трактування поняттям «державницька» та «народницька історіографія», дослідив «історичну школу» як історіографічне явище[174].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що вчені-українознавці за кордоном у 20-60-ті роки XX ст. (О. Бочковський, С. Дністрянський, О. Єйхельман, В. Кучабський, Р. Лащенко, В. Липинський, С. Рудницький, В. Старосольський, С. Томашівський, С. Шелухін) розробляли теоретико-методологічні питання сутності етапів розвитку, історичної ролі та перспектив етно-, державо-, націєтворення, національної ідеї та української нації взагалі.

Особливістю політичного мислення вищезгаданих дослідників було поєднання теоретичних роздумів про майбутнє української нації з роздумами про причини невдач, що спіткали українців на шляху державного будівництва. Вони створили низку політичних програм, різноманітних теорій української державності, досліджували історичні етапи її становлення в контек-

---

171 Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягненн // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича [упоряд. С. Ульяновська; вст. ст. І. Дзюби; переднє слово М. Антоновича; додатки С. Ульяновської, В. Ульяновського]. – К.: Либідь, 1993. – С. 26–28.

172 Там само. – С. 28–37.

173 Кубійович В. Сучасні проблеми української науки // Сьогочасне і минуле. – 1948. – Ч. 4. – С. 5–17.

174 Халенюк А. Історіографічна термінологія в творчості Любомира Винара // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації. Тези доповідей. 18–20 червня 2008 р., Львів. – Львів, 2008. – С. 80, 81.

сті зовнішньополітичних відносин України з іншими країнами та народами, запропонували різноманітні федеративні форми для України як незалежної держави, з метою втілення в життя української державницько-соборницької ідеї. У їхніх працях національна ідея постає як філософія та програма творення національної держави – України – вільної, соборної та самостійної.

Д. Дорошенко, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Оглоблин, Л. Винар опрацьовували проблеми об'єкта, предмета, мету, завдання, функції українознавства.

Учені розуміли, що порушені ними проблеми можуть бути вирішені тільки на базі розвитку самої науки самопізнання та самотворення українського народу.

У 70–80-ті рр. XX ст. в українознавстві виявилися певні особливості, пов'язані з умовами наукової діяльності в різних країнах і розбіжностями в поглядах на українську історію, появою нових українознавчих осередків, поповненням їх свіжими дослідницькими силами, новими завданнями щодо захисту національних традицій української науки. У цей період сформувалися центри українознавства при Іллінойському, Пенсільванському, Колумбійському університетах, були засновані Український Музичний інститут Америки (1952 р., з філіями у 12 містах, здійснює навчальну, концертну і видавничу діяльність), Український Конгресовий Комітет Америки (1940 р., включає до свого складу 70 різного напряму організацій, при УККА діє автономно Шкільна Рада, якій підлягають суботні школи українознавства і для яких вона видає підручники, розробляє навчальні програми, готує вчителів. Найбільше досягнення УКК – спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні у 1964 р.), продовжують працювати Наукове товариство ім. Шевченка, Українське історичне товариство, Товариство українських інженерів Америки, Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українсько-американських адвокатів та ін.

Осередки українознавства в діаспорі, зокрема, УВАН у США, Український науковий інститут у Гарварді та ін. досліджували такі теоретичні та методологічні питання українознавчої науки, як організаційну структуру українського суспільства; проблеми державотворення, націо-, етно-, культурогенезу українців та методологічні основи діяльності громадсько-політичних формувань.

Найпотужнішим осередком українських студій був Гарвардський університет, у межах якого в червні 1973 р. у Кембриджі (Массачусетс) з метою організації та підтримки українознавчих науково-дослідних проектів, підготовки наукових праць, видання джерел і навчальних посібників з історії України, української мови та літератури було створено ***Український науковий інститут*** (УНІГУ) з трьома кафедрами: історії (1968), літератури (1973) та мовознавства (1973). Тут також працював українознавчий семінар при Гарвардській університетській бібліотеці, яка має найбагатшу в західному світі університетську збірку з україністики. В різні роки Інститут очолювали О. Пріцак, Г. Грабович, Р. Шпорлюк. Сьогодні директором є професор Майкл Флаєр

У 1977 році в Гарварді розпочалося видання журналу-щоквартальника «Harvard Ukrainian Studies». Редактор Галина Гринь. Також УНІГУ видає монографії, у т.ч. «Harvard Series in Ukrainian Studies» тощо, в яких вагоме місце посідають теоретичні студії про етнічні взаємини українців з іншими націями в культурному та соціопсихологічному аспекті, особливо щодо українців, які перебувають в еміграції. Так номер 9 за 1985 р. часопису «Harvard Ukrainian Studies» повністю присвячений аналізу теоретичних розробок В. Липинського теорії нації, зокрема вміщено статті О. Пріцака «Місце Липинського в українській інтелектуальній історії», В. Ісаєва «Політична соціологія В. Липинського», Є. Пазура «Ідея нації В. Липинського», Я. Пеленського «В. Липинський та проблема просвітництва» та ін.

Науковці інституту започаткували випуск наукових праць у збірнику «Вісті з Гарварда», англомовного наукового журналу «Гарвардські українознавчі студії» (1977), в якому тільки за перше десятиліття своєї діяльності було опубліковано 419 статей та рецензій, написаних 241 автором, з яких 70 були українцями або українцями за походженням, решту (171 автор) представляли іноземці без українського етнічного зв'язку, більшість з яких (158) жили в США та Канаді.

О. Пріцак ініціював створення Міжнародної асоціації україністів (МАУ), яка мала непересічне значення для українців світу. У 1957 р. Союз українських студентських товариств Америки запропонував заснувати кафедру українознавства при Гарвардському університеті. До тисячоліття хрещення Руси-України у 1984 р. провідники УНІГУ вирішили реалізувати амбітний план, частиною якого є видання «Гарвардської Бібліотеки Давнього Українського Письменства» у кількості 150 томів. З 1987 р. опубліковано понад десять фундаментальних томів. До реалізації проекту залучений Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Членами редакційної колегії є найавторитетніші вчені світу, а також з України. Кожне видання здійснюється мовою оригіналу та в перекладі на англійську і українську мови. Серед опублікованих книг – «Історія русів», «Слово о полку Ігоревім», «Києво-Печерський патерик», твори Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського, Павла Русина, Григорія Сковороди, Захарія Копистенського, Петра Могили та ін.

Видавництво УНІГУ співпрацює з центром єврейських студій Гарвадського університету, Канадським інститутом українських студій та Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського у Києві.

Розвиткові національної ідеї та формуванню українського характеру в період визвольних змагань українського козацтва була присвячена праця Ф. Сисина «Козацькі хроніки та розвиток сучасної української культури та національної свідомості», опублікована в грудні 1990 р.

У книжці П. Магоча «Формування національного характеру: Підкарпатська Русь» піднімаються проблеми формування національних особливостей серед українців, які проживали на території Словаччини та Закарпаття. Окремі моменти формування національного характеру та вплив на нього ідей націоналізму розглядаються в праці А. Марковича та Ф. Сисина «Державне будівництво та політика націоналізму».

Сучасний етап досліджень національної ідентичності та особливостей національного характеру, які проводяться вченими-українознавцями УНІГУ, має два основні напрями: ***перший*** – вивчення процесів, що відбуваються в середовищі української діаспори, особливостей асиміляції українців-емігрантів у США та Канаді. Головне питання цих досліджень – вивчення особливостей асиміляції українців-емігрантів у США та Канаді. Взагалі вивченню проблем етнічних меншин та угруповань у Північній Америці приділяється увага не лише українськими науковими установами, але й науковими інституціями багатьох університетів та державних установ даних країн; ***другий*** – це дослідження процесів, що проходять на терені Східної Європи, зокрема серед держав СНД (колишніх республік СРСР). Особлива увага наукової думки до міжетнічних взаємин спричинена минулими помилками, допущеними урядами та державними інституціями США та ін. розвинених держав на етапі створення нових національних держав в Європі. Неправильний підхід до міжетнічних взаємин був одним із причин появи вогнища напруженості в центрі Європи – Югославії. Науковці почали розглядати відношення між націями, окремими національними групами у зв'язку з національними особливостями. Вивчення цих особливостей дасть змогу прогнозувати співіснування певних етнічних груп між собою та ставлення осіб однієї національності до іншої. Саме гармонізація національного становища в нових державах та можливість прогнозування цікавить наукові установи, які отримують державне фінансування для вивчення даних проблем[175].

Україна завдяки своєму географічному положенню співіснує з цілим рядом народів та народностей, і тому одним із об'єктів дослідження є проблема національної ідентичності українця, його психосоціальних характеристик. Крім того, вивчення психологічного ставлення особи українця до осіб інших народностей цікавить науковців у силу існування низки проблем міжетнічного плану (відносини Україна – Росія, Україна – Польща) з урахуванням історичного процесу формування українського національного характеру.

Взагалі, характеризуючи вивчення етнопсихологічних проблем у суспільстві науковцями УВАН та УНІ в Гарварді, можна зробити висновок про перехід від теоретичних досліджень етнопсихології української нації до практичних досліджень національної ідентичності, міжетнічних взаємин та ставлення до національних меншин[176].

У збірнику статей «Національна ідентичність та етнічність в Росії та нових країнах Євразії» аналізується взаємодія національних особливостей народів по відношенню до внутрішньої структури та міждержавної політики нових держав Європи, розглядається ідея етнічної приналежності та змішаних етнічних угруповань. Основна увага спрямована на вивчення розвитку національної ідентичності, етнічних проблем між окремими державами та

---

[175] Кіцак Н. Етнопсихологічні праці науковців Українського інституту українських досліджень в Гарварді // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. За заг. ред. проф. Б. П. Лановика. – Тернопіль : Економічна думка, 1999. – С. 143.

[176] Там само. – С. 144.

всередині них, вивчення проблеми державотворення. В ньому вміщено низку статей щодо національних особливостей українського етносу та його взаємовідносин з іншими народами.

Фундаментальною працею, в якій розглядалися питання соціопсихологічної адаптації українців-емігрантів та вплив національного характеру українців щодо відношення до ін. національних груп та об'єднань, стала праця «Етнічність та національна ідентичність: Демографічні та соціоекономічні характеристики україномовних осіб в Сполучених Штатах Америки» під редакцією Олега Воловини.

У ній вперше був проведений ґрунтовний аналіз на основі вибіркових досліджень осіб, які вважають себе українцями, та тих, хто спілкується українською мовою. Книжка складається з низки статей, створених за результатами досліджень людей різного географічного походження, різного суспільного та сімейного стану.

Однією з характеристик, що показує асиміляцію етнічної групи в нове суспільство, є мовна асиміляція. Як показує досвід, асиміляція мови характерна для будь-якої етнічної групи в США. Проте українська мова асимілюється значно повільніше, ніж мови інших народів. Цьому значно сприяє вживання української мови на побутовому рівні. Разом із фактором збереження міцної сім'ї це привело до того, що українська мова буде зберігатись на побутовому рівні ще тривалий час. Прибуття нових емігрантів та політика підтримки національних мов дадуть можливість призупинити процес асиміляції української мови[177].

У 1984 р. з ініціативи професора Д. Штогрина при підтримці доктора Б. Рубчака і професора Ралфа Фішера була розроблена Українська науково-дослідна програма (УНДП) при Іллінойському університеті в Урбана-Шампейн. Для виконання цієї програми в м. Чикаґо 27 серпня 1985 р. було створено ***Фундацію розбудови українських студій в Іллінойському університеті*** в Урбана-Шампейні і Чикаго. Її засновниками були професори (українського походження) в Іллінойському університеті та професіоналісти й культурні діячі м. Чикаго. Основна функція фундації – організація щорічних конференцій з української проблематики, яких уже відбулося ювілейне число – 25. Конференції відбуваються при Іллінойському університеті в рамках Літньої лабораторії Центру дослідів Росії, Східної Європи та Євразії[178]. Важливою рисою конференцій є їхня проблематика. Вони зосереджувалися на давніх і актуальних питаннях українського політичного, культурного й економічного життя в Україні й у діаспорі, досліджували й заповнювали творені протягом століть вакууми, викривлення та самовільні присвоєння надбань українських талантів і української культури.

[177] Кіцак Н. Етнопсихологічні праці науковців Українського інституту українських досліджень в Гарварді // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: Щорічник. За заг. ред. проф. Б. П. Лановика. – Тернопіль : Економічна думка, 1999. – С. 145.

[178] Розумний Я. Чвертьстоліття міжнародних конференцій з української проблематики в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейні: 1982–2006 // Всесвіт. – 2007. – № 1–2. – С. 195.

За 25 років на конференціях в Урбана-Шампейні взяли участь понад 3000 осіб, було виголошено понад 1255 доповідей, у т. ч. українською мовою – 918, англійською й іншими мовами – 341, в яких піднімалися питання цензури українського слова, голодомору 1932–1933 років та відзначення Чорнобильської катастрофи[179].

В Урбана-Шампейні уперше дискутовано питання асиміляції серед української діаспори другого й третього поколінь США й Канади. На цих конференціях також порушувалася проблема українських емігрантів «четвертої хвилі» як феномену обезкровлення нації.

У зв'язку з цим та загальними асиміляційними процесами в Урбана-Шампейні в 1998 р. було створено Ініціативний комітет для заснування Інституту досліджень української діаспори. До цього комітету ввійшли В. Ісаїв та О. Воловина, Ю. Куляс, Я. Розумний (координатор), Д. Штогрин та ін. Член цього комітету В. Ісаїв провів і опублікував опитування найновішої хвилі еміґрантів з України, які поселилися переважно в східній Канаді, а фінансував цей проект Ю. Куляс[180].

Ця ініціатива Урбани дала поштовх до скликання в інших осередках Америки й Канади подібних конференцій і симпозіумів, присвячених діаспорі.

На урбанських конференціях обговорювалися проблеми стану і статусу української мови в Україні, а також історичні, політичні, економічні та культурні стосунки України зі своїми сусідами та наслідків тих стосунків.

Великою заслугою Д. Штогрина є те, що завдяки його ініціативі, організаційному таланту, іллінойські конференції проіснували чверть сторіччя. Важливою особливістю цих конференцій є їхня проблематика. Вони зосереджувалися на давніх і актуальних питаннях українського політичного, культурного та економічного життя в Україні й у діаспорі, досліджували й заповнювали вакууми, що створювалися протягом століть, виправляли викривлювання та виявляли самовільні присвоювання надбань українських талантів і української культури.

Крім цього, у США діяли Український соціологічний інститут, Український дослідний і документаційний центр, Українська асоціація університетських професорів, Фундація кафедри українознавства та інші інститути.

У 1959–1991 роках у США жив і працював відомий вчений-психолог, громадський діяч Б. Цимбалістий. Найважливішими його працями є «Проблема ідентичності: Україна чи Америка» (Чикаго, 1974), «Рух за патріярхат і українська спільність» (Нью-Йорк, 1978), «Тавро бездержавности» (Джерсі Сіті, 1982).

Учасник національного руху, Б. Цимбалистий багато уваги приділяв питанням українського життя, формування національної свідомості, збереження українцями своєї ідентичності, державного відродження України. Тор-

---

179 Розумний Я. Чвертьстоліття міжнародних конференцій з української проблематики в Іллінойському університеті в Урбана-Шампейні: 1982–2006 // Всесвіт. – 2007. – № 1–2. – С. 198.

180 Там само.

каючись проблем національної ідентичності, самоідентифікації, Б. Цимбалистий в своїй розвідці «Тавро бездержавності» зупиняється на психологічних та соціологічних наслідках довгого поневолення українців та зусиллях, які потрібно здійснити по ліквідації їх (наслідків) у суспільному, церковному і політичному житті до зцілення нашої спільноти в'язам взаємного довір'я, толерантності до різниць між нами, лояльності до своїх співвітчизників[181]. На його думку, необхідно змінити всю духовну атмосферу, емоційний стан суспільства, певну систему цінностей у вихованні дітей, ментальнісні риси тощо[182]. Добитися цього можна тоді, коли «буде серед нас більше осіб, які усвідомлюють собі психологічні та соціологічні наслідки довгого поневолення і свідомими зусиллями намагатимуться ліквідувати їх у особистій поведінці, в нашому громадському, церковному, політичному житті, тобто на кожному посту прямуватимуть до зцілення нашої спільності в'язами взаємного довір'я, толерантності до різниць між нами, лояльності до своїх авторитетів»[183].

Розвиток та збереження українським народом своєї ідентичності Б. Цимбалистий пов'язував з державним відродженням України, яке завжди відбувається через усвідомлення побутової особливості українського народу, витворення окремої культури в сенсі способу життя народу та її збереження.

У розвитку та збереженні українським народом своєї ідентичності Б. Цимбалистий значну увагу приділяв церкві, яка може стати одним з важливих інститутів, що допоможе зберегти національну ідентичність українців, розселених в діаспорі, боронити людину від зведення її до функції робота в тоталітарній державі. Всупереч запереченням деяких вчених він був переконаний в існуванні феномену національного характеру, зазначаючи, що такі чинники, як біологічні, геопсихічні, історичні, культурно-моральні та глибинно-психічні, не можуть не впливати на формування національного характеру. Особливу роль тут, все-таки, відіграють соціально-культурні чинники, оскільки саме умовно-психічні процеси і акти визначають поставу, норми і форми реальної людини будь-якої соціальної групи на зовнішні та внутрішні побудови.

Головні українознавчі центри в Канаді зосереджені в 5 провінціях: Оттаві, Онтаріо, Альберті, Манітобі і Саскачевані. Університети в Оттаві, Монітобі, Саскачевані до навчальних планів включили курси з української мови і літератури, історії, культури.

Одним із основних українознавчих центрів на території Канади стало м. Торонто. За переписом 1971 р., українці в Торонто становили шосту за величиною етнічну групу (після британців, італійців, німців, євреїв і французів). Загалом в 70-ті роки XX ст. тут проживали 80 тис. українців. З липня 1976 р. при Альбертському університеті з ініціативи Канадської федерації україн-

---

181 Кириченко В. Національні інтереси (форми вияву) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С. 118.

182 Римаренко Ю. Забезпечення життєдіяльності українського етносу // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза; Довіра, 1996. – С. 504.

183 Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. – Джерсі Сіті, 1982. – С. 37.

ських підприємців і професіоналістів функціонує ***Канадський інститут українських студій***, який з 1976 року очолювали М. Лупул, Б. Кравченко, а з 2012 р. його директором є відомий історик, історіограф, професор В Кравченко. Основними завданнями інституту є: підтримка розвитку українознавчих студій на різних рівнях навчання, дослідження українознавчих проблем та їх публікація, виконання функцій двомовного освітнього центру (українська і англійська мови), координація розвитку українських студій в Канаді, налагодження зв'язків між науковцями, освітянами через організацію конференцій, семінарів, читання лекцій. Інститут видає науковий журнал «Journal of Ukrainian Studies», наукові праці з історії України, проводить українознавчі курси. Одним із найбільших видавничих досягнень інституту була публікація 5-томної енциклопедії України («Encyclopedia of Ukraine», 1984–1993), яка стала результатом праці інституту і НТШ в Європі.

Одним із засновників цього Інституту був І. Лисяк-Рудницький. У 1973 р. побачила світ його фундаментальна праця «Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки». В ній автор, вміло поєднуючи знання з історії, політики, соціології, філософії, висвітлює розвиток української суспільно-політичної думки в XIX–XX ст., її вплив на національне та політичне відродження; розглядає питання українського націоналізму та комунізму, інтелектуальної свободи, структури наших еліт, характеру нашого політичного проводу, суспільного правопорядку, взаємин з нашими сусідніми державами тощо. Звертаючись до антитези «Схід – Захід», він констатував амбівалентність українства, що полягає у поєднанні двох традицій: західної (соціально-політичної) та східної (християнсько-духовної). Українське національне відродження вчений розглядав у контексті аналогічних процесів, що відбуваються з так званими «неісторичними» («недержавними») народами. Їх перетворення в історичні визначається передусім суспільно-культурною спроможністю національної еліти. Тож атрибутом «історичної нації» мислить не просто наявність державності, а й збереження нею своїх вищих, елітарних верств. До прикмет «недержавних», «сплебеїзованих» спільнот І. Лисяк-Рудницький відносив особливу роль селянського чинника: в них основну масу становить селянство, а міське середовище або органічно гетерогенне, або відчужується слідом за елітарними верствами. Ця обставина, на його думку, ускладнює розгортання українського національного руху. Звідси й відсутність важливих ланок національного життя, неповнота української культури як за внутрішньою структурою, так і за функціями. Культурна цілісність чи, принаймні, її можливість є привілеєм державної нації. Однією з домінантних ідей у вченого є формування політичної української нації[184].

Крім Канадського інститут українських студій, в Торонто функціонують ***Українсько-Канадський центр досліджень і документації*** (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre), ***Інститут св. Володимира з***

[184] Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен: Сучасність, 1973; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи. – Т. 1-2, 1994.

бібліотекою, ***Музей Союзу українок Канади*** – відділ в Онтаріо (Museum of the Ukrainian, Woman's Association of Canada-Ontario Branch), а також ***Центр українознавства при університеті м. Торонто***, де діяли освітні курси з української історії, видавали журнал «Канадські славістичні документи». У ньому плідно працювали П. Магочий, О. Субтельний. Важливим здобутком центру стала англомовна 5-томна «Енциклопедія України» за редакцією Д. Гузара-Струка. Серед українських істориків гідним доробком відзначилися також М. Марунчак, П. Потічний, І. Лисяк-Рудницький та ін.

В Австралії, у Сіднеї у 1976 р. було створено Фундацію українознавчих студій в Австралії (ФУСА; Ukrainian Studies Foundation in Australia), Центр українознавчих студій при Університеті Макворі в Сіднеї (ЦУСУМ; Ukrainian Studies Centre at Macquarie University), діяльність якого проводилася у формі семінарів й літніх курсів українознавства в Університеті Макворі та в інших австралійських університетах (Фліндерса в Аделаїді, Монаша в Мельборні). На цих літніх курсах (1978 –1982 рр.) навчали здебільшого викладачі з-поза Австралії: крім Ярослава Рудницького, Анна Бойцун, Микола Степаненко, а з місцевих – Володимир Чекалюк (Сідней), Юрій Смоліч (Аделаїда), І. Гордіїв (Сідней) та інші. 1984 р. започатковано регулярну програму при Школі (факультеті) сучасних мов; мало місце аудиторне та кореспонденційне навчання[185].

Вагомим кроком до утвердження українознавства в Австралії стало заснування 14 червня 1986 р. у Мельбурні при Українській громаді Вікторії (УГВ) Допомогового фонду українознавчих студій (ДОФУС; Ukrainian Studies Support Fund), який було створено з метою фінансування українознавчих досліджень в Університеті ім. Монаша чи якомусь іншому університеті Австралії. В цій країні також функціонує Управа Української Центральної Шкільної Ради Австралії (УЦШР; Ukrainian Council of Educatio in Australia), Асоціація україністів Австралії (АУА; Ukrainian Studies Association of Australia), яка об'єднує вчених, аспірантів з різних галузей українознавства та інших зацікавлених осіб з метою сприяння розвиткові українознавства (україністики) в австралійських університетах. Крім вищевказаних осередків українознавчу роботу проводять також Союз українських організацій Австралії (СУОА), Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Австралії (НТША), австралійські «Просвіта», «Пласт», СУМ та інші національні українські організації та товариства на континенті[186].

Отже, українознавчі центри західної української діаспори, вчені виносили на обговорення світової громадськості проблеми українського суспільства, систему цінностей, що розкривали особливості світосприйняття і світорозуміння певної людської спільноти (мову, релігійні уявлення, звичаї, фольклор, народну творчість), які свідчили про її неповторність і динамічність життя нації. Інформаційні видання українських учених у США, вико-

---

185 Гай-Нижник П. П. Започаткування та розвиток українознавчиї досліджень в Австралії у другій половині XX ст. // Гілея. – 2014. – Вип.86 (№7). – С.109–116.

186 Там само.

ристовуючи українську та іншими мови, стали елементом етнічної культури, фактором збереження національної ідентичності українців. Їхня ідейно-тематична спрямованість, що піднялась вище етнографізму, передбачала боротьбу за державний суверенітет України, за побудову якісно нового громадянського суспільства. Як фактор формування національної самосвідомості народу зарубіжні українські суспільні та громадські організації, їхня преса поширювали її різні компоненти, ідеї культурного та національного відродження.

Такий компонент самосвідомості, як історико-культурна пам'ять народу, відображаючи факт існування етносу – спільноти людей, до якої вони належать, містив характеристику історичних та культурних явищ, подій минулого і сучасного. В процесі збільшення знань про них, іншої інформації у людей формувалося відповідне ставлення до цих явищ і подій, яке при наявності сукупних умов веде до культурної та історичної самосвідомості у межах етносу, сприяє національному пробудженню.

Розділ ІІ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НАУКИ САМОПІЗНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

2.1. Роль теорії та методології в науковому самопізнанні українського народу

Питання теорії та методології в науці відносяться до тих, які потребують постійної уваги, пошуків усякий раз нових шляхів і засобів розв'язання проблем, творення наукового інструментарію у відповідності з потребами практики й рівнем свідомості людей. Тут не може бути абсолютно довершених, раз і назавжди сформованих уявлень і формул їхнього виразу. Бо на кожному історичному етапі в теорії, як і на практиці, постають нові, ще не відомі комбінації сполучень і взаємодії, а отже, і пізнання закономірностей їх прояву.

Розвиток теорії та методології науки слід розглядати у 2-х вимірах:

по-перше, в загальнонауковому плані, з позиції становлення й розвитку науки як цілого, як форми (сфери) духовної діяльності, засобу формування свідомості людей;

по-друге, з позиції тих проблем, що постають на бистрині буття народу, які певна наука (в даному разі — українознавство) намагається осмислити й пояснити в конкретному часі та просторі.

Складно сказати, який ряд питань нині в українознавстві важливіший, першочерговий. Бо ті й інші питання постали перед нами враз і майже одночасно.

І хоч за тривалий час розвитку наук у загальному науковознавстві про особливості процесу сказано уже немало (і про закономірності, і про функції, і про принципи, і про методи), стосовно українознавства є потреба хоч би тезово зауважити:

передовсім, що становлення й розвиток його як синтезуючої науки, як цілісної системи наукових інтегративних знань, засобу пізнання, самопізнання та самоідентифікації народу має об'єктивний характер, який обумовлюється потребами його життєдіяльності, єдністю процесу пізнання світу й самопізнання людини (спільноти), рівнем їх свідомості;

що формування українознавства як цілісної науки не є винятком із правил розвитку наук. Тепер сфера пізнання має багато прикладів утвердження тенденції одночасного розвитку наук як галузевих, так і синтезуючих. І це закономірно: люди знають лише два шляхи, два засоби пізнання світу й самопізнання — це шлях диференціації та інтеграції складників об'єкта пізнання, з застосуванням методів аналізу й синтезу при добуванні знання, що підтверджує – світ (об'єкт пізнання) єдине ціле;

що українознавство й процес його розвитку не суперечать уже усталеним галузевим наукам (науковим сферам), а, навпаки, сприяють їх розвитку, уточнюючи його напрямки, мету, ставлячи галузевий науковий пошук на

більш широку й фундаментальну (методологічну) основу пізнання структури сторін, якостей і т.п. єдиного об'єкта. І як це не видасться парадоксальним, гострота потреби в синтезуючих науках визначається обширами та рівнем розвитку наук галузевих, які прискорюють процес формування перших. І процес цей об'єктивний: людська свідомість прирощується синтезом знань.

І, насамкінець, ще одне зауваження. Довгий час вважалося, що в системі класифікації наук слід вирізняти основні (фундаментальні) й прикладні (тобто ті, що пояснюють не основні, а «похідні» проблеми, пов'язані з життєдіяльністю самої людини).

Дехто й тепер, зокрема, погоджуючись з існуванням українознавства як науки, одночасно відносить його до наук другого плану (прикладних).

Відомий випадок, коли конкурсна комісія по відбору проектів фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України відмовилася розглядати проект Інституту українознавства: «Українознавство і проблеми самопізнання та самотворення українського народу» як такий, що не може бути віднесений до фундаментальних досліджень.

Невідповідність такого висновку зрозуміла, оскільки він у своїй основі суперечить важливішому Закону Природи – Єдності й ієрархічного зчеплення усіх складових світу. Більше того, його пізнання (самопізнання) стає можливим тільки тоді, коли життя на планеті Земля, а, отже,й у Всесвіті в своїх трансформаціях досягає розумних форм. Пізнання (самопізнання) світу взагалі не може відбутись поза межами сутності розумного.

Таким чином, проблема пізнання Світу (довкілля) і самопізнання людини в природному циклі трансформацій є і має бути визначальною для науки.

Ці зауваження зробити тим необхідніше ще й тому, що останнім часом робилося немало спроб поставити під сумнів правомірність застосування загальних закономірностей стосовно українознавства як науки цілісного пізнання України й українського народу. Зацікавленому читачеві, напевне, добре відомі ці спроби[187].

Які ж підстави маємо для виділених тут найбільш загальних положень?

Величезний досвід попередніх поколінь і тепер уже неабиякі напрацювання науки підтверджують, що світ, в якому ми живемо (при всій багатоманітності його складових), є органічне ціле. Наша планета — живий організм, в якому все узгоджується, як органи в єдиному тілі. І тому жоден із них не може адекватно бути пізнаним без урахування зв'язків і взаємодії з іншими, без усвідомлення суті цілого. Бо всі вони належать до єдиної екосистеми і мають сприйматись як органічне поєднання. Всі спостереження, порівняння, аналіз і синтез дозволяють людям глибше усвідомити великий закон відповідності, зчеплення й ієрархії природних систем.

---

[187] Див.: Наєнко М. К., Скопенко В. В., Яременко В. В. «Обережно «Українознавство» // Освіта. – 1990. 17 березня; Їх же. «Ще раз про «українознавство» в лапках і без лапок // Столиця. – 1999. – 25–30 листопада; Кресина І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К., 1998; Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996 та ін.

Тому не має й не може бути істинно наукового знання, яке б не розкривало і не утверджувало великий зв'язок усіх складових єдиного світу. В іншому випадку його пізнання не буде адекватним. В такому контексті цілком зрозумілим постає питання, чому в наукових пошуках ми неодмінно ставимо поруч пізнання світу та самопізнання людини, її свідомість і самосвідомість. Без усвідомлення їх співвідношення й взаємодії всіх складників неможливо зрозуміти й особливості етно-, націєгенезу, розвитку культури народу, характеру та напрямків руху людської цивілізації, тим більше – виробити відповідну власну позицію стосовно цього руху. За таких обставин не можна сподіватись і на вироблення адекватної політики та дії спільноти.

Фахові, галузеві, політичні, навіть суто земні обмеження зводять думку до уже традиційного слова в той час, як у глибинах людського єства все відчутнішим стає безмежний космічний поклик. І саме в цьому, на нашу думку, слід шукати першопричини постійного прагнення та любові людей до свободи і незалежності, постійного незадоволення досягнутим і невпинної жаги нового знання, нічим не обмеженої свободи мислення, а відтак і творчості та дії.

І в середні віки (коли порушення світоглядних догм було рівнозначне смертному вироку), і в будь-які інші часи люди залишались прибічниками нічим не обмежених: думки, знання, пошуку.

Людина (спільнота) як невід'ємна складова Природи, підпорядкована загальним законам її розвитку і такою ж мірою, як і сама Природа, безмежна у своїх можливостях. Вона, як і Природа, є комплексом поєднань і водночас – ланкою, складником інших природних систем. І закономірно, що пізнання світу, в якому ми живемо, самопізнання людей мають відбуватись синхронно. Проблема суті будь-якого явища (об'єкта пізнання) одночасно є й проблемою його єдності та взаємодії як внутрішньої, так і зовнішньої. Саме тому кожен крок науки має не обмежувати, а навпаки – надавати все нові й нові можливості в розкритті існуючих зв'язків, а відтак і творчого потенціалу як окремої людини, так і спільноти.

Нині вже досить чітко можна прослідкувати закономірність: чим на вищий щабель розвитку піднімається людство, чим ємнішою стає його свідомість, тим повнішими й всеохопнішими мають бути знання людей як про довколишній світ, так і про себе. Між процесом пізнання й самопізнання не можна допускати розриву, адже це може зашкодити не лише людям, а й природі. Діалектика ж пізнання й самопізнання бачиться такою, що дослідження ланки, сторони, якості тощо є лише крок на шляху пізнання цілого. Природну ж сутність цілого можна пізнати лише в усій повноті його складників.

Наочний і доступний приклад синтезної природи цілого можна проілюструвати на всім добре знайомій райдузі. Із неї не можна виключити ні одного відтінку. В іншому разі то була б уже не райдуга. Саме синтез кольорів тут творить сутність цілого.

Таким має бути і підхід щодо пізнання та самопізнання людини (народу). Тільки синтез властивостей, рис тощо розкриває їхню природну сутність, дає сходження до вершини пізнання і творення.

У його контексті дилема становлення і розвитку науки самопізнання народу на засадах інтеграції галузевих знань постає не лише розумною, а й має стати домінантною у пошуці ефективних шляхів і засобів соціального розвитку. Цей висновок спирається на весь попередній досвід людства.

Перші відомі зацікавлення людства проблемою самопізнання сягають у сиву давнину. Відомо, що один із надписів на колонах дельфійського храму, зроблений ще у VIII ст. до н.е., закликав: «Пізнай себе!».

Для видатного німецького філософа XVIII ст. І. Канта до кінця днів його найзагадковішими і незмінно збуджуючими думку й уяву залишалися дві речі – зіркове небо над головою і моральний закон людської сутності.

Життя переконливо підтверджує, що в формуванні світогляду, розвитку свідомості людей визначальними є дві складові: пізнання й освоєння світу та самопізнання й самотворення людини.

При цьому проблема самопізнання й самотворення для людей завжди була і залишається чи не найбільш складною й утаємниченою.

«Витоки людини, – як справедливо зауважував М. Бердяєв, – тільки частково можуть бути усвідомлені і раціоналізовані», оскільки «особа людини більш таємнича, чим світ. Вона і є цілий світ»[188].

Тож і не дивно, що самопізнання фіксується в нашій пам'яті як вічно актуальна і неминуча проблема буття. Перші зацікавлення нею губляться десь у сивій давнині.

Думка про важливість і необхідність самопізнання проходить і через усю свідому історію українського народу.

«Питають нас народи, хто ми. І ми відповідаємо...», що «ми русичі, аж ніяк не варяги», – говориться в староукраїнській пам'ятці V–IX ст. «Велесовій книзі».

Питання «... звідки пішла Руська земля, і хто в ній найперший почав княжити, і з чого Руська земля такою стала» були головними серед тих, на які намагався дати відповідь Нестор Літописець у «Повісті минулих літ».

«Не розуміти себе самого, слово в слово, – стверджував Г. Сковорода, – є рівнозначно тому, що загубити себе самого» («Наркіс»).

Ідеями пізнання і самопізнання пронизана творчість видатних українських поетів, письменників і науковців.

Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла,
И сердце чистой голубицы!
Се человек!.. без крова жить
(Сирот и солнышко не греет),
Людей изведать – и любить!

Ці пристрасні слова Тараса Шевченка з його «Тризны» могли б стати епіграфом не лише до літературно-художньої творчості, а й до гуманітарної

[188] Бердяев Н. Самопознание. – Х.: Фолио, 1998. – С. 257.

науки. Бо ідея самопізнання, як це глибоко й образно передає П. Тичина, наповнює собою кожну сферу буття, кожен подих рідної землі.

...І понад гречкою бриніння бджіл, а ще отари понад лісом,
і Києва далекого торжественність нагодна, – усе, усе в природі каже:
пізнай себе самого, пізнай!
(«Сковорода. Симфонія»).

Природний підтекст пізнання й самопізнання бачиться як на рівні особи, так і спільноти, її справ, які найбільш цілісно і повно відтворюються в бутті народу, держави, країни.

... Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе
(«Гей нові Колумби й Магелани»).

Цю життєдайну ідею як спадок залишив наступним поколінням українців В. Симоненко.

Схожі за силою переконання, пристрасті й навіть туги почуття недовершеності й невичерпності самопізнання людини в своєму краї відтворені і в поезії Є. Плужника.

Хай чужина комусь вбирає очі,
Нехай про неї навіть мріє хтось...
(До переміни місць такі охочі
Всі ті, кому в житті не повелось).
Бо що мені та слава галаслива
Про всі дива за тридев'ять морів,
Коли я досі і малого дива –
Землі своєї ще не зрозумів!
(«Рання осінь», 1927 р.)

Досліджуючи соціально-філософський підтекст проблеми самопізнання, Є. Маланюк у своїх «Нарисах з історії нашої культури» приходить до висновку, що, «може, найважливішим з наших завдань як національної спільності було, є і буде: пізнати себе»[189]

Таке розуміння проблеми соціального розвою та її вирішення, за переконанням С. Єфремова, перетворює завдання в моральний обов'язок кожного громадянина: знати свій край, знати Україну з її минулим та сучасністю, з усякими формами, завданнями та проявами українського життя, щоб найбільш доцільно й інтенсивно йому служити.

Тож пізнання й самопізнання, принаймні для духовних провідників України, постають не лише логічними і розумними, а й домінантними у пошуку шляхів та засобів наших соціальних злетів.

Здавалося б, за таких обставин усі зусилля мали б бути зосереджені на якнайшвидшому розробленні засобів та технологій цього процесу.

Та, на жаль, такою однозначною проблема бачиться тільки у взаємодії «людина – природа». Як тільки її починають розглядати через призму стосун-

[189] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – Нью-Йорк, 1954.

ків «людина – людина», коли зачіпаються інтереси багатьох, коли проблема переходить у площину політичну,– відразу втрачаються ясність і однозначність, виникає багато перепон на шляху її реалізації. І чи не тому пізнання й самопізнання, принаймні для українців, були і все ще залишаються проблемами переважно політичними, а не науковими. Точніше, усе ще політично не осмисленими й адекватно не відтвореними, що не може не позначитися і на характері становлення науки самопізнання. І тому процес її формування постає таким довгим і нелегким.

Власне, про українознавство як систему наукових інтегративних знань в Україні стали говорити лише наприкінці XX ст. І серед причин чи не головною слід назвати нерозробленість української національної політики в галузях суспільного і державного устрою, відсутність чітко окреслених її мети та завдань і, в першу чергу, у системах науки, освіти, виховання. Пригадаймо, як на початку 90-х років XX ст. тодішнім прем'єр-міністром України майже у відчаї була кинута фраза: «Ми не знаємо, яку державу будуємо».

Пройшов час, та, на жаль, мало що змінилось. І в червні 2001 року, підводячи підсумки зустрічі лідерів країн ГУУАМ у Криму, уже Президент України констатує: «Про Україну мало знають у світі і не розуміють, що в ній робиться».

І це вже схоже на погану традицію, до якої тепер ми самі причетні.

Свідомо чи несвідомо ми продовжуємо консервувати той стан суспільно-політичного життя, основи якого закладалися ще за часів царської Росії, коли жили за принципом «хати з краю».

Неадекватність політичного мислення українців ще у XIX ст. була однозначно визнана головним гальмом руху України шляхом соціального прогресу.

Відзначаючи великий потенціал української ідеї, наш видатний попередник П. Куліш говорив, що хоч «кращого в ідеї за українців нічого немає»[190], та в реальному житті ідея української сутності так і не зреалізована. Шукаючи пояснення такому негативному явищу, він приходить до висновку, що саме відсутність «своєї національної, а не чужої політики» і заважає «вибитись на широкий шлях цивілізації».

Отже, є стурбованість, розуміння, досвід мислення. Немає лише одного – конкретної дії. Разюча інертність.

Не може світ дізнатися про Україну за умов, коли самі українці про себе не все знають та й знати не дуже хочуть.

Визначення напрямків і змісту розвитку духовної сфери відбувалось і все ще відбувається переважно шляхом спроб і помилок. Соціальне ж замовлення (потреба) в українознавчих знаннях, що все більш чітко проявляється з кінця XX ст., як і раніше реалізується переважно на рівні інтуїції та відчайдушних зусиль окремих дослідників-ентузіастів, до того ж ще й під тиском постійної протидії. Явище тим прикріше, оскільки вступає в протиріччя з загальною тенденцією світового розвитку. У країнах, що найбільш адекватно її

[190] Куліш П. Вибрані листи. – Нью-Йорк; Торонто, 1984.

відтворюють, уже давно усвідомили, що людська думка, суспільна свідомість, духовність народу – то найбільші цінності бутя, і саме тому вони мають досліджуватись і вивчатись у кращих наукових і освітніх закладах, а сам цей процес має визначати основи фізичних умов життя. Ми ж продовжуємо розмірковувати, дискутувати, обурюватися, закликати там, де треба конкретно діяти. І чи не тому так і не спромоглися на серйозні системні дослідження в галузі теорії і методології, досвіду й уроків пізнання й самопізнання українського народу.

Тільки після проголошення політичної незалежності України ця робота починає набувати обрисів системності та цілеспрямованості.

Уже перші роки існування України в статусі самостійної держави показали, що її реальна, а не декларативна незалежність визначається світоглядом, самосвідомістю, ментальністю народу, політичною волею його провідників. І що все це ще не є адекватним потребам часу.

Досягнення сутнісних змін лише шляхом проведення мітингів, проголошення гасел, політичних програм і декларацій не є вирішальним. То справа тривалої і копіткої роботи — створення власної системи духовного життя і в першу чергу розбудови національної культури, науки, освіти, виховання.

Настав час, коли суспільну свідомість необхідно готувати до більш широкого сприйняття дійсності. Бо тільки в широкому і більш повному її баченні можна осмислити процеси, які відбуваються, зрозуміти своє місце і роль у них.

Таким чином, пізнання й самопізнання народу, закономірностей і механізмів формування його світогляду, ментальності й самоідентифікації тепер переходять із площини споглядальної, чисто історичної в практичну. Необхідно дати відповідь як на питання злоби дня, так і на перспективу. Куди йти, як рухатися? Що брати з собою, а що залишити в минулому?

На жаль, усю серйозність моменту й поставлених ним запитань відповідним чином усвідомили не відразу і не всі.

Певна частина політиків, освітян і науковців вважає, що вирішити їх можна на старих методологічних засадах, вперто відстоюючи підхід, за яким дослідження в галузях політики, мови, історії, фольклору тощо власне і є вичерпним українознавством.

І все ж завдяки тим, хто усвідомив усю важливість і гостроту проблеми цілісного пізнання й самопізнання українського народу і неминучого їх значення для розбудови дійсно незалежної України, пошуки відповідей на поставлені самим життям запитання, крок за кроком спрямовуються в сферу науки, освіти, виховання.

Життя вимагало дати відповідь на принципово важливі питання. І, зокрема, чому в нових умовах необхідно створити й нову методологію пізнання й самопізнання, творення й самотворення українського народу? Чому цей процес має бути органічно пов'язаним із формуванням національної системи науки, освіти, виховання?

Такий підхід висвітив під новим кутом зору проблеми предмета й методу галузевих наук і українознавства (як синтезуючої науки), їх структури і взаємодії, а головне, доцільність і важливість їх органічної єдності в розвитку.

До більш активної розробки питань теорії і методології спонукав той факт, що як цілісна наука українознавство і на початку XXI ст. все ще сприймається неоднозначно. Серед науковців немало і тих, хто вважає, що розвиток українознавства в цьому напрямку порушить уже усталену логіку наук і навчальних дисциплін та завдасть шкоди процесу пізнання й самопізнання. Зараз активно стали творитися й поширюватися різного роду теорії та ідеологеми, за якими взагалі ставиться під сумнів доцільність зосередження уваги на проблемах етнонаціонального самопізнання та самоідентифікації. Як своєрідні контраргументи в розвитку гуманітарної науки цим шляхом пропонуються концепції, в яких етнонаціональному протиставляється громадянське, європейське, загальнолюдське, а національній самоідентифікації – ідентифікація з європейством та світовою спільнотою.

Отже, необхідно з'ясувати корінні питання методології науки, без розв'язання яких годі й сподіватися на розроблення адекватної державної політики в галузі українознавства.

На чому ж базуються переконаність і впевненість колективу Інституту щодо необхідності й невідкладності розвитку українознавства шляхом все більш повної інтеграції галузевих знань? Що покладено в основу його концептуальних і теоретико-методологічних побудов?

Творення українознавства як цілісної науки відбувається відповідно до логіки загальних законів природи та процесу пізнання й самопізнання, зокрема, формування й розвитку науки. Виникнення інтегративного українознавства стало своєрідною відповіддю на виклик часу. Пошуки такої відповіді об'єктивно були зумовлені потребами становлення й розвитку українського народу як природного феномена зі своєю історичною місією і долею, як явища оригінального, сили самодостатньої.

Відповідно до дії фундаментальних законів світу, в якому ми живемо, зокрема його цілісності й єдності, системної та ієрархічної взаємодії в процесі розвитку будь-яке явище природи не може виникнути, доцільно розвиватись і бути адекватно пізнаним на якихось інших засадах. Отже, і процес пізнання та самопізнання народу має будуватися на основі тих же методологічних принципів.

Наукове пізнання не може бути повним у разі обмеження його лише якоюсь сферою, напрямком або якщо воно несе в собі «довершені» (тупикові) варіанти відповідей. Такий підхід дає знання лише часткові, неповні, оскільки характер пізнання й самопізнання в різні періоди в силу об'єктивних і суб'єктивних причин є різним і далеко неадекватним. Саме тому методологія пізнання неодмінно має творити можливості руху до все більш повного і цілісного дослідження та усвідомлення об'єкта. У цьому контексті цілком зрозумілим постає той факт, що процес пізнання може і має бути як диференціюючим, так і узагальнюючим, оскільки принципи диференціації й інтеграції закладені, з одного боку, у суб'єктивних особливостях сприйняття людини,

стані її свідомості на кожному етапі розвитку, який визначає характер і глибину пізнання і, з іншого, в об'єктивній природі людини як складової єдиного й системного світу, що взаємодіє усіма своїми частками (підсистемами) у процесі розвитку.

Людина, як і сам світ, одночасно є і відмінність, і солідарність.

Навіть ті чи інші її властивості, риси характеру, складові ментальності є не що інше, як продукт синтезу людських особливостей, можливостей і стосунків.

Ось чому такі з них, як доброта, терпимість, довіра, бережливість тощо не можуть бути адекватно усвідомлені і сприйняті у відриві від усього спектра складників і чинників людського буття без урахування контексту їх прояву в людській сутності.

Людина, будучи органічною часткою природи, подібно їй безмежна у своїх властивостях і можливостях. І саме тому кожен крок науки має не обмежувати, а, навпаки, надавати все нові можливості в розкритті творчого потенціалу окремої людини, народу, вселюдства.

У попередній нашій історії багато що було зроблено саме для руйнування природної цілісності як особи людини, так і народу та людської спільноти в цілому. На жаль, як показує досвід, відповідних уроків з минулого не засвоєно.

Не так давно в кількох газетних публікаціях промайнула думка, що система освіти в Україні має бути підпорядкована тому, щоб сприяти ідентифікації нашої молоді з європейською спільнотою.

В іншому контексті стверджується, що еволюція українського парламентаризму все більше відповідає європейським стандартам.

На перший погляд начебто й приваблива перспектива. Та то тільки на перший погляд. Коли придивитися, то з чимсь подібним ми вже зустрічались у минулому.

Складно сказати, чого більше в таких закликах до розв'язання проблем: звичайного нерозуміння їх суті, чи свідомої гри в терміни з наперед заданою метою. Бо якщо ми за порадами й ідентифікуємо себе з європейцями (до речі, невідомо з ким із них), то як тоді бути з самоідентифікацією? Та й взагалі, чи буде тоді потреба себе самоідентифікувати? І як тоді бути з національною культурою, освітою, традиціями, з тяглістю історичного процесу, який (за М. Грушевським) ніколи не переривався?

За цими ж ідеологемами будуть закладені нові підвалини історичного процесу. Така невідповідність пошуків «ідеології для України» тим разючіша, коли виходити з того факту, що тепер сама Західна Європа стоїть перед серйозною кризою власної ідентифікації.

Подібне враження складається і від порад про запровадження європейських стандартів у сферу суспільно-політичного життя. Якщо мова йде про принципи суспільного й державного устрою, які пройшли перевірку й підтвердження життям (зокрема формування й розподіл влади, її підконтрольність і відповідальність перед народом; прозорість формування й реалізації політики), то дійсно варто їх вивчати і в разі відповідності інтересам спільноти переносити на національний ґрунт.

В іншому разі «стандартування» національного суспільно-політичного життя за «європейськими зразками» завдасть шкоди не лише сфері політики, а й культури, моралі, свідомості та й для Європи буде малокорисним.

І можемо навіть не помітити, коли станемо перед дилемою нинішньої маленької Македонії, доля якої, як тепер не без підстав стверджують оглядачі, перебуває в руках однієї особи – чи то повноважного представника європейського уряду, чи представника американського президента.

Такою ж нечіткістю і двозначністю відзначається широко тиражована тепер у пресі концепція «громадянської освіти».

Що тут пропонують? Ось лише окремі положення з публікації, вміщеної в газеті «Освіта» координатором проекту «Мережа громадянської освіти» Б. Микицеєм. «Як стверджує Арнольд Тойнбі, – пише він, – суспільства, зорієнтовані на традиції, приречені на загибель, зорієнтовані на сьогоднішній день – приречені на стагнацію і тільки суспільства, націлені на нове, здатні на розвиток». Напевне, з'ясування змісту і контексту думки А. Тойнбі варте окремої розмови.

Нас же в даному випадку більше цікавить, чому і з якою метою автор статті нам її пропонує. Заручившись «підтримкою» А. Тойнбі, Б. Микицей далі говорить уже більш упевнено, що за умов, коли суспільство не візьме на озброєння концепцію громадянської освіти, то не бачити йому ні Європи, ні демократичного устрою, ні прогресу.

Якщо відкинути наліт фразеології про демократичні підвалини суспільства, толерантність відносин і т. ін., то чітко постає авторська думка, що національні інтереси українців, національна освіта й виховання є щось ефемерне, несучасне, архаїчне і шкодить прогресу, стоїть на шляху до Європи. Сумнівні, якщо не сказати шкідливі постулати. Але сказати лише так – того вже замало. Бо проект набирає сили, під нього твориться мережа підтримки, за ним стоїть велика фінансова потуга у вигляді грантів іноземних держав, творяться осередки за «громадянську освіту».

На цьому тлі чи не найгострішими постають питання: чому ж освіта в Україні має розвиватися не як абстрактна «громадянська», а як національна, яка повинна формувати насамперед свідомих громадян України, а вже через їхню національну громадянськість – усвідомлення сенсу загальнолюдської спільноти; чому в основу її розбудови необхідно покласти українознавство і як науку, і як навчальну дисципліну та методологію освітньо-виховного процесу; чому історичний досвід народу, його традиції виступають домінантними в з'ясуванні підвалин національної ідеї, принципів її дії і пошуку перспектив розвитку.

У даному випадку слід особливо виділити роль традицій народу, які так відверто «доброзичливці» пропонують нам чи то забути, чи «просто» викинути на історичний смітник.

Українознавство – це наука пізнання феномена українства, законів досвіду й уроків його життєдіяльності. Коли ж іти за логікою цих методологічних векторів, то ми неодмінно побачимо й усвідомимо, що категорія «досвід» органічно пов'язана з категорією «національна ідея» й основною її складо-

вою – ідеями буття українського народу. І неодмінно те, що кожна ідея буття народу й національна ідея як ціле живуть, діють і вмирають не інакше як у вигляді традицій. І хай не видасться крамольною думка, що основним спадком народу є не матеріальні цінності, технології і не пам'ятки матеріальної культури попередніх поколінь, а їхні духовні надбання. І від того, якими їх бачать нащадки, як їх досліджують і вивчають, залежить характер поведінки і дії народу в кожній конкретній сфері, ситуації не тільки сьогодні, а й завтра, у майбутньому. Чіткістю основних ідейних ліній розвитку нації (народу) визначається і відповідність його поведінки та дії.

Але щоб стати енергетичним компонентом дії народу, ідеї мають пройти своє підтвердження не в одного покоління людей. Кожна ідея суспільного життя народжується досвідом. Утверджується, передається і діє ж вона тільки у вигляді традиції. Традиція стає своєрідним мотором практики, а та, у свою чергу, розвиває діючі й творить нові традиції. Таким постає повний цикл свідомого буття народу. Ідеї, традиції – це джерела, які постійно живлять розум, формують його переконання, творять віру і впевненість – своєрідні ферменти дієвості і прогресу людського розуму.

Позбав людину, народ упевненості й віри, сформуй уявлення про їхню неповноцінність – і вони приречені.

І коли ми говоримо, що минуле визначає майбутнє, то маємо на увазі весь попередній досвід, який через традиції вчить, переконує, вселяє віру. Людський розум не міг би бути таким, якби він був обмежений лише тим, що дає йому сучасність, або занурився в безпредметні марення майбутнім.

Він спирається на іншу, більш широкого спектру дії, силу, здатну поєднати час минулий, сучасний і майбутній і, тим самим, розкрити справжню сутність людського розуму, піднести його до рівня осмисленої дії.

Тільки ідеї, «конвертовані» досвідом у традиції, складають справжні підвалини й орієнтири суспільного розвитку, ті цінності, якими дорожить, які поважає і любить народ і без яких він нагадує сліпого без палиці.

Тому хотілося би, щоб творці концепції «громадянської освіти», та й не тільки вони, ще й ще раз задумалися (коли мають на увазі вчинити добре) над тим, яка ж «громадянськість» може сформуватись, якщо вона буде без роду і племені.

І саме для тих, хто дійсно стурбований станом пізнання й самопізнання українства, не може бути більш важливого і відповідального завдання, як створення наукового фундаменту цього процесу: з'ясування предмета, методу, функцій наук, які досліджують один і той же об'єкт, їх місце та роль у суспільних і державотворчих процесах.

Це передовсім важливо тепер, коли настійно поширюється думка, що творення українознавства як цілісної науки і особливо як окремої навчальної дисципліни в принципі деструктивне, оскільки начебто передбачає створення не тільки якоїсь віртуальної метанауки, а й метанавчальної дисципліни, яка, крім прозаїчного дублювання, несе загрозу витіснення (заміни собою) уже усталеної системи навчальних дисциплін. Отже, знову натикаємося на все те ж протиставлення частин і цілого.

Наукове, політичне, управлінське розв'язання існуючих проблем, а головне донесення їх змісту до більш широкого загалу, насамперед до вчителів, викладачів українознавства, політиків, управлінців, має сприяти як прийняттю адекватних рішень, так і діям у галузі освіти.

Це слід зробити негайно, оскільки тепер чи не найбільшої шкоди впровадженню українознавства в освітньо-виховний процес, а значить суспільству й державі завдають не явні чи приховані супротивники, а наша некомпетентність у справі, яка межує з профанацією. Преса нерідко повідомляє про факти, коли до викладання українознавства долучаються непідготовлені, випадкові люди, коли його викладають вчителі по черзі, або коли години, виділені на вивчення українознавства, передаються як довантаження вчителям музики, співів тощо.

Надто складно, якщо взагалі можливо реалізувати стратегічний задум, розкрити сенс українознавства як навчальної дисципліни, викликати любов і повагу до неї в учнів за умов, коли сам учитель цього не усвідомлює, коли викладання цього напівофіційного предмета здійснюється на засадах інтуїції, самосприйняття педагога, коли не видаються програми, посібники, методичні поради й інші допоміжні матеріали.

Про ситуацію, яка склалася з викладанням українознавства і з кадрами українознавців зокрема, переконливо повідав учитель українознавства з Миргорода. «Нарешті в цьому навчальному році, – писав автор, – й мене «висвятили» на українознавця, дійшла черга. А декотрих колег ще раніше довантажувала адміністрація годинами українознавства до ставки... Провідні педагоги в школах, посилаюсь лише на власні спостереження, українознавство не викладають, бо ставку нерідко й понад неї мають».

І такі прозаїчні речі стоять на шляху українознавства в системі освіти. Але не тільки вони.

Практика підтверджує, що без чіткої політики держави в галузі українознавства ще довго цим процесам складно буде набути необхідного динамізму.

Після проголошення незалежності в Україні було створено ряд наукових українознавчих центрів: Інститут українознавства при Київському університеті імені Тараса Шевченка, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича в структурі НАН України, Інститут народознавства у Львові, відкрито кафедри українознавства в ряді вищих навчальних закладів, де, крім дослідницької та просвітницької роботи, було розпочато підготовку наукових і освітянських кадрів.

Так, саме колективом Інституту українознавства при Київському університеті імені Тараса Шевченка ще в 1997 році за власною ініціативою й на громадських засадах створюється факультет українознавства, на якому без відриву від роботи в школі було розпочато перепідготовку вчителів гуманітарних дисциплін з тим, щоб допомогти їм набути другу спеціальність – викладача українознавства. Здійснено перший випуск за річною програмою навчання. Фахові знання тут набули 69 учителів Києва й області. І хоч започаткована справа знайшла найприхильніший відгук серед педагогів, офіційного

статусу факультет так і не набув; його роботу довелося припинити, хоч саме життя вимагало її активізації і розширення.

Та, напевне, було б некоректно нерозумінням окремих чиновників атестувати в цілому ставлення держави до українознавства. Протягом 90-х років і в 2000 році держава прийняла ряд актів, спрямованих на розширення сфери впливу здобутків українознавчої науки в галузі освіти та виховання. Зокрема варто назвати Постанову Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1998 року про включення українознавства в базовий навчальний план ЗОШ, якій передувала ухвала Колегії Міністерства освіти «Про концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні» від 27 грудня 1995 року.

До певної міри знаковою стала Постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2000 року «Про утворення Науково-дослідного інституту українознавства в структурі Міністерства освіти і науки України », якою вперше серед напрямків дії закладу, утвореного на базі колишнього Інституту українознавства при Київському університеті, були визначені: координація наукових досліджень, розроблення і впровадження новітніх технологій навчання, координація діяльності українознавчих центрів та підготовка фахівців з українознавства. І це не може не радувати. Та поряд з цим слід визнати, що через низку причин, і не лише наукового характеру, процес впровадження українознавства в освіту як окремої навчальної дисципліни і як методології освітнього процесу в цілому відбувається незадовільно, частіше на рівні самоініціативи та переважно в окремих регіонах. І серед іншого причиною тому є брак кваліфікованих кадрів українознавців, не тільки вчителів, викладачів, а й організаторів освіти.

У разі реалізації згаданої Постанови Кабінету Міністрів від 5 серпня 1998 року про включення українознавства з 2001/2002 навчального року в програми усіх навчально-освітніх закладів лише для України буде потрібно близько 30 тисяч викладачів українознавства, саме українознавства, а не мови, літератури, історії, співів і т.п. Для того щоб виправити ситуацію, слід суттєво змінити характер роботи в цій галузі і насамперед уже діючих українознавчих центрів, зокрема Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки, чіткіше визначити в його статусі як органічно єдині два напрямки роботи: науковий і педагогічний. А для того щоб новоутворений заклад став дійсно головним координуючим центром не лише в розробці наукових проблем українознавства, а й у підготовці кадрів українознавців для всіх галузей суспільного життя, слід на державному рівні створити відповідну юридичну, організаційну, матеріально-технічну та фінансову базу. Невідкладно має бути вирішене питання про утворення факультетів і кафедр українознавства на базі педагогічних університетів, які б забезпечували підготовку вчителів і викладачів українознавства.

Але для цього слід передусім включити українознавство до переліку спеціальностей, які затверджуються Кабінетом Міністрів України. Не менш важливо, на нашу думку, зробити відповідну корекцію і в структурі спеціальностей, за якими присуджуються наукові ступені з включенням до цього переліку наукових ступенів кандидата і доктора українознавства.

Настав уже час і для створення фахової та експертної рад, навчально-методичної комісії з українознавства при Міністерстві освіти і науки України.

Тільки спільними зусиллями держави, науковців, вчителів, викладачів і управлінців усіх рівнів українознавство дійсно зможе набути таких необхідних для формування суспільної свідомості динамізму, обширу і глибини.

У наш час уже як аксіома науковцями сприймається положення про те, що розвиток науки може бути успішним лише за умови, коли суб'єктом(ами) з'ясовані й сприйняті визначальні й спрямовуючі чинники та засоби її творення, коли наукове спілкування відбувається на зрозумілій і загальносприйнятній науковій мові. А це, поза будь-яким сумнівом, дає підставу стверджувати, що до важливіших методологічних завдань розвитку новітнього українознавства маємо віднести дослідження та визначення його понятійно-методологічного апарату, те, що в даному разі уособлюється терміном «науковий інструментарій українознавця». І це логічно, бо саме у визначеннях категорій і понять науки самопізнання українського народу концентруються і запити життя, і їх розуміння, і результати пошуку відповідей на них у всьому його часі і просторі.

Обґрунтованість й адекватність використання науковцями, освітянами, політиками і державцями понятійно-термінологічного апарату постають неодмінною умовою проведення як ефективних наукових досліджень, вироблення науково обґрунтованих ідей та орієнтирів, так і розроблення та здійснення стратегічних і політичних програм та планів розвитку, підготовки кваліфікованих кадрів, спроможних діяти на високопрофесійному рівні. Такий підхід бачиться цілком правомірним, бо категорії науки уособлюють і розкривають не лише її сутність, а й суспільне призначення. Вони є дороговказами в процесі пізнання світу й людського самопізнання, свого роду науковими вузликами, які допомагають людям оволодівати знаннями та відповідним їх застосуванням. Таке сприйняття вказує на визначальну роль категоріального апарату в розвитку науки взагалі й українознавства зокрема.

Тож, щоб творити і розвивати науку самопізнання необхідно сформувати і постійно розвивати єдину систему пізнавальних категорій. Бо тільки єдність у підходах і засобах пізнання може привести людей до єдиного типу мислення.

Пізнання законів розвитку, усвідомлення принципів підходів і методів їх прояву на рівні свідомості, дає змогу глибше проникати в сутність явищ і процесів, чіткіше бачити місце і роль у них людини, виробляти адекватну її поведінку та дію. У цьому триєдиному завданні науки, в наближенні її до практики особлива (визначальна) роль належить пізнанню принципів практичного використання знань про закони розвитку. Ще нашим предкам була відома істина: коли віднайдено принцип, неодмінно буде відшукано і засоби його поширення (застосування).

Відповідно і в науковій організації знання центральне місце належить принципам його побудови. Те, наскільки для практики значуще віднайдення наукових принципів дії, засвідчує той факт, що без твердих і надійних наукових основ переконання люди не можуть брати на себе тягар важливих рішень

і відповідальність за їх виконання. Усвідомлення принципів пізнання (самопізнання) дає змогу суб'єкту формувати тверде переконання й логіку дій, побачити їх наступність і взаємозв'язок не тільки в теорії, а й на практиці.

Принцип (від лат principium) – початок, основа, висхідне положення теорії, вчення, науки, погляд на речі; світогляд, керівна ідея, основне правило дії, внутрішнє переконання, що визначає норму поведінки.

Коли керуватися таким визначенням категорії «принцип», то в українознавстві, як і в будь-якій галузі науки, маємо виділити загальні (надсистемні) принципи, у яких проявляються універсальні властивості всього сущого, а також ті, що характерні для його внутрішньої побудови й розвитку як соціальної системи. Тому маємо визнати, що українознавство розвивається на основі таких концептів: по-перше, його принципи не є чимось самодостатнім. Вони є похідними від принципів розвитку самого об'єкта дослідження (вивчення) – України й українського народу; по-друге, пізнання світу і самопізнання людини й суспільства відбуваються в органічній єдності природного і соціального. Пізнання й освоєння Природи (довкілля і далеких світів) може і має бути здійснено тільки на основі його єдності з самопізнанням суб'єкта. Освоєння світу й самовдосконалення людини – органічно єдиний процес, у якому одне без іншого відбутися не може; тільки в практичному досвіді, принципах і методах його творення (методології) минуле зустрічається з сучасним та майбутнім і тільки так забезпечується неперервність і цілісність історичного процесу; по-третє, визнання того, що в українознавстві, як у науці цілісного пізнання народу, при творенні його механізму визначальними є концепти цілісності та ієрархічного зчеплення всіх структурних компонентів системи і системних знань, взаємодії їх у процесі постійного розвитку, діалектичної єдності матеріальної і духовної їх сутності і, відповідно, свідомості та наукового знання як на рівні теорії, так і практичної дії.

До основоположних (універсальних) принципів розвитку науки, як цілого, належать принципи: системності, цілісності, єдності світобудови і багатоманіття форм її прояву; історизму (єдності та взаємодії минулого, сучасного й майбутнього), який відтворює і визначає неперервність історичного процесу, взаємозв'язок і взаємодію всіх його складників, зокрема наступність і спадкоємність подій та процесів. Процес розвитку людини (спільноти) й науки про них неодмінно має будуватися на засадах принципу пізнання (самопізнання) всього багатоманіття прояву форм людської сутності як цілого й одночасно його єдності в творенні життя розумного на планеті Земля.

Спираючись на логіку цих надсистемних принципів розвитку, українознавство як цілісна наукова система знань може і має розвиватися на основі принципів:

Єдності пізнання і самопізнання, творення й самотворення як домінантного (основоположного) принципу розвитку людини і спільноти та науки про них;

Єдності людини і Природи. Людина живе Природою, яка творить не тільки її фізичне тіло, а й духовний образ, тому детальне й старанне вивчення впливів кожної території, місцевості (довкілля) на людину, групу людей чи

народ має бути покладене в основу самопізнання. Сама будова Землі несе в собі причини єдності й відмінностей людських проявів.

Єдності матеріального і духовного (теорії і практики) в бутті людини (спільноти). Людина являє собою синтез усіх сфер буття. Знання про Природу і людину, як і сама Природа та людина – органічно єдині.

Диференціації та інтеграції знань. У науці, як і в Природі та природі людини, закладені два принципи пізнання: диференціації та інтеграції процесу. Інтегративний характер знань обумовлений цілісною системною природою об'єктів (речей, явищ, процесів) пізнання. Рівень диференціації й інтеграції обумовлений станом свідомості та психолого-біологічних можливостей людини.

І, нарешті, принципу внутрішньої самоорганізації змісту й саморозвитку науки, що відбувається на основі концентрації та інтеграції знань в єдиній системі їх концентрів, які уособлюють специфіку прояву цілого (об'єкта) в основних сферах людського буття.

Безперечно, пізнання законів (закономірностей) та принципів людського буття і науки його пізнання (самопізнання) – висхідний момент в її творенні. І все ж, як підтверджує досвід, у невпинному розвитку науки не менш важливо усвідомити й шляхи та засоби її внутрішньої самоорганізації в досягненні мети. А в її забезпеченні особлива роль належить визначенню та практичному застосуванню підходів і методів у розвитку науки. І це особливо відчутно у розвитку такої науки як українознавство, яка перебуває на початковому етапі свого становлення. Може саме тому тут виникає найбільше складнощів і протиріч. Чому так? Причину, як здається, в свій час добре розгледів відомий фізик-теоретик А. Мигдал, який у своїй популярній праці з цього приводу писав, що головний камінь спотикання тут не в термінології і навіть не в складності понять, а в різній оцінці вірогідності фактів, різному розумінні методів науки і, що саме тому розмову про науку необхідно починати з обговорення наукового методу.

Погоджуючись у своїй основі з таким твердженням, тим не менш хотілося б додати, що всі труднощі тут виникають саме тоді, коли в науці ще не здійснено відповідного методологічного обґрунтування органічної єдності її структурно-функціонального апарату як єдиного цілого, його ієрархічного щеплення на засадах єдиної мети, змісту і напрямків розвою. Саме так закони (закономірності) визначають природо-соціальну обумовленість творення науки самопізнання; принципи вказують на керівні ідеї і правила її творення й розвитку; а підходи й методи визначають шляхи і засоби їх вияву в науці, свідомості та практичній діяльності людей.

Ці висновки стають вагомими у переконанні, що всі складові методологічного інструментарію українознавства, як і науки в цілому, взаємопов'язані між собою і тільки в єдності виступають дієвою силою її творення і розвитку. Підґрунтям їх взаємодії є сам об'єкт науки, мета, завдання та засоби його вивчення. І це зрозуміло тепер не лише фахівцям. У даному сенсі, може гостріше чим в будь-якому аспекті, все ще залишається проблема взаємодії і більш чіткої функціональної визначеності двох категорій «підходу» і «методу». Відо-

мо, що поняття «підхід» і «метод» в їх сутнісно-логічному поєднанні в процесі наукового пізнання і практичної діяльності особливо активно використовувалися в наукових публікаціях в останній чверті XX ст. Згадаємо хоч би президент з системним і комплексним підходами не лише в науці, а й в освіті та вихованні. У цей час терміни «підхід» і «метод» нерідко подавалися й сприймалися як синонімічні поняття.

Та при всій їх близькості в взаємозалежності вони несуть у собі й сутнісну відмінність. Поняття «підхід», на наш погляд, необхідно сприймати в більш широкому розумінні як необхідну передумову ефективного застосування методів і засобів пізнання і практичної дії. На цю їх особливість раніше уже звертали увагу дослідники І. Блауберг і Е. Юдін у своїй публікації «Становлення й сутність системного підходу», де наголошували, що «методологічний підхід можна визначити як принципову методологічну орієнтацію дослідження, як точку зору, з якої розглядається об'єкт дослідження (засіб визначення об'єкта) як поняття або принцип, спрямовуючий загальну стратегію дослідження».

Поняття ж «метод» бачиться більш чітко у своєму функціональному призначенні і в дослідженні об'єкта (цілого), і у вияві його у сферах буття. В енциклопедичних виданнях метод подається як шлях дослідження, теорія, вчення, спосіб досягнення певної мети, вирішення конкретного завдання; поєднання засобів чи операцій теоретичного пізнання і практичного освоєння дійсності. В українознавстві категорія «метод» (методи) сприймаються як засіб (засоби), обґрунтування, побудови і розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу.

До числа визначальних в його самопізнанні необхідно віднести: системний, структурний, функціональний, комплексний підходи; а також методи дослідження: аналізу й синтезу; диференціації й інтеграції; пізнання й самопізнання; періодизації й історичної ретроспекції; творення й самотворення.

Усвідомлення й застосування в науці необхідних методів, як наголошував ще Р. Декарт, позбавляє вчених (та й не тільки їх – *Л. Т.*) від «безрозсудних блукань» і «неясних роздумів»[191].

Як бачимо, проблема визначення і застосування методу (методів) проникнення у глибину явищ речей і подій завжди перебувало в центрі наукового пізнання, і тому з часом стало вибудовуватися у вчення про методи наукового пізнання – методологію.

Відповідно, методологія українознавства – вчення про методи наукового пізнання (самопізнання) українства, закономірності, принципи побудови, способи і форми організації наукового пізнання.

Методологія відіграє важливу роль у пізнанні об'єкта, пошуку істини (як своєрідного вектора в русі людської думки), є визначальним чинником формування свідомості й здатності людей знаходити оптимальні шляхи та за-

[191] Декарт Р. Рассуждение о методе с приложениями... – М.: АН СССР, 1953. – С. 85, 261, 262.

соби своєї діяльності, вказуючи, що, чому, як, у якій послідовності вони мають пізнавати та як діяти.

Проникнення в глибину речей і процесів є основою наукового пізнання. Наука – це діалектична єдність теорії і методу. Метод, за Гегелем, не тільки дає істину в останній інстанції (абсолютну істину), а й творить сам світ, є його абсолютним законом. Тож, щоб відповідати своєму призначенню, наука має бути не тільки системою наукових знань, у яких пізнається світ (об'єкт), а й одночасно – методом його вдосконалення та самовдосконалення суб'єкта. Закономірності розвитку природи, людини, суспільства, причини єдності явищ і процесів не лежать на поверхні, і тому не можуть безпосередньо відтворюватися в людській свідомості. В іншому разі потреби в науці не було б. Тому першим і головним завданням науки є пізнання законів і закономірностей розвитку Природи і суспільства та усвідомлення механізмів їх дії на практиці.

Виходячи з системного розвитку суспільства, особливостей його вияву як цілісності в різних сферах і галузях людського буття, методологія, відповідно, поділяється на загальну і галузеву. При цьому як у природі системних об'єктів, так і в структурі методології, що визначає напрями і характер їх дослідження, існує органічний взаємозв'язок.

Порушення логіки такого зв'язку в структурі знання, методології його організації й розвитку може суттєво вплинути не тільки на характер розвитку науки, а й деформувати сам процес розвитку об'єкта. За таких обставин на певному етапі вплив складників на ціле стає більш відчутним, ніж цілого на його складники, що негативно позначається і на характері розвитку загальної методології. На формування науки самопізнання народу тепер усе відчутніше стали впливати методологічні вектори, які визначаються в окремих сферах і галузях буття, таких, як: матеріально-виробнича сфера, суспільне, державне життя, культура, ідеологія, політика, мораль тощо.

Виправити ситуацію можна тільки за умови повернення розвитку суспільних процесів у русло дії законів природи, узгодженості їх прояву в кожній із сфер людського буття. Зрослі потреби вирішення загальнометодологічних питань науки і науки про людину, зокрема, диктуються насамперед ускладненням самого знання, поглибленням його диференціації і помітним на цьому фоні відставанням процесів інтеграції та синтезу знань, що вимагають спеціальних і цілеспрямованих зусиль. Головними на цьому шляху мають стати такі орієнтири: людина і природа – єдине ціле; природа і довкілля творять не тільки фізичне, а й духовне життя; людина – суспільне явище, і тільки в суспільстві природа виступає основою її людської сутності; тільки в суспільстві її природне буття постає як буття людське, як нероздільність природи і людини, такою ж має бути нероздільність сутності людини як цілого з усіма її формами й особливостями прояву у кожній із сфер буття.

Із цього логічно випливає:

– по-перше, що науки, які вивчають окремо тільки одну природу (природознавство), або тільки одну людину (суспільствознавство) не можуть безмежно членувати, по суті, єдиний об'єкт пізнання;

– по-друге, що на цьому шляху неодмінно має здійснитися теоретичний синтез, спроможний охопити обидва аспекти наукового пізнання – і природний, і суспільний, бо тільки в їх єдності існує реальна можливість пізнати ціле і закони його розвитку;

– по-третє, загальне правило системного підходу справедливе і в пізнанні такого цілісного об'єкта (підсистеми природи), яким є людське суспільство. Всі здійснювані тут членування на рівні сфер буття і, відповідно, галузей знань у своїй перспективі неодмінно мають інтегруватися в цілісному знанні, яке, у випадку з пізнанням (самопізнанням) українського народу, й уособлює українознавство.

Отже, проблема пізнання й самопізнання, закономірностей і механізмів формування світогляду, ментальності й самоідентифікації для українського народу є не тільки важливою теоретичною і методологічною проблемою, а й конкретним практичним завданням. Необхідно дати відповідь на цілком конкретні питання нашого розвою.

2.2. Закономірності розвитку науки самопізнання

Пізнання сенсу людського життя, пошук найбільш відповідних шляхів і засобів його творення завжди були визначальними в діяльності людей. При цьому історичний досвід незмінно підтверджував, що вирішальним тут є рух до першооснов. У його логіці зрозумілим постає і головне завдання науки – пізнання законів і закономірностей, за якими виникає, розвивається і діє досліджуване явище. І саме тому їх пізнання й визначення механізмів дії стало неодмінною умовою цілеспрямованої діяльності й успішного поступу людей по шляху самореалізації. І тут цілком доречною бачиться думка Ф. Енгельса про те, що «Закон – це форма всезагальності».

Люди пізнають закони і закономірності свого буття за допомогою науки. Але й наука, щоб бути на рівні своїх завдань і, зокрема, пізнання законів і закономірностей розвитку, має сама будуватися відповідно до їх вимог. Та вона, як і досліджувані нею об'єкти, охоплює надто широкі й різноманітні групи явищ і процесів, у яких проявляється багато законів розвитку системних об'єктів.

Насправді ні один предмет, ні одне явище, в т.ч. і наука, не є породженням виключно однієї якоїсь системи, або одного якогось закону (бо вони й самі не існують у «чистому вигляді»), а постають як продукт сукупної дії всіх як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. А це, в свою чергу, породжує дилему співвіднесення закону і міри, або точніше, застосування такого підходу, коли аналіз і оцінка явищ, а в науці й творення процесу пізнання, здійснюються на основі багатоманітних законів, які, за Г. Гегелем, і є їх вищою мірою. Відповідно й наука має розвиватися співмірно з вимогами діючих законів. Це й стало підставою для визначення, вивчення й застосування в науці категорії «закономірності».

Осмислення закономірностей розвитку науки взагалі і українознавства зокрема, особливо гостро постає в останній третині XX ст., коли одночас-

но з наростаючою диференціацією наукових досліджень, життя все рішучіше вимагало забезпечення інтеграції та синтезу добутих знань. І тому одним із важливіших завдань, які були обумовлені цим процесом, постає осмислення сутності та методології міждисциплінарних досліджень і виявлення та визначення як універсальних, так і специфічних закономірностей розвитку науки.

В українознавстві цей процес, уже як визначальна тенденція, постає на поч. 90-х рр. XX ст., коли самим життям ставиться завдання формування його як системи наукових інтегративних знань, як синтетичної науки.

Теоретико-методологічні розробки нового напрямку в українознавстві відтепер здійснюються на основі двох груп закономірностей.

Перша – визначає підстави, вказує на сутність, значення та особливості пізнання (самопізнання) об'єкта науки.

Друга – пов'язана з осмисленням тенденцій, формуванням механізмів розкриття змісту та напрямків розвитку самої науки, як чинника пізнання (самопізнання) українського народу.

Структуруючи і даючи визначення закономірностей, необхідно зауважити, що процес їх осмислення, як і розвиток на їх основі самої науки, не можна вважати завершеним.

І все ж, і в наш час є уже достатньо підстав, щоб стверджувати, що в головному вони визначені й стали основою наукових розробок українознавців.

До першої групи закономірностей необхідно віднести:

– універсальний закон природи – системності, цілісності розвитку і взаємодії всіх складників навколишнього світу і, відповідно, будь-якого досліджуваного об'єкта як його підсистеми;

– єдність природного і суспільного середовищ у формуванні і розвитку народотворчої (національної) ідеї, у розумінні історичної місії і долі народу;

– єдність внутрішніх і зовнішніх чинників у формуванні ментальних рис та ідентичності народу;

– творення й засвоєння досвіду та уроків буття народу як засобу формування й вияву його свідомості й життєдайної потуги;

– тяглість соціально-культурних процесів у житті народу і спадкоємності його поколінь;

– єдність формування особистості, етнонаціональних і соціальних спільнот та державотворчих процесів;

– пізнання смислу людського буття на основі єдності знань про світ і самих себе;

– самопізнання є неодмінним чинником самовдосконалення і самореалізації людини, нації, народу;

– успіх вдосконалення людиною будь-чого починається із самовдосконалення;

– людина є продукт (синтез) усіх сфер свого буття: 1) кожна людина, нація, народ у своєму бутті виявляють особливості своєї природи. Пізнання їх не може відбутися у відриві від природних першооснов. Кожному народові, нації, як і кожній людині, крім загального, дано щось своє особливе від Природи. І необхідно все робити, щоб ця даність ніде не переривалася і не

перетинала (не заперечувала) шляхи даності інших людей і народів; 2) кожна людина, кожна нація і народ, як соціальне явище, являє собою те, що й як вони роблять, якими є їхнє виробництво, система організації та управління суспільними процесами; 3) подолання обмежень на шляху розвитку людини, нації, народу можливе лише на основі розширення (зростання) їх свідомості (самосвідомості), удосконалення виробництва, системи організації й управління суспільними процесами на засадах пізнаних законів природи. Свідомість, як і самосвідомість, не можуть формуватися й розвиватися у відриві одна від одної та процесу розвитку людського буття; 4) тільки пізнання й усвідомлення його законів може привести людей до сприйняття єдиного типу мислення й розвитку, урівняти їх можливості й права в самореалізації.

До другої групи закономірностей слід віднести:

– єдність формування і періодизації українознавства й основних етапів розвитку українського народу;

– єдність аналізу і синтезу, диференціації й інтеграції в процесі пізнання і самопізнання народу;

– міждисциплінарний, межовий характер і взаємодію українознавства з науками, які досліджують український народ, його суспільну, етнонаціональну й соціальну діяльність, природу й довкілля;

– субординаційна і методологічна взаємозалежність українознавства і галузевих наук;

– інтегративний, комплексний характер українознавчих знань, які відтворюють цілісний об'єкт;

– єдність розвитку українознавства і процесів націєтворення, побудови держави та суспільної інфраструктури;

– єдність дослідження етнонаціональних, соціокультурних, державотворчих процесів в Україні і загальноцивілізаційних процесів;

– постійне наближення результатів дослідження предмета і об'єкта українознавства;

– оптимізація процесу пізнання (самопізнання) об'єкта науки і вдосконалення її засобів, творення відповідного інструментарію процесу самопізнання;

– забезпечення єдності (збалансованості) двох протилежних тенденцій пізнання (самопізнання) диференціації та інтеграції – рушійної сили становлення й розвитку українознавства як синтетичної науки;

– постійне зростання якісного рівня наукового знання про людину, націю і народ України: не тільки в межах однієї дисципліни або ряду дисциплін (історичних, природничих, суспільних тощо), які творять один комплекс науки, а синтезу доробку всіх наук, які досліджують єдиний об'єкт.

Відповідно це передбачає посилення інтегративної ролі українознавства шляхом:

– поєднання ідей та уявлень різних галузей знання, особливо, коли це пов'язано з набуттям та утвердженням нових знань, виявленням невідомих раніше властивостей, осмисленням закономірностей;

– активне використання концепцій, підходів, методології та понятійно-термінологічного апарату, пізнавальних засобів українознавства галузевими (спеціальними) науками;

– зближення наук, що досліджують різні сфери й галузі вияву об'єкта, які раніше не виходили за межі своїх наукових предметів;

– творення загальної (українознавчої) методології розвитку всіх наук і навчальних дисциплін, які досліджують, вивчають єдиний об'єкт (український народ) і спрямовують свій доробок на нього;

– посилення ролі технологій, які забезпечують взаємодію між українознавством і українознавчими науковими і навчальними дисциплінами (україністикою) в процесі їх розвитку та вироблення єдиної системи управління цими процесами.

Такими вже на нинішньому етапі бачиться сутність законів і закономірностей, які визначають основний зміст і розвиток українознавчої науки.

Напевне, процес їх уточнення й доповнення може і повинен тривати. Але уже тепер слід вести глибокі дослідження і вивчення механізму дії пізнання законів і закономірностей нашого буття, якщо мати на увазі подальшу, більш упевнену і переконливу ходу по шляху самореалізації.

При цьому слід пам'ятати, що вони відтворюють лише те, що є в дійсності. І тільки за таких умов вони вказують, як необхідно мислити і діяти у тій чи іншій сфері буття. Будучи пізнаними, закони виступають основою для визначення принципів і методів пізнання та практичної дії. Тож пізнання законів розвитку – головне, але не єдине завдання науки. Наступним її кроком завжди було визначення механізмів (принципів і методів) застосування пізнаних законів. А все це в своїй єдності та взаємодії й творить таке явище і поняття, як методологія науки.

2.3. Зміст, структура, функції новітнього українознавства

У природі діє універсальний Закон, за яким тільки й може відбуватися розвиток будь-чого: організму, особистості, спільноти, предмета, явища, процесу тощо. Дослідження його механізму незаперечно підтверджує, що розвиток відбувається лише за умови, коли мета, зміст, форма (структура) процесу взаємодіють як сутнісні його компоненти, тобто творять у ній (сутності) єдине ціле.

У науці, як і в природі та житті людей, які вона досліджує, ціле не може бути пізнане й відповідно вивчене без з'ясування змісту й структури його зовнішнього вияву, сенсу і характеру взаємодії складників.

Логічно, що й в енциклопедичних виданнях у найбільш загальному плані поняття «зміст» трактується як взаємодія істотних елементів і процесів, притаманних даному явищу чи предмету.

Тому при визначенні змісту українознавства маємо передусім з'ясувати його структуру (склад сутнісних компонентів) і неодмінно дослідити характер їх взаємодії в єдиному процесі творення і розвитку сутності науки. Хоч

сама взаємодія – то вже сфера вияву іншої категорії науки – її функцій і визначається як виконання, здійснення, діяльність, як зовнішній вияву явища, складника, суб'єкта дії в певній системі відносин. В соціологічному аспекті «функція» розкривається і як роль, яку виконує суб'єкт соціальної дії, або процес по відношенню до цілого, тобто трактується як призначення або роль (функція – сім'ї, роду, племені, етносу, народу, нації, громадянського суспільства, держави, науки, освіти, культури тощо). Узагальнюючи, скажемо, що всяка осмислена соціальна дія не може стати доцільною і відповідно пізнаною за межами заданої функції.

Погоджуючись із визначеннями, що їх дали попередники категоріям «зміст», «структура» і «функція», додамо до них лише один, але важливий компонент. На нашу думку, поняття «зміст» неодмінно має включати й саму ідею предмета, явища, процесу, що уособлює не тільки сенс, а й обумовлює структуру, характер взаємодії їх складників.

Йдучи за логікою такої думки, ми неодмінно прийдемо до висновку, що, як і сутність, зміст будь-якого суспільного явища не може бути з'ясованим без усвідомлення його ідеї – визначального чинника структурно-організаційної й функціональної мотивації. Ця думка тепер усе настійніше відтворюється у вивченні процесів та явищ суспільного життя. Вона такою ж мірою справедлива й відносно науки, що досліджує ці процеси та явища.

Логічним постає й висновок, що глибоке усвідомлення змісту, а відтак, і теоретико-методологічних підвалин та практики сучасного українознавства, неможливе без належної уваги до самої ідеї структурування наукового знання, мотивації його творення та розвитку.

Детальний розгляд питання ролі ідеї (у даному випадку – української національної) у визначенні змісту українознавства буде розглянуто у наступному розділі. Тут же пошлемося лише на принципово важливе узагальнення: будь-яке суспільне явище (наука в тому числі) не може бути з'ясоване й адекватно пізнане без усвідомлення ідеї його творення та розвитку.

Ідея, як внутрішня сутність явища, процесу, дії тощо й уособлює їх внутрішню сутність і зовнішній вияв у т.ч. структурний і функціональний.

Зауважимо, що системний, структурний, функціональний, генетичний, історичний підходи в з'ясуванні природи, характеру, змісту науки як цілого об'єктивно притаманні кожній її галузі і тепер мають стати неодмінним чинником наукового самопізнання, дослідження та вивчення законів його розвитку.

І хоч на деякі з названих підходів вказували ще науковці минулого, реально ж суспільний тип наукового мислення починає змінюватися тільки в період з другої половини XX – поч. XXI ст. Це стало можливим завдяки більш системному розвитку свідомості, впливам на неї новітніх досягнень природничих і суспільних наук. Саме з цього часу наука починає все відчутніше рухатися від дослідження переважно предметного складу речей, «членування» дійсності, окремих суспільних явищ, їх особливостей тощо до вивчення процесів і тенденцій розвитку, функціонування цілісних систем. Лише від цього часу пізнання починає помітно просуватися тим шляхом, на який вказували

ще Р. Декарт і Г. Лейбніц, а саме – дотримуватися певного порядку сходження «від речей більш простих і легких до речей більш складних і важких», намагаючись «віднайти» таке просування і в порядку мислення з тим, щоб «сама природа стала нашим провідником і поручителем». Результатом такого руху (аналізу) окремих явищ, предметів, на думку Г. Лейбніца – мав би стати «каталог простих і зрозумілих думок», який зміг би вибудуватися в підручник, до якого увійшло б «все необхідне і найпоширеніше».

Чи вдалося науці у своєму поступі за час, що минув, створити такий каталог думок, а тим більше підручник (в найширшому розумінні), які сприяли б виробленню цілісного бачення і синтетичного мислення у людей? Можна сказати, що лише до певної міри. Бо поступ був надто повільним. Якщо початки наукового пізнання системного характеру світу можна віднести до XVI ст., а теоретичного осмислення цілісності людського буття до середини XIX ст., то про формування системного синтетичного знання в спільнотах можна говорити хіба що починаючи з II пол. XX ст. Пригадаймо хоч би той факт, що сама думка про цілісний системний характер науки вперше була висловлена М. Планком на початку XX ст., а свого поширення в межах колишнього Радянського Союзу вона набула тільки в середині 60-х рр. XX ст. А в такій специфічній галузі пізнання й самопізнання як українознавство – лише з кінця XX ст. Такою була логіка історичного поступу науки. Системні знання, як основа самостійного й розвинутого мислення, виникають лише тоді, коли пізнані найбільш загальні закони розвитку природи і суспільства, розкриті закономірності їх прояву на більш простому і доступному «родовому» та «видовому» рівнях.

В українознавстві ж цей процес, як уже підкреслювалось, суттєво затримався. Намагання його прискорити помітно посилюються лише наприкінці XX ст.

Тільки на початку 90-х років розробляється наукова концепція українознавства як цілісної системи знань, як науки і навчальної дисципліни, творяться освітні програми, перший підручник та посібники з українознавства.

Саме на цей час характер українського життя, його потреби починають диктувати нові підходи й нові виміри, а теоретико-методологічні знання в галузі самопізнання й самотворення досягають такого рівня розвитку, коли стають спроможними охоплювати, аналізувати й синтезувати в єдності всю полісистемну сферу українознавства і відтворювати більш-менш цілісний образ народу.

То ж, коли тепер ми ведемо мову про структуру наукового самопізнання, то маємо на увазі не тільки ідеальне бачення розвитку, а, головним чином, його конкретно-історичний зріз, що відображає, з одного боку, рівень готовності суб'єкта до творення таких знань, а з іншого – спільноти до їх сприйняття.

Проте в обох випадках (в ідеальному і в конкретно-історичному) у структуруванні знань є те спільне, що визначає і напрям, і зміст, і характер процесу. Вони не є самодостатніми, довільними, а неодмінно похідними.

Принцип структурування змісту науки самопізнання і в ідеалі, і в конкретно-історичному зрізі визначаються єдиним законом – цілісності, системності розвитку світу, й людського буття, зокрема. І саме тому висхідним методологічним орієнтиром у розвитку науки самопізнання мають стати вимоги принципу єдності структури людського буття і структурування знань про нього з неодмінним підпорядкуванням такого структурування єдиній меті – пізнання (самопізнання) цілого.

Підставу для такого висновку знаходимо в усьому попередньому розвитку природничих і суспільних наук, які тепер і на науковому рівні довели те, про що люди раніше лише здогадувалися, а саме: що їхнє буття є не чим іншим, як цілісною системою не тільки в просторі, а й у часі; що навколишній світ як матеріальний, так і духовний не ізольовані одне від одного предмети, явища та процеси, а їх сукупності, системні, цілісні утворення.

На цій основі й відбуваються серйозні зрушення як в організації, так і в змісті науки. Змінюється сам характер не тільки бачення світу, а й місця та ролі в ньому людини, людського буття і досліджуваних об'єкта та предмета науки самопізнання.

У центрі наукового самопізнання все виразніше постають не окремі складники: сфери, явища, процеси людського буття, а великі і малі його системи, їх взаємовпливи та взаємодія у всіх аспектах системного прояву. І з цього часу уже не тільки окремі дослідники, а й людські спільноти: нації, народи, людство в цілому починають все глибше усвідомлювати свій взаємозв'язок і взаємовпливи в процесі розвитку, що відповідь на вічне питання про сенс людського буття необхідно шукати не десь, у ще невідомих світах, а у власній природо-соціальній сутності, в її фізично-біологічному, психологічному, етнічному, економічному, політичному, духовному вимірах, в історичному досвіді поколінь.

І що питання про характер та межі людського буття – це питання не тільки і не стільки індивіда, окремої особистості і навіть не покоління й держави, якими б досконалими вони себе не вважали, а питання буття нації, народу, життя розумного на Землі, те, яким шляхом і на яких засадах у подальшому буде здійснюватися їх розвиток.

Тільки за такого підходу відбувається своєрідне «подовження» кінцевості суб'єкта буття в тому розумінні, що природна загибель окремих індивідів, речей, явищ не призводить до знищення їх виду та роду. Саме видове буття тепер набуває вигляду «подовженого» за межі буття індивідуального».

Тільки в цьому випадку індивідуальне людське життя може набути того омріяного безсмертя (принаймні в межах буття нації, народу, життя розумного на Землі), але не інакше, як у справах, здобутках, духовності спільноти. Дорогою ж до нього можуть стати прості, зрозумілі й доступні кожному сходинки, по яких людину веде сама Природа: від сім'ї – до роду, до племені, етносу, нації, народу та вселюдства. І пам'ять про неї (людину), а отже, і її присутність у справах і здобутках, духовності спільноти будуть тим відчутнішими і тривалішими, чим значимішими і вагомішими будуть діяння на благо

спільноти. Такою бачиться логіка природного буття людини. Такою має бути і логіка науки самопізнання.

І цілком природно, що при визначенні змісту українознавства так важливо з'ясувати зміст і структуру основних сфер буття людини і спільноти те, наскільки їх чинники в своїй мотивації, організації та дії єдині в творенні та розвитку особи, нації, народу, життя розумного на кожному етапі відповідно до їх природо-історичного покликання.

Це необхідно зробити й тому, що саме в них (сферах життєдіяльності) найбільш чітко й зримо проявляється людська сутність і не тільки в певному спектрі буття, а неодмінно в єдності всіх його сегментів. Бо хоч людина всякий раз діє відповідно до специфіки того чи іншого сегмента, але вона завжди несе в собі цілісну мотивацію буття. І на її дії в будь-якій сфері суспільної організації, державотворення, економіки, політики, соціальних відносин, культури, права, моралі тощо завжди накладаються мотивація та трансформації в усіх інших сегментах. І тільки разом вони здатні відтворити всю повноту людського єства.

У такому спектрі думок цілком логічною постає і концепція українознавства, розроблена ще в 90-х рр. XX ст. науковцями НДІУ при Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка.

У ній на більш цілісному системному рівні розвиваються думки попередників кінця XIX – поч. XX ст. про основні концентри знань, на засадах яких мало творитися українознавство і як цілісна наука, і як методологія освіти та виховання, і як окрема синтетична навчальна дисципліна. То ж концентри знань у концепції Інституту не були абстракцією, як це декому здавалося. Вони на рівні свідомості відтворювали й відтворюють реальне людське буття. Бо тільки в таких його сферах як природа, етнонаціональні, соціальні відносини, суспільне, державне життя, економіка, культура тощо проявляється людська сутність. Відповідно й пізнання (самопізнання) людини, спільноти має відбуватися за тим же принципом. Але особливістю прояву людської сутності є те, що хоч і відбувається цей процес у певній сфері: в економіці, політиці, громадянському житті, культурі тощо, але неодмінно з людиною, спільнотою як цілісностями, які завжди несуть у собі знання і мотивації інших концентрів, і тільки в їх єдності й творять людське буття, стають критеріями його відповідності. І саме з цих позицій можна пояснити виникнення таких складних явищ духовності, що акумулюють у собі не вузький, специфічний спектр знань та дії, а набувають все більш комплексного, інтегративного характеру. Завдяки цьому ми можемо більш чітко уявити, що стоїть за такими поняттями, як: «національна ідея», «етнопсихологія», «етнокультура», «економічна, політична культура», «гуманітарна політика», «соціальна політика», «громадянське суспільство» тощо.

У методологічному сенсі для нас виключно важливо завжди ставити перед собою запитання, а як всі ті знання, що інтегруються навколо того чи іншого стрижня в концентрі, сприяють не тільки усвідомленню досвіду специфічної дії, а й неодмінно тому, яке місце належить цьому специфічному зна-

нню і досвіду специфічної дії в цілісній системі знань про людину, спільноту, в єдиному процесі їх самотворення.

Це тим важливіше, оскільки посилення цих процесів тепер уже не тільки на рівні спільноти, а й вселюдства стає все відчутнішим.

І не дивно, що головною проблемою розвитку українознавства на нинішньому етапі постає вироблення в спільноті потреби інтеграції знань, що формувалися і формуються на рівні концентрів і в яких відтворюється досвід основних сфер життєдіяльності людини й спільноти.

Та саме на цьому шляху виникає найбільше непорозумінь і суперечностей і не лише в науковій, а й політичній та управлінській сферах.

Серед науковців, а за ними й політиків та управлінців є немало таких, хто й сьогодні вважає, що українознавства, як цілісної системи знань, як окремої науки немає і не може бути, бо це «загрожувало» б (?) існуванню десятків наукових напрямків...»

При цьому автори таких і подібних тверджень неначе й не помічають, що всі ці напрямки і школи виникли й існують не десь там самі по собі, а як наслідок предметного (компонентного) пізнання цілого – українського народу.

У науці, як і в реальному житті, найбільш складним виявляється перехід на новий, більш високий системний рівень мислення. Та без його здійснення не можна зрозуміти, що пізнання цілого не буде відповідним доти, доки воно відбувається на методологічних засадах лише якогось одного чи кількох його складників. Бо ціле завжди потребує й цілісної методології пізнання та дії.

Те, наскільки старі підходи можуть виявитися невідповідними новим потребам, новому рівню свідомості, мислення й стати деструктивними на практиці засвідчило й обговорення проекту «Державної цільової програми «Українознавство» в Міністерстві освіти і науки України, яке відбулося наприкінці 2003 р.

Як не прикро й дивно, але проти прийняття такої програми виступили ті, хто, як здавалося, мав би в першу чергу її відстоювати. Це представники трьох академічних інститутів: народознавства, мистецтвознавства, фольклористики та етнології й Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

Найбільш рельєфно і без будь-яких сумнівів мотиви заперечення були викладені у відгуках представників інститутів народознавства й мистецтвознавства, фольклористики та етнології.

«...Зовсім незрозумілий акцент, – стверджувалося у відгуку першого з них, – що українознавство виступає як наука».(?) Форма і зміст цього відгуку засвідчили, що тут відстоюється фактично та ж лінія і дія, яка була запропонована в газетних публікаціях ще в середині 90-х рр., коли термін українознавство брався в лапки, а саме його існування в якомусь (крім компонентного) синтетичному цілісному вигляді взагалі заперечувалося.

І хоч від того часу було вже чимало зроблено (принаймні в НДІУ МОН України) для дослідження сенсу, характеру та механізму взаємодії українознавства і галузевих наук та навчальних дисциплін, однак, судячи з усього, цей доробок (концепції, програми, наукові статті тощо) залишився поза увагою авторів відгуків. Бо й наприкінці 2003 р. у них відстоюється все та ж сумнів-

на неконструктивна позиція: «В Державній цільовій програмі «Українознавство» ...пропонують підміну (?) цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напрямків академічної науки на інтегративну універсальну дисципліну «українознавство». І хоч не зрозуміло де, коли і хто робив такі пропозиції, та те уже не має принципового значення. Принциповим в даному випадку є те, що у відгуку безпідставно заперечується єдність, цілісність науки, реальний зв'язок її сутнісних компонентів. Головну небезпеку для науки й освіти тут і сьогодні бачать в об'єктивній тенденції до інтеграції наукових знань.

У контексті сказаного немає якоїсь надпотреби обгрунтовувати всю безпідставність подібних (відомчих) побоювань. Вони дезавуюються самою функцією науки, для якої завжди головним було не просте накопичення та поширення знань, а їх систематизація, системне, синтетичне осмислення, пізнання законів та закономірностей розвитку природи, людини й суспільства.

Термін же «інтеграція», вжитий стосовно українознавства, несе в собі значно ємніше навантаження і аж ніяк не може бути зведеним до механічного поєднання знань з певних концентрів людського буття. Інтеграція знань в українознавстві відбувається на рівні синтезу.

Саме синтез знань дає змогу творити їх нову якість, яка відтепер стає вирішальним чинником не лише розвитку цілісного українознавства, а й розвитку знань у кожному з його концентрів.

Виступаючи методологічним терміном процесу самопізнання й самотворення українства, українознавство має своє коло знань у вигляді його концентрів, які, розростаючись, все відчутніше й помітніше перекривають один одного і творять те цілісне коло науки, яке на рівні свідомості й має розкрити сенс нашого буття в т.ч. етнонаціонального. Для наочності концентри знань можна уподобити концентричним колам, що утворюються на воді, коли на неї кидати якісь предмети. Розходячись, такі кола в перспективі будуть все більше перекривати одне одного і в кінці-кінців зіллються в єдине ціле. Подібним чином твориться й єдине коло науки самопізнання.

Але уявлення про зміст українознавства, як цілісної наукової системи, буде неповним, якщо ми обмежимося тільки зовнішнім аспектом його прояву. Він має і своє внутрішнє спрямування.

Перехід до більш оптимального (цілісного) знання і мислення може відбутися лише на засадах постійного самовдосконалення засобів науки. І в цьому випадку особливо актуальною бачиться думка І. Канта про те, що перш ніж пізнавати об'єкт, необхідно дослідити засоби пізнання, власну спроможність дати реальну картину об'єкта, пізнати його таким, яким він є.

Українознавство, як і будь-яка соціальна система, має свій керуючий центр і засоби (інструментарій) саморозвитку.

Таким центром, що забезпечує його розвиток, виступають джерельні, історіографічні та теоретико-методологічні засади, історичний досвід та уроки самотворення й саморозвитку.

Саме цей центр (складник змісту) і дає можливість українознавству зосереджуватися не лише на самому корисному й достовірному, а й насампе-

ред на універсальному і найбільш відповідному як для розвитку цілого, так і всіх його складників.

Відповідно до ідей, що формуються в цьому концентрі, українознавство утверджується й розвивається як інтегративна, синтетична наука, метою якої є не лише забезпечення оптимального пізнання цілого, а й створення наукової бази для взаємодії усіх її складників (доробку спеціальних наукових дисциплін).

Саме завдяки чітким орієнтирам і методологічним векторам дії, виробленим у цьому складнику змісту (керівному центрі науки) стає зрозумілим, що українознавство не заміняє й не витісняє спеціальні дисципліни, а доповнює їх у тому, чого вони самі поодинці створити не можуть, а саме – визначити принципи і методи творення та функціонування більш складної системи, що виникає і діє внаслідок інтеграції та синтезу знань спеціальних наук.

2.4. Системний підхід як неодмінна умова наукового самопізнання українського народу

Системне пізнання як оптимальне й розвинуте виникає тоді, коли пізнані основні закони розвитку природи і суспільства, розкриті закономірності пізнання «видів» і «родів» взаємодіючих явищ і процесів. Тому кожну окрему науку, наукову діяльність необхідно розглядати як певну систему, що має взаємопов'язані елементи, підсистеми, компоненти, визначені функції, цілі, структуру.

Слово «система» грецького походження, що означає з'єднання, утворення, або «ціле, складене з частин». Цей термін, по-перше, розкриває визначальну (основоположну) властивість світу, в якому живуть люди, і переконує, що навколишній світ (матеріальний і духовний) являє собою не ізольовані одне від одного явища і процеси, а сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих складових на всіх етапах і рівнях їх розвитку як системних, цілісних утворень. По-друге, системність є основоположним принципом наукового пізнання і соціальної практики, сутність якого виявляється у застосуванні системного (комплексного) підходу в дослідженні складних об'єктів (систем) і орієнтує дослідження на розкриття їх цілісності та виявлення всіх типів зв'язків у ньому, зведення їх у єдину систему знань.

Основними ознаками системи є: а) наявність елементів, які її складають; б) наявність підсистем як результат взаємодії елементів; в) наявність компонентів як результат взаємодії підсистем; г) наявність зв'язків між підсистемами та компонентами; ґ) наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегрований результат; д) зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

Розуміння системи в онтологічному сенсі, усвідомлення її як цілісних і одночасно структурованих об'єктів реального світу проходить від античних філософів і вчених, філософію Нового часу (Рене Декарт, Б. Спіноза), французьких матеріалістів і природознавства XIX століття як наслідок просторово-механістичного бачення світу.

Принципи системності знання розроблялися ще в старогрецькій філософії і науці. Евклід побудував свою геометрію як систему, і саме такий виклад їй додав Платон. Проте, стосовно знання, термін «система» античною філософією і наукою не використовувався. Серйозна розробка проблеми системності знання з осмисленням поняття «система» починається лише з XVIII ст., зокрема в німецькій класичній філософії. Як зауважував Й. Ламберт, «будь-яка наука, як і її частина, постає як система, оскільки система є сукупністю ідей і принципів, котрі можна трактувати як ціле. В системі повинна бути субординація і координація»[192].

Новий етап в інтерпретації системності наукових знань пов'язаний з іменем І. Канта (1724–1804), заслуга якого полягає в перетворенні проблеми системного характеру науково-теоретичних знань у методологічну, розробці процедур і засобів системного конструювання знання. Цю лінію ще більше проводить Й. Фіхте (1762–1814), вихідна теза якого – наукове знання є системним цілим. Г. Гегель (1770–1831) запропонував історичне трактування системи відповідно до принципу сходження від абстрактного до конкретного[193]. Значний прогрес в розробці конкретно-наукових методів опису систем різної природи і різного ступеня складності в науці було досягнуто в другій половині XIX – на початку XX ст. (теорія Ч. Дарвіна, статистична фізика, аналіз психологічних цінностей – гештальтів, структурна лінгвістика) тощо[194].

Науковці виділяють дві передумови формування методології системного підходу. «Перший етап формування передумов системного підходу – етап, на якому формулювалися і наповнювалися конкретним змістом нові принципи підходу до об'єктів наукового пізнання, який завершився створенням статистичних методів. І наступний, спроби вже у XX ст. побудувати спеціальні наукові концепції, які базуються на цих принципах»[195].

Розвиткові теорії систем значною мірою сприяли Л. Берталанфі, К. Боулдінг, Дж. Форестер, С. Бір, Н. Вінер.

За останні півстоліття, після того як біолог Людвіг фон Берталанфі та економіст Кеннет Боулдінг дали систематичне викладення принципів загального дослідження систем, за кордоном і в колишньому СРСР з'явилося ряд досліджень, присвячені як проблемам системної методології, так і дослідженням в самих різних галузях знання з використанням системного підходу.

У колишньому Радянському Союзі навколо системного підходу йшла ідеологічна боротьба. Праці, в яких розглядалися загальні теорії систем, підозрювалися в світоглядно-методологічній монополії діалектичного матеріалізму. Західні філософи намагалися довести, що діалектико-матеріалістич-

---

192 Кустовська О. В. Основи системного підходу. Методологічні засади системного підходу та системного аналізу // Методологія системного підходу та наукових досліджень. Курс лекцій. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 16.

193 Там само.

194 Садовский В. Основания общей теории систем. – М.: Наука, 1974. – С. 9.

195 Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М.: Знание, 1969. – С. 10.

ний метод, який в СРСР вважався загальним методом пізнання та соціальної практики, є лише синонімом системного підходу. Представники марксистсько-ленінської науки не погоджувалися з цим, зауважуючи, що за таким твердженням криється класова позиція і воно є новою спробою зробити замах на одне із основних положень вчення про диктатуру пролетаріату. Аналізуючи і оцінюючи сам системний підхід, марксисти-ленінці не заперечували його, а вважали, що діалектика і системний підхід перебувають у відносинах субординації, оскільки вони представляють різні рівні методології: системний підхід виступає лише як конкретизація принципів діалектики. Але з часом цей спір було вирішено на користь системного підходу, хоча і не до кінця[196].

У сучасній науковій літературі є значна кількість праць щодо проблем системного підходу і системного аналізу. І тут зауважимо, що не слід плутати системний підхід та загальну теорію систем як дослідницький напрям пізнання складних об'єктів (систем) із системним аналізом, як прагматичним, прикладним застосуванням ідей та методів системного підходу для розв'язання практичних проблем, тобто із сукупністю певних способів та прийомів, які використовуються для вирішення конкретних завдань в соціальній сфері, їх співвідношення має важливе методологічне значення[197].

Нині системний підхід використовується майже в усіх галузях наукового знання та людської діяльності як загальний та найбільш ефективний метод вирішення складних проблем.

Еволюцію системного підходу як загальної методології дослідження можна простежити в працях українських і російських вчених, зокрема В. Афанасьєва, А. Берга, І. Блауберга, О. Богданова, С. Валуєва, В. Волкової, В. Садовського, В. Тюхтіна, А. Уємова, Ю. Черняка, Ю. Урманцева, Е. Юдіна та ін.[198]

При системному підході будь-яка система (об'єкт) розглядається як сукупність взаємопозв'язаних елементів (компонентів), що має вихід (ціль), вхід (ресурси), зв'язок із зовнішнім середовищем, зворотний зв'язок. Системний підхід є формою накладення теорії пізнання і діалектики з дослідженням процесів, що відбуваються в природі, суспільстві, мисленні. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальнішої системи.

Основну ідею системного підходу ще в Нові часи сформував Блез Паскаль, який зауважував, що пізнати частини без пізнання цілого не можна так

---

196 Плішкін В. М. Системний підхід як загальний метод дослідження та управління // Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю. Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – С. 128.

197 Там само. – С. 129.

198 Немченко А. Б., Ніраз І. В. Методологія системного підходу в управлінні організацією // Наукові записки Кіровоградського національного технічного університету. – Вип. 10. – Ч. 1. – Кіровоград: КНТУ, 2010. – С. 276.

само як і пізнати ціле без знання його частин неможливо. А також не тільки частини входять в ціле, але й ціле існує в кожній частині[199].

Системний підхід включає також обов'язковість вивчення і практичного використання наступних восьми його аспектів:

системно-елементного або системно-комплексного, який полягає у виявленні елементів-складових даної системи. У всіх соціальних системах можна виявити речові компоненти (засоби виробництва і предмети споживання), процеси (економічні, соціальні, політичні, духовні і т. д.) і ідеї, науково-усвідомлені інтереси людей і їх спільнот;

– системно-структурного, який полягає у з'ясуванні внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи і що дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи;

– системно-функціонального, який потребує виявлення функцій, для виконання яких створені та існують відповідні системи;

– системно-цільового, який означає необхідність наукового визначення цілей і підцілей системи, їх взаємних зв'язків між собою;

– системно-ресурсного, який полягає в ретельному виявленні ресурсів, потрібних для функціонування системи, для вирішення системою тієї або іншої проблеми;

– системно-інтеграційного, який полягає у визначенні сукупності якісних властивостей системи, що забезпечують її цілісність і особливість;

системно-комунікаційного, який означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто її зв'язків з навколишнім середовищем;

– системно-історичного, який дозволяє з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку[200].

Забезпечити системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта допомагає застосування принципів цілісності, всебічності, примату цілого над його складовими, субординації (ієрархічності), структуризації, самоорганізації та взаємозв'язку із зовнішнім середовищем[201].

У процесі системного дослідження об'єкт розглядають як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює якісно нові цілісні властивості цієї множини, які, однак, не зводяться до механічного їх поєднання. Основну увагу тут зосереджують на виявленні різноманітних зв'язків і відношень, що мають місце як усередині об'єкта, що досліджується, так і в його взаємодії із зовнішнім середовищем. Властивості об'єкта як цілісної системи визначають-

---

199 Плішкін В. М. Системний підхід як загальний метод дослідження та управління // Теорія управління органами внутрішніх справ: Підручник / За ред. канд. юрид. наук Ю. Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – С. 127.

200 Корбутяк В. І. Методологія системного підходу та наукових досліджень: навч. посіб. – Рівне: НУВГП, 2010. – С. 27.

201 Стеченко Д. М., Чмир О. С. Методологія наукових досліджень: Підручник. – К.: Знання, 2005. – С. 160.

ся не тільки і не стільки сумарними властивостями його окремих елементів чи підсистем, скільки специфікою його структури, особливими системотворчими, інтегративними зв'язками об'єкта, що досліджується.

Ідея цілісності, системності є основоположним і універсальним правилом для розвитку науки як системного знання і має важливе наукове значення, бо дає ключ, за допомогою якого тільки й можна пізнати всю повноту й багатство дійсності.

За концепцією ННДІУВІ українознавство постає як цілісна система самопізнання, навчання й виховання. Універсальна цілісність знань про «Україну» й «українство» розкривається й осягається в процесі взаємодії концентрів знань: Україна – етнос; – природа, екологія; – мова; – нація; – держава; – культура (матеріальна і духовна); – ментальність, доля; – історична місія; Україна в міжнародних відносинах тощо. Кожен із цих концентрів знань є підсистемою, а всі разом на рівні синтезу формують цілісну систему знань про Україну й український народ. Неможливо лише емпіричним науково-дослідницьким шляхом пізнати сутність жодної з складових (концентрів) України і світового українства та розв'язати проблеми буття і розвитку етносу, природи і мови, нації, держави, культури, міжнародної перспективи українства, беручи лише їхню автономну екзастенційність, – бо ніщо із того не існує саме по собі у всьому часопросторовому вимірі.

Час, простір, рух і якісні зміни в процесі всебічних взаємозалежностей – це категорії і буття, і кожного із концентрів, тому і методологія українознавства має базуватися на єдності трансцендентної і метафізичної зумовленості сутностей, їх історичної природи та причинно-наслідкових модифікацій[202].

Принцип системності в українознавчих дослідженнях постає визначальним, оскільки об'єкт українознавчих студій – феномен України й українства, закономірності, досвід, уроки його етно-, націє-, державотворення, матеріальне й духовне життя спільноти – передбачає їх системний аналіз.

Цей принцип спонукає дослідника вивчати здобутки інтелектуальної думки українознавців, головні віхи становлення українознавства з позицій єдності всіх компонентів цілого (історичного, філологічного, етнологічного, правничого, економічного тощо). В єдності вони творять цілісну систему знань, синтетичну науку про Україну й український народ. Тільки на основі цього принципу можна зрозуміти зміст завдань окремих галузей наук, що досліджують різні сфери буття українців. Органічна цілісність та єдність різних компонентів – якісна ознака системи наукових поглядів учених.

Принцип системності обумовлює застосування комплексного підходу у вирішенні практичних завдань, у т. ч. і в дослідженні об'єкта загалом та окремих його елементів, включаючи внутрішні зв'язки. Комплексний підхід враховує також можливі напрями та наслідки реалізації програми (проекту) як цілого тощо.

---

[202] Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання. – К.: НДІУ, 2008. – С. 33.

Принцип системності і в житті, і в науці діє відповідним чином тоді, коли є напрацювання в окремих галузях науки: природознавстві, етнографії, фольклористиці, народознавстві, мовознавстві, історії, географії тощо. Становлення українознавства як системи наукових інтегративних знань активно починає здійснюватися в другій половині XIX – на початку XX ст. Саме в цей час видання НТШ, публікації документів і матеріалів губернських архівних комісій стали не тільки вагомим чинником активізації досліджень у різних галузях україністики, а й початком розгортання комплексного пізнання й самопізнання українського народу та його країни як цілого.

Наукова діяльність Д. Багалія, М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, О. Потебні, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших українських учених є прикладом системно-цілісного підходу до українського буття, що потребує єдності аналізу й синтезу.

Зокрема, І. Франко застосовував системний підхід до об'єкта пізнання, що логічно випливало з його бачення науки як комплексу знань про людину і суспільство у взаємодії всіх систем і підсистем. Незмінним прагненням І. Франка залишалось вироблення «ясного і твердого наукового методу», який зміг би дати якомога повніше уявлення про досліджуване явище. Вчений зауважував: «Метода, ... котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх розвої, так сказати, розширенню, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміни, єсть найвищою задачею науки і дає найцікавіші здобутки...»[203]. На його думку, «Предмет науки» – це «...маси людей, рух цих мас, спосіб життя»[204], наголошуючи при цьому, що справжня наука має виконувати дві умови: вчити пізнавати закони природи і «...вчити користати з тих законів, уживати їх в боротьбі з тією ж природою»[205].

Дослідник усвідомлював, що такі явища, як мистецтво, культура, література, треба досліджувати як цілісну систему, і намагався звести до системи все те, що нагромаджувалось окремими науками. У І. Франка наука і поезія органічно поєднані. Прикладом цього може служити трактат «Із секретів поетичної творчості», у якому вчений прагне комплексно, на основі надбань суміжних наук – історичних, літературних, філософських, естетичних, психологічних – підійти до осягнення складної проблеми психології творчості. Праць такого рівня концептуальності та комплексного охоплення матеріалу й досі бракує сучасній науці[206]

Праця М. Грушевського «Історія України-Руси» побудована на принципі системності, безперервності, наступності і самобутності українського

---

[203] Франко І. Статистика яко метода і яко наука // Франко І. Зібрання творів: у 50 тт. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 250.

[204] Там само. – С. 253.

[205] Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Франко І. Зібрання творів: у 50 тт. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 45. – С. 32.

[206] Франко І. Із секретів поетичної творчості // Фраанко І. Зібрання творів: у 50 тт. – К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–119.

історичного процесу, за проблемно-хронологічним та тематичним викладом матеріалу і складає синтезовану цілісність п'яти основних циклів історії.

Важливим є твердження вченого про цілісність історичного процесу, який осмислюється тільки в єдності економічних, політичних та соціокультурних відносин. Вчений переконливо підтвердив думку про те, що формування української науки й українознавства починається з того часу, коли дослідники переходять від висвітлення локальних етнокультурних сюжетів, опису окремих історичних подій, сфер діяльності, регіонів, діячів до широкого відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу загалом. Д. Багалій зазначав, що «Історія України-Руси» стала синтезом усього історичного процесу українського життя від найдавніших часів до початку XVII ст., побудована за оригінальною схемою, що відповідала вимогам європейської методології й не лише підводила підсумки всієї попередньої української історіографії, а й визначала перспективи та принципи розвитку.

Системний підхід характерний і для інших праць М. Грушевського, зокрема для багатотомної «Історії української літератури». Її зміст значно ширший за чисто філологічне трактування літератури, оскільки розглядається в контексті всієї культури й охоплює духовні форми життя українського суспільства, діяльності його творчих сил, спрямованої на створення інтелектуальних та естетичних цінностей народу. Він доводить, що історія української літератури – не просто сума творів чи явищ, художніх епох, а художня система, що має свої етапи розвитку, зовнішні риси, і головне – власну генетичну основу й структуру, яка постійно оновлюється, еволюціонує, має свою сутність, що навіть під впливом світової літератури не тільки не змінює національної виразності, а й робить її більш яскравою. М. Грушевський став творцем системного літературознавства, яке передбачає текстологічний, лінгвістичний, соціологічний, історико-порівняльний, культурологічний, етико-філософський, психологічний, біографічний та естетичний аналізи тощо.

Говорячи про методологічний інструментарій наукового пізнання, видатний етнограф і антрополог Ф. Вовк наголошував, що вже на першому етапі, на якому пізнаються конкретні факти і нагромаджується матеріал, виникає необхідність у їх системній і науковій обробці. Новизною його роздумів стало врахування комплексу відомостей про кожний народ з його анатомічними, фізіологічними, етнічними відмінностями, виокремленням особливостей розвитку культури та побуту.

Під час другої та третьої хвиль української еміграції (1920–1990 роки), українські вчені, опинившись в еміграції, в своїй науковій діяльності теж широко застосовували системний підхід, намагались охопити всі сфери українського буття, проникнути не тільки в минувшину, а й осмислити тогочасні явища, спрогнозувати перспективи національного розвитку. Підтвердженням цього є доробок О. Бочковського «Вступ до націології»; Н. Григоріїва «Основи націознання», «Українська національна вдача», «Наша позиція самостійна»; Д. Дорошенка «Історія України: 1917–1923 рр.» в 2-х тт., «Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право»; Д. Донцова «Націоналізм», «Дух нашої давнини»; І. Мірчука «Світогляд

українського народу»; В. Яніва «Нариси до історії української етнопсихології»; О. Кульчицького «Світовідчування українця»; Ю. Липи «Призначення України»; Є. Маланюка «Книга спостережень. Фрагменти. Від Кобзаря до нації. Студії й роздуми»; В. Липинського «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму»; С. Рудницького «До основ українського націоналізму», «Українська справа зі становища політичної географії»; В. Старасольського «Теорія нації»; Д. Чижевського «Нарис історії філософії на Україні», «Історія української літератури: від початків до доби реалізму»; С. Шелухіна «Україна», «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів»; М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма», «Шлях визволення: суспільно-політичні нариси» та багатьох інших науковців. Саме через системне, комплексне опрацювання широкого спектра різних (історичних, мовознавчих, правничих, філософських) джерел українознавці в діаспорі зробили вагомий внесок у вирішенні проблем етногенезу українців, їхнього державотворення, культурно-національних засад майбутньої незалежної України та в дослідження багатьох тем, заборонених у Радянській Україні.

Прикладом використання системного підходу в сучасних українознавчих дослідженнях є праці П. Кононенка (підручник «Українознавство», 2006), «Національна ідея, нація, націоналізм», 2005), «Українознавство – наука любові, етики, життєдіяльності. Зб. наук. праць», 2006 та ін., О. Гомотюк «Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.» (2007), О. Нагірняка «Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.)» (2007), В. Піскун «Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття): Монографія» (2006), Т. Кононенка «Божественна симфонія Григорія Сковороди: українознавчі виміри філософської спадщини» (2010), А. Санченко «Розвиток українознавства в Україні (1991–2011)» (2012), В. Крисаченка «Людина і довкілля». У 2-х кн., «Україна: природа і люди» та ін.; І. Краснодемської «Українознавчі студії діаспори XX ст.» (2011), Я. Калакури «Історичні засади українознавства» (2007); В. Сніжка «Брама», (2005), «Ідеологія терену» (2004); М. Гримич «Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців («Когнітивна антропологія»)» (2000); Л. Токара «Наукові основи українознавства» (2013) та ін. Саме принцип системності (системний підхід) є пріоритетним в цих та багатьох інших комплексних дослідженнях, завдяки чому вченим вдалося з'ясувати внесок провідних вчених українознавства (як вітчизняних, так і діаспорних) у формування парадигми українознавчої думки, простежити роль українознавчих центрів, їхніх друкованих органів в цьому процесі та зробити висновки, які відповідають сучасному етапу розвитку суспільства та національної науки.

У процесі формування та розвитку українознавчої науки виключно важлива роль відводилася й відводиться розробленню наукового інструментарію, основних її понять. Із цією метою твориться ціла система довідкових і, зокрема, енциклопедичних видань.

Чи не першою спробою системного викладу про Україну був «Синопсис» Інокентія Ґізеля, що з'явився в 1674 р. і протягом XVII–XVIII ст. ви-

тримав близько 30 видань. Цінні узагальнюючі праці про козацьку Україну були створені у другій половині XVIII ст. Це, зокрема, «Краткое описание о козацком народе» П. Симоновського (1765), «Краткая летопись Малой России» В. Рубана (1776), «Летописное повествованіе о Малой Россіи» (1778) О. Рігельмана, «Топографическое описаніе Черниговского наместничества» О. Шафонського (1786) та ін.[207].

На думку В. Кубійовича, одним із перших системним енциклопедичним довідником з українознавства є праця М. Грушевського «Український народ в його минулому і сучасному» (Петербург, 1914–1916, в 2-х томах), в якому надруковані цінні розвідки М. Грушевського з історії та історіографії України, С. Рудницького з географії, Ю. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського – з економіки та статистики, Ф. Вовка – з антропології, етнографії українського народу, О. Єфименка – з українського права, О. Шахматова – з історії української мови. Але через війну цей довідник не був достатньо поширений та й дотепер малознаний, однак деякі його частини перекладені українською мовою[208].

Упродовж 1930–1935 рр. у Львові з'явилася україномовна тритомна «Українська загальна енциклопедія» («УЗЕ») за редакцією І. Раковського. На жаль, у СРСР вона вважалася націоналістичною, крамольною, а її тираж був знищений органами НКВС.

В Українському науковому інституті в Берліні за редакцією І. Мірчука в 1942 р. вийшла німецькою мовою «Handbuch der Ukraine» у 2-х томах[209].

Після Другої світової війни під керівництвом В. Кубійовича розпочалася підготовка та видання фундаментальної «Енциклопедії українознавства» (три томи загальної частини вийшли друком у 1949–1952 роках, словникова частина у десяти томах у 1955–1985 роках). При підготовці статей до неї автори керувалися лише принципами системності, науковості, уникаючи будь-якого політичного та ідеологічного підтексту. Така енциклопедія мала здійснити три основні завдання: 1) бути універсальним науковим довідником із українознавства для українців та осіб українського походження, які живуть поза межами України; 2) бути джерелом знань про Україну, її народ, територію, історію, культуру, господарство й спосіб життя для інших народів (цю роль мала виконати англомовна «ЕУ»); 3) бути джерелом правдивої інформації про минуле й сучасне України для українців на рідних землях[210].

Значення виходу в світ «ЕУ» для становлення та розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу полягало, по-перше, у форму-

---

[207] Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 9.

[208] Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 р. // Український історик. – 1973. – № 1–2. – С. 39.

[209] Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 10–11.

[210] Жуковський А. Вступне слово // Енциклопедія українознавства. Загальна частина [гол. ред. В. Кубійович. Перевидання в Україні]. – К.: Інститут української археографії АН України, 1994. – Т. 1. – С. VIII.

ванні українознавства як єдиної системи наукових інтегративних знань про Україну й українців. Автори переходять від висвітлення окремих етнокультурних, етнографічних сюжетів, опису окремих історичних подій, галузей людської діяльності, регіонів, характеристики діячів до системного, цілісного відображення всієї палітри життя народу, країни, історичного процесу загалом. По-друге, наука не може виникнути і плідно розвиватися без відповідної джерельної та історіографічної бази, її системного осмислення.

Поява «ЕУ» стала відображенням нового, більш високого рівня у системному дослідженні України й українства як єдиного цілого. Вже в незалежній Україні, опубліковано ряд українознавчих енциклопедичних видань, зокрема «Шкільний словник з українознавства» (О. Потапенко, В. Кузьменко, 1995), понятійно-термінологічний довідник «Україна–Етнос» (2006), «Український геополітичний словник» (2010), довідник «Науковий інструментарій українознавця» (2012), «Енциклопедія етнодержавознавства» (1996), «Енциклопедія етнокультурознавства», «Енциклопедія сучасної України» (9 томів), «Енциклопедія історії України» (10 томів) тощо. Сьогодні є нагальна потреба підготувати нове видання «Енциклопедії українознавства», в якій змістити акценти на українознавство як наукову систему знань, звернути більше уваги на історію становлення та розвитку українознавства, його періодизацію, методологічні та теоретичні засади науки. Вона має стати настільною книгою у формуванні національної свідомості української молоді на основі філософії українознавства. Нове видання «ЕУ» достатнім тиражем і в повному обсязі заповнить той штучний вакуум, який ще існує в науковому українознавстві, стане об'єктивним джерелом знань про Україну, що відповідає національним потребам та інтересам українського народу.

2.5. Досвід і уроки буття народу в його самопізнанні й самотворенні

Певною характеристикою стану досліджень у цій галузі знань може стати й той факт, що в більшості бібліотек провідних навчальних закладів, не говорячи про інші книгозбірні, у бібліографічних каталогах до останнього часу навіть рубрики ще такої не було.

І чи не в такому ставленні науки та освіти до проблеми слід шукати першопричину отих, тепер уже майже афористичних нарікань. Згадаймо тут хоч би такі: «Щасливі ті народи, в яких немає власної історії» – це про трагічне і суперечливе в минулому. «Історія вчить лише того, що вона нікого й нічого не вчить» – про шкоду від нехтування минулим, зневаги до його уроків.

І поряд – як пересторога проти кон'юнктурних легковажних оцінок: «Коли вистрілити в минуле з рушниці, то воно відповість пострілом із гармати». Своєрідним же вузликом здорового глузду можна вважати думку, що «не знати, зневажати своє минуле може лише людина, не розвинута розумово». Від себе додамо, що сказане повною мірою стосується й спільноти.

Такі не поодинокі твердження вказують на те, що досвід історії поки що мало чому вчить людей. Але він і не зможе їх чомусь навчити, доки люди самі не будуть його вивчати, робити висновки з уроків історії.

На жаль, і сучасна наука не досліджує належним чином цю проблему. А за таких умов досвід та уроки буття згадуються скоріше в суто прагматичному плані при нагоді, побіжно (до речі, як дехто пропонує поступати й з українознавством у цілому). Найчастіше мова про них заходить у вузькогалузевих дослідженнях та й то у вигляді кількох пунктів, коли автори намагаються посилити наголос, якось конкретизувати свої підсумкові міркування відносно тієї чи іншої сфери життя або вже вкотре понарікати, що досвід попередників так нічого нас і не навчив.

При цьому трактування і форми викладу досвіду бувають надто довільними і переважно негативними. Складається враження, що помилки минулого нас цікавлять тільки тоді, коли ми хочемо надати більш привабливого вигляду для власних ідейно-політичних концепцій та творення негативних стереотипів у сприйнятті тих чи інших ідей та практики опонентів. І надто рідко доходимо до причин допущених помилок та уроків, які в їх контексті необхідно засвоїти. І може ще й тому, що те вимагає власної відповідальності та зусиль у творенні позитивної конструкції.

Майже не досліджується наукою позитивний досвід попередніх поколінь. Складається враження, що в більшості своїй ми мало що про нього знаємо. Чисто ж «візуальне» сприйняття досвіду обмежується від сили однимдвома поколіннями.

А саме ці періоди в нашій історії сприймаються, як правило, негативно. Проте досвід та історичні уроки є важливими складниками нашого буття і здійснюють вплив на його повсякденний плин.

Та робилось і робиться це переважно на рівні здорового глузду, народної мудрості, здобутки яких передавались і передаються у найбільш доступних формах від покоління до покоління. Назвемо хоч би такі з них, як: народні обряди, традиції, пісні, казки, прислів'я та приказки, звичаї, афоризми, анекдоти і навіть стереотипи, що в тому чи іншому вигляді типізують різні явища життя, виступають синтезованою формою пам'яті поколінь, висновками з їх історичного буття, життєвого досвіду.

Так було, але надалі тільки так бути не повинно.

Невідповідне використання досвіду на новому етапі суспільного розвитку завдає все відчутнішої шкоди не лише матеріальній, а й духовній сфері, оскільки не тільки плодить помилки, які траплялися в минулому, а суттєво гальмує весь процес цивілізаційного сходження народу.

І саме тому, шукаючи його найбільш короткі і дієві шляхи, маємо все частіше звертатись до минулого. Зовнішня ж алогічність такого заклику («чи можна рухатись вперед з повернутою головою назад?») відразу зникає, коли до історичного процесу підходити як до єдиного (органічного) цілого. А за таких умов саме в досвіді попередніх поколінь, в уроках буття народу в лаконічній і інтегрованій формі постає те суттєве, що характеризує і визначає первісні основи процесу розвитку суспільства. Безперечно, ця особливість досвіду й уроків буття як його інтегрованої сутності й визначила їхнє місце та роль у системі українознавства, яке, власне, саме постає й розвивається як

наукова система інтегративних знань, які найбільш адекватно відтворюються в досвіді й уроках буття народу.

Не зачіпаючи суто історичних проблем тяглості процесу суспільного розвитку, українознавство досліджує його на інтегрованому зрізі, як цілісність досвіду й уроків.

При цьому досвід і уроки буття народу українознавство розглядає не в статиці, а в процесі, цікавлячись передусім з'ясуванням тенденцій, закономірностей і особливостей розвитку даної цілісності. І хоч досліджуються вони в конкретно історичному контексті та проекція їх завжди звернута в майбутнє. В іншому разі здобуті знання втрачали б свій об'єктивний науковий зміст, обмежувалися би на кожному етапі лише тими уявленнями про минуле, які б відповідали запитам сучасників.

Досвід та історичні уроки українознавство розглядає в двох його іпостасях: як відображення рівня свідомості й доцільності життєдіяльності народу, і як джерело, найважливіший чинник формування й розвитку уявлень народу, його оптимізму, впевненості в своїх діях у часі й просторі (певній території) й у контексті визначального соціального інтересу.

За свою більш як тисячолітню історію український народ надбав величезний досвід в усіх сферах буття, й квінтесенцією стали його уроки життєдіяльності попередніх поколінь. Змістове багатство, багатоплановість, соціальна значущість наявних тут надбань і неадекватне їх використання в практиці наступних поколінь указують на потребу системнішого й глибшого вивчення історичного досвіду.

З упевненістю можна говорити й про його головні, першочергові напрями досліджень у цій галузі. Це досвід та найважливіші уроки формування української етнонації, її території, процесів державотворення, становлення суспільного життя, розвитку культури, духовності народу тощо.

Ці напрями актуальні для кожного історичного етапу, оскільки саме вони визначали й визначають головні магістралі нашого розвою. Та є періоди в історії українського народу, коли соціальна активність і масштаби його діяльності виходили далеко за межі часу й простору самого дійства. Це перш за все доба Київської Русі, козацько-гетьманської держави, епоха української національно-демократичної революції.

Таким, незаперечно, ввійде в історію і наш час, характерний великими суспільно-політичними зрушеннями, перемогами і поразками, здобутками і втратами.

Та для нас він – реалії сьогодення, критеріями самооцінки яких, як і нашої поведінки та дії, можуть і мають стати в першу чергу досвід і уроки буття попередників.

І хоч більш виважена оцінка періоду ще попереду, та вже сьогодні багато що можемо собі сказати, спираючись на досвід попередників. Де і в чому могли б діяти переконливіше, результативніше, не повторюючи відомих помилок минулого, де (як нерадиві школярі) не засвоїли уроки історії.

Найбільш показовими в цьому відношенні стали сфери суспільно-політичного життя та державотворення.

Проголошення політичної незалежності України, утворення самостійної Української держави, визнання її сусідами і світовою спільнотою, здавалося, відкривали неабиякі можливості для розбудови повнокровного життя народу.

Однак, і по 10-ти роках життя в незалежній Україні відчуття такої перспективи не наблизилось. Більш того, те піднесення, яке панувало на початку 90-х рр., стало змінюватись песимізмом і розчаруваннями. Раніше на шляху розбудови національної державності головною перешкодою поставали зовнішні сили. Що ж і чому тепер стримує цей процес?

Шукаючи відповіді на це непросте питання, нам, може, як нікому іншому, необхідно задуматись над словами, сказаними відомим філософом Мерабом Мамардашвілі про те, що «незалежність нам потрібна ще й для того, аби себе побачити».

Росли під наглядом «гувернерів» та «гувернанток» і без трюмо: аж до повноліття. І не бачили себе в повний зріст: яка постава, що до лиця, а що так собі. Носили все, у що одягали. І ось побачили...

Виявляється, що і вчили нас не лише говорити, а й робити не так, як треба. А ще прикріше, що навчили робити не так, як говорити.

І чи не перший важливий урок, який ми так і не засвоїли, що критичне відношення до історичного процесу – це не відкидання всього і вся, що було до нас, а усвідомлення і засвоєння принципів та підходів зробленого. На словах ми різко і справедливо засудили постулат більшовизму «весь мир насилия мы разрушим до основания, а за тем...» Та виявляється більшовизм засудили, а принцип залишили. Бо інакше складно пояснити, як же можна було так розладнати економіку, зруйнувати діючі на селі промислового типу комплекси, потужне зернове, м'ясомолочне виробництво лише тому, що підпорядковане воно було колгоспам. А тепер заклопотані тим, як же відродити промисловість і сільськогосподарське виробництво.

Та найбільш показовим у цьому відношенні може стати суспільно-політичне життя України минулого десятиліття. Національно-демократичні сили (партії, рухи, об'єднання), що виникли на хвилі мітингового ентузіазму, коли руйнування старої системи суспільно-політичного життя і влади було головним завданням, виявилися неспроможними у час творення нової конструкції держави, влади, управління. Розпорошившись у десятки, а тепер уже і в понад сотню партій і партійок, вони так і не витворили структуру (організацію), яка на ділі могла б очолити державне будівництво, не розробили власної (а не чужої) національної політики.

Пов'язуючи свою ідеологію і політику головним чином з антикомунізмом, ці сили навіть не помітили, коли в певний момент стали заручниками комуністичної ідеології, оскільки без неї вони вже нічого людям сказати не могли. Та й самі вони крок за кроком стали уподоблятися тій силі, проти якої так активно виступали. На ділі різниця виявилася чисто формальною, знаковою, а не по суті. Хоч одна відмінність між ними все ж таки помітна. Ці сили виявилися неспроможними створити власну ідеологію і політику, яка була б не просто привабливою, а відображала інтереси і сподівання народу. Вони так

і не розгледіли своєї ніші між старим і тим новим, що тільки зароджувалося, не змогли виявити своє оригінальне бачення, свою оригінальну роль та дію у творенні нового.

Здавалося б, що за домінуючих і різко виражених тенденцій розбудови власної держави, етнонаціональної консолідації і неадекватності суб'єктивних дій для наших політиків цілком логічним було б заглянути хоч би в учорашній день: як діяли попередники, що їм вдалося, а що ні, що стало на заваді. До того ж аналоги майже поряд – доба Центральної ради.

На відтинку часу трохи більше як рік в історії Центральної ради було впресовано стільки проблем, задумів і потуг для їх розв'язання, яких би за інших умов вистачило б на ціле століття.

У чому ж феномен Центральної ради? Напевне, слід бачити два його аспекти: об'єктивний і суб'єктивний.

Перший спрямовує нас до з'ясування: чому взагалі стала можливою поява такої організації як Центральна рада? Другий – чому саме такою була її діяльність?

Зіставляючи факти, аналізуючи події тієї доби, доходимо висновку, що поява Центральної ради була своєрідною відповіддю національно-демократичних сил на виклик часу.

Після нищівних погромів царизму українство вступало в період революції 1917 р. розпорошеним, недостатньо організованим, різноголосим. Та коли придивитися до програм більшості українських політичних партій і рухів, то можна побачити, що спільним для них було прагнення консолідації нації навколо ідеї державотворення. Саме ця тенденція й стала стрижневою у витворенні Центральної ради як координатора національно-демократичних потуг українства.

І одним із перших уроків доби Центральної ради для нас може стати власне урок започаткування самої Центральної Ради, творення її структур як координатора державотворення в Україні.

Аналізуючи суб'єктивну сторону феномена Центральної ради, ми ще й ще раз переконуємось, наскільки важливо, щоб наша суб'єктивна діяльність будувалася з вичерпним урахуванням діючих об'єктивних тенденцій, бо тільки в такому разі вона може стати продуктивною й корисною для суспільства.

Сказане не означає, що суб'єктивні дії чинників Центральної ради, як і української національно-демократичної революції тут були ні до чого. Ці дії в критичний момент так чи інакше не могли не вплинути на хід подій 1917–1918 рр.

Однак незалежна Українська держава не утвердилась не тому, як це декому здається сьогодні, що керівництво Центральної ради було недостатньо патріотичним і рішучим у вибранім курсі, а тому, що в необхідний час український народ виявився не готовим переосмислити реалії життя в контексті свого стратегічного інтересу і, головне, діяти злагоджено і рішуче в ім'я цього інтересу.

Об'єктивний аналіз подій приводить нас і до такого не досить втішного висновку, що в часі своєї доби Центральній раді не вдалося суттєво вплинути

на розвиток і зміцнення такої здатності і відповідно забезпечити її реальний прояв.

Змагання зі своїми основними супротивниками (більшовиками) і в цей час, як і раніше, зводилось до відомої лінії розмежування, а саме: що необхідно ставити на перший план – національні чи соціальні інтереси народу.

І, як наслідок, відбувся своєрідний розподіл сфер впливу. Представники українських національно-демократичних сил, не домовляючись, погодились зосередити свої зусилля переважно у сфері національній, поступившись сферою соціальною більшовицьким пропагандистам. Наскільки це було ризиковано, показав увесь наступний хід подій.

Так, досвід не лише 1917–1920 рр., як і початку XXI ст. засвідчив – переможців у цих змаганнях (принаймні на тривалий час) не могло бути. Бо національне – у такій же мірі соціальне, як і соціальне є органічним складником національного.

Весь попередній досвід незаперечно переконує – не можна утвердити національну державу, відстояти її незалежність, не розв'язавши корінних питань життєдіяльності народу.

Незалежна Українська держава могла і може відбутись лише на основі широкої всенародної її підтримки, усвідомлення народом національної держави як вирішального чинника утвердження суверенності нації у всій повноті її життя.

Сказане дає змогу сформулювати ряд важливих уроків періоду в нації та державотворенні, які так важливі і для нашого часу.

По-перше, у період глибоких перемін, які зачіпають основи суспільного устрою, корінні соціальні інтереси і ціннісні орієнтації народу, зокрема у таких проявах як створення незалежної держави, консолідація і відновлення суверенності нації, її матеріальне і духовне життя, – досягти бажаних результатів можна лише за умови, якщо у свідомості народу усі ці процеси будуть органічно пов'язані, виступатимуть як засіб реалізації його сподівань на краще життя.

У цьому зв'язку небажаним і навіть небезпечним може стати послаблення уваги до соціально-економічних питань.

По-друге, в умовах, коли одним із головних чинників всеохоплюючих перемін національного буття виступає творення власної держави як консолідуючої сили, як захисника інтересів народу, контрагента можливим протидіям: економічному, політичному і силовому тиску, виключно важливого значення в утвердженні її авторитету набуває злагоджена, повнокровна, високопрофесійна діяльність державницьких структур.

Робота державного апарату, його моральна привабливість, злагодженість, ефективність дій, відданість справі стає одним із вирішальних чинників таких перемін.

По-третє, утвердження незалежності Української держави (як і протидія йому) переконує, що однією з необхідних умов конструктивної дії тут є суттєві зміни не лише в політичному, соціально-економічному, а й міжнарод-

но-правовому статусі українського народу і його держави, розробленні й проведенні гнучкої, але чіткої в інтересах народу міжнародної політики.

І, нарешті, ще на один момент хотілося б звернути увагу. Єдність народу, нації починається з духовної, політичної єдності його провідників.

І досвід доби Центральної ради тут може стати якнайбільш повчальним.

Як тільки стало зрозумілим, що царський режим впав, що імперія розвалюється і з'являється шанс створення власної держави, між колишніми спільниками почалася боротьба за напрями державної політики, владні позиції.

Малочисельні, але амбітні партії і політичні групи, окремі лідери вступають у полеміку, а то й політичну боротьбу між собою, завдають неабиякої шкоди згуртованості українства, його скоординованим діям у справі відстоювання корінних національно-державницьких інтересів.

Розглянутий тут один аспект досвіду все ж незаперечно підтверджує висновки, зроблені раніше. І перш за все в тому сенсі, що, проникаючи в своє минуле, люди вчаться як найвідповідальніше здійснити своє історичне покликання.

Тільки в ясному розумінні свого минулого, у досвіді попередніх поколінь вони черпають силу для свого майбутнього. (І тут може виникнути не абияке непорозуміння, коли ми зіставимо цю думку з логікою деяких політиків, які однозначно нас переконують, що до минулого нема і не може бути повернення. Один з лідерів партії «Нова генерація» чи то в запалі передвиборної боротьби, чи то від молодечого максималізму навіть заявив (13.III.2002 р., що «на минулому ми неодмінно поставимо хрест». Тому необхідно зробити суттєве уточнення до подібних заяв. Дійсно нема і не може бути повернення до конкретно історичної практики, яка незалежно від нашого бажання чи небажання, уже ніколи не може бути повторена. Але повертатись до минулого нам завжди необхідно, щоб через досвід попередніх поколінь і його уроки усвідомити логіку законів історичного процесу).

Виходячи із специфіки формування, особливостей рівнів, сфер і напрямків дії, досвід розрізняється: на зовнішній і внутрішній (досвід прагматичної дії і розумовий), на індивідуальний і колективний та на рівні великих соціальних спільнот.

Однак таке структурування є досить умовним, оскільки базується не на сутнісних властивостях досвіду як цілого, а скоріше, виходячи із форм його прояву та сфер дії, того, що сприймаємо його через призму особливостей суб'єкта формування. Візьмемо, скажімо, такий аспект досвіду, який уособлюється формулою загальнолюдських надбань, чи рівнем розвитку цивілізації. Тепер у науковому обіході та й більш широкому вжитку нерідко використовується термін «загальнолюдські цінності». Але коли дослідити, як це явище і категорія виникли і стали такими, ми неодмінно побачимо весь ланцюг творення соціального досвіду, представленого у даному зібраному вигляді.

Загальнолюдські цінності (ідеали, принципи моралі, норми співжиття, форми організації, культурні надбання тощо) лише на перший погляд вида-

ються такими, що існують десь поза межами нашого особистісного чи етнонаціонального буття, і що ми їх запозичуємо у когось. Фактично ж будь-який досвід, з яким ми маємо справу, формується за єдиним принципом системності: природотворення (його загальних законів), життєдіяльність кожної окремої людини як частки етнонації, буття етнонацій (народів) як частини вселюдства.

У загальнолюдському акумулюється те, що стало найбільш типовим і характерним у життєдіяльності кожної людини, кожної нації, людства в цілому, що визначало і визначає їх головні лінії розвитку, що робило і робить людей людьми.

Тобто загальнолюдське не є якоюсь абстракцією, воно проявляється не з порожнечі, а з реального буття конкретних людей.

У даному ж зібраному вигляді ціннісно-орієнтаційна функція досвіду лише набуває більш чіткого свого виразу, певного еталону міри розвитку особистісного і етнонаціонального рівнів, бо проходить свою апробацію на більш широкому підґрунті.

Згадаймо хоч би такі нерідко вживані в обіході вислови:

«Хотілося, щоб все було як у людей», або «коли ж будемо жити як люди», «треба зробити по-людськи» тощо. При цьому, маємо на увазі неодмінно компонент позитивної конструкції. Та може скластись хибне враження, що вся суть проблеми тут лише в тому, хто, коли і як долучиться (дотягнеться) до загальнолюдських стандартів. Долучився, і ти – цивілізований на зразок Горбачовського «приобщения к цивилизации». Долучився, і не існує проблем особистісних та етнонаціональних. На жаль, а може, й на краще, так не буває. В іншому разі були б народи-творці і народи-споживачі. Парадокс же такого, зовні легкого (а тому привабливого) «долучення» до вершин цивілізації завдяки досягненням своїх близьких чи далеких розвинутих сусідів, неодмінно проявиться у власному культурному збідненні, матеріальній і духовній залежності.

Суспільство, яке шукає сили для зміцнення своїх засад, а то й самозбереження поза собою – є хворе суспільство чи рухається по шляху занепаду. В іншому разі, щоб розвиватись на рівні передових народів і цивілізацій, головним джерелом посилення своїх потуг, завданням і обов'язком воно має визначити правдиве пізнання минулого і засвоєння його уроків. Отже, загальнолюдське тому так і називається, що твориться всіма народами. Справа людства, його мораль, принципи співжиття творились і творяться конкретними людьми, конкретними народами, які вносили і вносять свої уявлення, ідеали, мораль у своєрідну загальнолюдську скарбничку. Але її наповнення аж ніяк не означає, що з цього часу ті, хто це робив, десь губляться, нівелюються, втрачають свою самобутність і оригінальність.

Віддаючи свою частку до загальнолюдського, вони в той же час мають можливість збагачуватись «загальнолюдським» (співвідносячи його з національною специфікою), підноситись і утверджуватись у власному призначенні, своїй історичній місії.

І в цьому випадку знову проявляється двоєдина природа визначального методу людського буття неперервності диференціації й інтеграції в процесі пізнання і самопізнання, творення і самотворення.

Вдаючись до образного сприйняття, взаємодію досвіду індивідів, окремих народів і «загальнолюдських надбань» можна проілюструвати на прикладі сполучених посудин. Чим більше ми наповнюємо ту чи іншу з них, тим більше зростає загальний об'єм (у даному випадку знань, уявлень, вміння, способів дії та ін.) Тому будь-яке протиставлення індивідуального й етнонаціонального, етнонаціонального і загальнолюдського (до речі, як і їх пізнання конкретними науками) породжується скоріше нерозумінням механізмів їх взаємодії. Парадокс же образу сполучених посудин у даному випадку проявляється в іншому – наповнення їх не може бути довільним чи обмеженим лише одною із них. Воно постає доцільним лише як збалансоване. Одновекторна орієнтація в даному випадку веде, з одного боку, до самоізоляції і тупика індивіда чи нації, а з іншого – до зникнення джерел, які підтримують і збагачують загальнолюдські надбання. І це також веде до тупика, але вже в загальнолюдському масштабі.

І чи не в розбалансованості рівнів досвіду слід бачити першопричину цивілізаційних зламів у розвитку людства в минулому і всеохоплюючої кризи цивілізації, з якою людство зіткнулося на зламі тисячоліть. (А. Тойнбі надлом цивілізацій пов'язував у першу чергу з втратою сили і самозаспокоєністю еліти (див. А. Тойнбі. Дослідження історії в 2-х кн. – К.,1995.) Не заперечуючи такий підхід, хотілося б побачити це явище на його більш глибинному підґрунті. Якщо ж для цього ми поставимо додаткові питання, а чому і коли національна еліта (до речі, як і весь етнос) втрачає свої природні якості, то неодмінно прийдемо до поданого вище висновку).

Той же досвід незаперечно підтверджує, що безпосередні причини людських катастроф, що проявляються в міжнаціональних конфліктах, міждержавних та світових війнах, класовій боротьбі, революціях і т.п. є симптомами початку чи розвитку духовної хвороби людських спільнот.

Духовність же, її природний стан визначається єдиною формулою досвіду, його збалансованим розвитком, як основою духовного здоров'я індивідів, народів і людства.

Небезпека на шляху розвитку завжди підстерігала і підстерігає окремих людей та народи у двох випадках: коли вони суттєво відстають від діючих природних тенденцій (згадаємо хоч би останній випадок майже 50-річної самоізоляції чоловіка з Тернопільщини, про що повідомляла наша преса) чи, навпаки, коли відриваються від своїх споконвічних природних основ.

І в даному контексті не можна не погодитись із застереженням, висловленим українським біологом і екологом Віталієм Межериним у праці «Цивілізація і ноосфера» про те, що той відрив людей від своїх природних першоосновів, який ми спостерігаємо тепер, є кроком у напрямку до зникнення не лише окремих народів, а й людства в цілому як біологічного виду[211].

---

[211] Межерін В. Цивілізація і ноосфера. – К., 1998.

З недалекого минулого, у колишньому Радянському Союзі, ми вже набули гіркого досвіду в спробі зміни (чи то заміни) етнонаціональних рис і самої суті народів на якісь гіпотетичні риси «нової спільноти людей», як універсальної радянської людини. Що з цього вийшло, тепер ми добре знаємо: «нова спільнота» зникла, а нації існують, хоч і з суттєвими деформаціями в ментальності, психіці та свідомості.

Немає особливої потреби доводити, що у народів світу є немало спільного і в зовнішньому вигляді і в способі життєдіяльності, тому самі по собі намагання зблизити народи на підґрунті спільного і визначальних тенденцій розвитку людства в цілому можна лише вітати. Але як, яким чином: спільність не в нівелюванні, а в інтеграції (органічному поєднанні) джерел, що розвиваються.

Спроба знайти рішення проблеми на шляху протиставлення або заміни національного на інтернаціональне – саме тому й була відкинута як не природна і не наукова. Бо вселюдські цінності і вселюдські інтереси – є не що інше, як правильно усвідомлені інтереси і цінності кожної людини, кожного окремого народу. Нині схожі ідеї, хоч і на дещо іншій основі, настійно проповідують ідеологи і прибічники так званої теорії «глобалізму». І не дивно, що ці ідеї і політика, яка будується на принципах уніфікації господарської діяльності й управління в інтересах певних соціальних сил, не сприймаються людством.

І, щоб не наробити непоправних помилок, так важливо зайнятись спочатку виробленням своїх власних ціннісних орієнтирів, власної моралі, зробити все, щоб народи навчились розуміти і поважати один одного такими, якими вони є в своєму природному стані, щоб вони добре знали і свої чесноти, і свої вади, були здатними не лише визнавати помилки, а й виправляти заподіяне зло, йдучи шляхом добра і любові.

Виходячи з такого бачення для нас постійною має стати турбота про зміцнення природних першооснов у структурі соціального досвіду, про органічну єдність і збалансованість усіх його рівнів, пам'ятаючи, що головними чинниками його є сама Природа, кожна окрема людина, кожен народ у своєму неповторному світі.

Істина заключається в тому, що поки існують нації, за межами етнонаціонального нічого загальнолюдського немає і бути не може. Тільки розвиваючи етнонаціональне ми й можемо творити загальнолюдське в природній логіці його сутності.

Тому, турбуючись про загальнолюдське, ми насамперед маємо подбати про етнонаціональне. Вірно усвідомлене етнонаціональне, в кінці кінців, не шкодить загальнолюдському, а, навпаки, сприяє його збагаченню і розквіту.

І в такому розумінні (а не в політично заангажованій, екстремістсько-расистській сутності) всі ми: і українці, і росіяни, і поляки та інші, маємо скоріше стати націоналістами, щоб усвідомити, а відтак і реалізувати природну сутність кожної людини, кожної нації (народу) а значить вселюдства в цілому.

Загальнолюдське постає лише як універсальний засіб обміну досвідом, взаємодії і взаємовпливів народів у процесі їх розвитку.

Але взаємодія і взаємовпливи стають конструктивними лише тоді, коли загальнолюдське дійсно є таким, а не видається за нього і, коли воно не нав'язується народам, а сприймається ними через власне розуміння, їхні інтереси. В іншому випадку такі впливи стають переважно негативними. Особливо, коли те, що нав'язується силою, чи іншими засобами, не відбиває національну специфіку, визначальні тенденції розвитку людства.

Така ж ієрархія постає і у співвідношенні особистісного й етнонаціонального. Загальнонаціональне існує і розвивається лише в особистісному: розумінні, сприйнятті і дії окремої людини. Щоб усвідомити і розвивати етнонаціональне треба, перш за все, створити такі умови, коли кожен член спільноти міг би бути самим собою: мав би власне бачення, власну думку, дію, був би суб'єктом цих процесів.

І тільки в такому разі він неодмінно побачить і відчує, що становлення його особи, її прояв може відбутись лише на засадах того єдиного підґрунтя, яке тільки й може створити етнонаціональна спільнота. Іншого, властивого природі середовища для становлення і самореалізації особи, просто не існує. Це підтверджують усі факти трансформацій, що відбуваються між різними етнічними і цивілізаційними середовищами. При їх зміні найбільш незатишно себе почуває саме людина, яка не те що не може повною мірою себе реалізувати, а навпаки приземлюється і духовно затухає.

Кожен народ від природи наділений правом бути самим собою і чинити як повноправний суб'єкт. Діяльність народу, як і окремої людини, є задана Природою величина і якість: і тільки в цій якості він може стати вільним, повноправним і корисним членом людської спільноти. Але так буває, коли не порушується логіка природного розвитку, коли прирощення і динаміка матеріальних і духовних надбань визначається логікою його законів.

У народів, які мали більш нормальні умови розвитку, співвідношення досвіду (особа – етнонація – вселюдство) було відрегульоване самим життям. У них не виникало і не виникає надпотреби акцентації уваги на якомусь одному із рівнів, скажімо, етнонаціональному світобаченні й світосприйнятті. Хоч це не означає, що проблеми тут не існує, вона лише набирає інших форм.

Однак так буває не завжди і не скрізь. На різних етапах історичного процесу в окремих народів з різних причин виникали і виникають суттєві відхилення або, точніше, розрив у природній збалансованості рівнів досвіду. Тоді їх чинники мають суттєво коригувати свої дії, щоб не допустити деградації, а то й зникнення того чи іншого джерела досвіду.

Тут можна пригадати всю гостроту питання національної самовизначеності окремих народів або проблему «прав людини» в тих чи інших державах тощо.

Через призму цієї методологічної тези дуже доречним буде оглянути всю специфіку нашого розвою і в контексті такого огляду спробувати ще раз собі відповісти, а що ж таке українознавство і чи потрібне воно нам взагалі.

Не в своєму природному стані довгий час перебував та й тепер ще перебуває український народ, який багато віків був під авторитарними не тільки політичними, а й духовними впливами спочатку греків, згодом поляків та

росіян. Коли до цього додати ще й деформації духовного життя (а, значить, і формування особи та етнонації), яких зазнав український народ внаслідок татаро-монгольської навали, литовських, татарських, турецьких, австрійських, угорських, німецьких анексій і деструкцій, то стане зрозумілим чому ми так довго «з німецького поля своїм діточкам закликали і долю, і волю», чому переважно сумною і неприродною бачиться в цілому наша історія, чому самі українці стають все менш схожими на свій природний генотип, або чому вони в різних регіонах (на Сході й Заході) набули досить суттєвих відмінностей у своїй психології, ментальності тощо.

Пригадаємо думку, висловлену ще у «Велесовій книзі» (V – IX) ст.: «... Вони (греки – авт.) дали бо нам письмо своє аби взяли його і загубили свою пам'ять»[212] . Мудре бачення автора книги й не лише в контексті свого часу, а й сьогодення, бо постає як пересторога для нас; пересторога, оскільки, маючи перед собою гіркий досвід пращурів, ми мало що зробили навіть тепер, у формально незалежній Україні, для зміни мовної ситуації, а ще менше у співвідношенні рівнів досвіду (особи, етнонації і загальнолюдських надбань). Останні до того ж, як і раніше, так і в наш час нерідко підмінялись і підміняються сурогатами. Більш того, невідповідність рівнів досвіду нині посилюється крім російського впливу, впливами західноєвропейськими та американськими, при надто слабкому неадекватному наповненні отих сполучених посудин українським етнонаціональним досвідом. І в цьому є в велика загроза не лише для розвитку мови, культури, свідомості народу, а й самого існування української нації, причини її деградації і можливого зникнення як самодостатнього явища.

Саме такою слід бачити сьогодні дилему українства. Відродження української мови, культури – так! Але не забувати, що це лише складники цілого. Відродження традицій, ментальності, утвердження національного світобачення, способу життя і господарювання, державотворення не є адекватними своєму часові і наростаючим проблемам. Якщо погодитись з відомою тезою про співпадання людської сутності з виробництвом, з тим, що і як люди виробляють, то не можна не помітити і головне вістря небезпеки для українства. Це сфера господарювання, це політика.

Аналізуючи причини нереалізованості потенціалу ідеї українства, П. Куліш ще в середині XIX ст. вказував на виключну роль у цій справі власної національної політики. Ховаючи свої думки за порівняльними зразками сусідів, він писав; «Москва далеко гірша була від Польщі, та через одне те, що мала свою національну, а не чужу політику, вибилась вона на широкий шлях цивілізації»[213].

Саме обумовлення нашого долучення до технічних, фінансових і т.п. досягнень та достатків інших народів і держав (другого чекати і не доводиться) тим, щоб наша політика розроблялась і впроваджувалась відповідно до

---

212 Велесова книга. Легенди. Міфи. Думи. Скрижалі буття українського народу. – К., 1995.

213 Куліш П. Листи. – Нью-Йорк, 1984.

принципів і політики інших держав – уже за самою формою не можуть бути сприйняті.

Загроза неадекватності нашого господарювання і політики стає все більшою, оскільки доповнюється все відчутнішою силою духовного впливу згаданих чинників не тільки на рівні спільноти, а й на рівні кожної окремої людини і, відповідно, послаблення тут впливів етнонаціональних. Це особливо стає відчутним тепер, за умов всезростаючої ролі засобів масової інформації, електронних комунікацій, супутникового телебачення і такого явища цивілізаційних колізій XX ст. як Інтернет. З ними окрема людина все частіше залишається наодинці. Так починає формуватись і розвиватись не в своєму природно-духовному підґрунті, а на сутнісно інших засадах, які розривають етнонаціональну традицію, руйнують менталітет, нівелюють природний стан особи. Скажімо, чого варта була лише одна інформація, закладена в Інтернеті, яка пророкувала, що Україна як незалежна держава немає перспективи.

Такий процес формування досвіду не може не турбувати нас, українців. Та було б серйозною помилкою для інших, виходячи із якихось групових, фахових, регіональних, станових, політичних інтересів та амбіцій вважати, що проблема ця тільки наша чи якихось інших народів. Бо за тим же принципом сполучених посудин – загроза для будь-якої нації постає в кінці кінців і як загроза вселюдству.

«Берегти маємо все! – писав О. Гончар. – Зникнення якогось одного, на перший погляд, ніби навіть малокорисного представника флори чи фауни, має усвідомлюватись як втрата вселюдська, втрата, гіркоту якої, мабуть, сповна відчують лише нащадки. Так само і втрата мови народу, хай навіть якогось нечисельного збіднила б не лише лінгвістичну картину людства: вона неминуче збіднить і культуру вселюдську, зменшить генетичне багатство самого життя на землі...»[214].

Та реально таке сприйняття проявляється ще не завжди. В окремих народів за певних умов з'являється оманливе відчуття, що їх етнонаціональна культура, духовні цінності стають домінантними, а тому мають виконувати місію загальнолюдських. А в їх лідерів (політичних і духовних провідників) виникає спокуса накинути іншим народам своє світобачення, свої ціннісні орієнтири, форми організації та суспільного устрою, особливо на фоні занепаду духовних потенцій цих народів. А із застосуванням новітніх інформаційних технологій тепер це вдається робити у ще більшій мірі. Та досягнуте таким чином задоволення політичних, духовних амбіцій здається, по меншій мірі, легковажним, оскільки з часом неодмінно приведе до найгірших розчарувань. В кінці кінців такі дії суттєво обмежать і обшири, і зміст досвіду не лише на особистісному й етнонаціональному, а й загальнолюдському рівнях, а значить, суттєво збіднять і самих тимчасових «тріумфаторів», які втратять перспективу власного самовдосконалення.

Ось чому позначені тенденції повинні турбувати не лише окремі народи, а й людство в цілому. Розвиток інформаційних технологій як засобу

[214] Гончар О. Чим живемо. – К., 1991.

збереження і поширення кращих надбань національної і світової культури, історичного досвіду та уроків буття народів, за певних умов, з великого блага легко перетворюються в детонатор руйнівних процесів (по своїй деструктивній дії які можуть виявитись не менш небезпечними, ніж ті, яких завдає ядерна зброя) – руйнування моралі, культури, духовності народів тощо. І чи не запізнюємося ми вже тепер з виробленням форм і методів всеохоплюючого контролю за використанням засобів духовного впливу на розвиток особи, етнонацій і людства в цілому.

Все сказане дає підставу ще для одного, хоч не дуже втішного, але важливого в методологічному плані висновку: таким же чином, як і в процесі формування та розвитку людини, досвід постає вирішальним чинником і в її занепаді й навіть зникненні як біологічного виду. Все, в кінці кінців, визначається змістом, структурою, характером, а тепер і технологіями накопичення та поширення соціального досвіду, тим, наскільки він узгоджується з логікою природного буття.

2.6. Ідентифікація й самоідентифікація в системі українознавства

Ідентифікація (від лат. identificare – ототожнювати) – це встановлення тотожності об'єкта з іншими за певними ознаками, властивостями. Це також процес дослідження об'єкта, форма пізнавальної діяльності. Етнічна ідентифікація (від лат. identificare – ототожнення) – психологічний процес ототожнення індивідом себе з іншою особою, групою. Цей процес допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, засвоювати і втілювати соціальні норми і моральні цінності.

Головним чинником включення індивідом себе до тієї чи іншої групи виступає емоційність, що сприяє активному засвоєнню соціальної поведінки, прийняттю тих групових норм та моральних цінностей, які виробили члени даної групи чи колективу. Але таке засвоєння чи копіювання психологічних процесів не завжди буває загальноприйнятим і раціональним. Тому найбільш ефективною і корисною формою ідентифікації виступає така ідентифікація, що включає в себе колективістські моральні принципи та цінності, вироблені в колективах та засновані на спільній реальній діяльності.

Ставши незалежною країною, Україна віч-на-віч опинилася перед низкою проблем, які визначають її пріоритетні напрямки розвитку, характер та структуру суперечностей, від розв'язання яких залежить доля самої Української Державності. З багатьох причин, як історичних, так і національно-політичних, державотворчий процес в Україні продовжує посідати одне з чільних місць в ідеологічних доктринах владних еліт, незалежно від того, до якої орієнтації вони б не належали. Таке саме місце він посідає і у політичній практиці та суспільній свідомості українського народу.

Особливо актуальною у нових історичних умовах, що склалися з проголошенням незалежності, є проблема утвердження національної ідентичності. У чому ж полягає природа проблеми та які шляхи її вирішення – це питання, яке і потрібно з'ясувати у даному дослідженні. Серед проблем, які

постійно виникають у процесі державотворення в Україні, однією з найважливіших є проблема самоідентифікації українського народу як єдиної нації зі своїм історичним минулим, традиціями, єдиною та неподільною територією.

Про актуальність даної теми у державотворчому процесі свідчить і той факт, що під час виборів народ розділився на російськомовних та україномовних, також відбувся і регіональний поділ країни відповідно на Схід та Захід. Етнонаціональні аспекти державотворчого процесу характеризують не лише стан і рівень міжнаціональних відносин в Україні. Їх природа і діапазон значно ширші, вони охоплюють інтереси і міждержавних відносин, ставлять перед державою, владними інститутами комплекс правових, політичних та силових питань.

У науковій літературі популярною є думка про те, що Україна є поліетнічною країною. Проте тенденції, що окреслилися за останні десятиліття, свідчать не стільки про поліетнічність, скільки про етнолінгвістичний дуалізм України, що склався історично, насамперед, під впливом тієї обставини, що український етнос перебував у дисперсному стані, розколотий та розпорошений сусідніми державами. Отже, слід враховувати, що проблема національної ідентичності пересікається з мовною проблемою.

Питання національної ідентичності досліджує Л. Нагорна, Н. Костенко, О. Майборода, М. Шульга, В. Іщук, І. Прибиткова та інші історики, соціологи, політологи. Також продовжують розвивати проблему і вчені діаспори та зарубіжних країн, зокрема, М. Пересіні, Е. Сміт, С. Бураго та ін.

У контексті тих процесів, які відбуваються в сучасній Україні, проблема ідентичності набуває особливої актуальності. Становлення української державності передбачає акцентування уваги на даному феномені. Йдеться не тільки про ідентичність індивіда як особистості, а й про ідентичність українців як нації у цілому, їх матеріальної і духовної культури. В Україні на сучасному етапі розвитку державотворення знаходиться в процесі формування, так як політична та законодавчі системи ще вдосконалюються. Приймаються різні закони, але мало, що робиться для їх втілення у життя. Хоч і пройшло вже двадцять три роки з моменту проголошення незалежності, проте багато питань, такі як соборність українських територій, єдність та консолідованість народу, ідентифікації, ідентичності, залишаються не вирішеними. На шляху творення української незалежної держави сьогодні особливо багато зустрічається проблем, які чинять перепони для утвердження та розвитку ідентичності та ідентифікаційного простору в Україні.

Прогресивний розвиток української держави немислимий без усвідомлення важливості суспільної консолідації. Обравши за пріоритет розбудову демократичного правового суспільства, потрібно чітко усвідомлювати консолідуючу функцію держави в цих процесах і вирішувати позитивно численні проблеми, які отримані в спадок і які виникатимуть у майбутньому. Сьогодні перед державою, вищими органами влади стоїть низка невирішених внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем у сфері консолідації суспільства. Саме держава та структури, які її репрезентують, мають бути взірцем суспільної консолідації. Завдання нинішньої влади полягає в тому, щоб сус-

пільна консолідація була щоденним наполегливим курсом, який поступово втілюватиметься[215].

Категорія ідентичності має багатоаспектний характер. Її зміст включає в себе різні сторони соціального буття, багатогранність людського досвіду і практичної діяльності людей. Природно, що зі зміною історичних, соціальних, політичних умов змінюється і сутність даного поняття. Питання ідентичності, а саме української ідентичності, знаходиться зараз на стадії не те що розвитку, це, скоріше, процес пошуку «української ідентичності». Україна упродовж свого існування постійно знаходилася під впливом інших держав, – тому це дає значний відбиток і на культуру, і на ментальність українського народу. Питання в тому чи може український народ себе якось ідентифікувати, чи готовий він до цього, і чи це саме те, що йому потрібно. Напевне, сьогодні українців намагаються переконати, що українська мова – це відголос чи російської, чи то польської, проте усі факти вказують на те, що корені української мови знаходяться значно глибше. В силу суспільно-політичних процесів, експансіоністських дій сусідів у різні часи, українська мова, культура і віра зазнали утиску, що дало свій відбиток на подальший історичний розвиток. Сьогодні продовжують українцям нав'язувати певну стандартизацію життя, тому і піднімається на розгляд проблема ідентичності, яка у свою чергу знаходиться у постійному розвитку.

Українці ще досі не можуть визначитися: бачать вони себе в європейській історичній культурі чи радянсько-російській. Потрібно створити політичний консенсус у країні різних ідентичностей. Політики можуть знайти консенсус в економічних інтересах держави, проте абсолютні протиріччя викликають питання мови, історії, релігії тощо. Причини потрібно шукати в історичному розколі української нації. Український Схід довгий час був та залишається під впливом Росії (як культурний, так і політичний аспект), у той час, коли на Захід України вплив має Європа. У цьому випадку об'єднувальною ланкою для «двох Україн» повинна стати спільна історія. Адже без спільної історії не можна створити українську автентичність. На жаль, українська історія стала засобом маніпуляції політиків, які використовують її в своїх інтересах для різних політичних цілей.

Ідентифікувати щось чи когось – означає визначити. Ідентифікація: (лат. Identifico – ототожнювати) – ототожнення, прирівнювання, уподібнення, розпізнавання. Ідентифікація – пізнавальний засіб для встановлення тотожності, подібності речей, процесів, явищ, осіб; означає розумові операції із зовнішніми по відношенню до суб'єкта, який пізнає, об'єктами. Ідентифікацією називають також і процеси, що пов'язані із сферою самосвідомості, самопізнання особи: ототожнення себе з іншими, уява іншої людини як продовження самого себе, перенесення себе на місце іншого. В останньому розумінні дана проблема займає важливе місце в системі психології З. Фрейда. Зокрема, по-

[215] Кононенко П. П. Самоідентифікація української нації як чинник духовного та інтелектуального збагачення суспільства // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції. – К.: Т-Во «Знання України», 2001. – Вип. 1. – С. 439.

няття ідентифікації несе велике смислове навантаження у його теорії становлення особистості, її характера. Особливо велику роль це психологічне явище відіграє на етапі раннього дитинства, в період виникнення Я-ідеала, Едипового комплексу, а потім його руйнування. Послідовники З. Фрейда розвинули і деталізували теорію ідентифікації особи. В епігенетичній концепції розвитку особи Е. Еріксона розроблена проблема динамічного аспекту ідентифікації. У ній розглядається послідовна зміна у часі об'єктів ідентифікації в процесі формування особи. Виділяється вісім стадій розвитку особи[216]. Отже ідентичність – це визначеність. Різновидів ідентифікації є дуже багато, зокрема, гендерна, коли визначається приналежність дитини до певної статі, соціальна – приналежність до спільноти тощо[217]. У контексті нашого дослідження варта уваги саме національна визначеність, як приналежність, а згодом і самоідентифікація окремої людини до певної нації.

Для розгляду питання національної ідентичності потрібно з'ясувати що ж таке ця ідентичність. Отже, це спільні уявлення, що виникають через усвідомлення спільної історії, культури, традицій, місця походження (території), державності та уявлень, які поділяються членами певної групи людей (етносу, нації), формуються у процесі взаємодії з іншими народами та мають три рівні: рівень групової самосвідомості; власне етнічна або національна ідентичність; тенденція в етноконфліктних ситуаціях[218].

Доля українського народу склалася так, що самовизначатися йому впродовж століть доводилося у підневільному стані. Етногенез українства відбувався саме тоді, коли монгольська навала поставила під загрозу його існування. Саме в той час, коли у державах Європи складалися самоврядні форми міської організації, виникали перші університети, південь Русі перебував у стані стагнації і пошуку сильних покровителів. Спадщина колишньої держави дісталася Великому князівству Литовському та Польщі. У першому руське начало виявилося сильнішим за литовське, і традиційний уклад життя не зазнав значних змін. Цивілізаційна належність Польщі до Заходу, особливості політичного устрою і особливо експансіоністська політична доктрина створювали напружену обстановку, в якій український національний ідеал набував визвольного характеру.

Національна революція середини XVII ст. зруйнувала систему, на якій ґрунтувалася залежність України від Польщі. Але до самостійного державного існування Україна була не готова – не в останню чергу тому, що вже кілька поколінь національної еліти виросло в умовах потужного культурно-релігійного тиску, спольщувалося або жило з усвідомленням власної ущербності й політичної підпорядкованості. З огляду на такі умови доводилося дивуватися

---

216 Шульгин В. В. Украинствующие и мы // Свободное слово Карпатской Руси. – 1986. – № 9–10. – С.145.

217 Рябошапка С. Украинский язык. Личный счёт // Обозреватель. – 2007. – 4 апреля. – С. 5.

218 Білик Б. І. Етнокультурологія. Навч. посіб. / Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2005. – С. 37.

не тому, що державницька ідея з'явилася в Україні лише в середині XVII ст., а тому, що вона взагалі з'явилася і досить голосно заявила про себе. Однак у зіткненні з російською ідеєю, що мала виразну агресивну, територіальну динаміку, українська державницька ідея програла.

За цих умов і виник феномен розколотості суспільства, відчуття несамодостатності. Проте із здобуттям незалежності стають активнішими пошуки українських істориків, політологів, філософів щодо формування, розвитку та становлення української національної ідеї[219], а також національної ідентичності.

Випавши після входження до складу Росії із центральноєвропейського контексту, Україна опинилася осторонь глобальних цивілізаційних процесів, які проявлялися в інституалізації національних спільнот. Традиційно-архаїчні форми буття деспотичної Росії вплинули на світовідчуття і ціннісні настанови козацько-старшинської еліти, яка прагнула до політичної легітимації, відстоюючи ідеї спочатку адміністративної, а пізніше станової автономії. В елітарній політичній культурі України дедалі більше утверджувалися пасивність, схиляння перед силою. Росії вдавалось досить легко придушувати вільнолюбні прагнення, тому ідентифікація в українському суспільстві була слабкою. Несамостійність автоматично породжувала модус незавершеності, неостаточності, недосконалості. На цій основі в Україні формувалася своєрідна подвійна ідентичність – явище, яке в побутовому і навколонауковому дискусі зазвичай вкладається у поняття „малоросійства»[220].

„Малоросійство» слід розглядати як прагматичну реакцію пристосування еліти несформованої ще домодерної нації до реалій імперської системи, у складі якої вона опинилася. Компроміс, до якого вона мусила вдатися після десятиріч „Руїни», полягав у відмові від „героїчного» типу поведінки. Політика продовження збройної боротьби за державність в умовах крайнього виснаження і розорення України була б самовбивчою. Новий тип політичної поведінки являв собою захисну реакцію на тяжкі життєві обставини.

У політичному сенсі подвійна ідентичність, безумовно, була б негативним явищем – нечітка самоідентифікація, брак національної гідності зумовлювали здебільшого пасивну, споглядальну позицію у політичній поведінці.

У етнонаціональній площині подвійна ідентичність теж обернулася чималими втратами, загальмувавши процеси консолідації української нації, зумовивши порівняну слабкість імпульсів національного відродження, пізній перехід українського національного руху у його третю, політичну фазу. Проте слід мати на увазі, що процес формування двокультурної ідентичності почався в часи, коли етнічні стереотипи не були, та й не могли бути міцно за-

---

219 Дяченко О. В. Національна ідея в поглядах Олександра Кониського // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. пр. / О. Б. Шляхов та ін. (відп. ред.); Дніпропетровський національний ун-т. Історичний факультет. – Д.: ДНУ, 2006. – С. 97–101.

220 Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до україно-фобів століття XXI. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 183–185.

корінені у свідомість елітних прошарків, не кажучи вже про широкі верстви населення. В ідентифікаційній ієрархії у них на першому плані стояли відносини з монархом, на другому – релігійні уподобання і десь далеко позаду – усвідомлення племінної належності.

Ідентичність (від лат. identicus – тотожність) – багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, що виражає ідею тотожності, спадкоємності індивіда і його самосвідомості. Національна ідентичність – самовизначення особи в національному контексті. Усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей: мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, тощо[221]. Ідентичність – тотожність явища, предмета або особистості самій собі, її якісна самототожність за вектором часу. Ідентичність особистості ґрунтується на її самосвідомості. Оскільки людина являється особливим об'єктом, в якому зливаються воєдино матеріальне і духовне, фізичне і психічне, то розрізняють психофізіологічну, особистісну і соціальну ідентичність людини. Особистісна ідентичність – це єдність і спадковість життєдіяльності, цілей, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій і самосвідомості особистості. Особистісна ідентичність включає ставлення до свого минулого, теперішнього і майбутнього. Соціальна ідентичність означає єдність і спадковість певної системи соціальних характеристик (норм, ролей, статусів), що дозволяють диференціювати індивідів за їх суспільним станом і груповою належністю. Вона означає уявлення людини про своє особисте місце у світі, усвідомлення нею приналежності до певної соціальної групи, категорії. Одним із видів соціальної ідентичності є етнічна ідентичність[222].

Таким чином, ідентичність – це зв'язок особистості із спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільност тощоі. Завдяки цій системі соціальних регулятивних форм формується внутрішня система ставлення особистості до світу і до самої себе, система самоконтролю і самоорієнтації[223].

Більшість народів – національно ідентифіковані ще до того, як вони це починають усвідомлювати. Батьки з дитинства, окрім усіх інших ідентифікацій, прищеплюють своїм дітям спочатку почуття, а потім і усвідомлення себе як представника певної нації. Поляка виховують поляком, чеха чехом, китайця китайцем, і це називається національною соціалізацією. Сильні нації віками відпрацювали і ефективно застосовують механізми національної ідентифікації. Наприклад, жодна іспанська дитина не відчуватиме себе португальцем чи італійцем, жодна італійська – іспанцем чи греком і т.п. Батьки і соціум, у тому числі і держава, зроблять все, щоб їхні діти відчували себе ма-

---

221 Шульга М. Ідентичність. Етнічний довідник: поняття та терміни // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://etno.uaweb.org/glossary/i.html

222 Там само.

223 Окара А. М. Українофобія як гностична проблема // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.ukrajinci.hu/istorija/ukrfob.html

ленькими представниками саме своїх націй. Виняток становлять слабкі, або ж, їх можна було б назвати «ушкоджені» нації[224].

Ушкодженими можна назвати такі нації, які зазнали багатолітнього тиску та руйнівного впливу інших, більш могутніх на даний момент у політичному чи військовому сенсі, які ставали невільними на своїй землі. Кожна нація, яка свого часу була примусово включена до імперії, країни чи союзу країн як нація підлегла, завойована, підкорена, перенесла у своїй історії періоди посиленої асиміляції. Немало угорців свого часу стали австрійцями, частина індусів вважають себе англійцями, деякі алжирці тепер французи. Зміна національної ідентичності починалася завжди зі зміни психологічних установок[225].

Замість установки на збереження своєї мови, культури, у людини виникала установка на перехід до іншого, панівного мовно-культурного середовища, щоб краще влаштуватися, долучитися до панівної на даний історичний момент національної спільноти. Українці боялися залишитися за межами всього життя, і це призводило до метаморфоз української ідентичності тисяч українців, її добровільно-примусової зміни на панівну національну самовизначеність. Це, власне, і було національним самозреченням заради виживання, проте подібна ситуація у багатьох жителів колонізованих держав активізує протилежні процеси – бажання більш чітко самоідентифікуватися, зберегти, розвинути, посилити та закріпити свою національну ідентичність. У Австро-угорській імперії свого часу багато угорців особливо гостро відчули потребу залишатися угорцями, у Великій Британії індуси – індусами тощо. Усі ці процеси добре знайомі українцям протягом декількох століть[226].

Громадяни України з несформованою чи ушкодженою національною ідентичністю, утворюють сьогодні самозневажену меншину, тому, що за минулі два десятиліття політика усіх влад в нашій країні найчастіше не була проукраїнською. Такий стан речей дає привід для розвитку україножобії.

Україножобія, взагалі фобія (від дав.-гр. Φόβο – страх, хворобливий страх) є ірраціональним, інтенсивним і постійним страхом щодо певних ситуацій, дій, речей, тварин або людей. Основним симптомом цього розладу є надмірне і необґрунтоване бажання уникнути подразника, що відлякує. Коли фобія виходить з-під контролю, і якщо вона заважає повсякденному життю, то діагностується як особистісний або психічний розлад. У деяких випадках фобії, навпаки, зумовлюють ірраціональну емоційну реакцію, що супроводжується агресією, та стимулюють спроби раціонального обґрунтування, а також агресивні дії проти об'єктів фобії, як то ксенофобія та ін.[227] Отже, україножобія – це (антиукраїнізм, україноненависництво) та агресивне несприйняття

---

224 Окара А. М. Україножобія як гностична проблема // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.ukrajinci.hu/istorija/ukrfob.html.

225 Там само.

226 Там само.

227 Там само.

існування України та української нації, як окремого самобутнього утворення; форма некультурної зверхності, ірраціональна і злісна ворожість до українців як до окремого народу, їхньої культури, мови та історії, до України, як держави, ненависть до всього українського, вороже, брутальне й зневажливе ставлення до українства та всіх виявів його національно-культурної самобутності[228]. Українофобія – це різновид ксенофобії – ненависті до незнайомого чи чужого – і спостерігається, зокрема, серед окремих народів, які жили в контакті з українцями в колишньому СРСР чи інших місцях. Українофобія – це прояв нетолерантності, як і нацизм, расизм, шовінізм, використовується антиукраїнськими силами, які цілеспрямовано розпалюють ненависть до українців, з метою досягнення своїх політичних цілей, реалізації експансіоністських та імперських амбіцій[229]. Українофобія відрізняється від інших національних фобій переважно особливостями етнонаціонального розвитку українців та характером стосунків з іншими етнічними спільнотами. Інколи використовується як засіб для відволікання від реальних проблем. У більшості випадків – це не тільки приниження, «насміхання» над українською нацією, а свідоме бажання їй зла. Українофобські настрої також підживлюються і розпалюються в рамках великих геополітичних проектів. Зокрема, українофобія – це форма державної агресії, яка раніше кваліфікувалася в політичній літературі як державне хамство й насильство щодо тих народів, котрі складають більшість[230].

Українофобія – це явище того самого порядку, що й антисемітизм, але на відміну від нього, більш політичне і здебільшого характерне для людей, що проживають в Україні і не сприймають її. Близьким за значенням є поняття антиукраїнізм, але українофобія ближче до психічної сфери, а антиукраїнізм – це більш концептуальне поняття і зводиться до політики[231].

Ненависть до українців проявляється у різноманітних формах та проявах: у використанні образливих етнонімів, у стереотипному приписуванні цілому народові окремих, негативних рис та навіть у запереченні права українців на саме існування, як окремого етносу, неприйнятності факту, що українці – це окремий народ та дратуванні фактом, що хтось вважає себе українцем. Українофоби стверджують, що всі українці якісь не такі: жадні, запроданці, хитрі[232].

Виділяють наступні рівні проявів українофобії:

• соціально-психологічний – це зневажливе, нетерпиме ставлення до всього українського, особливо до мови;

---

228 Багряний С. Українофобія – не расизм? // Українська правда. – 2009. – 5 лютого.

229 Українофобія – хвороба небезпечна // Всеукраїнська громадсько-політична та літературна газета «Кримська Світлиця». – № 9. – 2007. – 2 березня.

230 Бакалець О. Українофобія: історія і сьогодення // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2001/12-1-6.pdf

231 Климончук О. Що таке українофобія і як її розпізнати // УНІАН. – 2011. – 24 березня.

232 Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку XX століття до українофобів століття XXI. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 46.

• ідейно-політичний – «обґрунтування» тези про «найвищу» розвиненість «великого і могутнього російського народу» і відмирання «селянської української нації» – саме на цій основі й здійснюється російськомовна експансія, роздмухування і організація різного роду пропагандистських антиукраїнських кампаній під гаслами необхідності державної двомовності;

• соціальна практика – блокування заходів щодо українського національно-культурного відродження;

• економічний – диктат у сфері економічних відносин[233].

Побутова україно фобія проявляється перш за все у використанні образливих етнонімів та зневажливих прізвиськ, у глузливому ставленні до української культури, мови, традицій тощо. Використання зневажливих позначень для українців є найбільш поширеним серед народів, з якими українці мали довшу історію спільного проживання[234]. На побутовому рівні стосовно українців, наприклад, на теренах колишнього СРСР та Росії найбільше використовується така презирлива назва, як «хохли». В деяких регіонах така зневажлива назва поширена навіть більше ніж нормативна назва українців. Наприклад, в Росії використання зневажливих етнонімів стосовно українців поширено навіть в друкованій пресі, кіно та на телебаченні, що викликає занепокоєння українців Росії[235].

На відміну від побутової, концептуальна україно фобія не обмежена класовими, становими рамками чи рівнем культури. Вона частіше являє собою досить складну систему уявлень про Україну, українців, українську мову і культуру, як ворожий конспіративний проект, як вигадане, або штучне явище спрямоване проти інших. Такий тип україно фобії найбільше поширений у Росії, де під впливом націоналізму ідеї вигаданості та штучності України набувають дедалі більшої популярності. Деякі політики в Росії ставляться до України, як до частини Росії і заперечують саме існування українського народу як окремого етносу[236].

Корені концептуальної україно фобії спостерігаються ще з часів Російської імперії, коли прагнення українців користуватися власною мовою, чи самим вирішувати свій державний устрій розглядалося як сепаратизм і змова ворогів Росії. В цьому світлі перевага віддавалася архаїчній назві України – Малоросія, а українська мова сприймалася тільки як малоросійський діалект,

---

233 Бакалець О. Україно фобія: історія і сьогодення // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2001/12-1-6.pdf

234 Рибаченко В. Українська ідентичність – погляд з Чікаго // Час і Події. – 2011. – № 18. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.chasipodii.net/article/8261/?vsid=fc5ad465d33eab109de6107

235 Марусык Т. Эмский указ как зеркало украинской политики России // Зеркало недели. – 1996. – № 25.

236 Моченов А., Никулин С. «Хохлы», «пиндосы», «чухонцы» и прочие «бусурмане» в Рунете и российской прессе / Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.smi.ru/02/06/28/548258.html

або як вигадана і штучна мова, спеціально створена для руйнування Росії[237]. З цієї причини Російська імперія за ініціативи місцевих поборників імперії запроваджувала цілу низку дискримінаційних законів проти української мови (Валуєвський циркуляр, Емський указ) і намагалася таким чином зупинити ріст національної свідомості українців[238].

Відомими ідеологами концептуальної україножобії були В. Шульгін, який окрім антисемітських творів, ще написав у 1939 р. україножобську монографію «Украинствующие и мы»[239], та М. Ульянов, який висловлював такі ж ідеї в праці «Походження українського сепаратизму» (1966)[240].

Давньою мрією україножобів – це надання російській мові статусу державної, – деякі науковці стверджують, що менше ніж на ліквідацію української держави україножоби не погодяться. Україна – мова являється одним із основних концентрів україножнавства. Мова має також іще одну важливу функцію – вона повинна об'єднувати громадян держави. Невизначеність національної ідентичності, самосвідомості, національних інтересів є вагомою загрозою суверенітету держави. Мова кожного народу обслуговує розгалужений ринок інформації, і зрозуміло, що суспільство, яке не користується державною мовою в повному обсязі, зазнає величезних економічних, політичних і, звичайно, духовних втрат.

Проте в українській історії є приклади, коли нові покоління маленьких українців, які у процесі соціалізації набували національної ідентичності – у тій чи іншій мірі – і ставали українцями. Багато хто з них запізно долучався до цього процесу. Якщо дитину не виховували у сім'ї національно визначеною, то в підлітковому та юнацькому віці у багатьох починалися процеси самоусвідомлення, а значить і самоідентифікації, у том у числі і національної. Прикладом може служити біографія О. Теліги. Варто зазначити, що власне в Україні вона прожила усього 5 років із 36-ти, і, тим не менше, пережила національну самоідентифікацію, яку дано відчути небагатьом, навіть тим, що прожили в Україні усе життя, але так і не доросли до української національно-мовної самоідентифікації.

Тому сьогодні усі розмови про другу державну мову в Україні є не тільки політичними провокаціями, але і цілеспрямованою диверсією проти пошуків української ідентичності мільйонів маленьких жителів України, які народжуючись, потрапляють у різномовне середовище, що, за свідченням психологів, гальмує процес розумового розвитку дитини.

---

237 Моченов А., Никулин С. «Хохлы», «пиндосы», «чухонцы» и прочие «бусурмане» в Рунете и российской прессе / Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.smi.ru/02/06/28/548258.html

238 Мадей Н. М. Проблема культурної ідентичності // Електронний ресурс. – режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Kaf_kult/Publications/kult_identyty_madey.pdf

239 Шульгин В. В. Украинствующие и мы // Свободное слово Карпатской Руси. – 1986. – № 9–10.

240 Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – New York, 1966. – 37с.

Інша, не менш важлива проблема пошуку та формування української ідентичності – це знання власної історії. Кожна нація її має, і сусідні нації при цьому не претендують на чуже. В України і тут ситуація відмінна: історія України починалася на київських землях, і продовжувалася віками, є історією української держави. До Києва прийшли Кий, Щек і Хорив та їхня сестра Либідь, київськими князями були Рюрик, княгиня Ольга, князь Ярослав Мудрий. Київський князь Володимир хрестив Русь і не десь, а у Дніпрі на київському Подолі, провівши народ Хрещатиком. Але це не завадило нашим північним сусідам привласнити цю історію і зробити її своєю. І усі вище перераховані київські князі стали в російській історіографії російськими князями. Хрещення, яке відбулося у київських водах, оголошено Хрещенням росіян. Британці не додумалися оголосити французьких чи датських королів англійськими, а іспанці – своєю італійську чи німецьку церкву. А ось Україна зіткнулася саме з такою проблемою. Завдання української влади полягає у тому, щоб створити українській науці умови для дослідження та письмової фіксації власної історії, а також її пропаганди у світі. Адже багато країн Європи услід за російськими істориками вважають період Київської Русі частиною російської, а не української історії, що не є істиною. Подібних історичних спірних питань в Україні вистачає для того, щоб впливати на суспільну свідомість та викликати суперечки навіть у пересічних громадян, інколи далеких від науки. Історія повинна націю консолідувати[241].

Віра та релігія, а в сучасній Україні точніше буде, якщо скажемо релігія та віра відіграють також не останню роль у формуванні української національної ідентичності. Віра в історії України відігравала величезну роль, особливо у козацтві, національно-визвольних рухах. При вступі до Запорізького козацтва потрібно було пройти своєрідний тест: питали чи у Бога вірує людина та просили перехреститися, тільки після цього дозволяли пройти на територію, де перебували козаки. Але і тут Україна не вільна мати свою єдину соборну церкву. Людині без віри не можна. На цій першооснові базується весь уклад життя людини, формується її світогляд та виховуються людяність. Тому Віра може бути чинником формування української ідентичності як і невід'ємна частина української культури[242].

Культурна ідентичність – один з найважливіших етапів та процесів культурного устрою кожної спільноти. Потреба культурної ідентичності полягає перш за все в усвідомленому сприйнятті особою тих культурних норм та зразків поведінки та свідомості, системи цінностей та мови, усвідомлення свого «Я» з позицій цих культурних характеристик, які панують в даній спільноті; виявленні лояльності до них, самоототожненні себе саме з цими

---

241 Окара А. М. Українофобія як гностична проблема. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.ukrajinci.hu/istorija/ukrfob.html

242 Кононенко П. П. Самоідентифікація української нації як чинник духовного та інтелектуального збагачення суспільства // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – Вип.1. – С. 434–441.

культурними зразками які позначають не тільки спільноту, але й дану особистість[243].

Люди не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, але і психологічні індивідуальності, – а це вимагає їхнього групового співіснування. Можна припустити, що в деякій мірі потреба в соціальній самоідентифікації зі зграєю успадковується людиною від первісного суспільства. Людина не завжди усвідомлює параметри своєї культурної ідентичності, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (не тільки етнічної, але й соціальної, професійної і т.п.)[244].

Українська культура з проголошенням незалежності також, на нашу думку, зазнала більше втрат, ніж надбань: занепало українське кіно, не підтримується саме українське книговидання, діячі «культури» для досягнення хоча б якогось розголосу влаштовують скандальні акції, або якісь незвичайні піар-трюки. Багато поетів, письменників, режисерів, акторів, художників робить відчайдушні зусилля для того, щоби розвинути та підтримати належний рівень вітчизняної культури. У таких умовах багато що залежить від активності діячів культури та бажання українців все-таки українську культуру освоювати та розвивати.

Часте звертання до «ідентичності» пояснюється тим, що це поняття дозволяє доволі точно дати характеристику стану розвитку нації, яка в сучасному світі постійно піддається процесам глобалізації та модернізації. Таким чином, проблема ідентичності виступає важливим зв'язуючим елементом на зіткненні багатьох гуманітарних наук – філософії, психології, історії, етнографії, літератури та ін. Багато мільйонів людей шукають свою ідентичність. У цих пошуках формується загострене усвідомлення своєї індивідуальності – характерних якостей, що роблять людей унікальними. Зараз на теренах України формується нова ідентичність, яка охоплює не лише український етнос, а й усіх громадян держави. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних інтересів та до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Україна має достатній потенціал для збереження своєї ідентичності та для сталого розвитку. Проте процеси державотворення в Україні істотно випереджають процеси формування громадянського суспільства, що призводить до кризових явищ. Гостра криза ідентичності в Україні вимагає від політичної науки пильної уваги і рекомендацій щодо її подолання.

Із здобуттям незалежності Україна опинилася перед проблемою самовизначення – у політичному, економічному, культурному аспектах тощо.

---

[243] Кононенко П. П. Самоідентифікація української нації як чинник духовного та інтелектуального збагачення суспільства // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції. – К.: Т-во «Знання України», 2001. – Вип.1. – С. 434–441.

[244] Там само.

Йшлося про шляхи модернізації, геополітичну стратегію, мовно-культурну політику і, звичайно, про ідентифікаційні моделі. Давалася взнаки і теоретична нерозробленість проблем самовизначення. Радянські зразки тут були цілковито непридатні, оскільки тепер йшлося про зовсім нову державу. А перебудовна риторика вкінець заплутала основоположну для самовизначення і самоідентифікації проблему суверенітету і його різних вимірів: політичних, економічних, екологічних, національно-культурних.

Усвідомлення населенням України своєї національної ідентичності вирішальною мірою визначатиметься цивілізаційним вибором його найбільшого сегмента – етнічних українців. Адже більшість національних меншин, за винятком росіян та білорусів, мають чітке цивілізаційне походження: або європейське, або азіатське. Такою чіткістю поки що не відзначається український етнокультурний ареал.

Самоідентифікація ґрунтується на відокремленні власного «ми» від «вони». Необхідно мати на увазі і те, що український етнокультурний простір формувався за участі представників різних цивілізацій. Зараз на теренах України формується нова національна ідентичність, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Якщо ця ідентичність не може ґрунтуватися на чітко вираженій цивілізаційній (релігійній, мовній, культурній) приналежності, то вона може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму. В основу нової української ідентичності має бути покладено здатність до усвідомлення національних матеріальних інтересів і до пошуку найбільш ефективних шляхів та засобів їх реалізації. Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні сентименти підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції. Набуття таких рис надалі полегшить українцям їхній геостратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як зараз, піддатливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації[245].

Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, яка, проте, мала виразні етнічні акценти. Національно-етнічна складова самовизначення випливала з необхідності збереження і відродження етнічних цінностей, впродовж багатьох років викорінюваних тоталітарним режимом. У прийнятій ще в радянських умовах Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) наголос було зроблено на самовизначенні української нації; «здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення»[246] розглядалося як основа державного суверенітету України. Гарантуючи всім

[245] Білик Б. І. Етнокультурологія. Навч. посіб./Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАКККіМ, 2005. – С. 72–75.

[246] Декларація про державний суверенітет. Інфодиск. Законодавство України. – К., 2005. – С. 1.

національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, Декларація акцентувала увагу на специфічних завданнях держави, спрямованих на забезпечення «національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя»[247]. Водночас йшлося про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки. Стратегія етнічної мобілізації проглядається у цьому документі досить чітко. Втім, в Акті проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) про право на самовизначення говорилося вже абстрактно, без вказівки на суб'єкт самовизначення[248]

В українському законодавстві немає ні найменшого присмаку дискримінації громадян за ознакою етнічного походження; у нових паспортах останнє взагалі не фіксується. Завдяки цьому Україна щасливо уникла ускладнень, які супроводили становлення незалежності у багатьох країнах. Націоналізм в Україні хоч і зміцнів порівняно з останніми роками існування СРСР, але не набрав форм безкомпромісного протистояння іншим системам світобачення.

Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й неукраїнцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів. Відмова від радянської спадщини у політичній та ідеологічній сферах супроводжувалася пристрасним бажанням взяти краще з європейського і північноамериканського досвіду, скористатися із зарубіжних інвестицій і на цій основі забезпечити стале економічне зростання. При цьому Україна не висунула ні до кого ніяких територіальних претензій; виразно заявила про готовність позбутися ядерної зброї при умові певних гарантій своєї безпеки з боку світового співтовариства.

Втім, контури проекту державотворення у перші роки незалежності вимальовувалися невиразно. Результати грудневого референдуму 1991 р. свідчили про безумовну підтримку населенням ідеї незалежності України, але про оптимальну державну модель ніхто не мав ні найменшого уявлення. Голосуючи за незалежність, українці, росіяни, представники інших національних меншин голосували, насамперед, за самостійну економічну політику, яка, як тоді уявлялося, швидко забезпечить Україні процвітання й добробут. Моделі нової ідентичності не мали чітких обрисів і викристалізовувалися у процесі переоцінки цінностей і болісних прозрінь, у ході зіткнення полярних підходів новостворених політичних партій[249].

Треба сказати, що й більшість українських політичних партій формувалася до президентських виборів не навколо різних політичних ідеалів і цін-

---

247 Декларація про державний суверенітет. Інфодиск. Законодавство України. – К., 2005. – С. 2.

248 Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №38. – С. 502.

249 Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 150.

ностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт тощо.

Регіональна специфіка України визначається ще й тим, що основний економічний потенціал країни зосереджений у східному й південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними та майже суцільно україномовними західними територіями.

Яким же чином відображається регіональна специфіка у самосвідомості громадян України? Перш за все, в ідентифікаційних практиках її населення. Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994–2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважали себе, передусім, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% важливішою була регіональна ідентичність. Ця група опитаних більше бачила себе «мешканцем села, району чи міста, в якому живе», ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних продовжували ідентифікувати себе з неіснуючою вже державою – Радянським Союзом. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації, насамперед, вважають себе росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки.

Позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати тільки у 2005 році. За даними соціологічного моніторингу, вже 54,6 % населення України вважають себе, в першу чергу, громадянами України, інша частина більшою мірою ототожнює себе з містом чи селом проживання (24,6 %), колишнім СРСР (8,1 %), регіоном (6,4%), зі своїм етносом (2,1 %), світом в цілому (2,5 %), Європою (0,8 %).

Першопричиною низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій усі традиційні ідентичності, які існували в СРСР (національно-державна, економічна, політична, духовна), були різко втрачені, а здобуття нової гальмувалося протягом всіх років незалежності багатьма обставинами.

Очевидні тенденції відчуження населення України від держави внаслідок того, що її функціонування було дуже далеке від інтересів та потреб її громадян, не кажучи вже про такі речі, як корупція, хабарництво, бюрократизм і т. ін.

Тому-то в Україні потужно розвивалася ідентичність приналежності до країни: мається на увазі країна як край, мала батьківщина, життєвий простір тощо. Впродовж цих років відсутність державного патріотизму, відсутність ідентифікату приналежності до української держави, української політичної нації «компенсувалася» іншими духовними практиками – психологічними, ментальними. Але, якщо для «внутрішнього споживання» самоствердження людини в очах своїх співгромадян - це цілком прийнятно і зрозуміло, то за

кордоном внаслідок цього (принаймні до Помаранчевої революції) дуже часто українців сприймали як таких собі «інших росіян».

Але не територіальна або горизонтальна консолідація є сьогодні визначальною для подальшого поступу українського соціуму. Це скоріше євразійська, ніж європейська традиція ідентифікації соціуму, бо Азія мислить простором, тоді як Європа – часом. Європеєць відносить себе радше до Європи не як до певного простору, а як до деякої епохи, з якою він себе ідентифікує, до культури, в якій він знаходить себе. Тому найбільш перспективний напрямок самоідентифікації українського соціуму – від просторових визначень до часових і культурних, тобто до епохи і культури. Інакше кажучи, Україні, щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно здійснювати рефлексію й ідентифікацію не відносно просторових координат, а відносно культурних, ціннісних[250].

Велика питома вага завдань утвердження державності і самоідентифікації вимагала від владних структур молодої держави вироблення власної стратегії етнонаціонального розвитку і продуманої етнонаціональної, у тому числі, мовної політики. Обрана ними етнотериторіальНа модель етнополітики виходила із завдань формування української ідентичності одночасно за територіально-громадянським та етнічним принципами. Етнічні пріоритети втілено у назві держави і символіці, визначенні української мови як державної, зобов'язанні держави сприяти консолідації та розвиткові української нації, дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, що проживають поза межами держави.

Громадянський принцип забезпечувався визначенням українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади, а також єдиним громадянством, гарантуванням вільного розвитку, використанням й захистом російської, інших мов національних меншин, зобов'язанням держави сприяти розвиткові їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

Закріплювалась недопустимість будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних й інших переконань, статі, етнічного та національного походження, мови, місця проживання тощо.

Отже, Україна обрала шлях формування політичної нації – як поліетнічної, полікультурної спільноти, об'єднаної єдиним громадянством. Обрала не спонтанно, а після тривалих і болісних суперечок і дискусій. Власне, у такому вигляді її етнонаціональна стратегія викристалізувалася на п'ятому році незалежності, на час прийняття Конституції. Домінуючі до того часу етнополітичні проекти мали присмак етноцентризму.

Слід враховувати, що процес визначення національної ідентичності українців розпочався ще за часів Київської Русі, витримав утиски панівних держав, які і давали поштовхи для консолідації етносу та піднімали його на боротьбу за свою самобутність. Проголошення незалежності України у 1991 р. дало можливість кожному українцю визначитися хто він є такий, а

---

[250] Степико М. Т. Консолідація українського суспільства: феномен та чинники// Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2006. – С. 105–106.

також з'являються і нові терміни політичної мови України, які можна простежити, аналізуючи положення Декларації про державний суверенітет (липень 1990) та Конституції України (1996 р.). У Декларації з'являються поняття «демократичне суспільство», «правова держава», «національні права», «народовладдя», «територіальне верховенство», «економічна самостійність»; розкривається зміст поняття «суверенітет» як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Вводиться поняття «самовизначення української нації». Свідомі ж громадяни повинні, усвідомивши крайнощі та небезпеки, які постають неминуче на шляху до відродження і розвитку національної культури, спрямувати духовну традицію в річище інноваційних процесів сучасного і майбутнього.

Поняття ідентичності й самоідентифікації є ключовими в соціальному аналізі, незалежно від того, йдеться про особу, групу чи соціум. Найстрашніші хвороби національної психіки походять від браку уявлень про ту нішу, яку займає група чи соціум у розмаїтому світі, а людина втрачає життєві орієнтири, коли випадає із системи, здатної створювати для неї психологічний захист.

Багато мільйонів людей, констатує Е.Тоффлер, розпачливо шукають свою ідентичність. У цих пошуках формується загострене усвідомлення своєї індивідуальності – характерних якостей, що роблять нас унікальними; наш імідж змінюється в міру того, як ми вимагаємо, щоб нас розглядали і з нами поводилися як із особистостями.

Нація, яка усвідомлює свою індивідуальність, сприймається світом як самодостатня цілісність. І навпаки – якщо суспільство вражене вірусом апатії, а в державі існують розбіжності щодо власної орієнтаційної налаштованості і пріоритетних цілей, їхній імідж буде негативним. Тому не потрібно соромитися свого походження, не потрібно цуратися розмовляти рідною мовою, бо світова спільнота прийме нас як повноцінних лише тоді, коли ми станемо дійсно таки повноцінно нацією зі своїм власним історичним минулим, самобутнім теперішнім та світлим майбутнім.

2.7. Національна пам'ять у бутті українського народу та науці його самопізнання

Суспільно-політичні й соціокультурні процеси в незалежній Україні актуалізують проблеми історії, необхідність осмислення досвіду минулого, пам'яттєвого дискурсу з огляду на конструювання національної ідентичності. Колективна пам'ять є одним із чинників, джерелом формування та своєрідним генетичним кодом національної ідентичності. З огляду на складність та масштабність задекларованого дискурсу, зупинимося лише на кількох складових багатоаспектної проблеми: категорія пам'яті в теоретичному дискурсі, колективна пам'ять як складова національної ідентичності; мова як ідентифікаційний чинник пам'яттєвого дискурсу.

Категорія «пам'ять»: варіативність дефініювання

Складність та суперечливість етнонаціональних та державотворчих процесів в Україні потребує системного наукового погляду на феномен національної пам'яті, ретельної оцінки її сучасного стану, впливу на формування національної ідентичності та подальших трансформацій. Невід'ємною складовою українського проекту державотворення є необхідність конструювання національного міфу, формування на рівні колективної пам'яті цілісного образу української історії. У цьому сенсі актуалізується потреба осмислення не лише сутнісних історичних процесів та явищ, але й формування понятійно-категоріального апарату для їх дефініювання.

Проблеми пам'яттєвого дискурсу, як і ідентичності, останні десятиліття актуалізовані дослідниками різноманітних галузей наук (антропологія, історія, культурологія, етнографія, етносоціологія, етнопсихологія, психологія, соціальна психологія, політологія та інші). Кожна наука використовує свій категоріальний апарат, методи та парадигми, що не може не вносити плутанину та іноді призводить до некоректної інтерпретації даних. У зв'язку з небезпекою надмірної генералізації понять, що завжди виникає в умовах поширення тієї чи іншої наукової моди, вважаємо за необхідне передусім обумовити понятійно-категоріальний апарат дослідження.

Пам'ять є складним суспільним феноменом, актуалізованим сьогодні різними дискурсами. Відповідно до енциклопедичного визначення, «пам'ять – це психічний процес запам'ятовування, збереження й подальшого відтворення інформації, що надходить». Пам'ять, як складний психічний процес, дозволяє накопичувати, зберігати й постійно використовувати особистий досвід, закріплювати теоретичні знання, практичні навички й уміння[251]. За П Рікером, пам'ять – це «форма відновлення через упізнавання – всередині сучасного – згадуваного минулого»[252].

Початково пам'ять розглядали як суто психологічну категорію. Однак уявлення про психологічні ресурси людства і про обрії мислення поступово зазнали трансформації. Сферу пам'яті стали розглядати як поле міждисциплінарної співпраці фахівців практично всіх соціогуманітарних і багатьох природничих дисциплін. Відтак варіювання зазнають визначення пам'яті. Зокрема, пам'ять постає як один із найважливіших чинників людського буття та розвитку його духовної сфери, який забезпечує неперервність процесу етнонаціональної й соціальної еволюції спільноти та спадкоємність досвіду суспільного розвитку, здатність накопичувати, зберігати, примножувати й передавати наступним поколінням соціальні й етнонаціональні цінності[253].

Культурний поворот у гуманітаристиці 1980-х років призвів до активізації міждисциплінарних досліджень та появи нових напрямків, одним із

---

251 Память // Большая психологическая энциклопедия. – Эксмо, 2007. – С. 316.

252 Рикер П. Память, история, забвение; Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. / Поль Рикер. – М.: Изд-во гуманит. лит-ры, 2004. – С. 426.

253 Солдатенко В. Пам'ять // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 264.

яких є студії пам'яті[254]. «Меморіальний ухил» – поворот до вивчення різноманітних форм коммеморації та уявлень про минуле, що зберігалися в колективній та індивідуальній пам'яті – увиразнюється, зокрема, в історичній науці. Сутність сучасної парадигми пам'яті, що сформувалася в руслі історичної антропології полягає в тому, що предметом досліджень стає не сама історична подія чи явище, а пам'ять про нього, що зберігає суспільство.

Постало питання розширення предметного поля історичних досліджень. У сферу уваги фахівців цього напрямку потрапили «комунікативна пам'ять» (яка охоплює спогади трьох-чотирьох поколінь) і «культурна пам'ять» (що поєднує сучасність із давниною)[255]; пам'ять «м'яка» (індивідуальна, особиста, зафіксована в щоденниках і спогадах) – і пам'ять «жорстка»(зафіксована у вигляді різноманітних «місць пам'яті», музейних експозицій, календаря офіційних пам'ятних дат, меморіалів, церемоніалів)[256]; повсякденні уявлення про минуле – та еволюція наукових практик історіописання[257]. Розширення теоретичного горизонту потребувало суттєвих змін та вироблення відповідного категоріально-понятійного апарату, адаптації використання інструментарію інших дисциплін.

Нагадаємо, що ще 1925 року французький соціолог М. Хальбвакс у роботі «Соціальні рамки пам'яті» запропонував розглядати пам'ять як колективний соціальний феномен, який він назвав «колективною пам'яттю». Польська дослідниця Б. Шацька слушно зауважує: «У рясній літературі предмета колективну пам'ять розуміють і визначають по-різному: одні кажуть про колективну пам'ять, другі – про суспільну, культурну чи історичну, а ще інші висловлюються за те, щоб говорити не про «пам'ять», а про «пам'ятання», дехто ж послуговується означенням «історична свідомість», а віднедавна навіть «з'явилося широке розуміння колективної пам'яті, яке включає в її сферу історію як академічну дисципліну»[258].

У сучасному інтелектуальному дискурсі статусу усталеного терміну набуло словосполучення «історична пам'ять», яке широко вживається в наукових, публіцистичних текстах та офіційних документах. Однією з причин виникнення у XX ст. цього концепту і наповнення його тим чи іншим змістом стало підвищення здебільшого виправданої уваги до спогадів жертв найбільших трагедій століття – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів, як і учасників Другої світової війни та різноманітних

---

254 Детальніше див.: Киридон А. М. «Memory studies» в Україні: статусність та особливості процесу становлення // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Вип. 5. – С. 96–106.

255 Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М., 2004. – С. 50–59.

256 Эткинд А. Столетняя революция юбилей начала и начало конца // Отечественные записки. – 2004. – №5. – С. 46.

257 Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна. – Спб., 2004. – С. 6.

258 Шацька Б. Історія – пам'ять – міт Б. Шацька / Пер. з польської. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 18–19.

революцій. Однак згодом і термін «пам'ять», і пов'язані з ним політичні ініціативи стали швидко поширюватися на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. Упродовж останніх десятиліть виникла, за висловом американського історика Кервіна Клейна, ціла «індустрія пам'яті»[259].

Водночас треба зауважити, що проблематизація історичної пам'яті корегується під впливом уведення в обіг новітніх методів історіографії[260].

Тільки впродовж останніх років до аналізу концепту історичної пам'яті зверталося чимало науковців. Відзначимо з поміж них європейських – В. Вернера, В. Вжоска, О. Гнатюк, Е. Гобсбаума, С. Єкельчика, Р. Козеллека, П. Коннертона, П. Нора, П. Рікера, Й. Рюзена, Р. Стобєцкєго, М. Хальбвакса, П. Хаттона; російських – А. Полєтаєва, Л. Рєпіну, І. Савельєву, Ж. Тощенка; українських – О. Антонюка, Г. Бондаренка, О. Волянюк, В. Жадька, Ю. Зерній, А. Киридон, М. Козловця, І. Кресіну, Л. Нагорну, М. Рябчука, Л. Стародубцеву, Н. Яковенко та інших.

Попри значний інтерес до історичної пам'яті, маємо констатувати відсутність єдності щодо дефініювання самого поняття та нечіткість концептуалізації. Відтак можна артикулювати існування широкого діапазону інтерпретаційних різновидів поняття «історична пам'ять»:

1) спосіб збереження й пам'ять трансляції минулого в епоху втрати традиції (звідси – винайдення традицій і впроваження «місць пам'яті» в сучасному суспільстві);

2) індивідуальна пам'ять про минуле;

3) частина соціального запасу знань, яка існувала вже в примітивних суспільствах;

4) колективна пам'ять про минуле, коли йдеться про певну групу;

5) соціальна пам'ять, якщо мова йде про суспільство;

---

259 Klein K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse // Representations. – Winter, 2000. – N69. – P. 128

260 Див.: Зерній Ю. Державна політика памяті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ... к.і.н. 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство [Національний інститут стратегічних досліджень]. – К., 2009; Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна – Європа – Світ. – Вип.3: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.. В. Гнатюка, 2009. – С. 112-116; Киридон А. М. Минуле в інтерпретаціях істориків: П'ять розвідок про пам'ять: Монографія / наук. ред. С.С. Троян. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 128 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної і всесвтньої історії); Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І Франка, 2009. – 558 с.; Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.; Її ж: Регіональна ідентичність: український контекст. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.; Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. О. Фостачук. – Харків, 2005. – 19 с. та ін.

6) ідеологізована історія (здебільшого пов'язана з виникненням держави-нації);

7) синонім історичної свідомості (пізнання);

8) визначальний чинник національної ідентичності;

9) канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп тощо.

Російські дослідники проблеми пам'яті І. Савєльєва й А. Полєтаєв слушно зауважили: «Останніми десятиліттями масові чи групові уявлення про минуле часто позначають словосполученнями, які містять слово «пам'ять» – колективна пам'ять, соціальна пам'ять, культурна пам'ять, історична пам'ять». При цьому вони зазначили: «Усі ці кліше видаються нам не зовсім вдалими, хоча боротися з ними, очевидно, запізно»[261]. (Розгорнуту критику концепту «історична пам'ять» див. [262]).

Здебільшого «історична пам'ять» трактується як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів. У цьому випадку «масове знання про минулу соціальну реальність і є *змістом* «історичної пам'яті»[263]. Або ж «історична пам'ять» є *опорними пунктами* масового знання про минуле, мінімальний набір ключових образів подій та особистостей минулого в усній, візуальній чи текстуальній формі, які репрезентовані в активній пам'яті, і не потрібно докладати зусиль для їх згадування»[264].

За визначенням, зафіксованим у термінологічному і понятійному довіднику «Історична наука», – «пам'ять історична» – здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без «пам'яті історичної» неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам'ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу»[265].

Г. Бондаренко визначає «історичну пам'ять» як «категорію історичного пізнання, яка складається з сукупності матеріальних, духовних та генетичних джерел суспільства»[266]. За твердженням Л. Зашкільняка, «під історичною пам'яттю» розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історич-

---

[261] Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 64.

[262] Савельева И. „Историческая память»: к вопросу о границах понятия // Феномен прошлого. – М.: Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2005. – С. 170–220.

[263] Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 69.

[264] Там само.

[265] Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч.посібник. – К.: Вища шк., 2002. – С. 281.

[266] БондаренкоГ. Історичне пізнання: питання теорії і практики. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – С. 133.

на пам'ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти»[267]. Л. Нагорна зазначає: «Історична пам'ять зазвичай розглядається як сукупність різноманітних (донаукових, наукових, квазінаукових та інших) знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле»[268]

Я. Калакура розглядає історичну пам'ять як похідне від поняття «пам'ять», яке вживається у двох значеннях: а) як природна (біологічна) властивість людини, її здатність фіксувати й зберігати в пам'яті (запам'ятовувати) образи людей, події, явища, процеси, форми їх прояву, якості, властивості, відмінні риси тощо; б) як неодмінна умова становлення і розвитку суспільства (суспільних форм людського життя) і, зокрема, формування суспільної свідомості, моралі, вивчення та застосування досвіду життєдіяльності, розуміння цілісності й неперервності (тяглості) історичного процесу[269]. Автор зауважує, що на основі історичної пам'яті формується світогляд, свідомість людей, і це відбувається в процесі відображення, актуалізації та збереження знання про минуле в його органічній єдності з сучасним і майбутнім життям людей. Відтак історична пам'ять виступає головним чинником систематизації, збереження та відтворення минулого досвіду народу в різних формах суспільного та державного життя, тим самим спрямовуючи його на використання в практичній діяльності та розвитку суспільної свідомості[270].

На нашу думку, поняття «історична пам'ять» може використовуватися здебільшого як метафора, щоб підкреслити, що суспільство «пам'ятає» про своє минуле, «зберігає в пам'яті» події власної історії. Але, насправді, знання фіксують тексти та інші матеріальні носії, а пам'ять – це здатність, передусім, індивідуальної психіки. На міфологічну природу конструкту звертає увагу Н. Яковенко: „Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне „колективне переживання», яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі „історична пам'ять», по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини»[271].

На думку російських дослідників І. Савєльєвої та А. Полєтаєва, «історична пам'ять» – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одно-

---

267 Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна – Європа – Світ. – Вип.2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156.

268 Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 62.

269 Калакура Я. С. Історична пам'ять // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 52.

270 Там само. – С. 52-53.

271 Яковенко Н. М. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – С. 34.

му ланцюгу чи в одній зв'язці концепту «історична пам'ять» та «політика пам'яті»[272]. У найширшому розумінні конструювання політики пам'яті є політичним процесом із виразними ознаками цілепокладання та артикульованих мотивацій. Головним змістом його є створення максимально наближеного до реальності «образу минулого» – як дійового інструменту впливу на суспільну свідомість. «Робота пам'яті» – як своєрідна соціокультурна компенсація, яка допомагає соціуму й індивіду виробляти власне усвідомлене ставлення до минувшини, культурних і моральних традицій народу і водночас уникати травмуючого впливу повсякденності. На кожному новому етапі історичного розвитку традиційна модель формування історичної пам'яті зазнає змін і модифікацій, і на цей процес рівною мірою впливають як тенденції розвитку історичної науки, так і політичні та інші виклики сьогодення. «Природно, – зауважує Л. Нагорна, – що політика пам'яті є тим символічним ресурсом, який широко використовується елітними прошарками суспільства для виховання патріотизму, національно-громадянської ідентичності й толерантності»[273]

За Р. Колінгвудом «історія і пам'ять не є одним і тим самим, хоча вони й споріднені. ...Історія і пам'ять споріднені в тому, що їхнім об'єктом є минуле; але тоді як предметом історії є минуле, яким воно «реконструюється» на основі свідчень, предметом пам'яті є минуле, яким його безпосередньо «осягнуто» через акт, у якому висновування не відіграє ніякої ролі»[274]. Таким чином, для моделювання пам'яті мусить сформуватися своєрідний ланцюг: подія – первинний досвід – переживання – пам'ять.

Спроби залучення істориків до створення «історичної пам'яті» та розробки сценаріїв «політики пам'яті» в сучасному суспільстві по суті є відображенням модифікації уявлень про функції історії. На думку багатьох сучасних дослідників, поняття „історична пам'ять» сьогодні набуло такого загального та екстенсивного сенсу, в якому професійне заняття історією бачиться поставленим на службу пам'яті. Адже історія як наука стає не просто частиною колективної пам'яті, а й самою пам'яттю, утворюючи у цьому поєднанні цілісний наратив національної історії. Як влучно зазначає Й. Рюзен, „осмислення історичної репрезентації через категорію пам'яті може заставити істориків почувати себе незручно, оскільки вона легко виходить за рамки або заперечує ті стратегії звернення до минулого, які конструюють історичні дослідження як дисципліну або як „науку» і як професійне знання істориків»[275]. Н. Яковенко пропонує долати цю незручність шляхом „розщеплення жанрів» двох історій

---

[272] Савельева И. М. Теория исторического знания. – СПб.: Алетейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – С. 490.

[273] Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 119.

[274] Колінгвуд Р. Ідея історії. – К.: Основи, 1996. –С. 533.

[275] Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7. – С. 8–26.

– дидактичної та дослідницької[276]. Проте можна погодитися з дослідницею Ю. Зерній, що таке „розщеплення» з очевидністю матиме дуже умовний характер, залишатиметься складним практичним завданням.

Конвертований у науковому дискурсі концепт «історична пам'ять», потребує уточнення смислового навантаження доволі усталеної конструкції – «відродження історичної пам'яті». На нашу думку, у цьому випадку варто говорити не про відродження, а про конструювання історичної пам'яті, оскільки:

1) здебільшого не відбувається безпосередньої передачі або ж безпосередньої ретрансляції об'єктивної візії того, що відбувається;

2) необхідно враховувати віковий «розрив» поколінь при подальшій спробі «відтворення», «моделювання» історії чи історичних візій, образів тощо. «Традицію» (історію) намагаються відродити й передати нащадкам представники цього «іншого покоління», яке втратило її. При цьому вони можуть мати уявлення про культурний факт, що сформувався в них з розповідей попередників чи на основі інформації періодичних видань. Ці уявлення, які стають частиною сучасної культури, іноді є історично виправданими (виваженими), а іноді вкрай міфологізованими;

3) комунікат на рівні «батьки-діти» має враховувати, з одного боку, загострені відносини двох поколінь, а з іншого, навпаки – своєрідний пієтет перед старшим поколінням і намагання його виправдати;

4) існує очевидна суперечливість явища: соціальні форми та практики модерного суспільства не є уніформним проектом, позаяк для модерну характерне розмаїття та плинність його форм. У випадку ж конструювання «історичної пам'яті» передбачається уніфікація конструкту;

5) сконструйовані проекції можуть суттєво відрізнятися від ідеологічної візії, що також може призвести до дисонування або заперечення запропонованої моделі;

6) як оцінка результатів змін у системі визначається ідеологічним (ціннісним) вибором учасників та інтерпретаторів цих процесів, так само й історична пам'ять (подієва оцінка) визначається ідеологічним (ціннісним) вибором учасників та інтерпретаторів цих процесів.

З огляду на сказане, на нашу думку, історична пам'ять може лише конструюватися або моделюватися, в тому числі з метою актуалізації історичних подій. Польський дослідник В. Вернер у статті «Чи історія має майбутнє? Проблемний начерк відповіді» цитує професора В. Вжосека: «Наша культура існує завдяки пам'яті і завдяки тяглості пам'яті – її природнім середовищем є історичний час, який акцентує тяглість і тяглу присутність явищ і їх значень». На його думку, треба розуміти пам'ять, як функцію пізнання, завданням якого є надання сенсів актуальним подіям[277].

Уважаємо за потрібне акцентувати увагу на розрізненні термінів «іс-

---

[276] Яковенко Н. Одна Кліо, дві історії // Критика. – 2002. – № 12. – С. 12–14.

[277] Werner W. Czy historia ma przyszłość? Problemowy zarys odpowiedzi / Wiktor Werner // Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii I historii historiografii /

торична свідомість» та «історична пам'ять» (з огляду на використання їх окремими дослідниками в одному синонімічному ряду). Відомий історик-методолог М. Барг одним із перших наголосив на необхідності розрізнення цих категорій[278]. Дослідник розглядає історичну свідомість як культурну універсалію, яка «в плані теоретичному визначає просторово-часову орієнтацію суспільства, сприяючи цим його самопізнанню», а в плані «прикладному» – історіографічному – «визначає не лише спосіб фіксації історичної пам'яті (міф, хроніка, історії), але й відбір, обсяг і зміст достопам'ятного, тобто виступає відносно історіографії сферою нормативною і рефлективною»[279]. Відмінності історичної свідомості особливо відчутно знаходять вияв у переломні епохи, коли «йде процес трансформації колективної пам'яті, який охоплює не лише «живу» соціальну пам'ять і пам'ять про пережите сучасників і учасників тих подій, але й глибинні пласти культурної пам'яті суспільства, яка охороняється традицією і обернена до віддаленого минулого»[280].

При цьому ми змушені констатувати фактично відсутність методології конструювання пам'яті, особливо з огляду на врахування своєрідної „дизайнерської складової» – науковця формує певне середовище – при конструюванні пам'яті. Базуючись на твердженні, що «*тип історизму* так само об'єктивно є заданим історику, як і *тип культури* – сучаснику певної епохи», М. Барг зауважує: «З цієї причини про істориків можна було б сказати: всі вони специфічними для них засобами не лише відтворюють минуле, але й, не усвідомлюючи того, закарбовують і себе й тим самим свій час – горизонти його бачення й способи виражати побачене»[281]. Від істориків у роботі над творенням «пам'яті» очікують продукування не просто наукового знання, але й масового „знання про минуле» або ж, іншими словами, своєрідного конструювання історичної пам'яті. Йде робота по: 1) конструюванню національної візії історії в суспільній свідомості; 2) по реінтерпретації візії історії, сконструйованої від початку 1990-х років. При цьому варто врахувати своєрідний подвійний «злам»: після проголошення Україною незалежності спостерігається упровадження невідомого фактологічного матеріалу різних періодів історії українського народу (здебільшого трагічних або заангажовано трактованих радянською історіографією). Шокуюча правда була не лише пізнавальним «одкровенням», але й своєрідною свідомісною «травмою». Якщо для 1990-х років характерним було явище когнітивного дисонансу, пов'язане з переосмисленням радянської візії історії та зародженням

Pod redakcją Macieja Bugajewskiego. – Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008. – S. 69, 71.

278 Барг М. А. Историческое сознание как историографическая проблема // Вопросы истории. – 1982. – №12. – С. 49–66; його ж: Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.

279 Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – С. 6.

280 История и память. Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М., 2006. – С. 38.

281 Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – С. 15.

національного історіописання, то сьогодні спостерігаємо турбулентний стан в альтернативній презентації історії різних періодів. Замість магістральної лінійної історії виникає фрагментарна мозаїка, яка кристалізується навколо «місць пам'яті» (за П'єром Нора) або фрагментів минулого, які містяться в пам'яті колективній.

Поділяємо точку зору польської дослідниці Б. Шацької, яка зазначає, що в літературі предмета розрізнення історії та колективної пам'яті як самобутніх царин, де діють різні правила, іноді ставлять під сумнів, керуючись двома протилежними поставами. З одного боку, вчені заперечують самобутність колективної пам'яті й трактують її «винятково як скалічене історичне знання», а з іншого, – «заперечують самобутність історії та вбачають у ній винятково одну з іпостасей колективної пам'яті»[282]. Натомість зауважимо, що історія та колективна пам'ять є двома різними галузями знання про минувшину, двома різними дослідницькими сферами, з різними правилами конструювання образу подій минулого, вивчення яких потребує специфічного інструментарію. Минуле дає смисложиттєві орієнтири. Внаслідок зміни ставлення до минулого змінюється спосіб сприйняття історичного.

Обґрунтовуючи такий підхід, польська дослідниця окреслює історію як академічну дисципліну з науковим статусом, а колективну пам'ять визначає як «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти»[283].

Колективна пам'ять як продукт конкретної культурної формації може виступати ретранслятором уявлень про минуле лише в конкретний час репродукування чи конструювання з домінуючими візіями заданого минулого. Ці уявлення містять інформацію як про те, що реально відбувалося в минулому, так і про ірреальні події. Варто враховувати вибірковість пам'яті: одні події зберігаються в ній, спогади про інші повністю стираються. При цьому в колективній пам'яті є проблема «витіснення небажаного у сприйнятті». Події, що зберігає колективна пам'ять, набувають оцінок, позитивних чи негативних конотацій, які можуть відрізнятися від версій офіційної історії.

Отже, можна констатувати поліфонію понятійно-категоріального окреслення форми й змістовного наповнення категорії «пам'ять» в сучасному гуманітарному дискурсі. У ході дослідження ми використовуватимемо поняття «колективна чи соціальна пам'ять».

Колективна пам'ять як складова національної ідентичності

Пошук проектів державного та національного будівництва початку 1990-х років та подальше становлення національної державності в Україні активізували вивчення проблем національної ідентичності та її складових,

---

[282] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. – С. 19–20.

[283] Там само.

однією з яких є колективна пам'ять. Активізація досліджень колективної пам'яті у взаємозв'язку з національною ідентичністю важлива з огляду на необхідність становлення й консолідації громадянського суспільства, збереження цілісності держави та її зміцнення, знаходження місця країни у системі культурних і геополітичних координат тощо. За умов неоднорідності суспільства, неоднозначності, суперечливості та незавершеності процесів націєдержавотворення, вочевидь можна погодитися з думкою А. Чічановського, який визначає сучасне українське суспільство як таке, що націоналізується[284]. Відповідно йдеться про несформованість, строкатість та мозаїчність ідентичності. Окрім того, варто зауважити, що соціальні, економічні, політичні та культурні кризи сучасної цивілізації породжують і відповідний кризовий стан свідомості, що зумовлює ситуацію ідентифікаційної невизначеності. Очевидно небезпідставно польська дослідниця Б. Шацька підкреслила зростання інтересу до колективної пам'яті в усьому світі з огляду на «процеси втрати коріння й дезорієнтації в сфері ідентичності»[285].

Пропонована розділ має подвійну каузальну структуру, дві сюжетні лінії – пам'яті (колективної пам'яті) та ідентичності (національної ідентичності). Відтак йдеться про інтерпретації кількох проблемних полів та аналіз взаємозв'язку колективної пам'яті та ідентичності, при цьому ми свідомі того, що проблема ідентичності формується в контексті новочасових стратегій мислення, а також, що стратегія «пошуку» ідентичності, за визначенням В. Гьосле, має відштовхуватись від орієнтації на універсальні ідеї, враховувати надбання власної історії та розуміння вітальної потреби в стосунках з іншими ідентичностями[286].

Фокусуючись навколо двох вагомих і водночас актуальних складових сучасної історіографії – студій пам'яті та досліджень національної ідентичності, обрана для дослідження проблема належить до визначальних як у плані теоретичної рефлексії, так і в сенсі суспільної практики сьогодення. Логіка дослідження передбачає висвітлення проблеми шляхом поєднання концептів «ідентичність», «національна ідентичність», «колективна пам'ять» тощо.

Усвідомлюючи складність порушеної проблеми, ми не прагнемо до вичерпного аналізу; натомість убачаємо завдання в спробі наблизитися до розуміння окремих її аспектів (смислове наповнення понять «національна ідентичність» і «колективна пам'ять»; характер взаємодії пам'яті й ідентичності; способи та механізми використання колективної пам'яті; функції колективної пам'яті як складової національної ідентичності; причини актуалізації

---

284 Чічановський А. А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізовується / Матеріали науково-методичної конференції „Т. Г. Шевченко і світова культура». – К.: Грамота, 2004. – С. 37–40.

285 Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 51.

286 Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі / Переклад з німецької Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – С. 23.

пам'яттєвого дискурсу; пам'ять і контрпам'ять в конструюванні національної ідентичності тощо).

Розвиток дослідницьких тенденцій у гуманітарних науках свідчить про багаторівневість концепту ідентичності. Ідентичність (від лат. слова identicus – тотожний, однаковий) – поняття, що вказує на подібність, тотожність, однаковість, збіг властивостей, якостей, предмета, явища, процесу, рис характеру, ментальності, культури особистості й спільноти. Ідентичність – зв'язок особистості зі спільністю, ототожнення людиною себе з певною суспільною групою, укорінена в духовному світі особистості система цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності. Розрізняють психофізіологічну, особистісну, соціальну, етнічну, національну тощо ідентичність[287].

Імпульс до універсалізації проблематики ідентичності у 70–80-х рр. XX ст. надав американський психолог Е. Еріксон, який почав досліджувати ідентичність як особливий соціально-культурний феномен на основі використання психоаналітичного, філософського та соціологічного підходів. Це зумовило статус концепту «ідентичності» як категорії міждисциплінарного знання.

Американський дослідник визначає ідентичність як складне особистісне утворення, котре має багаторівневу структуру, що пов'язана з трьома основними рівнями людської сутності: індивідуальним, особистісним і соціальним. Досліджуючи насамперед індивідуальну ідентичність, Е. Еріксон увів у науковий обіг терміни «его-ідентичність» і «криза ідентичності», виділив три основні напрями або аспекти, розгляду концепту ідентичності: а) відчуття ідентичності; б) процес формування ідентичності; в) ідентичність як конфігурація, результат цього процесу. До того ж, за Е. Еріксоном, мова повинна йти як про особистісну, так і про колективну ідентичність, а також про позитивну і негативну ідентичності. Людина сприймає себе загалом як цілісність, а всі свої дії і рішення розглядає не як випадкові або кимось нав'язані, а як внутрішньо зумовлені. Ідентичність переживається серед значущих інших, стосунки та ролі допомагають підтримати й розвинути відчуття інтегрованості особи, яка виражається в ідентичності[288].

У найзагальнішому вигляді під національною ідентичністю розуміють відчуття колективної належності до конкретної національної спільноти, її культури. Так, на думку американської дослідниці Л. Грінфелд (L. Greenfeld), «національна ідентичність в її суто сучасному розумінні є ідентичністю, яка полягає в належності до «народу», найважливішою ознакою якого є те, що його визнають як «націю». Дослідниця називає п'ять найважливіших аспектів ідентитетів нації та національної ідентичності:

---

[287] Фігургий І. Ідентичність // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 191, 192.

[288] Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – С. 54–80.

• по-перше, це людські переконання: нація існує доти, доки її члени визнають один одного як співвітчизників і прагнуть продовжувати спільне співіснування;

• по-друге, спільне історичне минуле, спільні обов'язки й уявлення про спільне майбутнє;

• по-третє, є спільні дії, тобто дійова ідентичність;

• по-четверте, постійне проживання в одній країні;

• по-п'яте, спільні характеристики, які об'єднуються поняттям «національного характеру» і котрі формують загальнонародну культуру[289].

Зазначені об'єктивні передумови й риси національної спільноти є водночас найголовнішими ознаками національної ідентичності. Вона за своєю суттю є багатовимірною, її ніколи не можна звести до якогось єдиного компонента. Крім того, національна ідентичність характеризується специфічним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних рис, що вирізняє одну національну спільноту від іншої. Істотного значення тут набувають відчуття спільної долі, загальні переживання, колективна пам'ять, тобто все те, що сприяє формуванню колективного «ми»[290].

О. Гнатюк визначає національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави»[291].

Ідентичність національна, як стверджує І. Фігурний, «базується на наявності в народі (етносі) власної національної держави, коли етнічна спільнота стає нацією і послідовно крок за кроком розбудовує державу, націю, дбаючи, передусім, за їхній політичний, економічний, культурний, соціальний, військовий, освітній, науковий, інформаційний розвиток тощо»[292].

Ідентичність кожної національної спільноти можна репрезентувати насамперед як її колективну самосвідомість, самовизначення, самовироблення власного образу і змісту самосвідомості, а не як ззовні сконструйований образ «національного характеру». У контексті зазначеного, звернемося до міркувань Ф. Броделя: «Нація може *існувати* лише за рахунок нескінченних пошуків себе, перетворення себе у сенсі логічної еволюції, непохитного опору іншим, ототожнення себе з найкращим, суттєвим у собі, послідовного упізнання себе у знакових образах, паролях, відомих утаємниченим чи була це еліта, чи все населення країни, що трапляється не завжди). Упізнати себе у тисячі досліджень, вірувань, промов, виправдань, безмежній несвідомості, не-

---

289 Greenfeld L. Nationalism: Five Roads of Modernity. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1992. – P. 34–36.

290 Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 58.

291 Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – С. 56.

292 Фігургий І. Ідентичність // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 191, 192.

зрозумілих злиттях, ідеологіях, міфах, фанта змах... Крім того, будь-яка національна ідентичність обов'язково містить у собі певну національну єдність, вона – немов віддзеркалення, перетворення, умова»[293].

«Самопізнання», «самоідентифікація» й «самотворення» є базовими категоріями українознавства – науки цілісного пізнання народу і його країни», – наголошує Л. Токар[294]. Самопізнання – вивчення та оцінювання людиною (спільнотою) стану своєї свідомості, мети життєдіяльності, інтересів та особливостей розвитку, їх відповідності природній заданості, висхідний пункт ставлення людини (спільноти) до самих себе, до вибору шляхів та засобів самовдосконалення й самореалізації[295].

Зауважуючи, що «націю творить спільність походження (крові), території, мови, культури, традицій», Г. Ващенко особливо вирізняв свідомість своєї окремішності нації, що є «категоричною умовою її існування»[296]. За визначенням І. Краснодемської, суспільна самосвідомість – це усвідомлення себе спільнотою єдиного суб'єкта суспільної дії, усвідомлення себе з точки зору інших. Вона охоплює соціальну пам'ять, історичні події, факти, суспільно-історичні прогнози й суспільні ідеали, які взаємодіють між собою і зумовлюються відповідними матеріальними й духовними чинниками життєдіяльності суспільства. Самосвідомість національна включає в себе:

1) усвідомлення природно-соціальної сутності етнічної спльності як у самореалізації, так і в стосунках з іншими етнонаціональними спільнотами;

2) усвідомлення і вірність національним цінностям: етнічній території, історії, мові, національній культурі;

3) усвідомлення єдності етнічної й соціально-державної спільності;

4) патріотизм;

5) усвідомлення причетності до героїчного минулого свого народу.

Самосвідомість національна у широкому розумінні включає уявлення й судження членів нації, народу про характер дій своєї та інших спільностей, їхні особливості тощо[297]. Український теоретик нації О. Бочковський називає національну свідомість «громадським цементом, який об'єднує й перетворює первісний народ у новітню націю»[298].

---

293 Бродель Ф. Ідентичність Франції. Простір та історія. Кн.1 / Пер. з фр. Світлани Глухової / Фернан Бродель. – К.: Вид-во Жупанського, 2013. – С. 13.

294 Токар Л. Інтегративність українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 194–195.

295 Його ж: Самопізнання // Там само. – С. 293–294.

296 Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для Виховників, Учителів і українських Родин. Друге вид.. – Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен: Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. – 208 с. – С. 105.

297 Краснодемська І. Самосвідомість національна // Науковий інструментарій українознавця. Довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 295–296.

298 Бочковський О.-І. Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – С. 9.

Розгляд проблеми потребує врахування положення М. Ґібернау, щодо багатоаспектності вимірів національної ідентичності: «Національна ідентичність має п'ять вимірів: психологічний, культурний, територіальний, історичний і політичний»[299]. Водночас Е. Сміт називає «такі найголовніші риси національної ідентичності»:

1) історична територія або рідний край;

2) спільні міфи та історична пам'ять;

3) спільна масова, громадська культура;

4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території[300].

Ми тлумачимо ідентичність передовсім як приналежність до спільноти. Згідно з визначенням, запропонованим в Енциклопедії історії України, «національна ідентичність» як поняття означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною нацією як самобутною спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею»[301]. Таким чином, у переліку складових як один із чинників національної ідентичності фігурує поняття «історична пам'ять». Водночас зауважимо, що нам ближче поняття не історичної, а колективної пам'яті. Натомість поняття «історична пам'ять», на нашу думку, може використовуватися здебільшого як наукова метафора. Солідаризуючись із польською дослідницею Б. Шацькою, історію й колективну пам'ять трактуємо, «як *дві полярні моделі*, «поміж якими розміщені представлення минулого»[302].

Отже, національна ідентичність має соціокультурні складові, які є не менш важливими, ніж політичні та соціально-економічні. Зокрема йдеться про колективні уявлення про минуле. Відчуття єдності не лише з теперішнім, а й з минулим – це певний генетичний код нації, що допомагає само зберегтися в найскладнішому буттєвому контексті. Національна ідентичність формує образ національної спільноти, який і стає головним засобом підтримки єдності суспільства.

---

299 Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. – К.: Темпора, 2012. – С. 21.

300 Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / З англ. Переклав Петро Таращук. – К.: Основи, 1994. – С. 23.

301 Нагорна Л. П. Ідентичність національна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna

302 Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 31–32.

Таким чином, поняття «національної ідентичності» передбачає вияв колективного самоконструювання образу власної національної спільноти, характер якого багато в чому залежить від об'єктивних передумов і практики функціонування цієї спільноти (наприклад, сприятлива економічна ситуація, політична нестабільність, зовнішні загрози тощо). Водночас на колективне самоконструювання образу власної національної спільноти впливають поширені в її середовищі ціннісні уявлення, міфи і стереотипи, особливо ті, які змальовують контрастність між «нами» і «ними», «своїми» і «чужими». Конструювання національної ідентичності постає своєрідним індикатором, який дозволяє судити про характер і спрямованість процесів суспільної консолідації, інтеграції соціальних суб'єктів у політичну структуру суспільства і про вектор розвитку зовнішньої політики[303]. Отже, в історичному й соціальному сенсі категорія національної ідентичності є динамічною, обумовлена політико-соціальним і культурним контекстом, а відтак перебуває в процесі змін, адаптації, формування, переосмислення[304].

Підкреслюючи сплеск інтересу сучасної науки до ідентичності як феномена суспільної організації, зауважимо, що, з одного боку, як зазначає М. Розумний, йдеться про зручне поняття, яке дало змогу виразити й фомалізувати складні процеси, що відбуваються на рівні індивіда, групи і спільноти, та звести їх до спільного концептуального знаменника організації[305]. З іншого, за спостереженням М. Кастельса, „в історичний період, що характеризується поширеним деструктуруванням організацій, делегітимацією інститутів, згасанням крупних суспільних рухів та ефемерністю культурних проявів, ідентичність стає головним, а іноді й єдиним джерелом смислів»[306]. На нашу думку, проблема ідентичності формується в контексті стратегій мислення, обумовлених конкретним часом чи періодом розвитку суспільства та формуванням науково-парадигмального знання. Складність, неоднозначність і навіть кризовість ідентичності призводить до необхідності пошуку інтегратора, який убачається в колективній пам'яті. Однак колективна пам'ять є складовою національної ідентичності і водночас «полем змагань за ідентичність»[307].

---

303 Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 58, 89.

304 З цього приводу О. Гнатюк зазначила: «Мозаїка різних позицій, різних традицій, відмінних інтерпретацій у моїх очах не є ані хаосом, ані какофонією. Це дискурс ідентичності, в якому відбувається зіткнення різних позицій, а заразом – і поступове переформулювання думок. Бо є ідентичність – не лише індивідуальна, а й колективна, в тому – національна – не є статичною. Вона змінюється...» *Див.*: Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність; авторизований пер. з пол. – К.: Критика, 2005. – С. 13.

305 Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С. 93–99.

306 Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – С. 27.

307 Див.: Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред Ю. О. Зерній. – К.: НІСД, 2008. – 68 с.

Серед задекларованих потребує інтерпретації поняття «колективна пам'ять». Визнаючи піонерство М. Хальбвакса* в упровадженні до наукового обігу терміну «колективна пам'ять», ми послуговуємося визначенням Б. Шацької. Колективна пам'ять – це «сукупність уявлень членів спільноти про її минуле, про постаті, які його населяють, і події, які трапилися у цьому минулому, та способи увічнення і переказу тих знань, які вважаються обов'язковим надбанням члена цієї спільноти. Іншими словами, усіх свідомих апеляцій до минулого, які наявні у поточному житті спільноти»[308].

Видається також за необхідне звернути увагу на циркулювання у пам'яттєвому дискурсі поняття «пам'ять спільноти». Американська літературознавець і славіст Ева М. Томпсон, солідаризуючись із німецькими дослідниками[309], наголошує на розрізненні понять «пам'ять спільноти» та «колективна пам'ять». При цьому під пам'яттю спільноти розуміється пам'ять певної групи людей, які живуть в межах певного району та пам'ятають, що відбулося на їхній конкретній території, тому що вони були свідками цього, при цьому не зазнаючи зовнішнього тиску спрямованого на те, щоб змінити їх спогади. Натомість колективна пам'ять є власністю культурних груп чи націй. Вона є спільною для спільнот, які не обов'язково живуть в межах одного району, але лояльні до однієї групи. Колективна пам'ять допрацьовує, ущільнює та ідеологізує спогади спільноти. Інколи вона міфологізує події та включає їх до вже скам'янілих категорій національної міфології. Дослідниця зауважує, що на відміну від пам'яті спільноти, колективну пам'ять не набувають шляхом безпосередньої участі в подіях, а прочитавши чи почувши про них, тобто опосередковано[310].

Основною функцією колективної пам'яті є самоідентифікація певного співтовариства шляхом увиразнення своєї самобутності відносно інших співтовариств і з метою усунення можливих розбіжностей всередині співтовариства. З огляду на задекларованe, важливим видається звернути увагу на визначальні критерії ідентичності, сформульовані Ґібернау М. – «неперервність у часі й диференціація від інших»[311]. Йдеться проте, що функціонально саме колективна пам'ять сприяє вибудовуванню ідентичності, але й ідентичність вкорінена в пам'яті. Це дає підстави стверджувати, що неусталена національна ідентичність спонукає до відповідних характеристик колективної пам'яті.

---

* Прим.: інші варіанти транслювання прізвища в прекладах – М. Альбвакс, М. Гальбвакс.

308 Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 19.

309 Aleida Assmann und Ute Frevert, Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945. – Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1999.

310 Ewa M. Thompson Ways of Remembering: the Case of Poland // Toronto Slavic Quarterly. – 2005. – № 12. – [Електронний ресурс]. – [Режим доступу: http://www.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml

311 Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. – К.: Темпора, 2012. – С. 19.

Національні ідентичності складаються з низки атрибутів, що притаманні тим, хто належить до конкретної нації. Відтак можна стверджувати, що формування національної ідентичності та її збереження відбувається через своєрідне примушування до колективних спогадів шляхом ритуального відзначання подій минулого (святкування радісних або переживання трагічних) тощо. При порівняльному аналізі пам'яті й ідентичності можна виокремити кілька взаємопов'язаних рівнів: когнітивний; поведінково-нормативний; емоційний.

Серед головних стратегій, до яких загалом удається держава, утверджуючи єдину національну ідентичність, здатну об'єднувати громадян, визначають:

1. Формування і поширення певного *образу* нації, який часто спирається на домінантну націю або етнічну групу, що живе в кордонах держави, і складається зі спільної історії, культури і демаркованої території.

2. Створення і поширення низки символів та ритуалів, які мають зміцнювати серед громадян чуття спільноти.

3. Розвиток громадянства, що зумовлює добре визначену сукупність цивільних і юридичних прав, політичних прав і обов'язків, а також соціально-економічних прав. Надаючи права своїм членам, держава сприяє виникненню чуття вірності їй. Крім того, держава визначає вирішальну відмінність між тими, хто *належить* до спільноти громадян, тими, *кого не допустили* у неї, тобто між тими, хто уповноважений мати певні права, і тими, хто позбавлений їх у кордонах даної держави.

4. Створення спільних ворогів. Провадження війни довело свою вирішальну роль у виникненні та зміцненні чуття спільноти серед громадян, об'єднаних супроти зовнішньої загрози, байдуже, неминуча влна, потенційна чи винадана.

5. Прогресивне зміцнення національної освіти і системи масової інформації як головних інструментів у поширенні якогось конкретного «образу нації» з його символами та ритуалами, цінностями, принципами, традиціями, способами життя, спільними воронами і, що найважливіше, виразним визначенням «доброго громадянина»[312].

Посилаючись на Б. Шацьку, підкреслимо, що колективна пам'ять на суспільному рівні сприяє груповій ідентичності принаймні трояким чином:

По-перше, як усвідомлення спільного минулого, тобто спільного тривання в часі, що породжує емоційний відгук серед членів спільноти. Про це свідчить звичай розмаїтих ювілеїв, святкування річниць найрізноманітніших інституцій і організацій, урочистість яких більшає в міру тривалості існування.

По-друге, як переказ вартостей і зразків поведінки. У колективній пам'яті історичні постаті та події перетворюються на символи постав і вартостей, переважно пов'язаних із публічним життям.

По-третє, в колективній пам'яті постаті та події минулих часів перетворюються на символи чи сукупність символів, які творять особливу,

[312] Ґібернау М. Ідентичність націй...– С. 38–39.

притаманну групі «мову». Наявність цієї мови зміцнює почуття спільноти в тих, хто її вживають, і дає їм усвідомлення, що вони інші, ніж ті, хто її не знають і не розуміють. Завдяки цим символам колективна пам'ять переказує ідентифікаційні знаки, які допомагають відрізняти своїх від чужих. «Спільне минуле, як підкреслює авторка, – це комплекс ідентифікаційних знаків, які допомагають відрізняти своїх від чужих»[313].

Отже, існує безпосередній взаємозв'язок між колективною пам'яттю і національною ідентичністю.

Проблема колективної пам'яті актуалізується в умовах складного й суперечливого процессу становлення єдиної національної ідентичності громадян України. Нині ознаками останньої є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей[314], етнопсихологічні та мовнокультурні деформації у свідомості тощо. Г. Палій зауважує, що таку ситуацію ускладнюють розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; відсутність історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин[315]. Дослідниця підкреслює, що на низькій інтенсивності процесів оформлення національної ідентичності позначається тривала залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав, масова денаціоналізація етнічних українців, слабка внутрішня консолідованість суспільства, нації.

Вагомою проблемою для України є перервність еволюційного шляху формування української національної ідентичності (натомість останній за своєю суттю властива часова тяглість). Відтак спостерігається двоїстий процес. З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентитетів[316], необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; унікальної мови, відмінної від споріднених; культурної самобутності; культурних цінностей, національної ментальності тощо. З іншого боку, на початок XXI століття серед масивів населення, що мають набір об'єктивних українських ідентитетів, вітчизняні та зарубіжні дослідження[317] фіксують

---

313 Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 51–55.

314 Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2001. – С. 111–119.

315 Палій Г. Формування української політичної нації // Політичний менеджмент. – 2003. – №1. – С. 93–101.

316 Stebelsky I. National Identity of Ukraine // Geography and National Identity / Edited by Hooson D. Oxford: Blackwell Publisher, 1994. – P. 233–248.

317 Див. наприклад: Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. – 2000. – №1. – С.132–146; Зміни у свідомості українського суспільства

брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності тощо.

При аналізі колективної пам'яті як чинника національної ідентичності видається слушним врахування особливостей трансформаційних процесів у новоутворених посткомуністичних країнах (на відміну від комуністичних країн із власною тривкою державністю). Головна особливість цих процесів, на думку О. Романюка, полягає в їх бінарній структурі[318]. Дослідник трактує трансформації посткомуністичних суспільств з новоутвореною державністю як єдиний процес, який, проте має бінарну структуру, хоча й з органічним зв'язком обох трансформацій. Відповідно автор виходив з того, що в посткомуністичних суспільствах із новоутвореною державністю в межах одного трансформаційного процесу по суті відбуваються два типи трансформації. Перший із них – посттоталітарна трансформація, що охоплює собою соціально-політичну сферу суспільного життя. Її завдання полягає у перетворенні посттоталітарних суспільних відносин (тих, що дісталися у спадок від тоталітаризму) на (в ідеалі) демократичні. Завдання трансформації другого типу (державотворча трансформація, що здійснюється у сфері національно-політичних) полягає у перетворенні частини колишніх багатонаціональних державних утворень на суверенні національні держави.

Відтак в умовах когнітивного дисонансу неминуче постає проблема пошуку відповідної моделі колективної пам'яті або, принаймні, виявлення форм їх співіснування. Водночас між різними спільнотами пам'яті можуть точитися суперечки з домаганням врахування їхньої пам'яті про минуле в образі історії ширшої суспільно-політичної спільноти, частиною якої вони є, а відтак легітимізації власної відрубності в її межах. За твердженням М. Ґібернау, «люди, які заявляють, що поділяють якусь конкретну національну ідентичність, з різною силою покликаються на віру в спільну культуру, історію, спорідненість, мову, релігію, територію і долю»[319].

В новоутворених державах цей процес ускладнює розпорошеність ідентифікаційних характеристик членів суспільства. Аналіз характеристик дозволив О. Романюку виокремити чотири тенденції ідентифікаційного простору суспільства:

Перша – усвідомлення себе громадянами нової, національної держави, що більше характерно для представників титульних етносів. В умовах розбудови національної державності титульні етноси виступають як державо- та націє утворююча сила.

на зламі тисячоліть / За ред. С. Рябова та ін. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 2001. – 268 с.; Popson N. Ukrainian National Identity: The 'Other Ukraine'// www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm та ін.

318 Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. – Х.: ХДАК, 2011. – С. 147.

319 Ґібернау М. Ідентичність націй / Пер. з англ. Петро Таращук. – К.: Темпора, 2012. – С. 21.

Друга – усвідомлення себе громадянами колишнього багатонаціонального утворення (напр., радянськими громадянами, югословенами, чехословаками).

Третя – усвідомлення себе громадянами своєї історичної батьківщини. Таке більше властиве представникам етнічних груп, які посідали пануюче місце в колишніх імперіях. Чимало етнічних росіян, що внаслідок розпаду СРСР опинилися в інших державах пострадянського простору, відчувають свою належність до російської політичної спільноти. Проте ця тенденція має місце і серед інших етнічних груп. Так, етнічні угорці, що компактно мешкають у Румунії, Сербії, Словаччині й в Україні, часто пов'язують свою політичну належність з угорською державою.

Четверта – позиціонування себе громадянами певного регіону країни, який, за їх переконаннями, повинен здобути політичну автономію, або, навіть, державний суверенітет. В Україні тенденція позиціонувати себе як окрему політичну спільноту спостерігається в Донбасі (донбасці), в південних областях (новороси), в Криму (кримчани), на Закарпатті (русини)[320].

Відповідно серед носіїв кожної із груп точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, *що* слід пам'ятати і *як*. Відбувається своєрідне переструктурування минулого: політично домінуючі групи маніпулюють образами минулого і навіюють масам певну концепцію історії, що легітимує їхню політичну мету й панування, нові традиції й ритуали довільно конструюються у відповідності до поточних політичних реалій та потреб. Враховуючи, що образи минулого є соціокультурним конструктом, варто особливо зважати на маніпулятивні дії з тим чи іншим образом. З цього приводу В. Шнірельман (РАН) слушно зауважує, що іноді образ реальності здатен формувати саму реальність: «Те, у що вірять люди, стає реальністю за своїми наслідками. ... Тобто поведінка людей здебільшого визначається тим, як вони уявляють собі цю реальність, і, зокрема, з якою групою себе асоціюють»[321].

За цих умов «робота пам'яті» виконує важливу місію посередника між минулим, сучасним, майбутнім і є важливим важелем соціалізації індивіда. Кожна політична сила намагається «по максимуму» використати підвладний їй інформаційний простір. Відтак «локуси пам'яті» неминуче перетворюються у конфліктні зони. Ілюстрацією цього можуть служити ті «битви за минуле», які точаться на пострадянському просторі, стимулюючи постійні спекуляції навколо «відновлення історичної правди»[322]. Поділяємо думку Б. Шацької, яка зауважила, що суперечки всередині національної спільноти щодо форми

---

[320] Романюк О. І. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій: монографія. – Х.: ХДАК, 2011. – С. 153–154.

[321] Шнирельман В. А. Идентичность и политика постсоветской памяти // ΣΟΦΙΑ. – 2008. – №8. – С. 197.

[322] Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 121.

пам'яті про минуле є природними й неминучими. Однак важливо, щоб вони не набували надмірної гостроти[323].

Зауважимо, що структурування минулого відбувається у певній ціннісній ретроспективі. Інтерпретування минулого залежить від контексту та суб'єктів-інтерпретаторів, від часу й простору, від норм і цінностей конкретного суспільства. Внаслідок зміни ставлення до минулого змінюється й сам спосіб конструювання історичної реальності. У такому контексті ключового значення набуває проблема пам'яті про минуле.

Позатим, вшанування тієї чи іншої події значною мірою залежить не лише від самої події / факту, але й від того, яке значення буде їй / йому надане згодом. Час і місце актуалізації досвіду впливає на формування змісту події. Зміна в трактуванні цих подій спостерігається водночас із зміною суспільно-політичних конотацій та медотодологічних підходів. Так, в умовах активізації постмодерного дискурсу дослідження Ф. Анкерсміта, Г. Іггерса, П. Нора, І. Олабаррі, Й. Рюзена, М. Хальбвакса констатували, що професійні академічні практики виробництва історичного знання поступово витіснялися культурними практиками відтворення минулого як пам'яті.

Важливо враховувати вплив владних структур на практику комемораций, формування відповідних канонів історичної науки, ставлення до подій чи явищ, а відтак – формування пам`яті під впливом «офіційного дискурсу». Підкреслимо, що вплив влади на колективну пам'ять, або формування «політики пам'яті» здійснюється як цілеспрямована стратегія проектування минулого. Таке конструювання не завжди має характер безпосереднього маніпулювання, але завжди, орієнтуючись на перспективи майбутнього, задає певну конкретну модель минулого, яку П. Рікер визначає як «нав'язану пам'ять і дозволену історію»[324]. «Нав'язана пам'ять» вимагає примусового запам'ятовування, офіційно визнаного «стандарту» ідентичності й спеціально створеного комплексу меморіальних церемоній (ритуалів, міфів, дат, пам'ятників).

Відтак спостерігається своєрідне «винаходження традиції», яке, за твердженням Е. Гобсбаума, означає «низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично означає зв'язок з минулим»[325]. Дослідник виокремлює три типи таких традицій, підкреслюючи, що вони «взаємонакладаються»:

а) ті, що встановлюють або символізують соціальну єдність чи членство в групах, реальних або штучних спільнотах;

---

[323] Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. – С. 62.

[324] Рикер П. Память, история, забвение; Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. – М.: Изд-во гуманит. лит-ры, 2004. – С. 121, 125.

[325] Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. – К.: Ніка-центр, 2005. – (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). – С. 13.

б) ті, що встановлюють або легітимізують інституції, статус чи владні зв'язки;

в) ті, чиєю головною метою була соціалізація, прищеплення переконань, систем цінностей і правил поведінки.

Найпоширенішим, на думку дослідника, є тип (а), інші типи він пропонує «вважати вкоріненими чи похідними від почуття ідентифікації зі «спільнотою» або з інституціями, котрі репрезентують, виражають чи символізують її як націю»[326].

Е. Гобсбаум робить припущення, що винайдені традиції є важливими симптомами, а отже індикаторами проблем, «які інакше можна не розгледіти, і подій, які інакше важко встановити й датувати». Окрім того, «вони часто кидають світло на людське ставлення до минулого, а отже, на власний предмет і ремесло історика, оскільки всі винайдені традиції, наскільки це можливо, використовують історію як легітимізатора дій і основу групової єдності»[327].

Відтак в умовах функціонування «політики пам'яті» знання про минуле ідеологізуються. Конструювання історичної реальності за такого підходу передбачає встановлення певних подій минулого, котрі навмисне «не запам'ятовуються» або, навпаки, «запам'ятовуються». Ідеологія-пам'ять (термін російських дослідників В. Баришнікова, Б. Заостровцева, А. Філюшкіна[328]), яка у формалізованому вимірі прирівнюється до «політики пам'яті», маркує орієнтири в минулому, визначає варті уваги чи увічнення події минулого, конструює «місця пам'яті». В умовах імперського існування ідеологія–пам'ять може зберігати суто офіційний характер (визначимо її як «штучна пам'ять», здебільшого малопопулярна серед населення), або навіть бути сприйнятою суспільством на рівні переконань, втілення й конструювання пам'яті за заданим зразком. За таких умов функціонування пам'яті, латентний характер має контрпам'ять.

Отже, механізм формування пам'яті має двоїстий характер. З одного боку, йдеться про конструювання колективної пам'яті офіційною владою та встановленою практикою комеморацій. Відтак пам'ять формується як відрефлексована реальність соціального досвіду. З іншого боку, можна говорити про самоформування в процесі запам'ятовування, відбору й відкладання інформації. Однак в окремі періоди цей процес самоформування може артикулюватися під впливом офіційного дискурсу, а іноді транслюватися як контрпам'ять.

У науковий обіг термін «контрапам'ять» уперше запровадив М. Фуко. Стверджуючи, що поряд зі спогадами, «канонізованими в офіційно затвердженій традиції», існує масив спогадів протилежного змісту, дослідник зазна-

---

326 Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; Пер. з англ. – К.: Ніка-центр, 2005. – (Серія: «Зміна парадигми»; Вип. 8). – С. 22.

327 Там само. – С. 23.

328 Барышников В. Н., Заостровцев Б. П., Филюшкин А. И. Империя, пам'ять и «места памяти» // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Сер. 2. – 2011. – Вып. 3. – С. 84–89.

чає: те, що пам'ятають про минуле, залежить від способу його репрезентації, спроможності соціальних груп витворити образ минулого. М. Фуко доходить висновку: минуле постійно змінюється в сучасних дискурсах.

Детальніше концепт контрпам'яті обгрунтувала Я. Зерубавель. З огляду на неоднорідність змістової складової пам'яті, альтернативну оповідну модель, яка безпосередньо суперечить загальній оповідній конструкції й існує всупереч превалюючому пануванню останньої, вона визначила як контрпам'ять[329]. Відповідно до етимології поняття, авторка наголошує, що «контрпам'ять» в силу своєї природи – пам'ять опозиційна, ворожа пануючій колективній пам'яті, має вибухонебезпечний потенціал. Якщо загальна оповідна конструкція намагається викорінити альтернативні трактування, то «контрпам'ять», натомість, заперечує істинність загальноприйнятих уявлень про минуле й наполягає на тому, що пропоноване нею прочитання є набагато ближче до історичної правди.

«Контрпам'ять» кидає виклик колективній пам'яті не лише в світі символів – безперечно, що вона пов'язана з політикою. Політична еліта легітимує оповідну конструкцію образу минулого, яка слугує інтересам цієї еліти, сприяє вирішенню її політичних завдань, служить функціональній соціалізації, тобто визнанню масами владної політики. Натомість «контрпам'ять» кидає виклик її гегемонії, пропонуючи відмінний від панівної загальної оповідної конструкції наратив, який відображає погляди осіб, витіснених на маргінес. Таким чином, пам'ять може стати полем битви різноманітних політичних сил: використовуючи різноманітні пам'ятні комеморативні урочистості й інші дії, спрямовані на збереження пам'яті про минуле, ворогуючі угрупування розгортають свої трактування історії певної спільноти для того, щоб здобути контроль над політичною системою чи обґрунтувати свою сепаратистську позицію.

Я. Зарубавель зауважує, що «контрпам'ять» не обов'язково обмежується лише створенням образу якоїсь однієї події – вона може стати частиною всієї сукупності уявлень про минуле, частиною, яка суперечить пануючим поглядам. Навіть у тому випадку, коли «контрпам'ять» кидає виклик усталеному уявленню про конкретну історичну подію, вона викликає особливі застереження саме тому, що водночас стосується й образів багатьох інших подій. Відтак, під питанням опиняється загальна схема наративу, яка виражає колективну пам'ять про минуле. Навіть в демократичних суспільствах протиріччя між колективною пам'яттю й «контрпам'яттю» різних груп з легкістю можуть спровокувати жорстокі конфлікти з приводу того, як слід розповідати про минуле та які уявлення про нього наближені до істини.

Наявність подібних протиріч і конфліктів, врешті решт, призводить до змін в колективній пам'яті й придає динамізму, який не дозволяє їй перетворитися в набір «реліктів минулого», з яким сучасному суспільству доводиться миритися. Будь-яка дія, спрямована на збереження пам'яті про минуле, надає колективній пам'яті нового імпульсу, служить поштовхом до нових змін.

---

[329] Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти // Ab imperio. – 2004. – № 3. – С. 87.

Тиск «контрпам'яті» також може сприяти підтриманню життєвих сил колективної пам'яті, оскільки кинутий «контрпам'яттю» виклик стимулює дії у відповідь. Колективна пам'ять може успішно подавити опозиційну пам'ять чи утримувати її під контролем, але може статися так, що «контрпам'ять» отримає поштовх до розвитку і, по мірі наростання своєї популярності, втратить опозиційний статус й сама перетвориться в колективну пам'ять.

В умовах перебудови («ліквідація білих плям») та незалежності України, конструювання національної ідентичності спостерігається реставрація та оновлена інтерпретація минулого (упровадження в науковий обіг та осмислення історичних джерел, реконструкція архівів і пам'яток тощо). Наразі, контрпам'ять виступає своєрідним соціогенетичним кодом структурування моделі суспільства з урахуванням часових вимірів соціоісторичного досвіду у різнобарв'ї форм, міфів і соціальних практик. Особливістю функціонування контрпам'яті в умовах незалежності видається:

- її характер – частково відродження контрпам'яті, а частково – конструювання;
- рекогністування пам'яті й контрпам'яті в залежності від офіційного дискурсу.

Метаморфози відбуваються з (пере)форматуванням пам'яті й контрпам'яті. Йдеться про трансформацію й міксування суспільних груп, а відтак переформатування дискурсу пам'яті в умовах посиленої уваги до минулого та оприявнення альтернативних його версіїй. М. Копосов звернув увагу на ситуацію, що склалася на пострадянському просторі, «коли...в епоху розпаду традиційних політичних ідеологій політика пам'яті стає чи не єдиною можливою формою політики».

Водночас необхідно зауважити: від того, хто і з якою метою здійснює цю операцію на офіційному рівні, залежить не лише вигляд моделі минулого, але й її суспільний резонанс, а також формат/схема пам'яті й контрпам'яті. Адже пам'ять не лише накопичує інформацію, але й формує досвід, корелює минуле з теперішнім і майбутнім, індивідуальне – з родинним, колективним, часткове – із загальним тощо. За визначнням Е. Зарубавель, в таких умовах активізації масових національних рухів виникають «ментальні лакуни» в свідомсті, породжені ідеями «докорінної відмінності», «великого розриву», які культивуються народами, що звільняються від колоніальної залежності[330]. Колишня контрпам'ять перетворюється в пам'ять і завдяки затребуваності націоналістичними силами витісняє колишню імперську ідеологію-пам'ять. Але остання так просто не поступається позиціями, а за спостереженнями російських дослідників, – її пропагандистська складова навіть посилюється.

Водночас, на нашу думку, постання в подальшому контраверсійних моделей пам'яті породжується не лише владним дискурсом (який, безумовно, впливає на форматування образу минулого), але й тим фактом, що контрпам'ять в умовах імперії існує не лише як опозиція офіційній пам'яті, але й як опозиція колективної пам'яті частини суспільства. Відтак існування множинності репрезентацій минулого, передусім існування пам'яті й

330 Zerubavel E. The Fine Line: Making Distinctions in Everyday Life / E. Zerubavel. – New York, 1991. – PP. 21–32.

контрпам'яті неминуче породжує конфлікт між ними не лише на рівні «влада-суспільство», але й на рівні «суспільство-суспільство». Однак розгляд порушеного дискурсу має враховувати той факт, що здебільшого конфлікт на ґрунті офіційних і альтернативних їм репрезентацій минулого безпосередньо пов'язаний із кризою звичних форм колективної ідентичності (етнічної, національної, релігійної).

Одним із механізмів «замирення з минулим» є розширення меж пам'яті за рахунок включення альтернативної інформації про події. При цьому перекодуваня минулого потребує уважної, наполегливої й ювелірної роботи.

В політиці пам'яті постійно відбуваються процеси переінтерпретації минулого (передусім в інтересах домінуючих соціальних сил), які неминуче супроводжуються його прикрашанням – міфологізацією, аж до фальсифікацій. Реабілітація контрпам'яті активізує «колективне пригадування». Відтак «розколота колективна / соціальна пам'ять» сповнюється протиріч, різночитань, суперечливих думок про одні й ті ж події.

Отже, констатуємо відносини взаємозалежності колективної пам'яті й національної ідентичності. Ідентичність укорінена в пам'яті, а ідентифікація (поряд з легітимацією) є однією з основних функцій колективної пам'яті. Маніпуляції пам'яттю одночасно є маніпуляціями ідентичністю. Пам'ять же, в свою чергу, залежить від присвоєної собі ідентичності. Таким чином, колективна пам'ять формує символічний універсум, який окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли, норми й емоції. Ці знаки згідно з концепцією Р. Барта стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації.

Розділ ІІІ

НАУКОВІ ПІДХОДИ, ЗАСОБИ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

3.1. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки

До 1991 року українознавство (україністика або україніка) розвивалося, переважно, в дослідницьких центрах за межами СРСР: у різні часи – в Німеччині, Польщі, Канаді, США. У радянських навчальних закладах вивчалася, відповідно, історія УРСР, краєзнавство, українська література тощо. Як спеціальна галузь знання російської україністики українознавство отримало певний імпульс до свого розвитку як самодостатній науковий напрямок після проголошення державної незалежності України.

20 січня 1993 р. Президія НАН України своєю постановою №6 уточнила профіль колишнього Інституту суспільних наук Академії наук УРСР (створеного ще 1951 р.) і змінила його назву на Інститут українознавства імені І. Крип'якевича Національної академії наук України[331].

У 1992 р. був створений навчально-науковий підрозділ Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Інститут українознавства, а у 2000 р. на його базі був створений самостійний підрозділ у складі науково-дослідної частини університету – Центр українознавства, який у березні 2007 р. рішенням Вченої ради університету був підпорядкований філософському факультету.

У 2000 р. Прем'єр-міністр України В. Ющенко підписав постанову уряду про надання Інституту українознавства при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка статусу Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України (Постанова Кабінету Міністрів України за № 1003 від 21 червня 2000 р. та Наказ Міністра № 340 від 27 липня 2000 р.). А 17 червня 2004 р. Кабінет Міністрів України прийняв ухвалу про визначення статусу НДІУ, прирівнявши його до статусу інститутів Національної академії наук України[332].

Інститут уклав і реалізує угоди про співпрацю з численними університетами, академіями, осередками українознавства в Австралії, Австрії, Великій Британії, Грузії, Канаді, Китаї, Латвії, Молдові, Німеччині, Польщі,

---

331 Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/about/history

332 Науково-дослідний інститут українознавства МОН України // Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс] Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Науково-дослідний інститут українознавства МОН_України

Придністров'ї, Росії, Румунії, США, Франції, Японії. Наслідком такої співпраці стало проведення численних Міжнародних конгресів і конференцій за участю науковців понад із 30 країн, видання понад 200 найменувань книжок, тисяч статей та понад двох десятків томів «Збірника наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства».

1 лютого 1996 р. рішенням президії правління Товариства «Знання» України було створено Науково-просвітницький Центр «Українознавство» як структурний підрозділ Товариства для проведення лекційної роботи, насамперед, в системі післядипломної та неперервної освіти дорослих з українознавчої тематики[333].

Діяльність Центру «Українознавство» спрямована на лекційне забезпечення розбудови нашої держави на українознавчих засадах, національне відродження України, повернення українського народу до своїх споконвічних коренів і традицій, які протягом тисячоліть формували його ментальність, національну самосвідомість та громадянські чесноти, а також виховання у фахівців з різних галузей знань державницького мислення, підвищення загальноосвітньої підготовки та політичної культури громадян України.

Зрештою кафедри українознавства були створені при усіх університетах країни і цей предмет як навчальна дисципліна посів належне місце у системі вищої школи України.

Разом з тим, не можна не погодитися із твердженням Л. Мартинець, яка зауважує, що «наголошуючи на позитивних моментах вивчення курсу українознавства у навчальних закладах, треба сказати, що, на жаль, нині ми спостерігаємо зворотні тенденції: українознавство у багатьох випадках зводиться до факультативних курсів і в навчальних планах (варіативна складова) з року в рік скорочується кількість годин, закриваються відповідні спеціальності, підручників з курсу, що вивчається, зокрема в Донецькій області, немає тощо. Тому подальший розвиток українознавства перш за все залежить від належного його осмислення й дієвої підтримки на державному рівні, прийняття відповідних рішень і здійснення контролю за їх виконанням»[334].

Тим не менш, попри певні складнощі щодо розвитку українознавства у системі вищої освіти, які не завжди були зумовлені, власне, навчальним чи науково-методологічним процесами, за роки незалежного розвитку України вітчизняні українознавці накопичили певний досвід розробки теоретико-методологічного інструментарію українознавства, зокрема його законів та закономірностей. Окремі з них вважають доцільним їх диференціювати на дві групи законів, по-перше, «...законів розвитку досліджуваного об'єкта, тобто України й українського народу як цілого, і, по-друге, законів або закономірностей розвитку самої науки»[335].

---

333 Товариство «Знання» України. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://znannya.org.ua/center/ukr.htm

334 Мартинець Л. Роль українознавства на сучасному етапі незалежної України // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 166.

335 Токар Л. К. Об'єкт і предмет українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Міленіум, 2003. – Т. 1. – С 128–129.

Свого часу американський дослідник Дж. Мейс ще у 1997 році запропонував до кола дослідницьких проблем українознавства включити основне питання, яке є пріоритетним у вітчизнянознавчих науках західних країн – американістиці, англосаксознавстві, полоністиці, а саме – вивчати свій народ «...бо інакше це буде не структурна одиниця, інакше це не народ»[336]. Поділяє цю точку зору й сучасний вітчизняний вчений О. Мостяєв, який вважає, що українознавство як наука визначається у двох вимірах: в одному як наука, «...котра вивчає Україну як природно-соціокультурну цілісність», і у другому його... можна вважати як науку про специфічні системоутворюючі чинники української КЦС (культурно-цивілізаційної спільноти)»[337].

Важливим теоретико-методологічним інструментом, який використовує українознавство для проведення досліджень, виступають його принципи. До їх числа слід віднести принципи інтегративності, історизму, системності, об'єктивності, наступності (спадкоємності), світоглядної зорієнтованості, поєднання історичного і логічного, системно-структурний принцип тощо. Як слушно зазначають М. Обушний, Т. Воропаєва та О. Мостяєв, характерною рисою сучасного наукового пізнання є розвиток інтегративних і комплексних досліджень. Тож, утвердження сучасного українознавства як інтегративної системи знань про Україну та українство відбувається в епоху становлення постнекласичної науки, якій властиві тенденції поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції[338].

Відтак, об'єктом українознавства є реальний український світ, який творився і трансформувався упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації. Саме український світ як об'єкт українознавства надає визначеності і окресленості сукупності українознавчих знань, інтегруючи їх у гносеологічну цілісність. Предметом українознавства є українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності та особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними. Основні поняття, які входять в структуру предметного поля українознавства: українці, українськість, українство, українська людина, Україна, український соціум, природа України, українська культура, український світ, загальнолюдська цивілізація та ін.[339]

Поняття ж «українство» розглядається, наприклад, українознавцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка як збірне,

---

336 Мейс Дж. Українознавство у контексті світової науки // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 1997. – Вип. 2. – С. 137.

337 Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2001. – Вип. 5. – С. 14.

338 Обушний О., Воропаєва Т., Мостяєв О. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Українознавство [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1370

339 Там само.

«...що охоплює і етнічних, і політичних українців, а також представників української діаспори. Системоутворюючим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість у її етнічній, культурно-мистецькій, громадсько-політичній та інших формах»[340].

Логічним і практично обґрунтованим за умов сучасного глобалістичного світу є те, що вагомою складовою українства є українська діаспора. Під терміном «українська діаспора» слід розуміти українців, що тривалий час проживають поза українською етнічною територією (у бездержавні часи) та поза межами сучасної незалежної України. На теренах проживання вони зазнають часткової асиміляції, хоча залишаються деякі, нехай і ефемерні, зв'язки із землею своїх батьків. Разом з тим у них стійко зберігається відчуття національної ідентичності у межах української спільноти. А оскільки вони залучені до українського культурного простору та, як правило, є суб'єктами ширення української культури, їх слід розглядати як частину українства. У той же час вони, особливо покоління, народжені поза межами України, залишаючись етнічними українцями, стають членами інших політичних націй. Тому для їхньої характеристики найчастіше вдаються до поєднання етноніма та політоніма («українські канадці»), або етноніма і громадянства («українець Канади», «українець США» тощо)[341].

Сучасні міграційні світові процеси та чим далі збільшувана динаміка еміграції українців в інші держави світу в умовах сучасних глобалізаційних викликів говорить про те, що чисельність етнічних українців у світі зростатиме, а факт державницького існування України збільшуватиме інтерес до нашої історії, культури, освіти тощо. Тож розвиток українознавства в діаспорі слугуватиме для держави України одним з аспектів концепту «м'яка сила», який нині починає використовуватися світовими державами.

Концепт «м'яка сила» ввів до наукового обігу у першій половині 1990-х років професор Гарвардського університету Джозеф Най. Дж. Най стверджував, що надто довго практики віддавали перевагу концепції «політичного реалізму», покладаючись на «жорстку силу» з її військовим і фінансово-економічними чинниками. «Силою є здатність впливати на інших з метою отримання бажаних результатів. Якщо ви досягаєте цього примусом або за плату, я називаю таке «жорсткою силою». Якщо ви осягаєте цього привабливістю, я називаю це «м'якою силою», – пояснював Най[342]. Дослідник також визначив три компоненти, з яких складається цей феномен, а саме: «культура держави (у тому, чим вона приваблює інших), її політичні цінності (чи дотримується

---

340 Українознавство: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / За ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київськийуінверситет», 2008. – С. 18.

341 Обушний О., Воропаєва Т., Мостяєв О. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Українознавство [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1370

342 Soft Power. The means yo success in world politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.futurecasts.com/book%20review%206-4.htm

вона їх у внутрішній та зовнішній політиці) та зовнішні відносини (чи сприймаються вони як легітимні та морально обґрунтовані)»[343].

«М'яка сила» – це моральний авторитет наукових, технічних і спортивних досягнень та творів високого мистецтва, привабливість гуманістичної ідеології, ефективної економічної політики та раціональної адміністративної системи, спокуса масової культури, симпатія до національної культури, звичаїв та моделей поведінки». Дослідник Леслі Гелб у своїй книзі «Правила сили: Як здоровий глузд може врятувати американську зовнішню політику» стверджує, що «м'яка сила нині, схоже, означає майже все»[344].

У зовнішній політиці контекстуальний розум є інтуїтивною діагностичною навичкою, яка допомагає політикам узгоджувати тактику з цілями, щоб створити розумні стратегії. Особливо важливо цей момент враховувати для України, позаяк якщо для великих держав значний потенціал «жорсткої сили» врівноважується «м'якою силою», то потенціал «твердої сили» України є набагато меншим від сучасної «твердої сили» Америки чи Китаю.

Тому Україні потрібно розвивати саме «м'яку силу», адже потенціал України у «м'якій силі» набагато більший від її потенціалу «твердої». Надто, якщо країна послідовно прагнутиме до високої цивілізації, тобто слідуванню демократичним цінностям, популяризації національної культури, що, в свою чергу, збільшить її «м'яку силу» й цим самим – підвищить її авторитет у світовій політиці[345]. І цією «м'якою силою» України цілком може стати українознавство в країнах, де поширена (або де існують тенденції до зростання) української діаспори, а також українознавчі лекції для іноземних студентів, що навчаються в Україні.

Тож українознавство має набути більш ширшого (глибшого) стратегічного значення державної ваги, в тому числі як українська «м'яка сила» соборницького, дипломатичного і політичного характеру, а не лише наукового чи освітнього. Шляхи мають бути не лише академічного чи політичного характеру, а й на рівні публічної дипломатії: 1) через мас-медіа – медіадипломатія; 2) через культурні акції – культурна дипломатія; 3) через можливості здобути освіту – освітня дипломатія; 4) через Інтернет – ноосферна дипломатія; 5) через неурядові організації – дипломатія «ноополітік»[346].

Нині за межами України існують установи, що здійснюють українознавчі дослідження. Згадаю певні з них: Український науковий інститут Гар-

---

343 Soft Power. The means yo success in world politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.futurecasts.com/book%20review%206-4.htm

344 By Joseph S. Nye Jr.Get Smart. Combining Hard and Soft Power [Електроннийресурс]. – Режим доступу: http://www.foreignaffairs.com/articles/65163/joseph-snye-jr/get-smart

345 Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету // Гілея. – 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С. 266–269.

346 Слісаренко І. Ю. Теорія і практика «м'якоїсили» в міжнародних відносинах // Освіта регіону. – 2008. – № 1–2. – С. 106.

вардського університету (Ukrainian Research Institute, Harvard University також Harvard Ukrainian Research Institute (HURI) – дослідницький інститут у Гарварді, який займається українськими студіями (історією, мовою, літературою), або ж Східний інститут українознавства ім. Ковальських (СІУ) – науково-дослідна громадська фундація, заснована у 2000 р. в рамках Програми досліджень Східної України ім. Ковальських Канадського Інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету, очолюваної д-ром Зеноном Когутом[347].

У США існує також Американська асоціація українознавства (American Association for Ukrainian Studes, AAUS) – організація дослідників історії і культури України та українського народу, які працюють у США. Асоціація заснована на установчій конференції, скликаній Українським науковим інститутом Гарвардського університету в грудні 1989 року у м. Кембрідж (штат Массачусетс). Вона проводить загальні збори під час щорічних конференцій Американської асоціації розвитку славістичних досліджень. Асоціація брала участь у всіх міжнародних конгресах україністів, преміює найкращі україністичні монографії, статті й переклади американських авторів, видає в журнальній формі та в Інтернеті інформаційний бюлетень (AAUS News letter)[348].

У США також діють Школа українознавства імені Тараса Шевченка (Вашингтон) – українська суботня школа в столиці США Вашингтоні (Taras Shevchenko School of Ukrainian Studies) у місцях компактного проживання українців-мігрантів до США[349], а також Школа українознавства імені Тараса Шевченка (Парма, Огайо) – українська суботня школа у м. Парма в штаті Огайо (T. Shevchenko School of Ukrainian Studies) в місці компактного проживання українців-мігрантів до США, створена під патронатом Українського Православного Собору св. Володимира в 1955 р. Завдання школи – навчати й виховувати молоде покоління українців Великого Клівленду в українських традиціях та поширювати знання української мови, літератури, культури, географії й історії з метою забезпечення зв'язку поколінь і передачі духовних, культурних та інтелектуальних надбань українського народу. Школа є членом Шкільної Ради при УККА в м. Нью-Йорку і членом Українських злучених організацій (УЗО) Огайо від 1999 р.[350]

У Бразилії у штаті Курітіба шириться навчання українознавству при школах. В Австралії 1976 р. у Сіднеї було засновано українську громадську й академічно-фінансову установу – Фундацію українознавчих студій в Австралії (ФУСА; Ukrainian Studies Foundation in Australia), а 1984 р. при Уні-

---

347 Східний інститут українознавства ім. Ковальських. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://keui.univer.kharkov.ua/keui.htm

348 Ameracan Association for Ukrainian Studies. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ukrainianstudies.org

349 Taras Shevchenko School of Ukrainian Studies. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: www.ukrainianschooldc.org

350 Taras Shevchenko School of Ukrainian Studies. Офіційний сайт [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.shevchenkoschool.org/index.php

верситеті ім. Макворі в Сіднеї було відкрито Центр Українознавчих Студій (Ukrainian Studies Centre at Macquarie University). Важливим поштовхом до утвердження українознавства в Австралії стало заснування 1986 р. у Мельборні при Українській громаді Вікторії (УГВ) Допомогового фонду українознавчих студій (ДОФУС; Ukrainian Studies Support Fund). 1983 р. у Мельборні було засновано Лекторат україністики ім. М. Зерова в Університеті ім. Монаша (Mykola Zerov Lectureshipin Ukrainian, Monash University).

Врешті, 16 лютого 1990 р. у Мельборні було створено Асоціацію україністів Австралії (АУА; Ukrainian Studies Association of Australia), яка об'єднує вчених, аспірантів з різних галузей українознавства та інших зацікавлених осіб з метою сприяння розвиткові українознавства (україністики) в австралійських університетах. З 1990 р. АУА входить до Міжнародної асоціації українознавців, з 1991 р. підтримує зв'язок з Асоціацією славістів Австралії та Нової Зеландії[351]. В Західній Європі відомості набув Український вільний університет тощо.

Відомо, що в сучасному світі найбільш ефективними вважаються освітні і культурні проекти та обміни, позаяк вони розглядаються як більш перспективні і тривалі в часі. Саме така діяльність якнайкраще сприяє формуванню в зарубіжних країнах «агентів впливу», тобто просуванню на лідерські позиції осіб, що представляють цінності певної країни. І саме таким масштабним проектом нашої держави і нації може стати українознавство*.

Дослідження Інституту світової політики показало, що саме параметр «популярність української культури» має найґрунтовніші значення у більшості країн регіону[352].

Таб 1. Параметри «м'якоїсили» Українив Молдові

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,3
Впливовість української громади	4,8
Діяльність Посольства України	6,4
Популярність української культури	7,2

[351] Гай-Нижник П. Започаткування та розвиток українознавчих досліджень в Австралії у другій половині XX ст. // Гілея. – 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С.155–157.

* США, наприклад, активно використовує дану політику і виділяє значні грантові кошти на навчання талановитої молоді з інших країн у США, яка після повергнення на Батьківщину буде пропагувати американські цінності.

[352] «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://http://uniter.org.ua/data/block/iwp_myaka_syla_ukr. pdf

Популярність української продукції	7,8
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	6,3

Таб 2.Параметри «м'якоїсили» України вБілорусії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3, 12
Впливовість української громади	2,91
Діяльність Посольства України	6,09
Популярність української культури	6, 71
Популярність української продукції	4, 12
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4, 59

Таб 3. Параметри «м'якоїсили» України в Грузії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,29
Впливовість української громади	3, 29
Діяльність Посольства України	5,07
Популярність української культури	6, 36
Популярність української продукції	6, 64
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	5,33

Таб 4. Параметри «м'якоїсили» України в Польщі

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	4
Впливовість української громади	4
Діяльність Посольства України	3
Популярність української культури	5
Популярність української продукції	3
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4

Таб 5. Індекс «м'якоїсили» України в Румунії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	2,93
Впливовість української громади	2,73
Діяльність Посольства України	2, 93

Популярність української культури	3,07
Популярність української продукції	2, 73
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	2,88

Таб 6. Параметри «м'якоїсили» України в Росії

ПАРАМЕТРИ «М'ЯКОЇ СИЛИ»	СЕРЕДНЄ ЗНАЧЕННЯ
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3
Впливовість української громади	2,2
Діяльність Посольства України	2,2
Популярність української культури	5,6
Популярність української продукції	4,5
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	3,5

Загальний аналіз результатів дослідження засвідчує, що найбільший показник «м'якої сили» Україна має в Молдові – 6,3 бали. Це значною мірою пов'язано з великою кількістю українців, які проживають у вказаній країні. Низькі показники у Російській Федерації переважно зумовлені прагненням Росії втягнути Україну в орбіту своїх інтересів, у зв'язку з чим вона значною мірою посилює свій і жорсткий, і м'який вплив на Україну аби обмежити політичне та економічне зближення нашої держави з ЄС.

Досліджуючи зазначене питання, ми (П. Гай-Нижник спільно з Л.Чупрієм) дійшли висновку, що відтак Україна повинна посилювати свій потенціал «м'якої сили» в Росії. Потрібно активізувати діяльність українського посольства в РФ у плані проведення спільних культурно-мистецьких, наукових, освітніх заходів не тільки в Москві, а й в інших регіонах Росії. Необхідно активніше використовувати потенціал української діаспори в Росії, яка є найбільшою за чисельністю серед країн СНД і налічує (за офіційними підрахунками) 4 млн. 379 тис 690 осіб, проте активність якої в питаннях популяризації України за кордоном є достатньо низькою[353]. І в цьому контексті додам, що саме українознавство може прислужитися до реалізації цієї мети (й не лише в Росії чи країнах колишнього СРСР, а й в країнах ЄС, США, Канаді, Бразилії, країнах Азії та Австралії, врешті – в самій Україні).

Але чи достатньо потуг вищезазначених українознавчих закладів у діаспорі (Європі та Північній Америці, а надто – на теренах колишнього СРСР) для поширення українознавства і здійснення українознавчих досліджень?

Цілком ствердно можна відповісти, що – ні. Тим паче, що у новітньому глобалізаційному світі утвердження, розвиток, популяризація та поширення (пропаганда) комплексних знань про досягнення, світогляд, історію, культуру, побут тощо свого народу і держави (а в нашому випадкові йдеться саме

[353] Гай-Нижник П. П., Чупрій Л. В. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету // Гілея. – 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С. 266–269.

про українознавство) набуває не лише освітянського чи наукового значення, а й політично-стратегічного (геополітичного) рівня й стає складовою національної безпеки держави!

Так, наприклад, ще донедавна для українського суспільства була характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявлялася у втраті моральних орієнтирів, зростанні девіантної поведінки, збільшення розпорошеності і диференціації українського суспільства. Цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудові на цій основі нової системи цінностей. Відтак актуалізується питання більш ґрунтовного комплексного дослідження вітчизняної історії, культури, традицій в контексті національних цінностей, національних інтересів та цілей в спектрі реалізації політики національної безпеки.

«Енциклопедія етнокультурознавства» визначає «національний інтерес» як «реальну причину дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток», або як «сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки»[354]. Доречно буде нагадати, що у Законі України «Про основи національної безпеки України» національні інтереси українського народу визначаються як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток»[355]. В основі ж національних інтересів знаходиться й національна безпека[356]. І. Кресіна ж слушно вважає, що саме національна свідомість є універсальним вираженням національних інтересів, їх генератором і центром осмислення[357]. І з цього огляду українознавство є природною складовою універсального вираження комплексу українських національних інтересів.

Одним з важливих завдань політики національної безпеки є здійснення систематизації та класифікації національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Зокрема, в США виділяють такі категорії національних інтересів: захист Батьківщини, економічне процвітання, пропаганда цінностей, сприятливий світовий порядок. Хоча досить часто загалом там використовуються (як основні) три категорії: безпека, добробут, цінності[358]. Слід

---

354 Енциклопедія етнокультурознавства. – К.: Друкарня Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. – С. 421.

355 Политология. Словарь. – М: РГУ, 2010. – 564 с.

356 Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія. – К.: Інтертехнологія, 2008. – С. 46.

357 Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. – К.: Вища школа., 1998. – С. 112.

358 Schmitt M. Identifying National Objectives and Developing Strategy: A Process Oriented Approach / M.Schmitt // Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No.1. – P. 24–37.

також констатувати, що на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють й пристрасті або стереотипи політичного мислення.

Так, скажімо, певні політичні сили можуть визначати за найважливіші такі національні інтереси, які, перш за все, є пріоритетними для них самих, а не для безпеки держави. Тому при формуванні ієрархії національних інтересів потрібно враховувати всю різноманітність та суперечливість умов, що впливають на вказаний процес. У подальшому, в силу ускладнення та суперечливості чинників, які впливають на формування системи забезпечення національної безпеки та міжнародних відносин, ці процеси ще більш ускладнюватимуться й досить важко піддаватимуться достовірному кількісному та якісному аналізу[359].

Разом з тим, формуючи систему національних інтересів, першочергово слід враховувати національні цінності, позаяк саме вони закладають аксіологічну основу системи національної безпеки держави. Національні цінності є важливими передумовами і базовими засадами забезпечення національної безпеки країни й, зокрема, важливими чинниками формування політики національної безпеки у гуманітарній сфері. Саме система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави. Їх втрата може призвести до зникнення нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин[360].

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Сьогодні для нашого суспільства є характерною криза ідентичності, яка проявляється у світоглядній невизначеності, розмитості суспільних цінностей, розпорошеності і значній диференціації українського суспільства. Переконаний, що цю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх (застарілих) норм і в побудові на цій основі нової системи цінностей. Тільки національні цінності можуть бути стійким фундаментом для гармонізації інтересів людини, сприяння стабільності суспільства та сталого розвитку держави[361].

Українознавство (україністика) як комплексна й багатогранна наука в нових умовах розвитку суспільства та за нового світопорядку, що динамічно змінюється, має місію не лише збереження старих історичних, моральних, релігійних, культурних цінностей українського народу, а й зобов'язане долучитися до вироблення новітніх цінностей українців, українізації (україноцентричності) ціннісного вибору українців (громадян і симпатиків України інших національностей) за сучасної динаміки цивілізаційного розвитку, а

---

359 Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 465–471.

360 Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. – К.: Інтертехнологія, 2009. – С. 105.

361 Парахонський Б. О. Національні інтереси України (духовно-інтелектіальний аспект). – К.: НІСД, 1993. – С. 6.

значить – сприяти консолідації новітньої української нації та забезпечення національно-державної безпеки України.

Поточна соціологія окреслює певні тенденції сучасного світосприйняття українців, які яскраво вказують на їх залежність від історичного, культурного та соціального досвіду (спадку) і пасивні очікування пересічного громадянина. Так, наприклад, в листопаді 2005 р. Національний інститут стратегічних досліджень проводив соціологічне опитування щодо виділення основних національних цінностей[362]. Отримані результати були такими (див. Табл.7).

Таблиця 7. Система цінностей

Цінність	**%**
Добробут	46,5
Справедливість	44,3
Стабільність	40,9
Права людини	37,4
Порядок	36,1
Рівність перед законом	30,2
Свобода	18,1
Духовність	14,6
Патріотизм	13,1
Взаємодопомога	10,1
Ефективність	4,1

А. Ручка (Інститут соціології НАН України), що досліджує ціннісні пріоритети населення України, виділяє п'ять ціннісних синдромів. Перший ціннісний синдром охоплює вітальні цінності: здоров'я (4,74 бали за 5-бальною шкалою), сім'я (4,72), діти (4,67), добробут (4,67) (середній бал – 4,73). Другий – соціальні цінності: створення в суспільстві різних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, соціальна рівність (середній бал – 4,06). Третій – традиціоналістичні цінності: національно-культурне відродження, участь у релігійному житті (середній бал – 3,47). Четвертий – самореалізаційні цінності: цікава робота (праця), суспільне визнання, підвищення освітнього рівня, розширення культурного світогляду (середній бал – 3,70). П'ятий ціннісний синдром охоплює політико-громадянські цінності: державна незалежність країни, демократичний розвиток країни, участь у діяльності політичних

[362] Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 465–471.

партій і громадських організацій тощо (середній бал – 3,51)[363]. Тобто, за даними Інституту соціології НАН України, пріоритетними для українців є вітальні та соціальні цінності.

Ми (спільно із докторантом Інституту стратегічних досліджень Л. Чупрієм) проводили в рамках даного дослідження експертне опитування щодо визначення домінуючих національних цінностей (цінності індивідуума, суспільства і держави) українців[364]. Відтак, автори запропонували експертам оцінити цінності за пріоритетністю, де: 1 – найважливіша цінність, 2 – менш важлива; 3 – недостатньо важлива цінність). Були отримані такі результати (див. Діагр.1).

Якщо ж спробувати визначити ядро домінуючих цінностей українського народу, то за даними експертного опитування, до них слід віднести: патріотизм, права і свободи людини, соціальну справедливість, матеріальні та духовні надбання українського народу, національну безпеку, природні ресурси, конституційний лад.

На основі національних інтересів та національних цінностей формуються національні цілі. Їх сутнісні характеристики визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави. Національні цілі – це конкретні ключові завдання, які держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів та національних цінностей. Національні цілі – це своєрідні дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі кращого стану (безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави[365].

Проте за умов сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил системи забезпечення національної безпеки (національні цінності – інтереси – цілі), постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі, різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру та за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності, вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

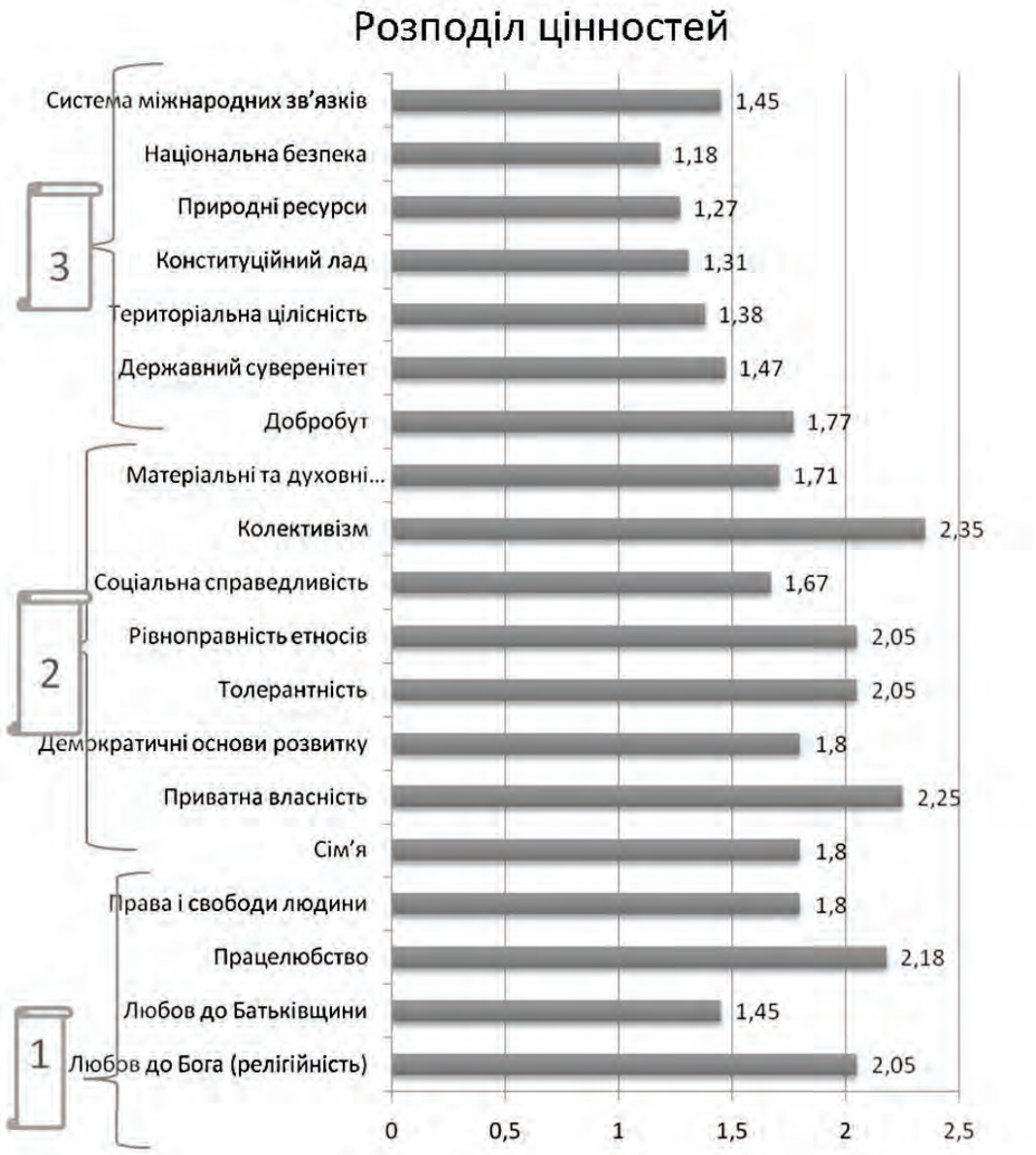
---

363 Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму // Соціологічні дослідження культури: концепції та практики. Колективна монографія. – К.: Інститут соціології, 2010. – С. 118.

364 Гай-Нижник П., Чупрій Л. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№ 5). – С. 465–471.

365 Там само.

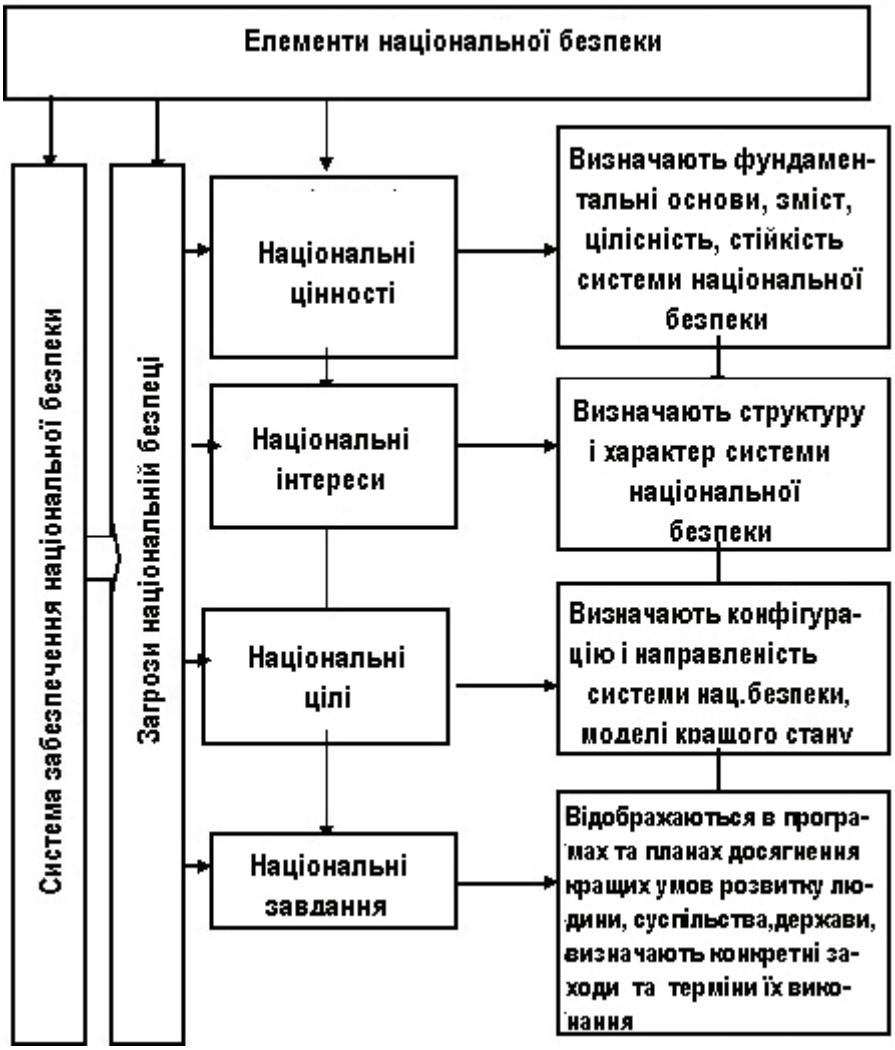
Діаграма 1. Національні цінності українського народу (1 – індивідуальні цінності, 2- цінності суспільства, 3 – цінності держави)

Ці національні цінності, інтереси, цілі та завдання й формують і забезпечують у своїй взаємодії систему національної безпеки, яку Г. Ситник схематично зобразив у нижчевказаній схемі (див. Схему 1)[366].

[366] Sitnik G. P. Derzhavne upravlinnya natsionalnoi bezpeky (teoriya i praktika). – K.: Vid-vo NADU, 2004. – C. 46.

Схема 1. Взаємодія національних цінностей, інтересів, цілей та завдань та їх вплив на формування і функціонування системи забезпечення національної безпеки

Вибір національних цілей – це одне з головних і пріоритетних завдань держави, який впливає на подальший її суспільно-політичний та економічний розвиток та становлення на міжнародній арені.

У формуванні цих цілей, як світоглядних, так і державно-стратегічних, мають брати участь учені мужі нації у всіх спектрах державно-політичного і громадсько-суспільного розвитку.

До вирішення цього спектру завдання державної політики має також долучитися й українознавство, а його наукові школи та дослідники мусять, в свою чергу, вийти на новий теоретичний і організаційно-практичний рівень власної творчої, наукової та освітньої діяльності. І для усвідомлення цього

(як вченими, так і політиками) не варто було чекати на створення в Україні п'ятих колон інших держав, шпигунських мереж, «культурно-історичних» організацій впливу, політичних лоббістів чи збройного зіткнення!

Саме тому до утвердження, розвитку та поширення українознавства в Україні та світі мусять долучатися не лише державні науково-дослідні (існуючі інститути українознавства) та навчальні установи (відповідні кафедри у вузах), громадські вітчизняні та діаспорні українознавчі фундації, а й державні органи влади у галузі освіти й культури (відповідні міністерства) та дипломатія (міністерство закордонних справ, посольства, консульства). Адже у сучасному світі питання розвитку українознавства набуває не лише суто наукового чи освітнього значення, а є й складовою національної безпеки та вагомим чинником державної політики як в самій Україні, так і на міжнародному рівні.

3.2. Становлення концепту «національна ідея» в контексті розвитку українознавства

На сучасному етапі розвитку українського суспільства актуалізується питання розвитку українознавства як важливої галузі гуманітарного знання в контексті забезпечення формування єдиного інформаційного простору української держави та консолідації української політичної нації.

Сучасний вітчизняний вчений О. Мостяєв зазначає, що українознавство як наука визначається у двох вимірах: в одному як наука, «...котра вивчає Україну як природно-соціокультурну цілісність», і у другому її можна вважати як науку про специфічні системоутворюючі чинники української культурно-цивілізаційної спільноти, яку ми називаємо політичною нацією[367].

Основою буття політичної нації є спільна ідентичність. Відсутність сформованої спільної загальнонаціональної ідентичності може спричинити ряд загроз національній безпеці країни. Якщо члени спільноти мають високий рівень національної самосвідомості, то при політичному врегулюванні існуючих у суспільстві суперечностей і проблем, вони схильні до обмеження своїх особистих, групових чи корпоративних інтересів задля досягнення загальносуспільної злагоди.

За умов слабкості спільної ідентичності напруження та протистояння в суспільстві набуває особливої гостроти. Представники соціальних груп із конкуруючими ідентичностями сприймають діяльність своїх опонентів як загрозу власним інтересам, а відтак зменшується чи взагалі зникає прагнення до діалогу та пошуку компромісу зі спірних питань, а протиріччя стають нерозв'язними. Будь-який крок супротивника сприймається як загрозливий, що знову ж таки посилює соціальну напругу. При цьому навіть корисні для суспільства починання однієї з сторін будуть сприйматися як негативні, так як вони можуть принести «користь» опонентам.

---

[367] Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу / О.Мостяєв // Вісник Київського університетуімені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2001. – Вип. 5. – С. 14.

Особливо ці протистояння посилюються під час виборчих перегонів, коли виникає прагнення певних політичних сил до перемоги будь-якою ціною і починають проповідувати ідеї та цінності, які посилюють сепаратистські настрої чи взагалі можуть розколоти Україну, що на жаль й призвело до збройного протистояння на сході країни, коли діячі Партії регіонів та Комуністичної партії сприяли поширенню ідей «руського мира», що призвело до посилення сепаратистських настроїв і зробило можливим російську інтервенцію у ці регіони. Ще одним негативним наслідком фрагментації політичного поля через протистояння конкуруючих ідентичностей є низька легітимність політичних інститутів, особливо вищих органів державної влади.

Тому теоретико-методологічні аспекти забезпечення формування української політичної нації та загальнонаціональної ідентичності є одним з важливих завдань українознавства та одним з пріоритетів забезпечення національної безпеки Української держави .

Осмислення концепту «національна ідея» здійснювалося в працях таких сучасних українських учених як А. Астаф'єв, А. Брагінець, С. Возняк, Я. Грицак, В. Гудзь, М. Жулинський, О. Забужко, В. Кремінь, Г. Касьянов, В. Крисаченко, Р. Кісь, І. Кресіна, Ю. Левенець, В. Лісовий, М.Пірен, М. Попович, С. Приходько, М. Розумний, О. Семків, М. Степико, М. Сосновський, Д. Соловей, О. Сухий, Б. Червак, А. Фартушний, Б. Якимович та інші.

В контексті формування української політичної нації актуалізується питання щодо створення і практичної реалізації національної ідеї. Як відзначає дослідниця М.Пірен: «Національна ідея покликана консолідувати українську політичну націю не як єдина надпартійна ідеологія і не шляхом державного примусу, а як спільна платформа всіх тих політичних, громадських, культурних сил, що визнають основні конституційні засади нашого національного буття[368]. Відсутність національної ідеї, яка б об'єднувала суспільство – це один з головних викликів цілісності та єдності держави, її національній безпеці.

Відтак в умовах складної міжнародної ситуації та посилення зовнішніх загроз та викликів досить актуальним для України є питання розробки національної ідеї. Це підтверджують дані соціологічного дослідження проведені компанією Research&Branding Group[369]. Згідно опитувань більшість населення країни (77%) вважає розробку національної ідеї як актуальне завдання на сьогоднішній день для України. Найбільша частка таких респондентів у віці від 55 років і старші. Чверть мешканців України не змогли відповісти, серед них найбільша кількість респондентів у віці від 18–29 років.

Всього 12% українців розуміють національну ідею як єдність усіх регіонів України. У два рази менше (6%) респондентів, визначають національну ідею як подолання бідності, зростання національної само ідентифікації

---

368 Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз.– К.:Університет Україна. 2007. – С.190.

369 Українці хочуть національну ідею. // Електронний ресурс. Режим доступу http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/16/6301967/

і збереження незалежності та територіальної цілісності. Культурно-історичне і мовне визначення національної ідеї підтримує 3% українців. Майже кожен п'ятий (18%) опитаний респондент заявив, що національної ідеї в Україні немає.

Аналізуючи основні ключові ознаки національної ідеї, серед них слід виділити: високий рівень національної самосвідомості, моралі, правової та громадянської культури, матеріальний та духовний добробут населення, належний рівень підтримки розвитку економіки, освіти, науки, культурних індустрій, що сприятиме збільшенню конкурентоздатності країни. НІСД проводив опитування експертів, серед яких більшість респондентів відзначили, що ключовими положеннями національної ідеї повинні бути:

- Високий рівень добробуту та соціального захисту громадян (вказали 61,1% респондентів);
- Розвинена економіка (50,1%);
- Високий рівень моралі та побутової культури населення (37,0%);
- Розвинена наука (36,3%);
- Дві державні мови – українська і російська (34,1%);
- Верховенство закону, побудова правової держави (33,4%).

Але насамперед національна ідея повинна відповісти на основоположні питання: задля чого існує нація, яка її стратегічна мета, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот. І.Франко вказував на важливість формування ідеалів, що лежать в основі національної ідеї: «Усякий ідеал – це синтез бажань, потреб і змагань... Такі ідеали можуть поставати, можуть запалювати серця ширших кіл людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили у найстрашніших муках. Для українців таким ідеалом мусить стати самостійна незалежна Україна»[370]. М. Грушевський зазначав, що для реалізації української ідеї потрібно реалізувати право українського народу на самовизначення: «Наш край великий і багатий, один з найкращих країв у світі, створений для розвитку великої економічно сильної держави. Український народ повний великої життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності»[371]. Слід також згадати слова відомого українського мислителя В. Липинського, який писав: «Нація – це реалізація хотіння до буття нації. Коли нема хотіння, висловленого в формі ідеї, – нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізовується в матеріальних формах держави»[372].

Але актуалізуючи питання формування національної ідеї, ми повинні чітко усвідомлювати всю складність і неоднозначність даного завдання, так як її формулювання передбачає вироблення чіткого методологічного апара-

[370] Політологія: курс лекцій. Навчальний посібник. – Тернопіль, 2004. – С.106.

[371] Повне зібрання творів Михайла Грушевського. Том 9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – К., 2009. – С. 133.

[372] В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Я.Пеленський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – С.34.

ту, грунтовного вивчення історичних етапів державотворення, глибокого і системного аналізу суспільно-політичної ситуації, створення потужного інтелектуального дискурсу з залученням громадськості та експертів з різних галузей суспільного життя. Так змішування в даному дискурсі аналітичних і синтетичних підходів унеможливлює формування єдиної методології. Знову ж таки не можна визначати сутність національної ідеї виходячи тільки з позицій ідеалістів чи прагматиків, економістів чи гуманітаріїв, політиків чи аналітиків, використовуючи тільки експертні розробки чи романтичні рефлексії. Крім того потрібно зважати на сучасні українські реалії, так як в умовах складної економічної та політичної ситуації в країні, погіршення рівня життя значної частини населення, питання формування національної ідеї для більшості громадян є не на часі. Але від цього важливість завдання щодо формування національної ідеї не зменшується. Тому ми постараємося дослідити загальне семантичне поле, в межах якого робляться спроби щодо формулювання національної ідеї.

В сучасній науці існує цілий ряд визначень та декілька основних підходів до розуміння національної ідеї, які в деякій мірі навіть заперечують один одного. Прибічники першого підходу вважають, що її неможливо зрозуміти раціонально і осмислити за допомогою науково-теоретичних понять і вважають її скоріше трансцендентною категорією, що виражає прагнення українців до власного самовираження, наявності власної держави. Прихильники іншого підходу ототожнюють її з національним ідеалом, національною ідеологією чи доктриною. В їх розумінні національна ідея це духовна концепція національної свідомості, розуміння народом сенсу свого існування, це концентрований вираз стратегічної мети, національних інтересів та почуттів, форма духовного самоусвідомлення, показник того, як народ усвідомлює себе, свою роль і місце у світі. Так М. Попович стверджує, що національна ідея – це суспільний проект загальнонаціонального масштабу, складовою якого є об'єктивне уявлення про становище нації, її цінності та проблеми, а також про загальнонаціональні цілі[373].

І.Кресіна вважає, що національну ідею можна розглядати як концентрований вираз національно-патріотичного чинника. На її думку національна ідея є соціально-політичним, морально-етичним і психологічним феноменом народного буття, менталітетом народу, який згуртовує його в єдине ціле[374]. О.Майборода пише, що національна ідея має являти собою тріаду з національного історичного „міфу»[375] (не плутати з історичними вигадками та фальсифікаціями), уявлень про національні інтереси та з національного ідеалу.

---

373 Попович М., Єрмоленко А., Фадєєв В., Носова Г., Попов Б. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. – К.:Наука, 2005 – С.217.

374 Мала енциклопедія етнодержавства / Ю.І. Римаренко та ін. (ред.); НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 68.

375 Майборода О. До формування національної ідеї нам ще далеко. Електронний ресурс – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html

Інша дослідниця В. Піскун зазначає, що українська національна ідея має два виміри – філософсько-концептуальний як узагальнення досвіду українського народу та буттєвий вимір української національної ідейності. Дослідниця переконана, що сучасна українська ідея базується на двох протилежних типах культури, що грунтуються на двох типах власності – на притаманному українцям землеробському типу культури та на торговельно-накопичувальному, не властивому українському світогляду, застосування якого призводить до катастрофічних наслідків. На думку В. Піскун важливим аспектом формування і реалізації національної ідеї є модернізація і як необхідну умову «української перспективи»[376] визначає три напрями модернізації (економічний, політичний та структурно-управлінський). Цю думку підтримує і відома дослідниця Л. Івшина, яка зазначає, що національна ідея́ – це ідентичність і модернізація. Саме національна ідея повинна дати відповідь на основоположне для кожного запитання: хто я, громадянин України XXI століття: українець, слов'янин, православний, європеєць. І самоідентифікація дає можливість усвідомити себе частинкою єдиної спільноти – української політичної нації.

В цьому контексті національна ідея пов'язана з національною культурою, як сферою її практичного втілення. Тому змістовне наповнення національної ідеї має відбуватися з урахуванням національних культурних традицій українців.

Дослідники ще одного підходу, зокрема О. Костенко, вважають що національна ідея це соціальна – тобто політична, економічна, правова, моральна – культура громадян[377]. Вони зазначають, що суспільне життя людей є проявом їхньої волі й свідомості. І якими є уявлення та культура людей такими є й прагнення та сподівання, що й лежать в основі національної ідеї.

Ряд дослідників пов'язують розуміння національної ідеї з соціально-економічними чинниками. Зокрема О. Кужіль зазначає, що добробут українського народу і кожного його громадянина, незалежно від етнічного походження, – це саме та універсальна й функціонально-спроможна національна ідея, яка кристалічно–правильно об'єднує в собі всі необхідні ідейні грані[378]. В. Лисицький також підтримує даний напрям, вважаючи, що ключовою складовою національної ідеї України має стати забезпечення високої конкурентоспроможності національного продукту[379]. Ю. Полунєєв, розкриваючи дану ідею, зазначає, що конкурентоспроможність як мета, забезпечується взаємодією низки чинників, одним з яких є культура.

В колективній монографії співробітників Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України наведене таке визначення національної ідеї: «Сенс розуміння національної ідеї полягає у визначенні мети

---

376 Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 119.

377 Там само. – С.121.

378 Там само . – С.40.

379 Там само. – С.94.

існування національної спільноти, з'ясуванні її історичного призначення, вироблених систем ціннісних спрямувань (з урахуванням як загальнолюдських принципів і уявлень, так і специфічних, властивих певному соціуму); а також усталених цілеспрямувань, прагнень (як усвідомлених, так і підсвідомих) у визначенні свого місця ... з – поміж інших народів»[380]. З наведеним формулюванням полемізують Я. Яцьків, С. Бублик, Ю. Канигін, вважаючи його нечітким, на їхню думку, більш влучне розуміння національної ідеї як інтелектуально окреслених, свідомо і чітко сформульованих духовних (священних) основи буття етносу – його автентичності, цілісності, історичної спрямованості, сенсу життя та місця з – поміж інших народів.

В деяких публікаціях висловлюються думки, що в Україні взагалі немає національної ідеї. Як пише П. П. Толочко, «...те, що ми намагалися і намагаємося видавати за національну ідею, в дійсності є, в кращому випадку, етнічною українською, не здатною консолідувати весь народ України на надзусилля в будівництві нового життя»[381]. Ця сентенція говорить про те, що національна ідея по-різному розуміється науковцями і політиками і, дійсно, усталеної точки зору немає.

Але яким би не було б визначення даного духовного феномену, і за формою, і за змістом – суть одна, в першу чергу, це прагнення до єдності, до консолідації політичної нації задля досягнення певних здобутків, до подолання тих викликів, які постають сьогодні перед українською державою.

Національна ідея повинна бути спрямована не тільки на становлення нації загалом, а також на захист інтересів і прав кожного окремого громадянина. Національна ідея демократичного суспільства повинна прагнути до врахування ключових потреб громадян: мови спілкування, культури, релігії, вибору професії, тощо, а держава як інститут забезпечувати їх реалізацію в рамках конституції. В даному контексті національна ідея уявляється як договір між громадянином і державою про взаємні зобов'язання і гарантії щодо дотримання основних принципів особистого і громадського життя.

Аналізуючи процес вироблення національної ідеї, слід зазначити, що він є досить складним і суперечливим. М.Розумний, проаналізувавши можливі напрями теоретичного осмислення концепту національної ідеї, зазначає, що нині варто відмовитися від спроб «вгадати» чи «вигадати» українську ідею, оскільки відповідні смисли можуть бути сформовані лише природним шляхом. Науковець висунув тезу, що основою національної ідеї може бути унікальний ідейний синтез, який не може бути виведений з попереднього досвіду спільноти. Прикладом може бути ідея «Третього Риму», що виникла в середовищі православного чернецтва Московського царства, перебуваючи при цьому на периферії загальноєвропейських процесів та відповідних смислів.

---

[380] Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С.3–4.

[381] Толочко П.П. Имеет ли Украина национальную идею? //Від Русі до України. Вибр. праці. – К., 1997. – С.341.

М. Розумний також обґрунтовує тезу про те, що національна ідея не може бути простою сумою «бажаних» характеристик національного майбутнього, оскільки цей перелік ніколи не буває повним, а зміст кожної з пропозицій неминуче викликатиме різнотлумачення і суперечки. В цьому контексті саме наукове та гуманітарне середовище покликане створити належне культурне підґрунтя для появи мобілізуючої ідеї, а також організувати необхідне комунікативне «напруження» референтного поля навколо можливих персональних ініціатив і пропозицій[382].

Вона в першу чергу повинна відображати національний характер українського народу. Відомий мислитель І.Ільїн зазначає: «Національна ідея повинна бути саме національною, виражати самобутність нації, те, що їй властиве і становить її силу, що вона має бути особливою порівняно з ідеями інших народів[383]. Українська дослідниця І. Кресіна зазначає: «Якою мірою національна ідея формує смислові центри національної свідомості, такою ж мірою національна свідомість визначає життєздатність та перспективність національної ідеї»[384]. О.Майборода зазначає, що українською вона може бути або у суто етнічному сенсі, як ідея титульної нації, а бо у надетнічному, як ідея поліетнічної нації співгромадян. Хоча і в першому і в другому варіанті сформулювати її буде досить важко[385]. Надто відмінні погляди у різних сегментів суспільства на українське минуле, на геостратегічний курс і т.д.

Ми повинні виробити національну ідею, яка базується на вітчизняних традиціях, нашій історії. Дослідниця М.Пірен відзначає, що «українська національна ідея в її історичному ракурсі має багато позитивних рис, які можуть бути привабливими для представників інших етносів. Це насамперед принципи демократизму, поваги до інших, толерантності, волелюбності, особистої свободи, поваги до прав особистості тощо, які в Україні ґрунтуються на історичних традиціях Гетьманщини та Запорозької Січі»[386].

Національна ідея повинна забезпечувати реалізацію загальноукраїнського інтересу-сукупності інтересів окремих громадян, сімей, організацій, етнічних груп, а неабстрактного поняття «Україна». В цьому полягатиме наша головна відмінність від наших сусідів, для яких ключовою цінністю була і залишається цінність приналежності до «єдиної, великої і сильної держави».

---

382 Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 328 с.

383 Ильин И. А. О грядущей России: Избранные статьи / Под ред. А. Полторацкого. – М., 1993. – С. 263.

384 Кресіна І. О. Українська національна самосвідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз):Монографія. – К.,1998. – С.6.

385 Майборода О. До формування національної ідеї нам ще далеко. Електронний ресурс – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page72-1216.html

386 Пірен М. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз.– К.:Університет Україна. 2007. – С. 197.

Але, відображаючи інтереси громадян та організацій, громадянського суспільства в цілому, національна ідея повинна мати *державницьке спрямування*. Вона повинна поєднувати інтереси громадян, суспільства та держави.

Провідна роль у формуванні національної ідеї та її об'єктивації у практиці національного життя належить національній еліті. В Україні досить довгий час політичні лідери не мали високого рівня довіри серед населення України, так як більшість політиків турбуються здебільшого про реалізацію своїх власних інтересів чи інтересів певних олігархічно-кланових груп, що призводить до зростання соціального напруження, а потім й до соціального вибуху, що найбільш яскраво проявилося на прикладі Помаранчевої революції та Євромайдану. Тільки відповідальні, професійні, високоморальні лідери зможуть привести нашу країну до процвітання. Відомий політик – реформатор, що перетворив Сінгапур у потужну, економічно розвинуту країну, Лі Куань, під час приїзду в Україну у 2010 році зазначав: «Вашій державі потрібно 10 років, щоб зробити те, чого досягли ми ...Це станеться, якщо ви створите такі умови, що змусять інвесторів повірити у надійність вашої системи, аби вони залишились в Україні на тривалий час»[387].

Важливість побудови національної ідеї зростає в умовах сучасних глобалізацій них процесів, коли самоідентифікація громадян здійснюється вже не за критеріями підтримки певних політичних доктрин, а за ознаками більш високого ціннісного порядку в контексті приналежності до певної цивілізаційної спільноти (Сходу чи Заходу тощо).

В Україні не сформований єдиний цивілізаційний світогляд, так українська територія перебувала під владою різних держав. Зокрема дослідник Б.Цимбалістий виділяє три провідні тенденції в історичному розвитку українських земель: а) тривалий період бездержавності українців; б) денаціоналізація правлячої верстви (еліта) українського народу, зумовлена зовнішнім впливом; в) роздільність території України, яка протягом віків опинялася під впливом досить часто ворогуючих країн, що сформувало «розірвану» фрагментарну політичну свідомість українського народу.

Відомий зарубіжний мислитель С.Хантінгтон визначає сучасну Україну як державу, по якій пролягає розлом цивілізацій. Довгий час на Правобережну Україна впливали державно-управлінські традиції європейських держав, які базувалися на цінностях католицизму й протестантизму. В цей же час на Лівобережну частину впливали ідеї колективістського етатизму та азійського деспотизму московських самодержців. Відтак ці впливи цілком закономірно проявилися в сучасній Україні.

Цивілізаційні протистояння, за С.Хантінгтоном, зумовлені рядом чинників, серед яких слід виділити фундаментальні розбіжності в системах цінностей; глобалізаційні зміни, що посилили взаємодії між регіонами світу; агресивне нав'язування Західним світом цінностей індивідуалізму, споживацтва та збагачення як «загальнолюдських», що спричиняє применшення ролі цінностей інших цивілізацій, перехід їх у розряд «другорядних» чи навіть

[387] Побережний О. Реформи Сінгапуру. Досвід для України. Електронний ресурс. Режим доступу. http://bulava.info/poberezhnyi_reformy_singapuru.html

«шкідливих», якщо вони якоюсь мірою «недемократичні»[388]. Говорячи про цивілізаційні протистояння в межах нашої країни С.Хантінгтон зазначає, що вони вже проявляються в нашій державі: «У міру наростання напруженості поставлені на карту первинні проблеми зазвичай піддаються переоцінці виключно в термінах «ми» проти «них», група об'єднується все сильніше і переконання міцнішають. Політичні лідери активізують заклики до етнічної і релігійної лояльності, і цивілізаційна самосвідомість зміцнюється по відношенню до інших ідентичностей. Виникає «динаміка ненависті». Кожна сторона, згущуючи фарби, драматизує і перебільшує відмінність між силами добра і зла і кінець кінцем намагається перетворити цю відмінність на основоположну. Для них також властива запекліть, оскільки на кону – фундаментальні питання ідентичності. При цьому вирішальна перемога одного з учасників збільшує вірогідність геноциду по відношенню до іншого»[389].

Якщо використовувати цивілізаційний підхід, то слід констатувати що сучасна Україна складається з представників декількох цивілізацій – західної, християнської православної, азіатської та ісламської. І тому потрібно враховувати цінності даних цивілізацій, не протиставляючи їх і не нав'язуючи одні цінності іншим.

Останнє десятиліття життя українського суспільства характеризується рядом політичних криз, однією з причиною яких і була відсутність тих ціннісних засад, які б були сприйняті і Сходом і Заходом. Позитивом цього може бути хіба що розуміння, що система цінностей змінюється лише в кризові періоди життя, до того ж ці зміни стосуються переважно структури цінностей і відображують зміни пріоритетів. Тому потрібно чітко усвідомити, що зміна ціннісної системи для нас є неминучою. Хоча вона може бути стихійною (як це поки що й відбувається в Україні), що може призвести до її неконтрольованості, а відтак і небезпечності для суспільства, що, на жаль, ми сьогодні й спостерігаємо, або цілеспрямованою і буде здійснюватися як свідома державна політика спрямована на формування об'єднавчої національної ідеї.

Відтак на сучасному етапі перед Україною постає стратегічне завдання – розкриття сутності цивілізаційних протистоянь та запровадження механізмів «національного примирення». В цих умовах ми повинні визначити подальшу стратегію державотворення, орієнтуючись на два основні варіанти: зіткнення цивілізацій, ворожнеча, намагання однієї частини України асимілювати іншу, або ж відкритий діалог близьких (сестринських за визначенням А.Тойнбі) цивілізацій, їх прагнення до формування національної системи цінностей, що б сприймалися всіма регіонами України. На жаль, сьогодні ми спостерігаємо на сході України зіткнення російсько-азіатської і європейської цивілізації. Ми не змогли на сході і півдні України поширити європейські цінності, що й призвело до того, що частина населення цих регіонів підтри-

388 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – С.389.

389 Там само.

мали ідеї сепаратистів. Для того щоб перемогти російську міфотворчість, що продовжує зомбувати населення цих регіонів, потрібно створити новий україноцентричний міф. Для здійснення останнього сценарію ми повинні прагнути до пошуку нових політичних ідеологій інтеграційного характеру, здатних об'єднати український народ в цілісну державу та забезпечити збереження культурно-цивілізаційної самобутності етнічних спільнот нашої країни.

Тому одним з аспектів національної ідеї є прагнення до зменшення цивілізаційних розбіжностей, що сприятиме формуванню політичної нації. Для цього потрібно відмовитися від нав'язування певних цінностей, притаманних тільки Заходу чи Сходу, здійснити вивчення та виокремлення як базових для державної політики спільних для всіх етносів цінностей, забезпечити припинення спекуляцій на темах, що розколюють суспільство.

Серед таких об'єднавчих цінностей слід назвати релігійні та моральні цінності, що стануть основою духовного державотворення України. Україна в даному контексті може стати другим Константинополем. Як відзначає дослідник О.Радченко: «Духовне державотворення України – це перехід до домінування духовних, громадянських і політичних цінностей, інтересів людини і суспільства, принципів моральної, відкритої та відповідальної політики, високого професіоналізму й відданості, всього того, що можна назвати служінням народу і Батьківщині. *Духовне відродження як державна ідеологія, як національна ідея на практиці має означати послідовну виважену й відкриту політику, чесні, стабільні й прозорі правила в бізнесі, повну свободу слова і гарантований судовий захист конституційних прав людини і громадянина, соціальну справедливість і захищеність особи, всі необхідні умови для саморозвитку та самореалізації людини»*[390] .

Саме людина, особистість має бути в центрі державної політики. Мета держави – максимально повне розкриття та використання потенціалу кожної людини, досягнення нею гармонії та любові, сили, досконалості та щастя. А для цього в першу чергу потрібно подолати корупційні явища у багатьох сферах суспільного життя і створити дієві механізмами забезпечення захисту простої людини від адміністративної сваволі та маніпулювання, практична реалізація основного принципу правової держави – «Закон один для всіх!».

Україна прагне до інтеграції у Європейську спільноту, але для цього в першу чергу слід дотримуватися європейських цінностей, насамперед у правовому полі, адже висока правосвідомість індивідів та уособлення себе як відповідального громадянина є наріжним каменем демократичної теорії та практики. Цинічний правовий нігілізм, недостатній рівень вкоріненості демократичних цінностей у суспільній свідомості українського суспільства є загрозою розбудови України як конституційно проголошеної демократичної країни європейського ґатунку. В таких умовах потрібно сформувати державну програму впровадження світоглядно-ідеологічних цінностей демократії в

[390] Радченко О. Національна ідея України – ціннісний підхід. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-1/doc/1/07.pdf

суспільну свідомість як необхідну передумову політичної трансформації нашої країни. Нам потрібно змінити нашу ментальність, сформувати високий рівень політичної та правової культури, який передбачає не пусті розмови чи заклики політичних сил до дотримання прав людини чи демократичних цінностей, які насправді часто не виконуються, а реальну зміну в свідомості населення та влади, коли слідування моральним та правовим нормам стане категоричним імперативом.

В контексті цього ми повинні розуміти, що реальна євроінтеграційна перспектива для Української держави є віддаленою, так як допоки ми не розбудуємо Європу в собі, тобто не закріпимо в політичній культурі українського суспільства систему моральних та демократичних цінностей, ніяких позитивних зрушень в цьому напрямку ми не матимемо.

З метою демократизації політичних процесів в Україні в ціннісному аспекті ми повинні здійснити імплементацію в суспільну свідомість основних моральних та громадянсько – політичних цінностей шляхом створення та реалізації національної програми формування нової демократичної політичної культури як основи національної ідеї України.

Україна повинна прагнути до розробки нової системи цінностей, формування нової політичної еліти держави на засадах моральності, патріотизму та служіння Україні. Відомий дослідник Л.Кудрявцев зазначає, що «міцна і благополучна в соціальному відношенні держава не може існувати без досить високого рівня її громадян, при якому цінуються моральні вчинки, а аморальні і навіть просто непорядні – засуджуються. Стабільність і життєздатність держави визначається насамперед моральним і духовним рівнями її населення »[391].

Сучасним політикам слід відмовитись від використання соціальних політичних технологій маніпулювання масовою свідомістю, побудованих на «пошуку ворога», що використовує сучасна імперська Росія, а перейти до використання модернізаційних об'єднавчих політичних технологій, культивації справжнього патріотизму, національної гордості, формування єдиних цінностей та спільних цілей подальшого розвитку українського суспільства. Цілком слушно відмічає український дослідник Г.Косуха, що «в основі духовно-національного відродження мають бути цінності, які зрозумілі і близькі кожній людині, незалежно від її політичних, релігійних та інших поглядів і переконань, становища в суспільстві»[392]. Саме такими можуть і повинні стати загальнолюдські цінності, вироблені протягом всієї історії світової цивілізації і, які, зокрема, були освячені християнською релігією. Любов до Бога, до ближнього, милосердя, терпимість, доброзичливість, «кордо центризм» (філософія серця), волелюбність, готовність на са-

---

391 Падение нравственности в российском обществе. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://rpczmoskva.org.ru/sejchas-v-rossii/leonid-chuprij-padenie-nravstvennosti-v-rossijskom-obshhestve-obshhestvennaya-moral.html

392 Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози. – Ч.1. – К.: 1994. – 319 с.

мопожертву заради рідної землі – завжди були притаманними українському народові і давали йому можливість виживати в самих складних і трагічних умовах. Тому популяризація і практична реалізація морально-релігійних цінностей і становить головні завдання сучасної української культури, яка лежить в основі національної ідеї.

Аналізуючи практичні аспекти розробки національної ідеї, слід відзначити, що до цього завдання необхідно підходити стратегічно. Національна ідея виростає з інтересів і цінностей однієї титульної нації, включає інтереси і цінності національних меншин і на основі національної культури та загальнолюдських цінностей стає об'єднувальною силою суспільства. Реалізація національної ідеї може буде успішно здійсненою лише при її активній підтримці абсолютною більшістю населення України, всіма основними етнічними групами, соціальними верствами і регіонами країни. Тільки тоді, коли ми всі разом спільно будемо будувати незалежну вільну могутню Українську державу, то вона стане такою. Ніхто не збудує нам державу окрім самих нас. Ніхто не зробить її дійсно українською окрім самих нас. Ніхто не покращить наше життя й не захистить націю на нашій споконвічній землі, окрім нас самих. Тому головною національною ідеєю для нас є наша єдність, патріотизм, любов до своєї рідної країни, яка повинна реалізуватися в наших думках, словах та діях.

Підсумовуючи слід констатувати, що в українознавстві немає чіткого визначення поняття «національна ідея». Але є чітке розуміння того, що національна ідея повинна сприяти становленню Української держави як розвинутої демократичної, правової країни, яка може зайняти достойне місце у світовому співтоваристві. Національна ідея має відповідати концепції гуманізації суспільства, органічно поєднувати регіональні, етнічні, національні та вселюдські цінності, мати людинотворчу, націєзберігальну та державотворчу спрямованість, сприяти становленню України на світовій арені.

3.3. Національна ідея у визначенні сутності та змісту українознавства

Підходи до осмислення поняття «українська національна ідея»

У процесі вивчення української ідеї через розмаїття думок щодо її сутності і змісту, різнобарв'я характеристик чітко вимальовуються спільні позиції, які дедалі чіткіше окреслюють її найголовніші складники, начебто вибудовують її внутрішню структуру.

До таких обов'язкових, визначальних, системоутворюючих елементів – складників можна віднести три базові ідеї: ідею української державності, ідею української соборності та ідею української осібності (відрубності). Саме через ці магістральні, стрижневі лінії логічно здійснювати поглиблення досліджень дрібніших складових моментів української ідеї. Саме вони можуть бути найпоказовішими, найважливішими, найсуттєвішими орієнтирами для перевірки (і в минулому, і в подальшому) дієвості української ідеї.

Назва «Україна», на думку В. Шевченка, світоглядно функціонує як ідея, що розкривається змістом національного (українського) світу[393]. Цей світ включає в себе субстанціональний (територія проживання, природні умови, склад населення), антропологічний (економіка, освіта, соціальна структура, держава) та символіко-регулятивний (світогляд, національний переказ, мова, норов) аспекти. Разом вони конституюють особливості українського світу, зміст України як філософської ідеї[394].

В. Шевченко стверджував, що українська ідея не тотожна ідеї української держави, а тим більше «держави в Україні» і пояснює, що Україна, як ідея, мала різний зміст[395].

Д. Мадзіні переконливо довів, що держава – це не просто якась територія, а першочергово і головним чином – певна ідея. Натомість П. Копнін відзначав, що «ідея є формою відображення зовнішнього світу; вона включає в себе усвідомлення мети та перспективи подальших перетворень»[396]. І. Мірчук у статті «Світогляд українського народу» зазначав, що кожен народ покликаний знайти властиву йому ділянку духовної і матеріальної творчості, котра найкраще відповідатиме основним елементам світоглядної-ментальної структури[397].

Синтез ідеї та ідеалу відбувся на етапі формування національних ідей – ідеальних образів буття нації, способів його самовдосконалення, світоглядних основ національного становлення у часі і просторі, особливої форми світобачення крізь призму національних цінностей та ідеалів. З. Самчук зазначав, що «національна ідея включає в себе насамперед мету існування етнонаціональної спільноти, а також з'ясовує аспекти історичного призначення, системи ціннісних орієнтирів, усталених протягом тривалого історичного буття, прагнень і уподобань, нарешті, визначення свого місця серед інших народів і ставлення до них[398]». У національній ідеї кожен народ усвідомлює свою єдність, свій внутрішній зв'язок, історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, а також робить

---

393 Шевченко В. Україна як ідея та філософія поступу // Україна на порозі ХХІ століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С.3.

394 Див. детальн: Шевченко В. Україна як ідея та філософія поступу // Україна на порозі ХХІ століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С.3.

395 Шевченко В. Україна як ідея та філософія поступу // Україна на порозі ХХІ століття: Актуальні питання історії. Збірник наукових праць. – К.: Стилос, 1999. – С.3.

396 Копнин П. В. Идея как форма мышления. – К., 1963. – С.58.

397 Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Ґенеза. – 1994. – № 2. – С.93.

398 Самчук З. Визначеність ідейно-світоглядних пріоритетів як фактор становлення українського соціуму // Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку. Колективна монографія в трьох книгах. Книга друга. – Київ-Дрогобич, 2009. – С.228–229.

усе це предметом свого усвідомлення, теоретизування і концептуалізації, мотивування свого подальшого становлення, своєї ціннісно-світоглядної свободи[399].

М. Шлемкевич має рацію зазначаючи, що «в осередку українського світовідчуття і світогляду здавна і нині стоять історичні і соціологічні питання. Не навколо гносеологічних чи природознавчих питань, а навколо питань історичної долі і правди кружляла українська духовність минулого і нашого сторіччя»[400].

Рубіжним твором для становлення української національної ідеї є «Зазивний лист до української інтелігенції» П. Куліша (1882), в якому він оперує поняттями «національне самопочуття», «національна жизнь», »національна давнина», «національне право», «національна нива», «національне знамено», національна правда», «національне діло», «національна свобода», »національний дух», «дух нації» тощо.

Для розуміння і визначення української національної ідеї варто використати тричленну модель формування модерних націй на етнічній основі, запропоновану професором Празького університету М. Грохом. Фазами цієї моделі є академічна, культурна і політична. На академічній фазі нація стає предметом уваги дослідників, які збирають і публікують народні пісні, прислів'я, легенди, досліджують звичаї і вірування, складають словники, вивчають історію. Цілком закономірно, що здійснюється це мовою панівного в даній країні етносу. В другій фазі мова стає загальновживаною в науці, літературі, політиці, громадському житті, побуті і взагалі в місті. На третій фазі відбувається усвідомлення потреб політичного самоврядування та суверенності, висунення вимог власної держави та реалізація даної мети.

У сучасній українській філософській науці визначають чотири історичні форми вияву української національної ідеї: державницько-самостійницький, емоційно-поетичний, культурно-просвітницький, концептуально-доктринальний. Особливістю зазначених форм є те, що це послідовні стани здійснення української національної ідеї, вони частково збігаються між собою, а також наслідують одна одну. На думку Б. Яськіва, перша форма - державницько-самостійницька і склалася вона на початку XVII – всередині XVIII ст. і «була історично нетривкою, непослідовною в своїх проявах і мала військово-політичний характер. Цей період характерний браком єдиної державної ідеології, політичною і релігійною непослідовністю, що проявлялась у постійних поруках протекторату з боку Польщі, Московського царства, Туреччини та Швеції. Єдиним здобутком даного періоду було усвідомлення, що козаччина і Гетьманщина була логічним продовженням Київської доби. З остаточною втратою державності національне буття українського народу занепадає. Розвиток української національної ідеї стає кризовим»[401].

---

399 Бубер М. Народ и его земля // Избранные произведения. – Б.м., 1979. – С. 259.

400 Збірник на пошану Івана Мірчука. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С.158.

401 Яськів Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї. Автореф. канд. філософських наук. – К., 1996. – С. 13

Згодом українська національна ідея проявилась у емоційно-поетичній формі і зайшла своє відтворення у фольклорі і українському національному мистецтві. Значний внесок у дану форму національної ідеї внесла творчість Т. Шевченка.

Культурно-просвітницька форма української національної ідеї пов'язана з творчістю М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, І. Франка та Лесі Українки, а також з діяльністю товариства «Просвіта», «Братства тарасівців», «громадівців» та інших громадських організацій і політичних партій, що діяли в Україні в другій половині XIX – початку XX століття.

Після першої революції в Росії, незважаючи на тимчасову реакцію, українське життя почало розвиватися інтенсивніше, хоча успіхи національної свідомості серед інтелігенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомості серед народних мас, можна було передбачити, що з усуненням елементарних перешкод для освіти і утворенням української народної школи, національне відродження українського народу піде швидким темпом. А «національна свідомість є витвором XIX століття. Народи існували вже тоді, як існували в ряді століть. Але не те, що просто існує має значення. Дійсне і вирішальне значення посідає те, що може бути зрозуміле, як ідея і як ідея є втілене в кінетичну силу до того ступня, що може стати приводом і джерелом діланя. В світі чину так поняті ідеї витворюють електричну силу і народ мусить бути чимсь більше, аніж фактом, мусить стати ідеєю, поки може стати динамічною силою»[402].

Значну роль у теоретичному обґрунтуванні української національної ідеї відіграв журнал «Украинская жизнь». У програмовій статті журналу «Украинская жизнь» в 1912 р. зазначалося, що «український національний рух зробився помітним суспільним фактором, став проникати, як свідоме начало, в саму товщу народних мас і викликав велику повагу ззовні»[403].

У 1911 р. В. Винниченко записав у своєму щоденнику: «Чому національні відносини навіть між с[оціал]-д[емократ]ами іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут роль закон консерватизму, що виявляється по всій природі? Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам ті риси і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування. Національне почуття це є перш усього свідомість належності до певної групи, що зберегла себе до цього часу за допомогою певної суми засобів (звичаїв, мови, релігії, моралі, мистецтва і т. д.)»[404].

В 1913 р. була опублікована стаття М. Чубинського «Українська національна ідея і її правові постулати». В ній він зазначав, що на початку XX ст. спостерігається відродження і яскравий зріст національної ідеї. М. Чубин-

---

[402] Цит. за: Пачовський В. Світова місія України. Конструктивні ідеї державности та космічна місія української нації. Реферат виголошений в «Молодій громаді» в Перемишлі дня 22 січня 1933 року». – Перемишль, 1933. – С. 4.

[403] Украинская жизнь. – 1912. – № 1. – С. 7

[404] Чикаленко Є. Щоденник. – Львів, 1931 – С. 492.

ський підкреслював, що національна ідея не є ані класовою, ані буржуазною ідеєю. В статті зазначалося: «Наш старий політичний лад, причинивши українському народові багато тяжких страждань і затормозивши його вільний культурний розвиток, все ж не зміг знищити національну самосвідомість. Народ жив у надії кращого майбутнього, в надії на той історичний поворот, який приніс з собою початки нової державності, початки волі для всіх, в тому числі і для нього»[405].

На початку 1914 р. з'явилася книга «Українське питання». Через рік вийшло друге видання, а 1917 р. вийшло третє видання, в якому уже з врахуванням подій 1914–1917 рр. відтворено українське питання. Історія її створення пов'язана із журналом «Украинская жизнь». Матеріали часопису були покладені в основу написання даної роботи. Серед авторів були відомі українські діячі, теоретики української державності: М. Грушевський, С. Єфремов, С. Петлюра, Д. Донцов, А. Кримський, С. Русова та інші. Книга вийшла російською мовою. На жаль впродовж 80 років вона не була відома широкому загалу і лише в 1997 р. здійснили її перевидання вже українською мовою. І на сьогодні вона не втратила своєї актуальності. У передмові до першого видання (1914) зазначалося, що «українське питання останнім часом привертає до себе особливу увагу націоналістичної преси і націоналістично настроєних кіл російського суспільства». У зв'язку з цим необхідно було дати більш широке розуміння українцями українського питання. Як відомо, європейська громадська думка акцентувала увагу на національному аспекті у розвитку суспільства. Ідея асиміляції національностей почала активно витіснятися національною ідеєю. Разом з тим, «у суспільну свідомість уже проникає думка, що серед питань державної ваги українське питання посідає далеко не останнє місце; але, незважаючи на це, значна частина суспільства виявляє ще в українському питанні велику необізнаність; брак фактичного матеріалу і спеціального вивчення питання породжує відому нестійкість навіть у принциповому ставленні до українського руху і відкриває простір впливу упереджених ідей і націоналістичних навіювань[406]».

Відповідаючи на питання, чи мають українці одну спільну національну ідею – оцю необхідну передумову, щоби бути справжньою нацією, С. Томашівський у 1921 р. наголошував, що розглядати її потрібно в «позитивних змаганнях до української державності. Цей же клич виписаний на всіх програмах українських політичних партій, груп, гуртків і гурточків. Правда, боротьба за українську державу стала модною фразою і без неї сьогодні українському політикові стало б так само ніяково, як показати межи людьми... без краватки; одначе – як у нас розуміється державність? Якби у нас справді було таке саме розуміння держави, як у світі, то неможливо б подумати собі таке божевілля, яке у нас скоїлося під кінець 1918 року, коли соборна Україна з реготом безумного розторощувала свою правдиву, велику і засібну державу: у моменті, коли у всіх тямущих українців повинна була бути тільки одна думка,

[405] Украинская жизнь. – 1913. – № 6. – С. 8.

[406] Украинская жизнь. – 1914. – С.3.

одна ціль, один ідеал: захистити існуючу державність, якою доля була наділила нас у виїмкових обставинах[407]».

С. Томашівський доходив зовсім невтішного висновку, що це «Hicentia poetica, коли хтось говорить про одну національну ідею, спільну усім українцям, такої нема досі, а це, що під ім'ям таких ідей (так не одної, а цілої низки ідей) кружляє у нас і виставляється на показ чи продаж між чужинцями; немає найосновніших вимог стати такою всіх обнімаючою національною ідеєю; це тільки фрагменти різних політичних, соціальних, гурткових, а часто лише особистих програм та агітаційного багажу[408]».

Розмірковуючи, яка ж ідея може стати динамічною силою української нації, В. Пачовський зауважував, що це ідея самостійності України, проголошена університетською молоддю на вічу у Львові разом з брошурою РУП пера Міхновського не могла перетворитися в тіло, бо вона не прийшла в кров і кість української нації за недостачею свідомості тих головних елементів, які становлять суть української державності та місію України в історії всесвіту[409].

«В цілому, – зазначає Б. Яцьків, – українська національна ідея впродовж другої половини XIX і початку XX століття пройшла шлях від напівсвідомої національно етнічної диференціації через емоційно-художнє та культурно-історичне самоусвідомлення з елементами месіанізму в етикоантропологічну площину з подальшим розгортанням і поглиблення у просторі творення і здійснення соціально-політичних програм. Останнє означає ствердження її в концептуально-доктринальній формі як системі поглядів, провідних ідей і теорій, що визначають мету, характер та засоби втілення в життя поставлених цілей»[410].

О. Забужко, розглядаючи на широкому історико-культурному матеріалі розвиток української національної ідеї XIX – початку XX століття, приходить до висновку, що українська нація на певному історичному етапі випала з європейської політичної історії, оскільки не спромоглася вберегти свій суверенітет державно. На нашу думку, це досить категоричне твердження і воно не підкріплене дійсністю. У поняття «національна ідея» О. Забужко визначає, як «синтетичний погляд на свою національну (етнічну) спільноту як на єдиний розгорнутий в соціальному часі і «соціалізованому» просторі континуум і водночас як на суб'єкта всезагального історичного процесу»[411].

---

407 Украинская жизнь. – 1914. – С. 6.

408 Там само. – С. 9.

409 Пачовський В. Світова місія України. Конструктивні ідеї державності та космічна місія української нації. (Реферат виголошений в «Молодій громаді» в Перемишлі дня 22 січня 1933 року) // Назарук О. До історії революційного часу на Україні. Українські політичні партії, їх союзи і теорії. – Вінніпег, 1924. Перемишль, 1933. – С. 6.

410 Яськів Б. Назв. праця. – С. 14–15.

411 Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. – К., 1993. – С. 8.

У філософському аспекті українську національну ідею визначають як соціально-духовний феномен, який є «комплексом громадянських почуттів, вольових спрямувань, концептуальних побудов, моральних і політичних імперативів, що в цілому являє осмислення історії, реального стану і перспектив розвитку національного життя».

З іншого боку, як стверджує М. Розумний «національна ідея формує особливий погляд на світ, який тлумачиться в цьому разі через властиво національні цінності й національні цілі; паралельно відбувається процес національного самоозначення, котре має вигляд усвідомлення своєї індивідуальности, себе серед інших і відносно інших[412]».

Л. Нагорна зазначала: «національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні – це пошук того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість тощо. І коли цей пошук заходить у глухий кут, то це означає брак відчуття національної ідентичності»[413].

У роботі «Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз» І. Кресіна виділяє розділ «Українська національна ідея», в якому розкриває відомі підходи у висвітленні української національної ідеї. Серед них автор виокремила імперський, радикально-націоналістичний, державницький та націєтворчий.

Інший зміст в поняття національна ідея вклав С. Жижко, який стверджує, що «національна ідея – це ідея природнього, органічно виокремленого суспільного організму, який об'єднаний такими об'єктивними чинниками, як спільне етнічне походження, територія проживання, спільна історична доля, об'єднаність культурою, мовою, традиціями, спільним господарським життям»[414]. Дане визначення більше підходить для трактування терміну «нація», а не «національна ідея».

Національну ідею визначають і як «систему соціокультурних координат, яка задає (а не обґрунтовує!) нації як етносоціальній спільності цілепокладаючі орієнтир і напрямні розгортання цієї спільності в історії»[415].

Національна ідея – це квінтесенція життєвого досвіду українського народу, осмислення його минувшини, програма існування в колі інших сучасних націй на благодатній землі, що надана йому Богом і долею (Фартушний).

Поняття «національна ідея» поступово утверджувалося в політологічній науці. І. Дзюбко та К. Левківський: «Національна ідея – акумулятор про-

---

412 Розумний М. Національна ідея та її самозаперечення // Сучасність. – 1996. – №6. – С. 62.

413 Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 20.

414 Жижко С. Про національну ідею// Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 77.

415 Харахаш Б. Національна ідея як система соціокультурних координат // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 83

гресивних національних програм, політичних ідей, гасел, вартостей, рушій національного прогресу, основа національно-визвольних рухів, змагань, національної самосуверенізації. Національна ідея становить платформу національної ідеології, визнає політичні засади національної свідомості»[416].

Ф. Рудич визначав національну ідею як національно-етнічний погляд на минуле, сучасне і майбутнє України[417]. Він також зазначає, що національна ідея має сприйматися більшістю населення України, тому що вона, за словами академіка П. Толочка, – не етнічна, а державно-політична категорія. Далі він зазначає, що «для національної ідеї спроможної консолідувати народ України на будівництво нового суспільного устрою, потрібна політична нація, до якої в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Становлення політичної нації можливе лише на загальноцивілізованих принципах громадянського суспільства. І лише їй під силу вивести з кризи національну економіку, науку, освіту, культуру, підняти до рівня державної українську мову, сприяти розвитку мов інших етнічних груп, позбутися почуття меншовартості тощо»[418].

Тему національної ідеї у політичній науці продовжив Б. Гаєвський в книзі «Сучасна українська політологія». У вступі він зазначав «українська національна ідея – це ідея загального дому, в якому живуть всі, хто вважає Україну своїм домом і підтверджує це своїм життям. Українська національна ідея – це ідея єдиної сім'ї, члени якої поважають, люблять одне одного вже тому, що в них єдина трагічна історія, єдина доля, єдині радощі й печалі, що всі вони – «малороси», великі на зріст; «малороси» великі на трагедію; «малороси» великі на бажання не бути малоросами, а просто мати своє, українське обличчя і бути українцями за єдністю етнічного походження і долі, єдністю землі, єдністю загальної праці на рідній землі, яка зветься Україною і яку не кидають саме тоді, коли їй погано, коли вона кличе всіх до праці, до будівничої роботи, хоча робить це не завжди вміло і навіть не завжди мудро»[419]. В своїй книзі Б. Гаєвський окремий розділ присвятив національній ідеї: «Політична свідомість народу України і національна ідея». Тут він зазначив, що «перетворюючись сьогодні на українське національне вчення про минуле, сьогодення і майбутнє народу України, національна ідея вийшла на принципово новий рівень слугування українству і «зажадала» творчого розвитку зважаючи на нове становище України, як незалежної держави[420]». У зв'язку з цим виникли як загальні, так і політологічні проблеми розробки теоретичних засад української ідеї. Серед загальних Б. Гаєвський назвав такі: українська ідея має

---

[416] Політологія / За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – К.: »Вища школа», 1998. – С. 396.

[417] Рудич Ф. М. Політична система України // Політологія. Видання 2-ге, перероблене, доповнене. За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – С. 232.

[418] Там само. – С. 233.

[419] Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія. – К.: МАУП, 1999. – С. 8–9.

[420] Там само. – С. 151.

бути представлена в історичному і сучасному стані як результат української еволюції; повинна бути розроблена структура української національної ідеї, в яку б як у загальну духовну скарбницю ввійшли українська філософія, українська політологія, українська економічна наука і українська культурологія; українська національна ідея повинна мати свою методологію.

На основі узагальнення досвіду вивчення процесу націогенезу, законів суспільного розвитку, історії українського народу та інших народів А. Фартушний дав таке інтегративне визначення національної ідеї: «Українська національна ідея – це ієрархізована система духовних цінностей, що об'єктивно склалася у процесі етногенези автохтонного населення Подніпров'я й Подністров'я і котра адекватно відображає реальні умови існування цього населення, має конструктивний потенціал, творчий (а не руйнівний) характер та спроектована у майбутнє, як модель суспільної організації, що спроможна і покликана забезпечити незалежній Україні належне місце у сучасній та майбутній світовій спільноті»[421].

Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не є вічною і не народжується в одну мить, а, народившись, живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні злами і повороти, часом, навіть, на незначні, ледве помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими, суспільствознавчими концепціями[422].

На додаток, кожна особистість, як через сприйняття перерахованих вище, так і притаманних їй індивідуальних особливостей, по-своєму підходить до розуміння суті національної ідеї[423].

Національна ідея задає оптимальний напрям розвитку країни і нації на доступну для огляду перспективу. Якщо така ідея є, то суспільство стає господарем своєї долі, воно цілеспрямовано будує її. І в рамках цього будівництва знаходить свою осмислену долю кожна окрема особистість. Але, якщо такої ідеї немає, суспільство деструктурується, воно перебуває в аморфному, атомізованному стані, де кожна людина – атом наданий лише самому собі і своїй долі, а країна і нація у цілому виявляються, позбавленими осмисленої поведінки і перестають планувати краще майбутнє і домагатися його. Що ми і бачимо в Україні останніх півтора десятиліть.

Ідея нації в історії європейської цивілізації виявляє себе як один з образів ідеального суспільного цілого, ідеальної спільноти. Національна ідея виражає спосіб входження до цієї спільноти, спосіб її конституювання. Ста-

---

421 Фартушний А. А. Українська національна ідея як підстава державотворення. – Л.: Національний університет «Львівська політехніка», 2000. – С. 88.

422 Курас І., Солдатенко В., Бевз Т. Історичні підстави української ідеї (еволюція феномена в контексті пошуків етнополітичних моделей) // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2002. – С.112–151.

423 Там само.

новлення національної ідеї є не що інше як реалізація в життя певної спільноти ідеї нації, але водночас це – одна із форм реалізації інтегральної суспільної функції еліти. У реальному житті ідея нації сприймається певною елітою разом із певним модусом її реалізації – національною ідеєю.

Конкретний зміст національної ідеї може еволюціонувати, уточнюватися, але за будь-яких обставин ця ідея утримує в собі як свою постійну належність, віру у життєздатність і оптимальність створюваного чи відстоюваного національного буття; наснагу до впертого просування у напрямку загальнонаціонально визначеної мети; готовність до самообмеження в ім'я майбутнього, в ім'я увінчення свого національного, прагнення до державного закріплення національної безпеки й національного розвитку тощо. Національна ідея, нарешті, містить у собі те, що, реалізуючись у державі й національному бутті громадян, забезпечує самобутність першої і других, непересічність країни й громадян серед інших народів і країн[424].

Існуючі дослідження розкривають різні аспекти національної ідеї; а саме: історичний (процес виникнення, формування, зміни від епохи до епохи основних складників національної ідеї), філософський (світоглядна наповненість національної ідеї), політологічний (національна ідея як державотворчий чинник), економічний (особливості економічної системи господарювання), конституційний аспект (національна ідея як засаднича основа конституційного процесу), культурологічний (національна ідея як культурологічний чинник), літературознавчий (художній вираз національної ідеї в літературних творах).

Автор монографії «Українська національна ідея як підстава державотворення» А. Фартушний стверджував, що переважна частина праць, «в яких розглядається українська національна ідея, має характер історичних досліджень. Вони містять докладну інформацію щодо бачення цієї ідеї у ту чи іншу епоху, щодо її інтерпретації різними діячами вітчизняної науки, культури, громадських рухів. Історичні дослідження національної ідеї на даний час є вже достатньо глибоко та об'єктивно вивченні. В той час, як політичні і філософські аспекти вивчення національної ідеї становлять актуальну наукову проблему, яка чекає на своїх дослідників. Предметом філософського і політичного осмислення повинні стати такі питання:

– взаємозв'язок національної ідеї і національної свідомості;

– відсутність національної ідеї як духовного конструктора;

– основні функції національної ідеї;

– особливості виявлення національної ідеї за специфічних умов, що склалися в Україні;

– основні риси української національної ідеї;

– характер виявлення національної ідеї через українську культуру, систему властивих їй засобів в художньої виразності;

– взаємозв'язок національної ідеї та релігійно-духовного життя;

---

[424] Канах Ф. Національне буття й національна ідея // Слово і час. – 1998. – № 1. – С.48.

– теоретична реалізація національної ідеї в ідеології вітчизняних громадських та суспільно-політичних рухів;

– досвід практичної реалізації національної ідеї в діяльності українських політичних угрупувань;

– роль національної ідеї у розв'язанні тих соціальних проблем, які повстали перед Україною після здобуття нею незалежності;

– вплив національної ідеї на формування громадянського суспільства в Україні;

– місце національної ідеї в духовному житті перехідного суспільства, що склалося в Україні.

Таким чином, є усі підстави стверджувати, що національна ідея повинна бути:

По-перше, вона має бути новою. Ми живемо в мінливому світі. Не можна йти вперед з головою, поверненою назад. Не можна будувати майбутнє за накресленнями минулого, навіть дуже привабливого;

По-друге, вона має бути передовою. Це значить, вона повинна відповідати висхідним тенденціям розвитку людства в сфері техніки, економіки, політики і культури.

По-третє, вона має бути конструктивною, творчою і спиратися не тільки на негатив – на знання, чого не хоче суспільство, а й більшою мірою на позитив – на знання того, чого суспільство хоче. Ця ідея повинна не тільки зруйнувати усе, що заважає нації гідно жити, але і створити реальні умови для її процвітання. Результатом її здійснення має стати ріст добробуту і захищеності людей, зріст стабільності в суспільстві.

Нарешті, по-четверте, національна ідея не може бути безнаціональною. Це значить, вона повинна виходити з інтересів, потреб і задатків тієї – і тільки тієї! – нації, на ґрунті якої виростає.

Національна ідея пов'язана зі становленням нації, її оформленням, у тому числі державним, її підтримкою, її розширеним відтворенням, тобто її подальшим культурним, економічним і іншим ростом, включаючи її кількісні і територіальні параметри, хоча всерйоз змінювати останні зараз уже практично неможливо. А от економічний і культурний ріст меж не має.

Національна ідея формує особливий погляд на світ, який тлумачиться у цьому разі через властиво національні цінності й національні цілі; паралельно відбувається процес національного самоозначення, яке має вигляд усвідомлення своєї індивідуальності, себе серед інших і відносно інших.

В Україні не потрібна безоглядна ринкова економіка, яка зафіксує плоди деморалізації, яка у наших умовах швидко перетворюється у спекулятивну економіку. Ринок не повинен бути байдужим до національних духовно-культурних вартостей. Ринок – це не механізм, це психологія. Це культура загалом – культура економічних і політичних відносин. Тут доречним буде згадати слова А. Шептицького: «Тільки такий народ є багатий і сильний, у якому усі, або майже всі (відповідно до свого становища) заможні. Небагато користи з багатств суспільства, коли не розложені вони на всі його верстви,

– а по можності, й на одиниці рівномірно. А таке рівномірне розложення їх неможливе знову без морального закону, який усіх на рівні обов'язує. Говорю це до тих із вас, що шукаєте економічної сили без моралі, без Божого Закону. Неможливий економічний добробут без моралі, бо неможливий він без суспільного ладу. А суспільного ладу нема, де нема рівноваги прав і обов'язків. А такої моралі нема, де нема етики... Мораль потрібна до економічного добробуту, мусить бути незалежною від людей та їхньої самоволі. Мусить однаково обов'язувати! Мусить мати санкцію, вищу, ніж санкції трибуналів світу, – так що порушення її каране було б конечно якоюсь безоглядною справедливістю, якої на цьому світі нема. Словом: мораль, потрібна до захования суспільного ладу, - отже, й до економічного добробуту, мусить бути Божим Законом».

У багатовіковій історії українського народу, окрім завоювання державної незалежності в 1991 р., можна виділити ще лише два моменти-апогеї, коли нація об'єднувалася у могутньому пориві до самозбереження, свободи і суспільного прогресу. Це Українська революція 1648–1667 рр. і Українська революція 1917–1920 рр. При всіх природних відмінностях у обох революцій було чимало спільного. Передусім, у обох випадках нація вирівалася з віковічної неволі, переживала бурхливі періоди відродження в усіх сферах суспільного буття, запроваджувала власну державність, перетворювалася на могутню геополітичну реалію, вагомий складник світових процесів. І в обох випадках це був тріумф національної ідеї.

В основі ж національної ідеї незмінно лежало органічне поєднання національних і соціальних чинників, прагнення провідників нації до суспільних зрушень і перетворень, які несли народу суттєву зміну у його становищі, передусім – економічному і політичному, прорив нації до тогочасних рубежів суспільного прогресу. Водночас, у своєму розвитку (а він, як відомо, йшов не лише по висхідній) найбільших здобутків революції досягали тоді, коли йшла боротьба за інтереси переважної більшості народу, коли керівники руху висували, обґрунтовували програми і гасла, близькі зрозумілі масам. Ступінь згуртованості навколо визвольних ідеалів (на рівнодіючій національно-соціальній магістралі) була максимальною у моменти, коли натхненники, ініціатори, організатори руху виявлялись здатними здійснювати адекватний народним сподіванням, курс, і різко падала (практично до нульової позначки), коли «камертон» псувався: тоді українське суспільство зазнавало нових втрат і поразок, різко гальмувалося у своєму розвитку, а то й відкочувалося далеко назад, відтіснялося на периферію цивілізаційного поступу.

Що ж до домінанти соціальних програм, то нею виступала ідея соціальної справедливості, зрада якій блискавично руйнувала єдність нації, породжувала внутрішні конфлікти, які при втручанні зовнішніх чинників завершалися національними катастрофами.

Таким чином, майбутнє України, її народу, що в черговий раз потрапили в екстремальну ситуацію, яка багато де в чому перегукується зі згаданими вище переломними історичними періодами, значною мірою залежить від розуміння керівниками держави потреби у національній ідеї з могутнім мобілізаційно-консолідуючим потенціалом.

Виступаючи 16 червня 2001 р. із заключним словом на науково-практичній конференції «Нові політичні реалії України» президент України Л. Д. Кучма, зокрема, відзначив: «Економічною основою нової української нації мають стати єдиний національний ринок і спільний економічний інтерес, політичною основою – демократична організація громадського життя та владно-підвладних відносин, соціальною – середній клас, консолідований з іншими верствами суспільства, духовною – національна ідея, «пропущена» крізь призму інтересів та потреб особистості, піднесена до рівня найвищих світоглядних цінностей. Національна ідея – стрижень, осердя загальнонаціональної ідеології. Але її не можна розглядати як щось дане раз і назавжди, незмінне і застигле. На кожному етапі історії їй властиві цілком конкретні сутність та спрямованість. На початку 90-х років головний зміст української національної ідеї виражало прагнення переважної більшості наших співгромадян до реальної незалежності та державності України. Тепер, коли цієї мети досягнуто, ми розв'язуємо якісно інші завдання. Отже, відповідних трансформацій повинна зазнати й наша національна ідея. Переконаний, що нею сьогодні має бути ідея побудови сильної демократичної Української держави»[425].

Ще більш вдало, на нашу думку, сформована національна ідея у статті 1. Конституції України: «Україна є суверена, незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Саме створення демократичної, соціальної, правової держави і має бути українською національною ідеєю.

У життєво важливому плані сутність української національної ідеї збігається зі змістом національної мети: побудова незалежної, демократичної, соціально справедливої і економічно ефективної держави.

Єдиним гарантом забезпечення досягнення цієї мети є свідомі громадяни-патріоти, зусилля яких повинні бути зінтегровані національною ідеєю як об'єктивно необхідним в економічній структурі системотвірним та прогресивним чинником.

Активізація національної свідомості, адже національна ідея сама уже є національною свідомістю, а точніше, теоретичною свідомістю національного руху, де обовязково наявний усвідомлений і обґрунтований рівень національно-політичних інтересів. Еволюція національної ідеї є одночасно і еволюцією усвідомлення національних інтересів.

Формування власної національної еліти.

Ключовим моментом практичного руху в напрямку реалізації національної мети є проблема відновлення довіри до влади саме на основі посправжньому глибокого і всебічного обґрунтування концепції розвитку на національному рівні[426].

---

[425] Нові політичні реалії України. Заключне слово Президента України Л. Д. Кучми на науково-практичній конференції 16 червня 2001 року // Урядовий курєр. – 2001. – 19 червня. (№ 107). – С.4.

[426] Скаленко О. Рятівний потенціал національної ідеї // Сучасність. – 1997. – № 10. – С.80.

Кожна людина, яка живе в Україні, – велика цінність для країни, у якій проявляється турбота про дітей і старих, у чоловіків є робота, у жінок – статок і достаток у будинку, у дітей – прекрасне дитинство і великі перспективи, у старих – можливість передавати свій досвід молодим і відпочивати, насолоджуючись заслуженим відпочинком, у юнаків і дівчат – прекрасна пора любові, навчання і впевненості у майбутньому. Кожна родина вносить вклад у гармонійний розвиток навколишньої природи і країни. Держава, як дбайливий господар, піклується про стійкий прогресивний розвиток родини, суспільного виробництва і Землі України.

Національна ідея в Росії і в Україні: проблема вибору

Стратегія формування національної самосвідомості, державності, розуміння цілей і перспектив розвитку країни повинна відбивати якщо не консенсус, то широку загальнонаціональну згоду з таких ключових питань, як державний лад, економічна система і характер взаємин із зовнішнім світом. В американській політичній науці такого роду діяльність визначається як «Велика Стратегія». І серцевиною її повинна стати мета, що містить вищі інтереси нації, – національна ідея. У США, якщо скористатися звичною фразеологією, ця ідея звучала так: «Усі – на боротьбу за всесвітню американську демократію!» Судячи з цього ж американського досвіду, її формування – тривалий процес, у якому брала участь значна частина еліти, включаючи парламент як найбільш адекватний витвір суспільства. У XIX ст. національна ідея супроводжувала процеси народження націй і національних держав, у XX – катастрофу спочатку євроамериканського, а потім євроазіатського колоніалізму. У минулому столітті національний романтизм збігся з логікою економічного розвитку.

Тема національної ідеї уже тривалий час продовжує залишатися досить актуальною як для України, так і Росії. Формувалися групи вчених у різні періоди в обох країнах для сформування національної ідеї. Тематика наукових досліджень, статей, матеріалів преси, як в Україні, так і в Росії насичена чи навіть перенасичена «національною ідеєю». Аналіз опрацьованих історіографічних матеріалів дає підстави стверджувати, що діапазон визначення національної ідеї в обох державах надзвичайно широкий: від серйозних державних проектів до анекдотичних висловлювань. Безумовно, висвітлити увесь спектр проаналізованого матеріалу неможливо, тому ми зупинимося на спробі визначення суті національної ідеї, та характеристиці окремих ідей, які визначаються як «національні» в українському та російському соціумах.

Чи була у Росії національна ідея? Так, і не одна. Була ідея, виражена формулою «Свята Русь»; була ідея православної християнської імперії, виражена формулою «Москва – третій Рим»; була ідея світової революції і всесвітнього комунізму (хоча її варто вважати, скоріше, наднаціональної); була ідея побудови комунізму в одній окремо узятій країні; була, нарешті, ідея радянської імперії... Усі вони змінювали у свій час одна одну, усі вони згодом втрачали свою роль прапора, ідеологічного локомотива суспільства, переставали служити стимулом особистої і суспільної діяльності. У другій половині

1980-х рр. на певний час перемогла ідея ліберальної демократії західного зразка. Але вона дуже швидко і ганебно збанкрутувала, знайшовши свою антинародну сутність. Сьогодні всі ці ідеї – уже в минулому. Жодна з них не здатна об'єднати абсолютна більшість суспільства, повести його за собою. Усі спостерігачі визнають, що після катастрофи радянської влади і тотальної самодискредитації ліберально-демократичного режиму в галузі ідеології склався вакуум.

Цей вакуум намагається заповнити ідеологія націоналізму, у якій маси шукають відповідь на питання, які хвилюють, шукають стимул діяльності і захист від різноманітних погроз. За результатами соціологічних опитувань, рейтинг націоналістів досягає 20% – і ці відсотки є найбільш активна, переконана і цілеспрямована частина російського суспільства.

У 1986 р., за результатами опитувань, лише 15% росіян усвідомлювали себе як росіяни і ще 7% – не знали, як визначитися, тоді як 78% вважали себе «радянськими людьми». На початку нового тисячоліття уже 45% росіян вважають себе росіянами (за п'ятнадцять років цей відсоток виріс на 30 пунктів!), тільки 28% – «русскими і лише 16% – «радянськими людьми» (падіння на 62 пункту!).

У квітні 2002 р. найбільш авторитетна соціологічна служба ВЦИОМ оприлюднила результати згідно з якими гасло «Росія для Руських!» підтримували в 1998 р. – 43%; у 2000 р. – 49%, а в 2002 р. – уже 58%! Якщо в 1998 р. це гасло характеризували максимально негативно 30%, то в 2002 р. лише 20% населення, тобто приблизно стільки, скільки в Росії взагалі неросіян. Один із лідерів російського націоналізму А. Севастьянов зазначає: «Ми знаємо: усі революції спочатку відбуваються у свідомості людей, і тільки потім вихлюпуються на площі і вулиці. Перед нами саме - дійсна революція у свідомості мас! Ще небагато, і ідея російського націоналізму перетвориться, як учили класики істмату, «у матеріальну силу», у нищівну і основну силу сучасності, що створює!»

В умовах ідеологічного вакууму представники політичної еліти час від часу намагаються «вкидати» в інформаційне поле ті чи інші концепти, що претендують на статус національної ідеї. Одним з таких концептів стала ідея «ліберальної імперії» – як бажаної моделі розвитку Росії.

З'ясуванням того, як розуміють росіяни поняття «ліберальна імперія, вирішили зайнятися соціологи фонду «Общественное мнение». На поставлене питання зважилися відповісти лише 18% опитаних. На думку 4% учасників опитування, «ліберальна імперія» – це сильна, вільна, високо розвинута держава («це вільна імперія в поглядах і діях»; «могутня держава»; «країна з високорозвинутою економікою»). У 4% – «ліберальна імперія» асоціюється з демократією (багато демократичних свобод у громадян; «демократична імперія»). Інші (4%) вважають, що мова про певний політичний устрій, однак, виходячи з відповідей, уявляють його не досить чітко («ліберали при владі»; «повернення царів»; «анархія»; «об'єднання олігархів»; «схоже на республіку, однак централізація влади»).

На погляд 1% опитаних, «ліберальна імперія» характеризується торжеством соціальної справедливості, і така ж частка респондентів побоюється тотальної соціальної несправедливості «турбота влади про простих людей»; «одні жирують, а інші з голоду вмирають». Окремі респонденти, прагнучи пояснити сенс поняття «Ліберальна імперія», звертаються до прикладів. Діапазон зразків – надзвичайно широкий: «Англія»; «як в Китаї»; «США тільки можна назвати ліберальною імперією»; «те ж саме, що і Радянський Союз»; «щось схоже на якісь арабські країни» (1%). 1% опитуваних дорікають авторові терміну «ліберальна імперія» в алогізмі («імперія не може бути ліберальною»; «непоєднуване поняття»; «ці два слова несумісні»; «це суперечливий вираз»). З урахуванням того, що статистична погрішність репрезентативного опитування досягає 3,6%, можна припустити, що реалізовувати висунуту А. Чубайсом «національну ідею» буде незначна кількість росіян».

У книзі «Национальная идея. Что ожидает бог от России?» дано таке визначення: «Національна Ідея – є виживання Росії і відродження її могутності, величі і слави через створення Держави Єдиної Нації, заснованої на традиційних для нашої цивілізації духовно-етичних цінностях, соціальній солідарності, рівних обов'язках і правах громадян (незалежно від їх етнічної приналежності) і що протистоїть встановленню на Землі згубного для Людства Нового світового порядку[427]».

Александр Дугін – відомий філософ-традиціоналіст, автор першого російського підручника з геополітики, керівник секції Центру геополітичних експертиз, лідер загальноросійського політичного суспільного руху «Євразія» стверджував: «Якщо у Росії є якась дійсно об'єднуюча національна ідея, то це тільки евразійство. Ні сліпе копіювання західництва, ні повернення до радянської моделі, ні імперсько-російський націоналізм, ні етнічний націоналізм або навіть панславізм принципово не годяться на роль національної ідеї в справжніх умовах. Єдино логічна форма національної ідеї – це євразійська[428]».

Російський вчений М. Рогульченко («Синетика. Контури постдемократического суспільства») так формулює національну ідею: «Виховання суспільства – один з чотирьох основних видів людської діяльності. А виховання людини у віці «вогню» (0–21,6 років), може бути, саме головне завдання на сучасному етапі становлення Російської Синархії. Світ стає таким, яким ми його бачимо, яким хочемо його зробити. А «робити» майбутнє мають молоді. Майбутнє залежить від їхньої Віри, Любові і Надії. Тому гасло російської національної ідеї № 1 проста: «Молодь – наше майбутнє! Зробимо усе для нашого майбутнього!»

Сьогодні спроби сформулювати національну ідею нової демократичної Росії, на погляд А. Ростовського, Ю. Штепи, чітко відтворюють добре відому формулу «Православ'я. Самодержавство. Народність». «Росія традиційно обрала стрижневу конструкцію в її найбільш архаїчному прояві – піраміда

---

427 Национальная идея. Что ожидает бог от России? – М., 2005. – С. 345.

428 Дугин А. «Единственная форма национальной идеи – евразийская» // Литературная газета. – 2001. – 12-18 сентября.

влади, на вершині якої – непогрішний правитель, чия влада освячена єдиною церквою, а основою стабільності є широка база підтримки найменш забезпечених, а отже, й найбільш залежних від держави верств населення. Система є надзвичайно витратною і фінансується продажем природних ресурсів, гарантує стабільність, але ціною такої стабільності є обмеження громадянських прав, згортання ринкових реформ і як наслідок суспільна деградація, економічна відсталість, залежність від кон'юнктури цін на ресурси і самоізоляція. У такій системі головне — точно розрахувати кути нападу, щоб забезпечити ефективний захист. Тут також важливо контролювати ресурс, оскільки головною цінністю Росії є її природні багатства. І щоб їх захистити, Росія вирішила їх накрити, що можливо лише за жорсткої вертикальної системи контролю: адміністративної, військової, державницької, де наріжним каменем ставиться держава, а не особистість. Природно, що Росія стала об'єктом критики з боку демократичних країн[429].

Перераховані національні ідеї, які висуваються в Україні й Росії, ймовірно, мають право на життя, можливо, більше на теоретизування ніж на практичну реалізацію. Проте, фактом залишається й те, що ні в Україні, ні в Росії не сформована єдина загальнонаціональна ідея.

Сформування національної ідеї як в Україні, так і Росії – це вимога часу. Однак, реалізація національної ідеї неможлива без її сприйняття й активної підтримки з боку представників середнього класу, що включає в себе людей найманої праці – інженерів і техніків, економістів і лікарів, менеджерів і фінансистів, інших працівників сфери управління, науки, виробництва, освіти і засобів масової інформації, охорони здоров'я і культури, кваліфікованих робітників, селян, інших фахівців, а також власників середнього і малого бізнесу. Без відродження і збільшення чисельності середнього класу неможливо вирішити проблеми розвитку країн. Велика роль належить середньому класу майбутнього – учням шкіл, студентам інститутів, училищ, технікумів, коледжів, університетів, академій. Значна роль жінок і об'єднуючих їх жіночих рухів, для яких соціальний прогрес і екологія – невід'ємна частина їх програм. Середньому класу належить провідна роль у формуванні і реалізації національної ідеї. Імовірно, відсутність середнього класу провокує й відсутність національної ідеї.

Національна ідея має об'єднувати націю, мобілізувати людські ресурси на творення і слугувати мірилом (системою критеріїв) оцінки соціально-економічного та політичного розвитку. Тому про національну ідею необхідно говорити з платформи визнаного народом і політикумом демократичного вибору. Національна ідея має ґрунтуватися на беззаперечних демократичних цінностях.

---

[429] Ростовський А., Штепа Ю. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Навіщо потрібна загальнонаціональна ідея Україні // Дзеркало тижня – 2006. – 9–15 вересня

3.4. Концепція українознавства в умовах розбудови незалежної України

Історичний досвід незаперечно підтверджує, що проблеми розвитку людства, як і самої Природи, можуть бути відповідно осмисленими й вирішеними тільки в єдності, у всій повноті складників цілого, у часі й просторі їхнього вияву. Але досвід засвідчує й інше: хоч процес цей відбувається за єдиними законами, – та їх сприйняття, бачення повноти, особливостей взаємодії на різних етапах у свідомості людей відображається по-різному. А за таких обставин логічним постає і той факт, що суспільні науки, українознавство зокрема, на різних етапах буття народу виділяють у ньому ті чи інші особливості, а науковці, відповідно, домовляються про періодизацію процесу пізнання, як і періодизацію самої науки. Для останньої ж це щоразу пов'язано з осмисленням, визначенням та вирішенням ряду нових завдань, орієнтирів і пріоритетів розвитку.

До числа проблем, які невідворотно постали перед українським народом на початку XXI ст., слід віднести: суттєве розширення можливостей вияву його природної сутності, прискорення життєвих процесів у матеріальній і духовній сферах і, зокрема, у використанні засобів комунікації, обміні досвідом, застосуванні новітніх технологій, й одночасно наростання деструктивних процесів через порушення природної логіки взаємодії: Людина – Спільнота, Людина – Природа – Довкілля – Екологія. Посилення міграційних процесів, подальше руйнування усталених етносоціальних відносин; загострення взаємодії соціального і національного внаслідок формування нової глобальної системи економічного й політичного життя, повернення до переважно приватної форми власності зі всезростаючою роллю олігархічного й іноземного капіталу; порушення взаємодії та взаємовпливів окремих сфер, галузей та інших складників цілого, посилення їх впливу, нерідко негативного, не лише на ту чи іншу сферу і галузь буття, а й на розвиток цілого: кожної людини, нації і народу. І як наслідок – наростання загроз для самодостатнього розвитку народу і його країни. Тепер все відчутнішою стає економічна залежність України, зокрема у таких визначальних галузях господарювання, як енергетика, металургія, машинобудування, застосування наукоємних технологій і навіть сільськогосподарське виробництво. Але це тільки частина проблем. Хоч зовні й здається, що Україна тепер вільна у прийнятті власних стратегічних і політичних рішень, але, виходячи з логіки взаємозалежності цілого та його складників, і цей аспект незалежності породжує все більше сумнівів. Тож однозначно можна сказати, що прискорення ритму життя, набуття ним не тільки більшої масштабності, багатоплановості, повноти, а й суперечностей вияву в таких важливих сферах, як екологія, економіка, наукоємні технології, ідеологія, політика, культура, етносоціальні відносини тощо, невідворотно поставили спільноту перед необхідністю виходу на якісно новий рівень свідомості й світобачення, вироблення спроможності мислити і діяти відповідно до власного покликання, особливостей та ритму життя, а не залишатися лише пасивним спостерігачем і споживачем.

На жаль, і минуле 20-ліття після проголошення політичної незалежності України засвідчило, що все багатоманіття нерозв'язаних її проблем і тепер можна вмістити у фразах, що стали уже притчею во язицех: «Ми не знаємо, яку державу будуємо» і «Маємо те, що маємо». Такі ж візії (та ще й з вуст провідників) не побуджували до бачення перспективи й творчої дії. Проте куди йдемо і як маємо діяти, й нині не стало набагато зрозумілішим спільноті.

Не готовою до пошуку відповідей на злободенні питання розвитку виявилась й українська гуманітарна наука, не говорячи уже про її участь у підготовці нової генерації кадрів дослідників, освітян та управлінців. І головною причиною такої її «ефективності» стала неспроможність сформувати цілісне бачення всього спектра проблем і завдань, які постали перед спільнотою. Невідповідність же ця обумовлена, в першу чергу, нерозробленістю теоретико-методологічної бази науки, неадекватністю її дослідницьких проектів. Гуманітарна наука і тепер свої висновки та рекомендації продовжує формувати й подавати, головним чином, на основі дослідження процесів лише в певних галузях й аналізує їх нерідко без будь-якого зв'язку та взаємодії з іншими складниками розвитку цілого.

І як наслідок – переважну більшість проблем і нині ми бачимо та намагаємося вирішувати, як правило, на чужий лад, забуваючи, що відповіді на свої запитання ми можемо і маємо віднаходити лише в самих собі, що небезпека, яка існує для нас, знаходиться не десь, не в комусь, а в нас самих. Втрата самих себе, своєї ідентичності і є тепер найбільшою загрозою для народу України.

Серед причин, які можуть привести нас до цього, перш за все, слід назвати: втрату історичної пам'яті, спроби розглядати себе поза межами історичного процесу, його тяглості і неперервності; деформацію раціонального (природного) співвідношення в бутті народу між природним і соціальним, між «моїм» і «нашим»; порушення логіки й ієрархії в системі основоположних ідей цілого та його складників: національної ідеї й національних інтересів; національної ідеї й економіки; національної ідеї й ідеологій політичних партій та рухів; національної ідеї й державної стратегії та політики розвитку; національної ідеї й культури тощо.

Тож не випадково на початку XXI ст. у розвитку науки самопізнання як єдиної системи наукових інтегративних знань особливої гостроти набуває проблема вироблення більш чіткої й оптимальної його концепції, теоретико-методологічних підвалин, осмислення закономірностей, принципів і методів добування наукового знання, розроблення наукового процесу пізнання.

Це диктується, по-перше, вимогами принципово нового етапу розвитку українського народу; по-друге, новим статусом науки самопізнання як науки синтетичної, що покликана формувати знання про Україну та її народ як єдине ціле, виробити основи нового світобачення, творення й самотворення. Такий статус українознавства зобов'язує осмислювати не лише логіку його внутрішнього розвою, спрямованість і функції, а й виробити єдину і стрункy систему методологічних орієнтирів, їх сутнісного й категоріального виразу, які були б покладені в основу розвитку всіх наук про українство, критичне

переосмислення накопичених знань про Україну та її народ у всьому часі і просторі їхнього буття.

До того ж важливо, щоб уся робота з вивчення процесу формування знання про минуле й сучасне народу, осмислення його проекцій на майбутнє не звелася до механічного поєднання знань та висновків, здобутих галузевими науками, збирання докупи уже відомого раніше, а відповідала б найвищим критеріям і стандартам сучасних міждисциплінарних досліджень.

Ці та деякі інші проблеми в усій своїй багатоплановості й стали об'єктом обговорення на щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Українознаво в розбудові незалежної України та розвитку українствав в світі: досвід та проблеми» (31 жовтня 2013 р.), зокрема у роботі її секції «Сучасне українознавство в поступі українського народу: концептуальні та теоретико-методологічні основи».

Обмірковуючи стан соціально-економічного розвитку, суспільно-політичного та духовного життя українського народу, учасники обговорень особливу увагу зосередили на з'ясуванні причин та чинників, які привели до подальшого поглиблення економічної, політичної й особливо духовної кризи в Україні. Серед іншого наголошувалося на необхідності свідомо, на наукових засадах визначити мету та пріоритети розвитку, як і засоби розв'язання існуючих проблем, у т.ч.: консолідації українського народу на засадах національної ідеї, національних інтересів, побудови національної держави і громадянського суспільства в Україні тощо. Саме вирішення цих болючих питань тепер, як ніколи раніше, робить актуальною науку цілісного самопізнання й самотворення народу, критичне переосмислення його історичного досвіду, вироблення більш дієвих механізмів самореалізації.

Все, що раніше пізнавалося на засадах інтуїції, емоційно-психологічних устремлінь народу, тепер потребує більшої зваженості, системного підходу, глибокого наукового аналізу. У процесі творення нової України рівною мірою стають небезпечними як спроби недооцінки досвіду та уроків попередників, так і дилетантизм у справах сьогодення, акцентація уваги тільки на окремих сторонах історичного процесу, оцінка досвіду та уроків лише з емоційних позицій та політичних уподобань. Запобігти ж цьому можна лише за умови вирішення проблем розвитку на основі цілісної науки про людину, націю і народ України, забезпечення відповідної підготовки нового покоління кадрів на засадах наукового українознавства.

У наш час, напевне, кожен, хто займається науковими дослідженнями, знає, що плідними й доцільними вони можуть стати тоді, коли чітко й обґрунтовано визначена мета, завдання, пріоритети та підходи щодо організації процесу пізнання, коли вони в головному зрозумілі й сприйнятні для більшості, коли, говорячи мовою науки, вироблена концепція наукового пізнання. І це принципово як у досягненні мети дослідження, так і в розвитку самої науки. Наголошуємо на цьому не випадково, бо й сьогодні у розумінні мети, завдань і змісту українознавства (а відтак і у визначенні предмета науки), особливостей його розвитку все ще існує різнобачення якщо не за формою, то по суті. Це підтверджує, зокрема, і той факт, що хоч формально у вузах України уже

діє понад 40 кафедр і кілька факультетів українознавства, та читається там переважно, як і раніше, всього потроху: історія й література, мова й етнологія та деякі інші дисципліни з україністики. Чи погано це? Напевне, ні! Але чи це те, що так важливо й необхідно для нашого самоусвідомлення та самоудосконалення?

Уже сама постановка проблеми та характер її обговорення на згаданій Міжнародній науковій конференції підтверджує важливість і невідкладність більш глибокого і всебічного осмислення нашого буття під новим кутом зору й, відповідно, розроблення інструментарію цього процесу. Бо ще І. Кант в «Пролегоменах» застерігав, що перш ніж пізнавати, необхідно дослідити засоби пізнання й саму спроможність пізнання. Йдучи за логікою великого філософа, і в даному контексті поставимо перед собою запитання, а чи могли б ми про все це ствердно сказати стосовно власної спроможності цілісного пізнання (самопізнання) українського народу на засадах доробку лише окремих галузевих дисциплін з україністики в тому вигляді, як вони існували до 90-х років XX ст. Необхідно було виробити і таку спроможність, і засоби пізнання (самопізнання) українського народу. Цієї позиції дотримуються й науковці НДІУ, визначаючи завдання, напрямки та засоби розвитку сучасного українознавства.

Ключовими положеннями концепції українознавства розробленої науковцями інституту стали концепти:

1) українознавство має стати єдиною системою наукових інтегративних синтетичних знань про Україну та її народ у їх часопросторовій єдності;

2) інтегративне синтетичне українознавство є наукою, а не ідеологією і не політикою в їх окремішності. Останні ж, як і інші складники цілого, можуть і мають творитися їх чинниками на засадах науки самопізнання. Але неодмінним є те, що в її (науки) основі лежить велика сутнісна ідея об'єкта – української нації, народу як природного явища. Тому українознавство й спрямоване на дослідження саме цілісної ідеї української нації і народу як самодостатнього природного явища, на всебічне наукове осмислення, висвітлення й утвердження знань про їх історичний поступ, досвід й уроки розвитку та перспективи в майбутньому;

3) процес пізнання об'єкта, формування й поширення знань про нього відбувається на основі методів диференціації, інтеграції й синтезу знань, і що методи ці не є антиподами чи взаємовиключаючими один одного: вони діалектично єдині у своєму застосуванні й не можуть оптимально і доцільно використовуватися поодинці. І будь-яка спроба протиставити інтегративне синтетичне українознавство його складовим (за концепцією НДІУ МОН України, «концентрам українознавства») – знанням та розумінню ролі природи, історії, мови, культури, етнонаціогенезу тощо – у розвитку людської спільноти може виникнути лише внаслідок несформованості розуміння діалектичної єдності методів пізнання цілого. При цьому єдність тут важлива в оцінці й аналізі процесу не лише в просторі (сферах буття: економічній, політичній, духовній тощо), а й неодмінно в часі. Інакше не можна зрозуміти ролі тяглості історичного процесу, значення його досвіду та уроків у самореалізації народу;

4) процес пізнання об'єкта (народу й країни) та оптимізація знань про нього, як і його розвиток, є процесом неперервним. І саме тому новітнє знання не може розвиватися без будь-якого зв'язку з попереднім, витоками, підставами та важливими етапами свого становлення.

На жаль, люди нерідко схильні до перебільшення значимості свого часу і своїх суджень про нього. Декому здається, що саме його час і його судження тільки й відтворюють сутність буття і процес його пізнання, а тому і є вершиною у поступі. Та виокремленість будь-якого етапу з історичного контексту може привести лише в тупик. І чи не тут маємо шукати першопричини тієї плутанини й різноголосся у розумінні сенсу, перспектив і засобів розвитку, які характерні для нашого часу;

5) наука українознавства є визначальним чинником процесу самопізнання, самовдосконалення й самореалізації її об'єкта, і її розвиток неодмінно пов'язаний з оптимізацією знань про нього і щоразу він буде наближати нас до тієї межі, де об'єкт і предмет науки мали б складати єдине ціле – оптимальне знання про Україну і її народ;

6) розвиток українознавства, як і самопізнання будь-якого іншого народу, є неодмінною умовою формування світоглядних позицій кожної української людини, нації, народу України, вироблення на їх основі методологічних, ідейних, стратегічних та політичних установок щодо мети, змісту, напрямків та засобів поступу. Шукати відповіді на проблеми свого буття народ може і має лише в самопізнанні й самоусвідомленні власної сутності.

Українознавство, за концепцією НДІУ, ніколи не визначалося тільки в якості політичної ідеології націоналістичного, правого, лівого, ліберального чи ще будь-якого іншого політичного руху. Це – наука. Але як наука про ціле – український народ і його країну, воно неодмінно може і має стати основою структурування і наповнення змістом усіх складників цілого, в т.ч. й вироблення ідеології, стратегії, політики, напрямків та засобів дії. І тільки від чинників цих складників, у даному випадку політичних партій, рухів та їх провідників, залежатиме, наскільки вони готові сприйняти доробок науки і розгорнути на його основі програми своїх політичних дій.

Сьогодні маємо невідкладно вирішити ряд як наукових, так і організаційно-політичних завдань, пов'язаних з подальшим утвердженням і розвитком науки самопізнання українського народу. Їх вирішенню і були присвячені як уже згадувана науково-парктична конференція, атк і дослідження, які проводилися в руслі реалізації держбюджетної теми «Українознавство в розбудові незалежної України: теоретико-методологічні проблеми розвитку науки та їх вирішення» і дана колективна монографія, в якій аналізується стан та проблеми розвитку новітнього українознавства.

3.5. Тяглість в розвитку державницької та громадянської традицій та їх значення у вирішенні завдань розбудови незалежної України

Незалежність української держави стала поштовхом для поглибленого дослідження державницьких та громадянських традицій в Україні. Бо досвід

минулих поколінь та їх традиції лежать у витоках пізнання й самопізнання українського народу. Потрібно зазначити, що проблема тяглості в розвитку української державницької та громадянської традиції має особливе значення в українознавчій науці і суспільстві, тому що вона дає чітке уявлення про державницькі змагання з найдавніших часів до сьогодення. На різних етапах розвитку ця проблема мала несхожу повноту і форму, змінювалась, мала тяглість і розвиток. Корені державницької та громадянської традицій в бутті українського народу, як вважає П. Кононенко, беруть початок із передісторичної доби на терирорії сучасної України, яка охоплює трипільську цивілізацію, Кам'яну Могилу, державу Аратту. В українців збереглися свідчення, які були зафіксовані на письмі, серед яких «Велесова книга», «Літопис Аскольда» та праці зарубіжних державців, істориків, мандрівників. «Велесова книга» і «Літопис Аскольда» свідчать «о зверненні пра-пра-пращурів до нашої етнонаціональної свідомості і гідності» [430].

Вперше назва «Україна» згадується в одній з найстаріших пам'яток староруської культури – «Літопису Руському» (за Іпатським списком). В літопису оповідається про шанованого народом князя Володимира Глібовича, який у поході проти половців застудився і вмер. Літописець під роком 1187 розповідає, що: «плакашеся по нем всі Переяславці», поясняє, чого саме, і кінчає з жалем: «О нем же Україна много постона», тобто жалкувала, журилася, плакала. Україною тут названо всю Руську Землю, яку він захищав, за таким князем треба було жалкувати»[431]. У цьому літописі є багато інших дещо пізніших згадок про Україну, зокрема про те, що князь Ростислав швидко прибув «к Україні Галичской» (1189), записи «... і всю Україну» (1213), «украйняни» (1268), «на Вкраинь» (1280) та ін. Кожен з тих літописів відбиває свою добу з її суспільним устроєм і поняттями. Головна думка цих літописів: «Звідки пішла Руська Земля? Хто перший у ній почав княжити? Як Руська Земля постала?..»[432].

Враховуючи сьогоднішню ситуацію з «перетягування канату» в питанні давньоруської спадщини, доцільним буде привести тут думки М. Грушевського: «Так, ми стара Київська Русь, але разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви Великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішли ваша освіта і культура, і ми історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму»[433].

---

[430] Кононенко П.Національна ідея, нація, націоналізм. – К.: Міленіум, 2005. – С. 28–33.

[431] Крисаченко В.Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. Кн. 2. – К.: Либідь, 1997. – С. 27.

[432] Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

[433] Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 112.

Державницькі та громадянські традиції мають різні етапи розвитку, змінюваність та тяглість. На думку П. Кононенка, їх першотворцями були автор «Літопису Аскольда», великі князі Володимир, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, літописці Нестор, Никон, митрополит Іларіон. Закладені ними основи знань державницької та громадянської традицій знайшли розвиток у авторів Галицько-Волинського і Густинського літописів, С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця, авторів «Історії Русів», «Статуту слов'янського товариства Святих Кирила та Мефодія», «Книзі буття українського народу» та ін.[434]

Київська Русь із центром у Києві виникла на межі VII–IX ст. Цьому сприяв тривалий розвиток економічної, політичної та культурної єдності східнослов'янських племінних союзів, а також досвід сусідніх держав. З появою тут у IX ст. князів з династії Рюриковичів, Київ, який мав дуже зручне географічне положення, став столицею об'єднаного князівства, провідним осередком східнослов'янської державності, головним політичним центром держави[435].

Серед перших слов'янських князів найвідоміший Кий, вождь союзу племен полян, який за легендою, разом із братами Щеком, Хоривом та сестрою Либіддю у V–VI ст. заснував місто, яке стало називатись у його честь – Київ. Князі Аскольд і Дір, бояри князя Рюрика, завоювали Київ. Після смерті князя Рюрика (879) до повноліття його сина Ігоря правителем новгородської землі був князь Олег. У 882 р. він захопив Київ, де за його наказом було вбито київських князів Аскольда і Діра. Багато дослідників вважають князя Олега безпосереднім засновником Київської Русі, який проголосив Київ «матір'ю руських міст» і дав початок династії Рюриковичів.

Після смерті Олега князь Ігор посадив намісником у Новгороді свого сина Святослава, чим здійснив певну консолідацію земель Руської держави. У 941 та 943 рр. Ігорева дружина ходила у походи проти Візантії, наслідком яких було підписання мирного договору. Але, невдовзі черговий похід до древлян за даниною виявився для нього останнім.

Державницькі та громадянські традиції продовжила дружина князя Ігоря, княгиня Ольга, яка правила від імені свого малолітнього сина Святослава. Добре ознайомившись із княжим володінням, вона здійснила низку реформ: упорядкувала сплату данини, призначивши на це певний час; на підвладних землях організувала владні структури з представників княжого оточення, які виконували князівські розпорядження, а також чинили суд. У зовнішньополітичній діяльності Ольга й надалі дотримувалася лінії київських князів, яку започаткував ще Аскольд. Проте, на відміну від своїх попередників, які воювали, вона віддавала перевагу дипломатії: двічі відвідала візантійського імператора Костянтина Багрянородного – у 946 та 957 рр. Наслідком відвід-

[434] Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм. – К. : Міленіум, 2005. – С. 28–33.

[435] Баран В. Від венедів до королівства Данила Галицького // Українознавство. – 2002. – Ч. 3. – С. 185.

ин Константинополя було: укладання угоди, за якою руські воїни могли служити в імператорській армії, а Візантія як і раніше, повинна була сплачувати данину Русі; хрещення княгині Ольги в Константинополі в присутності імператора та патріарха мало не тільки релігійне, культурне, а й велике політичне значення; було відновлено привілеї, якими раніше користувалися руські купці у Візантії. Київська Русь, також, підтримувала дипломатичні відносини з Німецькою імперією. 959 року Ольга відправила посольство до імператора Оттона. У відповідь на це за два роки до Києва прибула місія на чолі з єпископом Адальбертом, яка мала на меті схилити Русь до хрещення під патронатом римської церкви (західно-християнської). Проте успіху ця місія не мала.

За часів Ольги міжнародний престиж Київської Русі значно зріс. І Візантія, і Німеччина – авторитетні світові держави середньовіччя – мали дипломатичні відносини з Київською державою, вбачали в ній рівноправного партнера[436].

Багато зробив для зміцнення Київської держави Святослав – син Ігоря та Ольги, який ще з дитячих років залучався до військової справи, за що отримав від сучасників прізвисько «князь-воїн». Ставши самостійним правителем він: приєднав племена в'ятичів, землі яких простягалися між Окою та Волгою; посадив у найбільших центрах Русі-України своїх синів: Ярополка в Києві, Олега в Овручі, Володимира (позашлюбного сина від Малуші) у Великому Новгороді; підкорив ясів, касогів і адигейців, захопив хозарську фортецю Саркел, яка дістала назву Біла Вежа. Кордони Русі розширювалися й на південь: замість Пантикапею з'явилося місто Корчів (Керч), яке разом з містом Тмутаракань входило до Тмутараканського князівства. На думку істориків, Святослав був, без сумніву, «зразком великих полководців», «Олександром [Македонським] нашої історії»[437].

Князь Володимир, син Святослава, перетворив Київську Русь у державу з таким політичним устроєм і владними структурами, які ще не мали аналогів серед тодішніх держав Європи та Азії. В основу цієї давньоукраїнської держави були покладені принципи, які увійшли до «золотого» фонду нашого народу. Головні з них: демократизм, який яскраво проявився у поєднанні народовладдя з авторитетною владою великого князя (народне віче, княжа рада, з'їзд князів з елементами виборності і голосування); гуманізм, духовність, християнство (активне впровадження освіти, спорудження церков, створення літописів, офіційне утвердження християнства)[438]. Князь Володимир мав власну грошову систему, на монетах вміщувалося зображення тризуба, а його самого – на престолі в царській діадемі. Київська Русь мала власну релігію, своє військо та активно проводила внутрішню і зовнішню політику. Князь приєднав Степ, по річках Стугні, Трубежу, Сулі збудував могутні укріплення

---

[436] Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2002. – 687 с.

[437] Карамзин Н. М. История Государства Российского. В 12-ти т. Т.І., гл.1. Князь Святослав. – СПб.: Тип. Н. Греча,1816–1829.

[438] Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – 2001. – №1–2. – С. 33–35.

(«Змієві вали»), – і держава Володимира простяглася від Фінської затоки до Азовського моря та від устя Ками до Карпат[439].

На вагомий внесок князя Володимира Великого у державницькі та громадянські традиції вказав Нестор-літописець у літописі «Повість временних літ». Зокрема, зазначив, що Володимир вклав книжку в руки народу, ввів християнство як державну релігію і «повелів будувати церкви». Головним кредом князя було - єдність Київської держави і єдність князів[440]. Відома праця митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать...» теж славить Володимира «ясне сонечко», який охрестивши Русь рішуче проводив політику християнізації. «Саме проблеми внутрішнього суспільного розвитку, духовної єдності народу, його віри, ментальності, традицій, культури були пріоритетними в діяльності великого князя Володимира»[441]. Іларіон висував на перший план незалежність і самобутність Київської держави, всіх народів і країн, коли вже немає вибраних, а є лише рівні. У «Слові про Закон і Благодать» він «каже чітко і ясно: Русі потрібна віра не біблійна, не християнсько-візантійська (болгарська, римська), а своя. Як і церква – своя. Во ім'я своєї Вітчизни, людини, держави... Необхідна... життєва воля всього народу, його демократичний Дух. Так само, як обов'язкова демократія, оперта на Закон. Без Істини, Справедливості Закону не буває ні Свободи, ні Благодаті»[442].

Через християнство Київська Русь цивілізовано взаємодіяла з центральною і західною Європою, творчо збагачувалася надбаннями світової культури, освіти, науки. Християнство послугувало розвитку власної києво-руської філософії. «Після створення Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки, на Русі поширюються переклади окремих біблійних книг... збірник перекладів текстів отців церкви (Василія Кесарійського, Григорія Назіанзіна, Афанасія Александрійського, ... Северина Гевальського, екзарха болгарського Іоанна...»[443].

Завдяки християнству в українській культурі зросли і мали розвиток щонайменше три важливі ідеологеми, які всебічно проникли в народну культуру і прижилися в народній психології. Це – ідея соборності – етнічної, згодом національної, а в наш час – державної єдності громадян України. Це – ідея софійності (діалогічності), яка породила українську філософію серця (кордоцентричності), філософію переживання (екзистенціальну за своїм характером). Кордоцентричність стала визначальною рисою українського менталітету. І, нарешті, християнство сприяло зростанню моральної відповідаль-

---

439 Кононенко П. П. Український етнос: ґенеза і перспективи. – Обухів, 2003. – 517 с.

440 Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.

441 Токар Л. Розвиток знань про Україну та її народ у княжу добу // Історія українознавства: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2011. – С. 39.

442 Кононенко П. «Свою Україну любить...». – К. : Твім інтер, 1996. - С. 17.

443 Бичко І. В. та ін. Філософська думка на Україні // Філософія: курс лекцій: Навч. посібник / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. – К., 1991. – С. 198.

ності людини, особи перед Богом і людьми. Така особистісна мораль ставила людину в умови особистого вибору своєї долі і життєвого шляху, породжувала самоповагу до індивідуального вибору інших людей, а в цілому давала громадську поліфонію, плюралізм особистостей та їх ідей[444].

Традиційним для Київської Русі було постійне прийняття князями порад, настанов від церкви, визнання за нею авторитету совісті[445]. «Вільна від держави церква могла вимагати від своїх носіїв княжої влади підкорення певним моральним засадам не лише в особистому, але й в політичному житті: вірності договорам, миролюбності, справедливості. Свобода церкви була можлива насамперед тому, що руська церква не була ще національною, «автокефальною», а усвідомлювала себе часткою грецької церкви, її верховний ієрарх жив у Константинополі і не підлягав місцевим князям. Беручи активну участь у державних справах, ієрархія Київської Русі усвідомлювала себе представницею вищого «цілого» - вселенської церкви»[446]. Такі відношення позитивно впливали на формування й розвиток політичної культури, яка послуговувалася принципами християнської моралі і мала високий духовний рівень свого буття.

Найбільший розвиток державницькі та громадянські традиції набули в часи правління Ярослава Мудрого – Великого князя київського, сина Володимира Святославича (Красне Сонечко) і полоцької княжни Рогнеди. Ярослав, прагнучи об'єднати всі руські землі під своєю владою пішов війною проти рідного брата тмутараканського князя Мстислава, з яким уклав мир (1026), а потім допомагав йому у боротьбі з касогами і ясами. Таким чином у 1029 р. поширив свої володіння до Кавказьких гір. У наступному році військова дружина князя зайняла землі між Чудським озером і Балтикою, заснувавши там м. Юріїв (нині Тарту). Ярослав, у 1030–1031 рр. разом із братом відвоював у Польщі червенські, тобто галицькі, городи й смугу землі між ріками Сяном і Бугом, де збудував міста Ярослав і Белз. Після смерті Мстислава у 1036 р. Ярослав став одноосібним володарем Руської землі. За час свого майже сорокарічного князювання доклав багато зусиль для централізації князівської влади навколо Києва та зміцнення держави. Здійснив ряд блискучих походів проти печенігів і назавжди відкинув їх від кордонів руських земель, провів успішні походи проти ятвягів та литовців[447].

Відновивши єдність Русі й зосередивши владу у власних руках, Ярослав пішов по шляху батька: послав у великі міста своїх синів і вимагав від них повної покори.

---

444 Алексієвець М., Цвіркун В. Типологія національної культури: київсько-руський (середньовічний) і ренесансно-барокковий (козацький) типи //Культурне відродження в Україні. - Львів: Астериск, 1993. – С. 92.

445 Дашкевич Я. Українське відродження і національні меншості // Україна в сучасному світі. – К., 1990. – С. 52.

446 Рудакевич О., Дмитрів І. До питання про джерела політичної культури України // Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 84–85.

447 Костомаров Н. Ярослав Мудрый. Русская история в жизнеописаниях ея важнейших деятелей . – М.: Книга, 1990. – Кн. 1. – С. 9–21.

Внутрішня політика Ярослава, в основному, була пов'язана з просвітою і християнізацією Русі. У 1036–1037 рр. за його наказом були побудовані потужні кріпосні укріплення («місто Ярослава»), Золоті ворота з надбрамною церквою Благовіщення, храм св. Софії, а також засновані монастирі св. Георгія та Ірини. Завершення будівництва збіглося зі створенням «Слова про Закон і Благодать» Іларіона (1038). У «Повісті временних літ» міститься похвальний відгук про просвітницьку діяльність Ярослава, що відзначався великою побожністю, знанням церковних творів. Ще при житті він одержав прізвисько «Мудрий». За свідченням літопису, князь організував переклад на руську мову багатьох грецьких книг, які склали основу бібліотеки, створеної ним в храмі Софії Київської[448].

На той час храм Святої Софії в Києві був вершиною києво-руської культури. Він мав звеличити художньою довершеністю східнослов'янську державу. Бо Київ, який перебував під християнським впливом Візантії, став гідним суперником Константинополя, який поступово втрачав позиції одного з світових центрів християнства, особливо поряд з міцніючим ісламом. Щодо назви храму, то Софія – Премудрість Божа, стала символом єдності (соборності) земель Русі-України як одного із східних форпостів європейської культури саме на порозі монголо-татарської навали на Європу. Лише християнську мудрість можна було хоч якось протиставити досить міцній самобутній культурі руського поганства. На українських землях невдовзі розгорілась іскра соборності, єдності українського народу в боротьбі за право бути собою на своїй землі[449] .

Ярославу Мудрому приписується також складання першого руського законодавчого акту «Руська Правда», в якому він «встановив два непорушних правила: захист особистої безпеки і права власності. Закони «Руської правди» було сформульовано на засадах традицій та ментальності народу: предки вже тоді цінували людську гідність і честь, зневажали злодіїв і вбивць, шанували старших»[450]. Звичайно, закон насамперед оберігав життя й честь вищих прошарків суспільства. Проте юридичний кодекс мав важливе загальноруське значення. Він відображав життєвий уклад руського середньовічного міста взагалі й оберігав свою юридичну силу впродовж кількох віків[451].

З ім'ям Ярослава Володимировича пов'язаний і небачений доти розквіт давньоруської культури й наукових знань. Він сприяв розвиткові книжності та вченості на державному рівні. У Києві при монастирях існували й на-

---

[448] Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – С. 97.

[449] Алексієвець М., Цвіркун В. Історіософія української культури та її джерела // Культурне відродження в Україні: історія і сучасність. – Львів: Астериск, Жовква: Книжкова друкарня, 1993. – С. 13.

[450] Токар Л. Розвиток знань про Україну та її народ у княжу добу // Історія українознавства. Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2011. – С. 40.

[451] Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України: Нариси. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб». – 2006. – С. 167.

вчальні заклади вищого типу, де студіювали історію, літературу, богослов'я, природничі науки. Більшість перекладених з грецької та інших іноземних мов книг були церковними, богослужбовими. Поряд із ними поширювались на Русі вчені трактати з історії, філософії, права, природничих наук. Книжкові майстерні були створені як у Києві, так і в інших містах Русі: Новгороді Великому, Чернігові, Полоцьку. Не дивно, що саме за Ярослава й, певно, за його ініціативою у Києві в 1037–1039 рр. було створено перший літописний звід[452].

Час князювання Ярослава Мудрого став золотим століттям давньоруської культури. Саме його стараннями був поставлений на київську кафедру перший руський митрополит Іларіон. Велику увагу князь приділяв розвитку православ'я на Русі. При ньому були канонізовані перші руські святі – князі брати Борис і Гліб, які загинули під час усобиці, що розгорілася в роки молодості Ярослава, коли йшла боротьба за князівський престол (1015). З подачі і під заступництвом князя Ярослава Нестор-літописець створив оповідь про згубу князів Бориса і Гліба, що є, по суті, житієм святих князів. Літописець восхваляв «страстотерпців Христових», заступників Руської землі, що зціляють тих, хто приходить до них, «вірою і любов'ю». У своєрідному апогеї він побачив велику радість у перемозі добра над злом, світла над тьмою: «Радуйтеся, божественним світлом для всіх осіянні! Ви весь світ обійшли, бісів відганяючи, від хвороб ізціляючи, світильники предобрі і заступники теплі, біля Бога сущі, блаженним промінням вічно осяяні, мужні страстотерпці, просвітники душ вірним людям. Звеличила вас світлоносна небесна любов, через неї успадкували ви всю красу небесного життя, славу і райські яства, світ розуму і красну радість»[453]. В «Оповіді» втілилися уявлення про святість братських уз, про цінність братолюбства, які були досить поширені у суспільній свідомості Давньої Русі.

За часи Ярослава Мудрого недалеко від Києва виникає Києво-Печерський монастир, який на довгий час став одним із головних духовних і культурних центрів Русі. Чудовим твором давньоруської літератури є житіє св. Феодосія Печерського, одного з перших і найбільш шанованих ігуменів, складене в монастирі в кінці XI ст. Сам Феодосій теж залишив слід в літературі. Ним були написані численні «Слова» богословського змісту: про смирення, про любов і піст, про душевну користь і т. д. Одна з характерних рис культури Давньої Русі – великий інтерес до історії. В історичний контекст так чи інакше вписувалися сюжети майже всіх літературних творів. Великою популярністю на Русі користувалися перекладені з грецької мови історичні твори: Хроніка Георгія Амартола, Хроніка Іоанна Малали і інші, на підставі яких в XI в. складаються хронографи. Записи історичного характеру велися і на Русі. Значна частка історичної інформації зберігалася в усних переказах, частина з яких потім використовувалася літописцями. Бурхливий розквіт лі-

---

452 Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – С. 98.

453 Оповідання з національної історії. Вбивство князів Бориса і Гліба. – К, 1992. – С. 50.

тератури при Ярославі багато в чому був обумовлений поширенням грамотності не тільки серед верхів, а й у широких масах суспільства. Початок цьому було закладено ще князем Володимиром, який після прийняття християнства почав насильно віддавати дітей «на навчання книжкове». Ярослав у 1037 р. спеціально виділив певну суму зі своїх доходів для священиків з тим, щоб вони навчали людей грамоти та письма. Про значне поширення грамотності свідчать знайдені при археологічних розкопках берестяні грамоти, що містять записи різного побутового змісту. Книжкова справа, традиції якої були закладені при Ярославі, продовжувала розвиватися і в II пол. XI ст.[454].

Найдавнішим руським рукописом, який зберігся до наших днів, вважається Євангеліє, створене в 1056 р. у Києві на замовлення новгородського боярина Остромира. Справжнім шедевром є «Ізборники» Святослава 1073 і 1076 рр. «Перший, перекладений з грецької (на замовлення князя Святослава Ярославовича), ознайомлював давньоукраїнське суспільство з античною філософією, богословськими, світоглядними проблемами людського буття. «Ізборник» 1076 р. подавав не лише перекладені, а й відтворені тексти і містив ідеї, концепції й установки, що відтворювали особливості матеріального і духовного життя у Києво-Руській державі, сприяючи формуванню морально-етичної та естетичної свідомості»[455]. Зокрема, та частина твору, в якій викладалися погляди на суспільно-політичну проблематику, – «Звернення до Іоанна Многогрішного», які були обумовлені тогочасним громадським життям Київської Русі XI ст. щодо активізації суспільно-політичних процесів, які супроводжувалися виокремленням в автономію церковного устрою, підсиленням поділу на класи. «Ізборник...» пропонував великокняжій владі визначати власну політику, пов'язуючи її з інтересами народних мас «і діяти, опираючись на їх сили»[456]. На думку авторів твору, князі у своїй діяльності мають звертатись за порадою до текстів Святого Письма як за духовним багатством так і мудрістю правління, основа якого – у справедливості можна забезпечити стабільний розвиток держави... «Ізборник...» наводить цікаву думку про виховання поваги до книги, яка містить мудрість у досягненні істини. Проте досягнення істини – це не тільки засвоєння «мудрості книжної», а й визначення власної поведінки, у відповідності з отриманими знаннями та настановами. Під книжними знаннями, у переважній більшості випадків, мається на увазі обізнаність із текстами Святого Письма і тих творів, які містять сюжет на основі біблійних істин. Автори «Ізборника 1076 року» закликають за законами Божиїми встановлювати закони Держави, які є запорукою духовної цілісності нації... «Ізборник 1076 року» відігравав велику роль у формуванні основ державотворення на українських землях. Закладені підвалини, виголошені у творі, можуть бути використані при розбудові сучасних проблем державотво-

454 Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2002. – 687 с.

455 Токар Л. К. Розвиток знань про Україну та її народ у княжу добу // Історія українознавства: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2011. – С. 40.

456 Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. – 2-е изд. перераб. и дополн. – К.: Вища школа, 1987.

рення, вони становлять основу розуміння феномену «Україна» як предмету українознавчої науки[457].

Популярним серед читачів протягом тривалого часу був «Києво-Печерський Патерик», складений єпископом Симоном, ченцем Полікарпом і Нестором Літописцем. Це збірка оповідей про будівництво Києво-Печерського монастиря, його засновників і перших ченців. Патерик став більше ніж пам'яткою духовної культури з дуже важливими подробицями, які характеризували епоху. Інтерес до книги супроводив її з самого початку своїм духом патріотизму, поетичною чарівністю простоти й вигадки оповідей. В певному розумінні, цьому історичному й духовно-культурному документові не було рівних. На думку М. Грушевського, Києво-Печерський Патерик і Кобзар Шевченка були найпопулярніші українські книги[458].

Серед тих, кого славив Патерик, був, зокрема талановитий, працьовитий, чесний й некорисливий іконописаляр Алімпій, який своїми чеснотами здобув чималу пошану на Русі. «Дивувався великим хистом Алімпія, прочувши про все це, і князь Володимир. Одну з його ікон князь узяв до церкви, яка за його велінням будувалася в Ростові. За легендою, поданою в Патерику, коли ця церква обвалилася, ікона збереглася неушкодженою – таку чудотворну оберегову силу мав дар іконописаляр щодо свого творіння»[459].

Значного розвитку у X–XI ст. досягла архітектура. Її розвиток був також нерозривно пов'язаний з поширенням християнства. Якщо до прийняття православ'я всі будівлі в давньоруських містах зводилися з дерева, то разом із новою релігією на Русь прийшла кам'яна архітектура. Найперша цегляна церква – Покрова Богородиці (Десятинна) - була закладена князем Володимиром відразу після повернення з Корсуня в 989 р. Архітектурним вбранням Київ прагнув наслідувати Константинополь-Цареград. При Ярославі Мудрому по всій Русі розгортається широке храмове та цивільне будівництво. Для ведення робіт запрошуються кращі константинопольські майстри. У Києві зводиться величний Софійський собор (1037). Відмінною рисою храмів, що будувалися на Русі, було багатоглавіє, Софію Київську вінчали 13 бань. Слідом за Києвом собори були побудовані в Новгороді і Полоцьку. Всі три собори освячені на честь св. Софії. Таку назву було обрано не випадково – головний міський храм Константинополя теж Софійський[460].

У Києві, крім храмів, будувалися нові міські стіни з вежами, одна з яких, носила назву «Золоті ворота» і служила урочистим в'їздом до міста. Храми прикрашалися мозаїками та фресками за візантійською живописною традицією так званого Комніновського періоду (який отримав свою назву за правлячою в Константинополі династією Комнінів). Ця традиція прийшла

---

457 Печеранський І., Фігурний Ю. Ізборник 1076 року – визначна пам'ятка культури Київської Русі в контексті українознавства // Українознавство. – 2006. - № 3. – С. 206–208.

458 Історія світової культури. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1997. – С.417–418.

459 Там само. – С. 418.

460 Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2002. – 687 с.

на Русь разом із християнством і храмовим будівництвом і відрізнялася одухотвореністю і суворою канонічністю. Художня система, створена у Візантії, найбільш чітко відповідала середньовічному світосприйняттю. Статичні, площинні, але при цьому надзвичайно виразні образи були покликані втілити ідею переваги духа над плоттю. Ці прекрасні мозаїки збереглися в центральних приміщеннях київського Софійського собору. У цілому, незважаючи на великий вплив Візантії, руська культура вже з перших кроків свого розвитку виявляла помітні риси своєрідності. Зокрема, це проявилося в двовір'ї – химерному сплаві, який утворило грецьке православ'я і слов'янське язичництво, в багатоглавії і перших руських соборах, в епосі, в самому укладі повсякденного життя, що залишився незмінним у переважної більшості населення. Глибокі традиції давньої візантійської культури, яка живила своїм корінням зародження культури руської, дозволили творчо перетворювати перейняті у сусідів досягнення, закладаючи тим самим основи майбутнього розвитку[461].

Великого значення князь Ярослав Мудрий надавав зміцненню держави, її авторитету. За часів його князювання Київська Русь посідала одне з центральних місць в системі європейських політичних взаємовідносин. Розширення політичних контактів, безумовно, зумовлювалося потребами економічних зв'язків, в першу чергу з країнами Західної і Центральної Європи[462]. За його правління розширилися міжнародні відносини Київської Русі, що, звичайно ж, спричинило активізацію зовнішньоекономічної діяльності. Господарчі зв'язки пов'язували Русь із багатьма країнами. Так, купці і посли Ярослава плідно трудилися у Франції, Польщі, Угорщині, Німеччині та скандинавських країнах. Із Русі вивозили продукти промислів, вироби ремісників. Ввозилися, в основному, предмети розкоші: виноградні вина, шовкові тканини, ароматні смоли і приправи, дорога зброя. Ремесло і торгівля зосереджувалися у містах, кількість яких зростала.

Посилюючи власне становище і міжнародні зв'язки Київської Русі, князь Ярослав укладав династичні шлюби практично з усіма сильними європейськими державами. Він був у родинних зв'язках із норманами, вікінгами, варягами: сам Ярослав Мудрий був одружений на шведській принцесі Інгігерді (в православ'ї Ірина), а норвезький король Гаральд III Суворий отримав руку його дочки Єлизавети. Деякі сини Ярослава також були одружені на іноземних принцесах (Всеволод, Святослав). Принци і знатні нормани знаходили притулок і захист у Ярослава (Олаф II Святий, Едмунд Залізний Бик та його син Едвард Вигнанник); варязькі торговці користувалися його особливим заступництвом. Сестра Ярослава Марія-Доброніга була одружена з польським князем Казимиром I Відновителем, друга дочка його Анна – з Генріхом I Французьким, третя, Анастасія – з Андрієм I Угорським. Західним іноземцям Київ здавався суперником Константинополя; його активність була

[461] Бойко О. Д. Історія України. – К.: Академвидав, 2002. – 687 с.

[462] Толочко П. Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годов. – М., 1995. – С. 73–80.

викликана досить інтенсивною для того часу торговельною діяльністю, яка вражала письменників-іноземців XI ст.[463].

Отже, час Ярослава Мудрого – це час активного розвитку державницьких та громадянських традицій буття нашого народу. Київська Русь, що стала однією із найсильніших держав Європи, швидко наздоганяла передові країни в соціально-політичному і культурному відношенні. Найбільш могутні державні діячі Європи прагнули в першій половині XI ст. до союзу з Руссю. Його час – час внутрішньої стабілізації, що сприяв зростанню міжнародного авторитету Русі як європейської держави. Великий князь показав себе людиною винятково різнобічною і залишився в історії як великий містобудівник і культурник. Він залишив синам заповіт, у якому застерігав їх від міжусобиць і переконував жити в любові.

Тим не менш, через деякий час після смерті Ярослава Мудрого, Києво-Руська держава почала розпадатися. Як виняток було князювання князя-державотворця Володимира Мономаха, завдяки якому Київська Русь стала міцною і сильною державою. Це був авторитетний великий князь, який втілив у життя особистий приклад добродійності. Маючи широкі династично-родинні зв'язки з країнами світу, з побожністю ставився до різних мов і знань. Інтерес становить своєрідний заповіт Володимира Мономаха – «Поучение детям». В якому він вів своєрідний діалог як із джерелами божественного слова (виписки з творів Василия Великого, Псалмів, Євангелії) до яких він звертався, так і з тими, на чиє розуміння він сподівався – своїх потомків[464].

Із повчань Василія Великого, князь Володимир використав, зокрема «Слова про подвижництво» та «Слова про доброчинність», які стали для нього власним переконанням. Словами отців церкви Володимир Мономах повчав юних, щоб вони мали «душі чисті, непорочні, тіла худі, лагідну бесіду і в миру слово господнє». Які повинні «долу очі мати, а душу вгору». Також він радив не лінуватися у дотриманні трьох справ – покаяння, сліз і милостині[465]. Князь наголошував не забувати убогих, по силі подавати сироті, вступатися за вдовицю та не давати сильним погубити людину. Радив: «Паче всього гордості не майте в серці і в умі»; «Старих шануй, як отця, а молодих – як братів»; «У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивиться»; «Лжи бережитеся, і п'янства і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло»[466]. І далі пропонував багато цікавих і поважних порад, які, власне, обіймали собою весь уклад життя, вносили упорядкованість у розуміння моральної доброчесності з яскраво вираженими елементами правових норм, в усякому разі – правових застережень. Автор просив не забувати цих істин та перечитувати їх. Не лінуватися відвідувати церкву. У порадах Володимира Мономаха зібрана вікова мудрість і мораль,

---

463 Костомаров Н. Ярослав Мудрый. Русская история в жизнеописаниях ея важнейших деятелей. – М.: Книга, 1990. – Кн. 1. – С. 9–21.

464 Історія світової культури. Друге вид., стереотипне. – К.: Либідь,1997. – С. 414–415.

465 Там само. – С. 415.

466 Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 457.

які сприймаються як певний ідеал, котрого завжди важко було досягти, але ці загальнолюдські цінності, необхідно було прийняти в душу свою[467]. «Не важко переконатися, що Мономах, а також і Ярослав Мудрий бачили роль мови на рівні як сім'ї, суспільства так і держави. Але, повчаючи «вчитись як треба», Мономах закликав звертати очі до книжки, а тим самим – і до природи та складного життя, совісті, честі, глибин і закутків душі»[468].

Знаково, що у княжу добу намітилися основи і принципи організації суспільного і державного життя, а також чітко проявилися головні тенденції у системному формуванні свідомості, моралі, ментальності і культури народу. На жаль, міжусобна боротьба за великокняжу спадщину, а згодом, у XIII ст., монголо-татарська навала зупинили процес державотворення. З падінням Києва у 1240 р. Київська Русь як держава перестала існувати. На думку науковців, вирішальним у занепаді і розпаді Київської Русі стало все-таки не монголо-татарське нашестя, «Початок руйнування Києву поклав суздальський князь Андрій Боголюбський, який не міг отримати титул київського князя і прагнув, щоб у Русі домінувало його князівство, він і заклав основи майбутнього російського народу».[469]

Отже, Київська Русь не була достатньо централізованою державою з розгалуженим бюрократичним апаратом, відпрацьованою системою політичних відносин і влади, ефективними правовими інституціями та іншими атрибутами державності у сучасному розумінні.

Державотворчі процеси в більш стійкому і динамічному вигляді почали проявлятися у західному регіоні України – на теренах Галицько-Волинського князівства»[470]. Це важлива сторінка збереження та примноження традицій державності. Засновником Галицько-Волинського князівства був князь Данило Галицький. Князівство було вигідно розташоване стосовно основних торгових шляхів і порівняно менше, ніж більш східні князівства постраждало від навали хана Батия. Ще перед нашестям загарбників під час міжусобиць князівство перебирало на себе координуючі функції Києва, тому під час татаро-монгольської навали воєвода Дмитро керував обороною Києва.

Великого значення князь Данило Галицький надавав зміцненню князівства і його авторитету. Він проводив активну зовнішню політику, намагався встановити родинні і господарські зв'язки з європейськими країнами. Так, після смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і з допомогою угорського короля спробував оволодіти герцогським престолом Австрії. Ця спроба була невдалою (внаслідок тривалої боротьби з 1282 р. тут укріпилась династія Габсбургів).

---

467 Історія світової культури. Друге вид., стереотипне. – К.: Либідь,1997. – С. 416.

468 Кононенко П. «Свою Україну любіть...». –К.: Твім інтер, 1996. – С. 49.

469 Токар Л. Розвиток знань про Україну та її народ у княжу добу // Історія українознавства. Навчальний підручник. – К.: Академвидав, 2011. – С. 42.

470 Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – 2001. – №1–2. – С. 33–35.

Міжнародному авторитету Данила сприяло його коронування у 1253 р. отриманою від папи Інокентія IV королівською короною. Місцем коронації він обрав Дорогичин на Підляшші, щоб підкреслити свої права на це місто, де свого часу розгромив лицарів Добжинського ордену. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації, тому, надсилаючи в подарунок Данилові корону, папа рахувався з реальними фактами.

Взаємини холмського двора (тодішньої столиці Данила) з Римом мали переважно політичний характер. Однак папа не міг надати конкретної допомоги проти Орди, тому взаємини Данила з Римом не привели до стійкого союзу[471].

Після смерті Данила Галицького (1264) державницькі та громадянські традиції мали подальший розвиток. Його син Шварно Данилович на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Лев Данилович, який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна – Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю і частину Закарпаття з Мукачевим. У Володимирі правив у цей час Володимир Василькович (1270–1288 рр.), у Луцьку – Мстислав Данилович (з 1289 р. також у Володимирі).

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя – Юрія І Львовича, внука Данила Галицького. Скориставшись із внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні межі своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Свідченням могутності Юрія І було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимири (Волині). Йому вдалося домогтися від константинопольського патріарха встановлення окремої Галицької митрополії, до якої належало кілька єпархій – володимирська, луцька, перемишльська, холмська, турівсько-пінська (перед тим вся Русь входила до складу однієї митрополії – київської). Утворення Галицької митрополії сприяло розвиткові традиційної культури і допомагало захищати політичну незалежність об'єднаного князівства. До речі, перший галицький митрополит Петро Ратенський пізніше став першим митрополитом у Москві[472].

У 1308–1323 рр. у Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія – Лев II і Андрій. З їхніми іменами пов'язана важлива сторінка історії Закарпаття. У 1315 р. тут почалося повстання місцевих феодалів проти короля Угорщини Карла-Роберта, основоположника нової Анжуйської династії. Ряд істориків припускає, що в повстанні взяли участь і широкі кола селян Закарпаття. Не отримавши достатньої підтримки, воно зазнало поразки. Мабуть, саме тоді Галицько-Волинське князівство втратило Мукачеве і навколишню округу.

---

471 Ідзьо В. Засновник Львова король Данило та українська держава в XIII ст. – Львів: Вид. ун-ту «Львівський Ставропігіон», 2006. – 418 с.

472 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.- К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.

На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство за Андрія і Лева Юрійовичів орієнтувалося на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і у зв'язку з тим, що дедалі відчутнішим був тиск Литви на північні окраїни князівства. Збереглася грамота Андрія і Лева 1316 р. про підтвердження союзу з орденом, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II (1340), територіями Галицького князівства володіли Польське королівство, Велике князівство Литовське та господарі Молдови. Водночас, Галицько-Волинське князівство інтенсивніше, ніж це було у давньому Києві, ставало на шлях творчого освоєння культурних цінностей країн Західної і Центральної Європи. Польща, Угорщина, східні землі Німеччини значною мірою відігравали посередницьку роль: через них йшли далі на схід ті культурні явища, що мали загальноєвропейський характер. Ординська навала не сприяла культурному життю, але створювала умови і для контактів з людністю Азії, особливо на рівні побуту, ужиткового мистецтва, звичаїв. Інша річ, що саме ідеологічне протистояння загарбникам, бар'єр релігійної відмінності, зрештою, прагнення до самозбереження і спричиняли швидше протистояння впливам зі Сходу, – йдеться насамперед про мусульманський світ, оскільки правителі Золотої Орди прийняли іслам[473].

Природно, що для України на рівні духовної культури, писемності, сакрального мистецтва основне значення мали зв'язки і взаємовпливи в межах християнського світу і насамперед у межах східного християнства. Зокрема, в сакральному мистецтві (архітектура храмів, іконопис, церковний спів) упродовж тривалого часу чітко вираженим регіоном залишалися терени впливів візантійської культури, ареалом яких були слов'янські православні країни[474].

Упродовж першої половини XIV ст. у культурному житті Галицько-Волинського князівства збільшувалися впливи західного й латинського християнства. Не дивлячись на те, що до 1430 р. у Галичині обов'язковими до виконання залишалися правові норми, успадковані від Київської Русі (так зване руське право), ситуація в царині культури докорінно змінилася: панівною стала культура католиків, хоч їх була незначна частка населення. Проте культура цього краю могла розвиватися більш наближено до нижчих верств суспільства: меценатами часто ставали дрібні й середні шляхтичі, парафіяльне духовенство. Культурне життя було пов'язане, зокрема, з тими осередками, де проживала дрібна православна шляхта. Особливо велике значення мали центри єпархій – Холм і Перемишль. Є всі підстави вважати, що в єпархіальних осередках і монастирях культивувалася традиційна писемність[475].

У землях і князівствах, які опинилися у васальній залежності від великих князів литовських, – а це була більшість українських земель – устрій значною мірою був продовженням устрою князівств попередньої доби, збері-

---

473 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.- К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.

474 Ідзьо В. Українська держава в IX–XIII століттях. – Львів: Сполом, 2004. – 416 с.

475 Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид. –К.: Либідь, 2002. – 656 с.

галися традиції з доби Київської Русі та удільних князівств часу політичної роздробленості. Втім не тільки у великих удільних князівствах, а й у тих землях, що не мали статусу князівств або мали його номінально, зміна устрою і культури відбувалися дуже повільно. Є підстави вважати, що впродовж XV ст. важливим культурним осередком України залишалася Волинь. Річ у тім, що Волинь не зазнала таких руйнувань, як Київщина, а місцеві князі та бояри зберегли там провідні позиції. Це створювало сприятливі умови для церковного життя, розвитку писемності, мистецтва[476].

Як уже зазначалось, впродовж XIII – XV ст. в Україні, насамперед у містах, збільшується кількість іноземних поселенців – католиків (німців, поляків), євреїв, у деяких містах також вірменів, греків. Тим самим кількісно зростають громади людей іншої релігії, які, коли йдеться про писемність, літургійний спів, релігійне мистецтво, жили в межах своєї традиційної культури. Одночасно поступово створювались умови для взаємовпливів, насамперед у сфері побутової культури, ремесла, ужиткового мистецтва.

Той факт, що українські землі опинилися в складі різних держав, і що поступово зникали можливості розвитку для давніх державницьких традицій, не могло не позначитися негативно на стані культурного життя, це гальмувало появу нових явищ у сфері духовної культури. Втрачається багато чого з творчого характеру, властивого, зокрема, писемності Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, в літературі настає період ще більшої, ніж раніше, кількісної переваги перекладних текстів над оригінальними. Проте, розвиток матеріальної культури не припинявся, тривало освоєння нових територій, підвищувалася культура виробництва – сільськогосподарського і особливо ремісничого. Виробнича діяльність створювала певні передумови і для розвитку духовної культури[477].

Кордони, що розділили українські землі, не були щільними, переміщення населення через них практично не обмежувалося. Проте патріархальна замкнутість сільських громад, їхній традиційний уклад життя, підтримуваний традиційними світоглядом і обрядовістю, великою мірою стали запорукою культурної єдності всіх українських земель на рівні побутової культури. Позиція панівної еліти була значною мірою суперечлива. З одного боку, князі і частина боярства впродовж тривалого часу зберігали традиції, що сформувалися ще в Київській Русі. З іншого – вони більше піддавалися новим впливам, під владою яких вони опинилися. Зрештою ж ця нівеляція готувала ґрунт для започаткування процесів денаціоналізації, втрати самобутніх культурних рис, надмірного засвоєння запозичень. Взаємовпливи є закономірним явищем для будь-якого культурного розвитку, але в умовах іноземного панування, коли держава не репрезентує культуру більшості населення, процес культурних контактів нерідко спотворюється, набирає характеру не спонтанного

[476] Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид. –К.: Либідь, 2002. – 656 с.

[477] Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – 132 с.

творення культурних цінностей, а нав'язування або не завжди виправданого запозичення чужих явищ. Такого типу тенденції мали місце і в Україні. Проте всупереч їм, відбувався розвиток самобутніх явищ у культурі, формування як загальнонаціональних рис, так і регіональних особливостей культурного життя.

Маємо зазначити, що з розпадом Київської Русі і після відходу Орди в Галицько-Волинським князівстві не лише активізувалася відбудова зруйнованих міст, а й спорудження нових. Зокрема, було споруджено могутні укріплення Холма, куди князь Данило Галицький переніс свою столицю, збудовано Львів, який названо на честь Данилового старшого сина Лева.

Будівництво нових міст, декотрі з яких були фортецями, спрямоване на захист краю від Орди і водночас від агресії з Заходу, створювало умови для дальшого розвитку писемності й мистецтва. Донині у містах Холмі, Галичі, Володимирі-Волинському збережені високохудожні архітектурні споруди, які були побудовані в «київському» стилі майстрами з Русі й з-за кордону. У князівство звідусіль стікалися ремісники, у тому числі з іноземних країв, тут започатковано монументальне будівництво, велося літописання. Зокрема створено Галицьке євангеліє (XII-XIII ст.), Холмське євангеліє (XIII ст.), Галицько-Волинський літопис, який умовно поділяють на власне Галицький літопис, якому характерні художність, драматизм, образність, і Волинський літопис, написаний офіційною мовою. Культурним осередком залишався і Перемишль, в якому єпископську кафедру в 80-х рр. XIII ст. займав високоосвічений владика Мемнон[478].

Почали видаватись історико-літературні твори, які присвячувались діяльності князів. Для їх написання використовувались першоджерела: грамоти, листи, документи княжої канцелярії, літописна хроніка тощо. У творах простежувалася думка про закономірність творення Галицько-Волинського князівства як спадкоємниці Київської Русі. Доводилося право князів на володіння Південно-Західною Руссю з її центром Києвом; про збереження ментальності народу, його культурних традицій. Хоча у Галицько-Волинській і Києво-Руській державі мали місце відмінності у соціально-політичному устрої, громадському, культурному житті та побуті, у свідомості народу цих держав ціннісним орієнтиром була соборна Україна-Русь, яка єднала єдиною княжою династією, правом, мовою, культурою, звичаями, традиціями і вірою. Ця думка яскраво відтворена у «Слові про Ігорів похід», «Слові о погибелі Руської Землі», «Ходіннях» ігумена Данила[479].

Придворний літописець князя Володимира Васильковича уклав йому справжній панегірик як «книжникові і філософові», його піклуванні про переписування книжок, прикрашення храмів іконами, будівництво міст. Будівництво велося і в містах князівства, очевидно, були й інші центри книжності,

---

[478] Котляр М. Ф. Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст.:– Історико-нумізматичне дослідження. – Київ. 1968. – 141 с.

[479] Токар Л. Розвиток знань про Україну та її народу у княжу добу // Історія українознавства: Навчальний підручник. – К.: Академвидав, 2011. – С. 48.

але, на жаль, матеріали про це збереглися лише фрагментарно. Зокрема, з того ж Галицько-Волинського літопису відомо, що Київ продовжував і в післямонгольський час забезпечувати князівства іконами і рукописними книгами. Є всі підстави вважати, що Києво-Печерський монастир залишався осередком культури, що зберіг міжнародне значення.

Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинського князівства і захоплення українських земель іноземними державами була перервана традиція державного будівництва. На території України діяли державні інституції тих країн, до яких вони належали: Великого князівства Литовського, Польського королівства, після 1569 р. – Речі Посполитої, Угорщини, Молдови, частково Московії.

Деякі українські історики дотримуються думки, що Велике князівство Литовське у період до Люблінської унії 1569 р. було одночасно і Українською державою, тому часто називають його Литовсько-Руською державою (М. Антонович, О. Єфименко). Однак інші історики заперечують це, вказуючи на окупаційну політику литовських князів, яка негативно позначилася на політичному становищі України та її внутрішніх відносинах: у складі Литви Україна втратила самостійність (М. Грушевський, І. Крип'якевич).

В історичних джерелах є свідчення, що міста Київської Русі підкорялися литовським князям, не чинячи особливого опору. Головною причиною цього було прагнення звільнитися від ненависного монголо-татарського гноблення, тим більше, що окупація литовцями українських земель здійснювалася під лозунгом: «Ми старовини не зачіпаємо і новини не вводимо». Дійсно, українці і білоруси мали значні права у Великому князівстві Литовському. Їх князі та бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в державній адміністрації та війську й користувалися рівними з литовцями привілеями. Церковнослов'янська мова з вкрапленнями української визнавалася державною мовою. Православна церква займала привілейоване становище[480].

Українська культура, яка на той час досягла значно вищого розвитку, мала позитивний вплив на литовську культуру. Із входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського відбувалися суттєві зміни у державній структурі. Державний устрій Великого князівства Литовського був продовженням устрою Київської держави, якою керував великий князь із роду Гедиміна, який вважав себе спадкоємцем давніх руських князів. На той час держава поділялася на уділи, де панували князі переважно з роду Гедиміна. Ліквідація уділів у XV ст. спричинила до посилення влади монарха. При великому князеві існувала «господарська рада», яка була продовженням давньої боярської Ради (думи) і значно обмежувала владу князя. Згідно з привілеєм 1506 р. Рада мала право вести дипломатичні перемови, судити, призначати на уряди. Після Люблінської унії 1569 р. всі права переносяться на загальношляхетський литовсько-польський «Сойм Вальний», який тривав

[480] Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. І. – 648 с.

до занепаду Литовсько-Польської держави. Спочатку на сойми збиралася вся шляхта, а від половини XVI ст. – тільки її представники.

Правною базою в державі був «Литовський статут», який спирався на «Руську правду». Віг мав три редакції: 1529, 1566, 1588 рр. Цей статут був також головним збірником права в Україні, в тому числі в Гетьманщині; на Правобережжі він діяв аж до 1840 р. Після Люблінської унії українські землі було поділено на воєводства, які очолював воєвода-адміністратор з величезними правами. В них діяв «Литовський статут» і панувала «руська мова», яку, однак активно витісняла польська і латинська[481].

З приходом польської шляхти відбуваються значні національні і релігійні зміни. Частина українських вищих верств денаціоналізується і внаслідок політики католицького духовенства, зокрема єзуїтів та їхніх шкіл, переходить у католицтво. Від Люблінської унії найбільших збитків зазнало селянство. Воно втратило права на землю, було збільшено панщину. Обмежувалося право вільного переходу від одного власника до другого. Відносно кращим було становище селян у незаселених південних районах, де для їх заохочення оголошувано «свободи», звільнення від панщини і повинностей. Незабаром ці тимчасові пільги були скасовані, повернено панщину. У XVI ст. під впливом польського права відбувалася еволюція права землеволодіння селян. Селянську землю почали вважати власністю держави або пана. В судах все частіше заперечувалося право селянина продавати власну землю. Цю практику затвердив у 1588 р. III Литовський статут. Зростання повинностей, погіршення загального стану селянства викликали різні форми протестів: як активні – збройні повстання так і пасивні – втечі[482].

Отже, під владою Польщі опинилася більша частина українських земель, крім Закарпаття, Буковини і Чернігово-Сіверщини. До рук магнатів потрапили величезні земельні наділи, численні міста і села. Українські селяни зазнавали насильницького окатоличення і полонізації. Оголошення на українських землях Брестської церковної унії у 1596 ще більше посилило соціальне і релігійне гноблення. Колонізаційна політика Польсько-Литовської держави в Україні викликала соціальний і національний опір українського народу, піднесення національно-визвольної боротьби проти іноземних загарбників. Селяни тікали від панщини в південні, степові райони України. «Інкорпорація українських земель в інші державні утворення, здавалося б, остаточно перервала традицію їхньої державності»[483]. Проте наприкінці XVI – на рівнинах Подніпров'я сформувався новий суспільний стан – запорозьке козацтво, «якому судилося взяти на себе функції конституювання держави, однак уже в іншій формі й структурних правах... спричинив не тільки вироблення демократичних принципів соціального устрою, а й зумовив виникнен-

---

481 Котляр М. Ф. Давньоруська державність до і після Любліна // УІЖ. – 1997. – №4.

482 Там само.

483 Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – К.– 2001. – №1–2. – С. 33–35.

ня власної військово-політичної організації – Запорозької Січі»[484]. Вона була створена під керівництвом Дмитра Вишневецького. За своєю організаційною структурою Запорозька Січ являла, по суті, новий етап у формуванні української етнічної державності. Тут виробився своєрідний внутрішній суспільний устрій. Проста, але життєздатна система законодавчих (загальновійськова рада) і виконавчих (Кіш Війська Запорізького) органів влади ґрунтувалася на демократичних традиціях. Республіканська форма правління, участь якнайширших кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських та суспільних питань перетворили Запорозьку Січ на стійкий політичний організм. Демократична політико-правова організація Запорозької Січі стала зародком майбутньої української державності, успадкованої від Київської та Галицької Русі, що було найбільшим політичним досягненням українського народу по кількох віках національного поневолення[485].

Офіційна назва української козацької держави в часи гетьманування Богдана Хмельницького, визначного політичного, державного і військового діяча була «Військо Запорозьке». «До початку Визвольної війни 1648–1654 рр. українське суспільство не піднялося до сформування ідеї створення національної держави в етнічних межах України. Причиною цього були: відсутність практики національного державного будівництва протягом багатьох століть; ефективність колоніальної політики польського уряду після утворення Речі Посполитої, що призвело до втрати української суспільної еліти; міщани були усунені з провідних ролей в розвитку міст, спостерігався розкол духовенства; гальмувався розвиток мови, культури тощо; зрада національної еліти; структура українського менталітету, що полягала в абсолютній перевазі соціальних групових і особистих інтересів над національними, державними, суспільними була деформована. Свідомість українця формувалася винятково на побутовому, культурному, релігійному рівнях, а не на національно-патріотичному, внаслідок чого вироблялася традиція замикання в колі приватних інтересів і байдужості до питань громадсько-політичного чи державного життя.

Політична програма Б. Хмельницького спочатку передбачала захист станових інтересів козацтва, і лише з подальшим розвитком боротьби її положення наповнювалися новим змістом.

Переосмислення політичних уроків компанії 1648 дозволило Б. Хмельницькому у першій половині 1649 сформувати програму, що стала визначальною у визвольних рухах українського народу наступних сторіч: створення незалежної соборної держави в етнічних межах України.

Основні положення цієї програми:

розвиваючи ідеї Іова Борецького та Зиновія Копистенського, гетьман висловив думки про національну відрубність українського народу, його право

---

484 Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – К.– 2001. – №1–2. – С. 33–35.

485 Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 334 с.

на своє національно-політичне самовизначення аж до створення самостійної держави, до складу якої мали б увійти всі етнічні українські землі;

гетьман обґрунтував непідлеглість утвореної козацької держави владі польського короля, проголосив її повну незалежність від Польщі.

Як слушно відзначив О. Оглоблин: «Було перекреслено стару Ягеллонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського і руського (українці і білоруси) в єдиній Речі Посполитій»[486].

Хмельницький висловив ідею про спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що перебувала у складі Речі Посполитої;

Б. Хмельницький починає розглядати свою гетьманську владу як визначену Богом владу володаря самостійної Української козацької держави.

Отже, протягом 1648-го – першої половини 1649 року вперше в історії української суспільно-політичної думки Б. Хмельницький сформулював в основних рисах національну державну ідею»[487].

Ускладнювали становлення Української держави відсутність великих природних кордонів і постійна загроза військового втручання сусідніх держав. Тому укладення Б. Хмельницьким союзів із урядами Криму, Москви і Туреччини обумовлювалися політичною необхідністю. Держава Б. Хмельницького в територіальному відношенні охоплювала більше половини етнічних українських земель і перетворилася на одну з могутніх держав Європи і за розмірами вона дорівнювала Польщі[488]. Цей період пов'язаний з таким історичним фактом, як зміна старої назви «Русь» на нову «Україна». На це вказав французький дипломат П'єр Шевалье, який був безпосереднім учасником тих подій: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна»[489].

«Козацька держава мала багато ознак повноцінної «суверенної» держави XVII ст.

Перша ознака – політична влада. Вона перебувала в руках козацької старшини – нової верстви українського суспільства. На вершині її ієрархічної піраміди перебував гетьман. Він мав титул «ясновельможний». Обраний військовою радою на невизначений термін, він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, проводив переговори чи листування з урядами інших держав. Гетьман мав право переглядати рішення Генерального суду.

В Україні почала складатися своєрідна правова система. Зберігався Литовський статут, Магдебурзьке право, які діяли з польських часів. Але

---

486 Оглоблин О. Люди старої України . – Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1959. – 327 с.

487 Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – К.– 2001. – №1–2. – С. 33–35.

488 Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 30–31.

489 Шевалье П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 38.

з'явились і нові правові акти – гетьманські універсали, зростало значення козацького, так званого «звичаєвого» права. Атрибутом гетьманської влади залишалася булава.

Друга ознака – територія. Аналізуючи відомості 1653–1654 рр., І. Крип'якевич приблизно описав державні межі козацької території: «З Польщею – Яруга – Чернівці – Мурафа – Красне – Вихниця – Прилуки – Самгородок – Паволоч – Каменеброд – Макарів – Чорнобиль – Карпилівка; з Росією – традиційним кордоном; з Туреччиною і Кримом.

Третя ознака – політико-адміністративний устрій. На визвольній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воєводств і повітів створені полки і сотні. Виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрація, куренні та городові отамани. Магістрати і ратуші здобули право самоврядування. Вищим органом влади за традицією вважалася військова рада.

Четверта ознака – суд і судочинство, фінансова система і податки. В 1648–1654 рр. відбувалися пошуки нових форм і методів господарювання. Б. Хмельницьким були започатковані «нові звичаї». Були наміри ввести власну грошову одиницю. Після Національної визвольної війни була запроваджена одна з найвищих посад старшинської адміністрації – генеральний підскарбій, який відповідав за стан фінансів козацького війська, за розподіл натуральних і грошових податків, встановлював мито, очолював скарбову канцелярію та ін.

П'ята ознака – соціальна структура населення. Вона також зазнала значних змін. У результаті Національної визвольної війни козацтво перетворилося у привілейований стан. Козаки становили об'єкт особливої уваги Б. Хмельницького.

Водночас події 1648–1654 рр. порушили станові перепони, які існували в Україні. Відбувся перехід представників одних категорій населення в інші. Зокрема, це стосувалося найчисленнішої верстви феодального суспільства – селянства, яке одержало право переходити в козацтво і міщанський стан.

Уся політична влада зосереджувалася в руках козацької старшини.

Шоста ознака – військо. Збройні сили України виступали як самостійні (незалежні від інших урядів), часто добровільні, з деякими елементами самоуправління. Складалися вони з представників різних соціальних верств населення, тобто мали загальностановий характер. Б. Хмельницький намагався створити мобільну регулярну найману армію на зразок тих, що існували в більшості тогочасних європейських країн.

Сьома ознака – міжнародні відносини. Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Гетьман налагодив зв'язки з представниками Московії, Криму, Туреччини, Польщі, Молдови, Трансільванії та ін. Згодом уряд Б. Хмельницького визнала Венеція, Валахія, Швеція та ін. країни. Незважаючи на дипломатичну протидію

Польщі та її союзників, Україна закріпилася на міжнародній арені XVII ст. як суверенна, незалежна держава[490].

В ході Національної визвольної війни козацький державний устрій поширився на звільнену територію. Устрій держави нагадував запорозький лад, але організаційні форми, які виправдали себе серед нечисленного населення Січі, не відповідали потребам великої країни. Це стосувалося передовсім головного органу січового народоправства – ради. Функції Генеральної ради перейшли до ради старшин, що збиралася кілька разів на рік для вирішення найважливіших справ. Але й ця рада не мала повної законодавчої компетенції, а була лише дорадчим органом, останнє слово лишалося за гетьманом.

В складних, навіть критичних умовах, Б. Хмельницький почав переговори з московським царем Олексієм Михайловичем. Ці переговори завершилися підписанням Переяславського договору. Договір був оформлений у вигляді двох основних документів: Жалуваної грамоти Військові Запорозькому (були також окремі грамоти станам України) від 27 березня 1654 р. та 11 статей, які в основному мали військово-політичний характер і визначали шляхи реалізації домовленостей[491].

Отже, підписуючи угоду і визнаючи свою залежність від московського царя, Україна шукала в Москви захисту і військової допомоги у боротьбі з Польщею. Але, як показав подальший перебіг подій, царський уряд не виконав умов договору, який слугував правовим визнанням самостійності Української держави.

Відтак, близько 150 років проіснувала козацька держава. У другій половині XVIII ст. на Україні був поширений суспільно-політичний устрій, характерний для всієї території Російської імперії. Українська державність з її республіканською, демократичною формою правління у складі абсолютистської монархічної Росії не мала перспектив. Хоча, козацька держава мала величезні потенційні можливості для свого розвитку, кристалізації й вдосконалення владних структур, які так і не вдалося використати. Згадаймо, наприклад конституцію Пилипа Орлика «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького», прийнятій на емігрантській козацькій раді в місті Бендери 5 квітня 1710 року. Деякі її положення актуальні і в наш час незалежності України, тому наводимо її основні положення:

– державна незалежність України;
– православна віра як державна релігія;
– вічність і недоторканість встановлених кордонів;
– затвердження шведської протекції над Україною (фактично, союз двох держав);
– необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством;

---

490 Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 246 с.

491 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2 вид., доп. – Львів: Світ, 1990. – 405 с.

– запровадження парламентської республіки, основою якої мало стати загальне виборче право, виборність усіх цивільних та військових посад і принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову;
– парламент мав збиратися тричі на рік, виконувати законодавчі функції та складатися з представників від генеральної старшини, полків і Низового Війська Запорозького;
– вищу виконавчу владу уособлював гетьман разом з генеральною старшиною;
– місцева адміністрація була представлена полковниками з полковими старшинськими радами, полковими радами з міськими підскарбіями та нижчою адміністрацією;
– судові функції виконував Генеральний суд, уповноважений розглядати всі судові справи державного значення;
– встановлювався розподіл між державним скарбом і коштами особистого відання гетьмана;
– ліквідовувалися державні монополії, оренди і відкупи;
– заборонялося чинити утиски сільському населенню;
– проголошувались широкі права та свободи[492].

«Проте еволюційний шлях козацької держави був насильно перерваний, що, безперечно, не лише стало трагедією українців як окремої нації, а й, без перебільшення, істотно збіднило палітру розвитку державних процесів країн усього європейського континенту»[493].

Історики майже одностайні, оцінюючи причини занепаду української державності. Найретельніше це питання вивчали П. Куліш, М. Грушевський та В. Липинський. Вони звертають увагу на недоліки у самому устрої козацької держави, в якому суспільні верстви не були пов'язані з державним устроєм. Козацька старшина, прагнучи збагачення, поступово вводила в своїх маєтках панщину та експлуатацію міщан, що не сприяло згуртуванню українського народу, а навпаки, спонукало його до визнання царської влади. Недостатній розвиток міст в Україні мав наслідком слабкість міщанства та інтелігенції.

До зовнішніх причин відноситься відсутність природних кордонів української території, її відкритість з усіх боків та наявність трьох міцних сусідніх держав, що змушувало бути в стані бойової готовності на трьох фронтах: польському, турецько-татарському та російському. Послідовник М. Грушевського, І. Крип'якевич додає як одну з причин занепаду, поступове зменшення боєздатності козацького війська.

Запорозька Січ виявилася унікальним періодом в історії не лише соціального, політичного, а й духовного розвитку українського народу. Завдяки культурно-громадським заходам під патронатом українських гетьманів розпочалася активізація по створенню та утвердженню міст України як значних

[492] Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: Світ, 1995. – 246 с.

[493] Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – К.– 2001.– №1–2. – С. 33–35.

центрів освіти, науки та культурно-музичного життя, які слугували формуванню національної самосвідомості народних мас України. Великим культурним надбанням українців була, є і залишається Києво-Могилянська академія, яка була створена волею народу, увібрала в себе його дух, а потім і сама живила його. Академія виконувала роль освітнього і культурного центру не лише в Україні, а й у Східній Європі. Вона заклала підвалини інтелектуального і культурного життя другої половини XVIII–XIX ст. Її здобутками живилися Харківський та Київський університети, Київська духовна академія, численні школи та колегіуми, Слов'яно-греко-латинська академія в Москві, Академічний університет в Петербурзі, школи в Росії, Білорусії, Сербії. Її випускники творили Гетьмансько-козацьку державу, були носіями національно-визвольних ідей. Академія активно поповнювала українську літературу, поезію, музику, науку новими здобутками, які живили національну самосвідомість і стримували будь-які спроби довести меншовартність української нації[494].

Біля джерел створення Академії стояв митрополит Петро Могила, визначний теолог, учений, реформатор, організатор вищого шкільництва, автор праць «Літургіон, або служебник», «Православне ісповідання віри», «Требник». Завдяки митрополиту, в Академії були зібрані найдосвідченіші інтелектуальні сили, серед яких Амвросій Дубневич, Інокентій Гізель, Йосип Кононович-Горбацький, Георгій Кониський, Йоасаф Кроковський, Георгій Щербацький, Стефан Яворський. Багато з них – випускники цього закладу. Випускники Академії плідно працювали в слов'янських країнах, зокрема, Г. Кониський – у Білорусі, М. Козачинський – у Сербії. Символом взаємозбагачення української і білоруської культур був Симеон Полоцький. Значна когорта вчених з Академії працювала в Москві (Симеон Полоцький, Єпіфаній Славинецький), Дмитро Туптало – митрополит Ростовський, автор збірника (4 т.) «Четьї Мінеї», Стефан Яворський – єпископ у Рязані. Найбільш знана постать Феофан Прокопович, автор філософських праць: «Логіка», «Натурфілософія, або фізика» та ін[495].

Звернення до природничих наук у курсах натурфілософії означало не лише звільнення філософії від богослов'я, а й заперечення середньовічної традиції знання з культом авторитету. Натурфілософія виступала проти закостенілого принципу метафізичної схоластики, який втілював догматичний метод мислення, згідно з яким істина вічна, раз і назавжди дана, чи то у Святому Письмі, чи у творіннях отців церкви, чи спадщині Арістотеля, а пошуки істини зводяться до коментування того чи іншого тексту. В Києво-Могилянської академії, як і в суспільному житті тодішньої України, панував дух релігійної толерантності. Думки про те, що ніякі релігійні переконання не мають заважати пізнавати істину, спілкуватися на ниві науки, вивчати філософію,

---

494 Братасюк М. Києво-Могилянська академія як оплот вільнодумства в Україні XVII–XVIII ст. // Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 104–119.

495 Історія світової культури. Друге вид., стереотипне. – К.: Либідь,1997. – С. 434–435.

висловлювали в своїх творах Ф. Прокопович, Г. Кониський. Поряд із вільнодумством відбувався й інший процес – тяжіння широких верств українського суспільства до гуманістичних цінностей. Істотно переглядаються моральні норми, які регулюють поведінку людей. Зокрема І. Гізель звинувачував панівну верхівку у порушенні прав підданих, знущанні над ними. У книзі «Мир з Богом чоловіку» вчений аналізував зловживання в державних установах, безчинство чиновників, суддів тощо. Це свідчило про те, що київські викладачі були добре обізнані з тогочасним суспільним життям і бачили в моралі силу, яка була покликана стати важливим чинником досконалості земного життя. І. Гізель вважав, що мораль може встановити гармонію між людиною і суспільством, апелюючи до їх розуму, свідомості, мудрості. Він вірив, що людина стане морально досконалою і щасливою у цьому світі, оцінював людину не з точки зору християнської любові до ближнього, а як гуманіст, що возвеличував її, робив її господарем своєї долі і волі. Проте за час свого існування Колегія так і не отримала титулу вищої школи, досі невідомо, хто дав академії назву «академія». Але головне те, що уже у XVII ст. українці мали свою вищу школу, яка сприйняла ідеї гуманізму, реформації і просвітництва та стала віддзеркаленням демократизму українського суспільства[496].

Із початку XVII ст., завдяки вступу гетьмана П. Сагайдачного з козацьким військом до Київського братства, Київ став духовним центром української та слов'янської культури. А культурно-музичним центром у XVIII ст. став Глухів, де діяли музична школа, приходські монастирські школи, капела гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського, Придворний театр К. Розумовського, канцелярський курінь, який готував працівників державного апарату. Також гетьмани закладали фундації братських шкіл як на Лівобережній так і Правобережній Україні. Створювали полкові школи, які виконували виховну функцію. Діяли спеціальні школи, які готували полкових військових музикантів тощо[497].

Визначним явищем громадського і духовного життя запорожців стало кобзарство. Кобзарі були не тільки творцями і виконавцями дум і пісень. Вони закликали на боротьбу народ і самі брали участь у боях. У творах українських письменників, зокрема М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша кобза і пісня опоетизовані як неодмінні атрибути самобутності національної культури й національної самосвідомості українців. Вони супроводжували козака-запорожця, несучи пристрасне слово, біль і любов до батьківщини і свободи, емоційний самовияв душі народу. Тому кобзарство як культурно-національний феномен можна пояснити не лише суто естетичними уявленнями, маючими безпосереднє відношення до душі і таланту українця, а саме тими драматичними подіями історії, в ході яких виникали народні твори високого ґатунку. Пісні і думи співців-кобзарів творила сама історія, зберігаючи в пам'яті і ви-

---

[496] Братасюк М. Києво-Могилянська академія як оплот вільнодумства в Україні XVII-XVIII ст. – Львів: Астериск, 1993. – С. 104–119.

[497] Горенко-Баранівська Л. Національна культура в розбудові громадянського суспільства в Україні // Українознавство. – Число 4 (9). – 2003. – С. 338–341.

кликаючи в уяві картини пережитого: жертви і полон, розлучення з рідними в далекому турецькому рабстві, руїни на власній землі, справедливий гнів за втрачену незалежність України, а над усім цим – щирість і любов до всього, що надавало найвищого сенсу життю за звичаями своїх пращурів[498].

«На Запорожжі в умовах постійної небезпеки, в атмосфері героїчної боротьби склалися чудові традиції січового побратимства, почуття дружби, взаємоповаги й самопожертви»[499].

Після монголо-татарського погрому, залишені руїни численних величних храмів отримали нове життя у козацьку добу. В архітектурі почався будівничий і відновлювальний період. «Новий характер української архітектури складається головно під впливом двох чинників – старої традиції мурованого будівництва, започаткованої в княжу добу, й дерев'яного народного будівництва»[500]. До таких конструкцій належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові (1679), собор Мгарського монастиря неподалік від Лубен. Його будівництво у 1682 році розпочав гетьман І. Самойлович. Будівлі часів гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690-1694 рр.) і Братська церква Академії (1695). Відновлювалися і піднімалися з руїн Софія Київська, багато церков – Десятинна в Києві, Спаса на Берестові, Успенська в Переяславі, Іллінська в Троїцькому монастирі в Чернігові. Ці споруди викликали захоплення своєю довершеністю і ошатністю дзвіниць, іконостасів, церковних гравюр і брам. Величністю і монументальністю вирізнялися споруди Єлецького собору, Троїцького собору в Чернігові, Преображенська церква у Великих Сорочинцях, яка, до речі, була збудована у 1732 р. гетьманом Д. Апостолом[501].

З'явилися твори, які мали державницько-національний підхід до проблем буття українського народу. Вони були українські не лише формою, а й змістом. «Яскравий приклад тому – «кройніка» «Густинський Літопис» (1670), у якій подано історію від Київської Русі до кінця XVI ст. і в якій історію України та її культури подано не тільки в контексті світової історії, а й як самодостатньо народну. А це виховувало не лише знання, а й патріотичні переконання. Зв'язувало покоління й віки, минуле, сучасне й майбутнє»[502].

Інтенсивно розвивається публіцистика, особливо полемічна, яка була спрямована проти польсько-католицької експансії. «Найбільш цікавими зразками полемічної літератури, що дійшла до наших часів, є «Ключ царства небесного» (1587) Г. Смотрицького, «Апокрисис» (1597) Христофора Філалета, «Тренос» (1610) і «Версифікація» (1621) М. Смотрицького, «Поліподія» (1622) З. Копистенського, багато творів І. Вишенського»[503].

---

498 Історія світової культури. Друге вид., стереотипне. –К.: Либідь,1997. – С. 428.

499 Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 17.

500 Українська культура / Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 249.

501 Там само. – С. 249.

502 Кононенко П. «Свою Україну любить...». – К.: Твім інтер, 1996. – С. 19.

503 Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Історичний нарис.– К., 1994. – С. 4–26.

Найхарактернішою особливістю козацького періоду є творчість Григорія Сковороди, який останні 25 років свого життя був мандрівним філософом. Якщо кобзарі, його ідейні соратники промовляли людям про славу і долю козацьку, то Сковорода сіяв по селах і містечках України світло сердечної мудрості. Проголошені ним ідеї не втратили своєї актуальності. Щодо суспільства – це ідея «горнєй республіки, горнєго Єрусалима», як от подолання соціального зла, несправедливості. Його вислів стосовно втечі від світу – це боротьба зі злом, пошук Бога в людині, це - відкриття і приведення в рух добрих людських сил, здатних протистояти злу. Особливе життя й оригінальна творчість Г. Сковороди, широке розповсюдження в народі його віршів і ідей мали всебічний вплив на українську культуру XIX ст. Вперше філософські трактати українського мислителя були надруковані за сто років після його смерті Д. Багалієм. Сковородівська екзистенціальна за своєю суттю «філософія серця» знайшла продовження у творчості Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, П. Юркевича[504].

Найбільшого розвитку серед прозових жанрів барокко досягло в ораторській прозі. Серед якої – збірники проповідей Лазаря Барановича «Меч духовний» і «Тризуб словес проповідних», Іоаникія Галятовського – «Ключ розуміння», Антонія Радивиловського – «Огородок Марії Богородиці» і «Вінець Христов». Риси барокковової історіографії притаманні літописам Григорія Граб'янки, Самійла Величка[505].

На думку М. Грушевського, доба Козаччини являла собою перше національне відродження України, де в сфері творчості цікаві «сполуки старої традиції з новими впливами»[506]. «У всьому суспільно-політичному житті роль козацтва була така велика, а зв'язки з народом такі міцні, що у документах XVII–XVIII ст. всіх українців навіть називали «нацією козаків», українською козацькою нацією»[507].

Незважаючи на те, що Українська козацька держава була ліквідована російським царизмом, вона залишилася визначним етапом в історії державотворчих прагнень українців, дала новий поштовх для подальшого розвитку державницької та громадянської традицій. З кінця XVIII– початку XIX ст. українці, як і інші народи Східної Європи, приєдналися до західноєвропейського націєтворчого процесу, одним із проявів якого був розвиток і поширення нового романтичного національно-просвітницького руху. Провідною ідеєю, зокрема, слов'янофільства, стала ідея панслов'янської федералізації. В Україні почали зароджуватися різні соціально-політичні рухи. «Найважливі-

504 Алексієвець М., Цвіркун В. Типологія української національної культури: київсько-руський (середньовічний) і ренесансно-барокковий (козацький) типи // Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 102–103.

505 Історія світової культури. Друге вид., стереотипне. – К.: Либідь,1997. – С. 439.

506 Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в 16-17 віці // Жовтень. – 1989. – № 1. – С. 96.

507 Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 15.

шим серед рухів того часу був декабризм – суто українське явище, яке, однак, мало загальноімперський характер»[508].

Значна частина української інтелігенції (та й не тільки української) на той час перебувала під глибоким враженням і впливом «Історії Русів», яка поширювалася в списках до її публікації О. Бодянським у 1846. В передмові до сучасного українського видання «Історії Русів» цей видатний твір названо «однією із гострих сокир, що прорубували вікно у темниці українського народу...»[509].

Інтелігенція, в тій чи іншій повноті вже розуміла, що для вирішення проблем державотворення має бути підґрунтя, яке включало б систему формування національної свідомості і світогляду. Ця цілісність формувалася не відразу і тому думка якою має бути власна держава виявилася складною. Історія нам показує, як попередники бачили її вирішення. Вони були в полі зору в тій чи іншій повноті у творчості таких громадсько-культурних, наукових діячів як М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, П. Куліша тощо. Традиції української державності, її ідейно-політичне відображення знайшли своє продовження в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847). Одним із головних засновників Кирило-Мефодіївського товариства, як відомо, був М. Костомаров. Програмові положення Товариства викладені в головних документах: «Статуті слов'янського товариства Святих Кирила та Мефодія» та – історико-публіцистичному творі «Книзі буття українського народу», або «Законі Божому», які мали чітку українську спрямованість. Важливими задачами для Товариства визначалися: повалення самодержавства; ліквідація кріпосного права; національне визволення слов'янських народів та об'єднання їх у республіканську федерацію на засадах рівності і суверенності; поширення освіти серед населення; проголошення свободи совісті; верховна законодавча влада повинна належати двопалатному сейму, а виконавча – президентові; досягнення політичних свобод реформами, відповідно до євангельських принципів любові і терпіння[510] «Українська дореволюційна політична думка шукала компроміс між національними та імперськими інтересами в концепції федералізму. Українські діячі пов'язували перспективи національної справи з демократизацією та централізацією Росії. Свою кінцеву мету вони вбачали в перетворенні Російської імперії на співдружність вільних рівноправних народів, у системі якої Україна мала б не лише право на культурний розвиток, а й на політичне самоврядування»[511].

---

[508] Брайчевський М. Нова концепція історії України // Старожитності. – 1992. № 4 (18). – січень. – С. 13.

[509] Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів»: Вступ. ст. // Історія Русів. – К., 1991. – С. 28.

[510] Возняк М. Кирило-Мефодіївське товариство. – Львів: Друкарня Ставропігійського інституту, 1921. – С. 80–83.

[511] Бевз Т. Етапи становлення української державності // Військо України. – К.– 2001. – №1–2. – С. 33–35.

«Закономірно, що кирило-мефодіївці створять новий міф «Книги Битія українського народу», в яких піднесуть ідеал єдності вільного, державно-незалежного українського народу у гармонійній співдружності інших державних народів»[512]. Чим не прообраз нинішнього становища країн, які є членами Європейського Союзу?

М. Костомаров, виробивши концепцію українського історично-політичного месіанізму, звернув увагу на особливість менталітету українців та його вплив на його долю. Він поставив проблему необхідності врахування ментальнісних рис при створенні політичних програм, зробивши висновок про те, що українцям необхідно тривалий час розвиватися в рамках чужої державності, яку варто спробувати пристосувати до власних потреб, щоб виховати «державницький дух».

Т. Шевченку вдалося у своїй політичній поезії («Кобзар», «Гайдамаки»), яка, до речі, мала величезний вплив на молоде покоління українців, поєднати соціальний та національно-визвольний, державницький моменти, протистояння яких призводило в минулому до не консолідованості української еліти та її поразок у вирішенні цих самих соціальних та національно-визвольних питань. «Для Т. Шевченка відродження нації, держави та культури починається щонайперше з відродження рідної мови, бо мова – то вся історія й душа народу, і доля мови – то доля нації»[513] Він розбудив знищувану рабством націю, повернув їй кращі інтелектуальні сили, дав віру, перспективу, гідність і честь. Нація стала на шлях історичної самореалізації, отже – повної самореалізації і вселюдства»[514].

Проте, П. Куліш, намагаючись продовжити місію Т. Шевченка та розвиваючи де-факто ідеї М. Костомарова, гостро поставив проблему формування власної національної еліти як з представників старих, русифікованих та полонізованих еліт, так і з інших соціальних верств шляхом цілеспрямованого виховання національного духу та державницького мислення. Серед найперших підготував нарис з історії України «Повесть об украинском народе» (1846). В якому припускав, що Україна могла б стати самостійною, коли б не зрада української шляхти і не московська політика. Головну увагу звернув на повернення історичного знання й розвиток мови як означника нації і визначального чинника розвою культури на шляху державотворення. На практиці доводив визначальну роль рідної мови у виданні навчальної літератури, підручників, енциклопедій, як ілюстрації знань про минуле; відкритті власних друкарень, виданні художньої літератури, періодичних видань як прикладу у поширенні знань про Україну український народ; перекладу класиків світової літератури і релігійної літератури як факту доступу до загальнолюдської літератури і культури; зібрання, систематизація і видання словників, як свідчення існування власної мови. Суттєвим проривом у свідомість українського народу став його перший історичний роман українською мовою «Чорна рада.

---

512 Кононенко П. «Свою Україну любить...». – К.: Твім інтер, 1996. – С. 31.

513 Там само. – С. 69.

514 Там само. – С. 31.

Хроніка 1663 року». Твір присвячений переломним моментам української історії, які призвели до втрати державності. Акцент зроблено на тому, що тільки об'єднавшись, народ здатен заявити про себе як про силу, з якою доведеться рахуватися у майбутньому, будуючи незалежну державу[515].

Першою спробою систематизації наукових знань про Україну і український народ був збірник етнографічних та історичних матеріалів «Записки о Южной Руси» (2 т.) (1856–1857) Куліша. «Записки...» стали взірцем сучасних енциклопедій знань про Україну. Свідченням окремішності української мови з'явився розроблений ним правопис, який отримав назву «кулішівка». Правопис прислужився у формуванні сучасного українського фонетичного правопису. У плані розроблення підручників для недільних шкіл він серед перших підготував і видав український буквар і читанку «Граматка» (1857). У популярній формі запропонував свої міркування щодо самоутвердження етносу, збереження самобутності і цілісності українського народу, розділеного між імперіями. Твердив, що «по обидва боки Дніпра... народ говорить по-нашому» (по-українськи – виділ. наше. – *В. Л.*). Стверджував широкі можливості української мови, зокрема у виданих ним науково-популярних нарисах: «Хмельниччина. Історичне оповідання», «Виговщина», «Історія України од найдавніших часів», основу яких склали невідомі архівні матеріали. Разом із І. Пулюєм, а пізніше, І. Нечуєм-Левицьким, був співавтором у перекладі Святого Письма – Вічної книги у питаннях сенсу людського буття[516]. Творчий потенціал українського народу, матеріалізований у його творчості, за Кулішем, має велику життєдайну силу, яка змусить українство при відповідній виховній роботі прокинутися, і настане час, коли на нашій землі запанує єдність, мир та злагода.

На той час П. Куліш уважав, що в країні немає соціальної групи, яка здатна розбудувати національну державу. Його романтичні захоплення козацтвом змінюються на негативні оцінки їх як деструктивної соціальної сили, позбавленої державницької ідеї. За Кулішем, українці на той час не здатні створити власну державу, тому позитивно сприйняв приєднання України до Росії, яка нібито своєю міццю й авторитетом державності забезпечувала Україні можливість культурного розвитку. Він уважав, що росіянам притаманна державотворча діяльність, тоді як українці мають перевагу у культурній сфері. У майбутньому ж, уявляв Україну автономною, але вважав, що для цього необхідно багато що зробити, насамперед, для виховання української еліти: сформувати свідомість, забезпечити самопізнання українського народу, розуміння ним своєї самодостатності. А все це, на його думку, мало спиратися на власну мову, культуру, історію. У той час, таких передумов не існувало. Тому головним було – творення духовного підґрунтя української людини. Формування суспільства він уявляв на засадах вчення про свободу, рівність, братерство шляхом реформ. І в цьому напрямі невпинно працював,

---

515 Лазарєва В. Т. Внесок спадщини П. Куліша у розвиток українознавчої думки другої половини XIX століття // Українознавство. – № 3. – 2009. – С. 91–94.

516 Там само.

щоб підштовхнути націю, яка була неписьменна, або чужописьменна. Передбачав, що однією з цеглин державності має бути культура, яка збереже національне обличчя українського народу в його цілісності: в історії, мові, культурі через формування національної свідомості. Митець був упевнений, що і він мав певну місію у формуванні української еліти, і постійно стверджував, що виконає її, незважаючи на різні перешкоди[517]. «У глибинах свідомості письменник плекав тоді думки про появу в далекому майбутньому – «літ через сто чи що», коли просвічена, вихована інтелігенцією нація дорослe до усвідомлення своєї окремішності, права на власну державність – видатного українського політичного діяча-державника, «доброго чоловіка» типу «славетного Гарибальди», що «Бився з ворогами» і якого він саме за це оспівав у віршованому посланні «До братів на Вкраїну» (Основа. – 1862. – № 3)»[518]. У статті «Полякам об украинцах» Куліш проголошував «Украинцы всегда чуждались известного правила: цель оправдывает средства. Осуществить наши надежды мы надеемся мирными путями: путем просвещенияи справедливости, путем уразумения общей пользы; все другие пути мы считаем ненадежными...»[519]. Куліш допускав, що «у далекому Російська імперія може розпастися і не висловлював з цього приводу жодного жалю, тільки тривожився тим, чи зможе Україна в результаті розпаду стати незалежною державою. Тим-то своє призначення він убачав у тому, щоб забезпечити необхідну духову основу цивілізаційного перетворення української нації з недержавної на державну»[520]. За Кулішем, Україна мала стати українською, але в його розумінні не означає етнічної «чистоти».[521]

У своїй філософській ідеї П. Куліш змалював Україну в образі хутора, де хутор, це праця, яка протиставлена розбишацтву, це порядок і освіта, добробут та спокій, це заслін від віяння цивілізації, яка руйнує і деморалізує людину. Проте він не заперечував прогрес, але перевагу надавав традиційному сільському способу життя. Уважав, що природність людського життя забезпечує духовне й фізичне здоров'я і є запорукою протистояння всім недолікам цивілізації та збереження духовного світу українців. «Проповідування «хутірної філософії» Куліш опирав на своє уявлення про українців як спо-

517 Лазарєва В. Т. Науково-публіцистичний спадок П. Куліша у виробленні концепції громадянського суспільства в Україні // Збірник наукових праць НДІУ. – К.: Фоліант, 2005. – Т. VII. – С. 69–75.

518 Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 69.

519 Кулиш П. Полякам об украинцах: (Ответ на безымянное письмо) // Основа. – 1862. – № 2. – С. 86.

520 Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 70.

521 Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. – К.: Слово, 1927. – С. 55.

конвічно хліборобський народ, відмінний од «розбишацьких народів», «не пахарських», кочівних»[522]. Він писав: «Народ наш український в хліборобстві кохався: тим він і по найкращий землі од Люблина та аж до Саратова, од Путивля та аж до Кавказу і волею, й неволею розкинувся»; «Яко народ ізпредку-віку пахарський, кохались наші предки в селах розлогих...»[523]. Ідея українського діяча дещо ілюзорна, проте вона світла й глибоко національна.

П. Куліш вважав, що Росія мала «свою національну, а не чужу політику» і тому «вибилась... на широкий шлях цивілізації...»[524]. Він дав зрозуміти, якщо Україна не буде мати своєї політики, то не буде розвитку ніякої державницької та громадянської традицій. «Національний дух» Куліш розглядав як самоцінну й самотворчу силу, а українців – як націю зі своїм особливим завданням.., покликаних пропагувати гуманізм, справедливі, рівноправні й дружні відносини між народами, пріоритет духу над політикою і силою»[525]. Пізній Куліш більше висловлювався «за мирное врегулювання територіальних спорів між державами»[526].

Перша половина XIX ст. характеризується активним національно-культурним відродженням. В Україні було відкрито два університети Харківський (1804) і Київський (1834), які стали осередками українського духовного руху. В стінах Харківського університету була видана «Історія Малой Россіи» (5 т.) (1822) Д. Бантиш-Каменського. Це перша українська історія, яка викладена на основі документів з московських та українських архівів. Із патріотичною метою у 1846 році М. Маркевич написав п'ятитомову «Історію Малороссіи», взявши за основу «Історію Русов» [527].

З початком історичних досліджень з'явився інтерес до народної мови та пісні, звичаїв та обрядів. О. Павловський видав першу «Грамматику малороссийского наречия» (1818), де, на жаль, українська мова фігурувала як діалект від російської. Виходять збірки пісень М. Цертелєва, М. Максимовича, П. Лукашевича. У Харкові І. Срезневський видав «Запорожскую Старину», де поруч із справжніми піснями та думами з козацької історії ним скомпоновані фальшиві. Значний внесок у виданні українського наукового матеріалу зробив О. Бодянський. Як секретар Російського Історичного товариства у

522 Пантелеймон Куліш.: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 25.

523 Куліш П. Хмельнищина: Історичне оповідання. – СПб., 1861. – С. 7, 10.

524 Куліш П. До І. Пулюя // Пантелеймон Куліш. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / за ред. Ю. Луцького. – Нью-Йорк; Торонто: УВАН у США, 1984. – С. 229.

525 Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Український письменник, 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 33.

526 Там само. – С. 32.

527 Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія –посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 291-292.

Москві і редактор його видань, оприлюднив у «Чтеніях...» низку старих літописів, записок, хронік і документів. Також видав «Историю Русов» і «Літопис Самовидця». Знаковим було заснування Археографічної комісії (1843) у Києві. До її складу входили вчені, які зробили з неї, по суті, українську установу, бо з друку виходили насамперед, матеріали, які висвітлювали історію України («Пам'ятники» (4 т., «Архив Юго-Западной России» та інші). Також були видані козацькі літописи Самійла Величка та Григорія Грабянки[528].

Національно-культурний рух прокотився і Галичиною. У 1815 р. у Перемишлі виникло перше українське просвітницьке товариство. Його статут, на думку І. Франка, став важливим документом «для історії нашого національного розвитку і для історії поглядів нашої інтелігенції на простий народ, його життя, а також засоби, цілі його освіти»[529]. У Перемишлі виходить перша у Галичині україномовна етнографічно-фольклористична студія «Руское весілє» (1835) І. Лозинського та чимало його праць з історії суспільного і культурного рухів на Галичині, розвитку української мови та значення її викладання у народних школах. Найбільшу популярність не лише у Галичині, а й по всій Україні мала «Руська трійця» (1833–1837), яку створили І. Вагилевич, Я. Головацький і М. Шашкевич. Вони пішли далі від своїх попередників у пробудженні національної свідомості. Своїми творами і діяльністю допомагали українцям пізнавати себе як велику націю, яка має право на культурно-літературну і політичну незалежність[530]. «Конфіскація «Русалки Дністрової» (1837) не вбила духу, який сплотив її. Цей дух, наче з кременем зударившись, тим сильніше блиснув навкруги, освітлюючи темряву»[531].

Прообразом «Просвіти» стала Галицько-руська матиця, яка свою діяльність розпочала виданням серії книжечок для народу. У 1848 р. на пропозицію М. Устияновича був скликаний з'їзд під назвою «З'їзд руських ученых», на якому розглядалося багато питань, пов'язаних із духовним відродженням нації. Зокрема складено програмні завдання, серед яких були: заснування господарських товариств, запровадження богослужіння рідною мовою, створення для шкіл загальнодоступного підручника з української історії; збереження пам'яток історії і культури, вироблення проекту вживання української мови і фонетичного правопису. Активізувався вплив української літератури, зокрема в аматорських театрах через постановку п'єс. Так у Коломиї в аматорському театрі за ініціативою священика І. Озаркевича поставили п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка». Мала розвиток українська публіцистика. Заслуговує на увагу стаття священика з с. Ветлин на Лемківщині В. Подолинського «Слово перестороги», в якій висловлено критичне ставлення до спро-

---

528 Крисаченко В. Українознавство. Хрестоматія –посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 291-292.

529 Франко І. Твори: У 50 т. – Т. 27. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 137.

530 Герман О., Гринчуцький В. Товариства «Просвіти» як обереги культурно-освітньої спадщини // Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 178.

531 Шурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К.: Дніпро, 1963. – С. 136.

би полонізації. Зокрема, автор виразив упевненість, що жоден «українець не буде зрадником України». Він також наголосив, що: «Українці знають.., що ознака їх національності не криється в релігії. Можна бути католиком, православним і поганином, а залишитися українцем». Ці його думки дуже сучасні. Щодо майбутнього, то його позиція збігалася з позицією кирило-мефодіївців, яка зводилася до визволення слов'ян з-під гніту імперських монархій і утворення «слов'янської федерації». Ідея політичної незалежності України не була ще панівною серед української інтелігенції першої половини XIX століття. Знадобилось багато років зусиль справжніх сподвижників національної справи, щоб ця ідея опанувала українцями[532].

В другій половині XIX ст. на українських землях продовжувались процеси національного відродження, підготовки до виокремлення української ідентичності, реалізації державотворчих устремлінь українства. Заслуга невеликої за чисельністю частини української інтелігенції – в її самовідданій праці з культурно-національного відродження українського народу, відродженні державницької ідеї, пошуку шляхів розвитку суспільства.

Україна в досліджуваний період все ще лишалася у складі двох імперій – Російської та Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської). До угорської частини імперії відійшло Закарпаття, де внаслідок шовіністичної політики угорських правлячих кіл склалася несприятлива ситуація для культурно-національного розвитку українців краю. Розвиток українських земель у складі двох держав мав деякі особливості як в економічному, так і в соціальному плані, і, як наслідок, відрізнявся в суспільно-політичному та національно-культурному розвитку. «Згадані реалії вносили суттєві корективи як у постановку національного питання, бачення перспектив його вирішення (місцеве самоврядування, національно-територіальна автономія, обмежений державний суверенітет у складі федерації, повний державний суверенітет), так і у методи відстоювання національних інтересів»[533].

У другій половині XIX ст. в підросійській Україні, як загалом і в усій Російській імперії, відбувалися об'єктивні процеси переходу на капіталістичні методи господарювання, сталися значні зміни у соціально-економічній сфері. Формувалась українська торгово-промислова буржуазна еліта (хоч вона була незначною і не відігравала помітної ролі в економіці), відбувались перетворення і в аграрному секторі. Наддніпрянщина в кінці XIX ст. перетворилася на один із головних індустріальних та сільськогосподарських центрів імперії. Що стосується етнічних українців, то 90% з них займалися хліборобством та добуванням сировини, 3,6% – задіяні в обробній промисловості, 5,5

---

532 Герман О., Гринчуцький В. Товариства «Просвіти» як обереги культурно-освітньої спадщини // Культурне відродження в Україні. – Львів: Астериск, 1993. – С. 179.

533 Солдатенко В. Ф. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В. Ф. Солдатенко, Т. А. Бевз та ін. – К. , 2009. – С. 68.

– в військовій та адміністративній сферах.[534] Продовжувалось формування інтелігенції, хоча переважна більшість її була не українського походження, а інша – значною мірою зрусифікована.[535] На 1897 р. в українських губерніях Російської імперії серед інтелігенції українців було лише 32 %[536]. Процес становлення української нації, що розгорнувся з середини XIX ст. був «заданий логікою розпаду традиційних суспільств і зафіксував занепад традиційних поліетнічних імперій»[537] з одного боку та протидію українського народу асиміляційним процесам з іншого. В першій половині XIX ст. українська культурна та історична специфіка викликала живий інтерес у Петербурзі та Москві як романтичний, яскравіший варіант російськості. Українська ідея «забирала» у російської не просто частину національної території, а «Київ – матір міст руських», місце православної віри і державності[538]. Будь-які прояви захисту своєї національної самобутності придушувались. Як наслідок, український рух в цей час не виходив за межі етнографічно-культурницького забарвлення. На кінець XIX ст. вже звучать і політичні вимоги українського руху, основним політичним спрямуванням яких була «та політична ідеологія, яка була близька селянству – соціалізм»[539]. На жаль, гасло побудови незалежної Української держави не було підтримане ні С. Подолинським, ні М. Павликом, ні М. Драгомановим та ін. Україну вони на той час бачили федеративною державою у складі інших держав.

Що стосується Австро-Угорщини, то тут ситуація складалася дещо інакше. Порівняно з Наддніпрянською у Західній Україні українці користувались певними правами: друкувати рідною мовою газети, книги, засновувати різноманітні товариства, брати участь у виборах, проводити громадські зібрання та ін. Тому тут склалися умови значно сприятливіші для активізації суспільно-політичного життя, розвитку національного руху. На початку XX ст. виходило близько 80 українських періодичних видань, з них 66 – в Галичині. Лише в Галичині діяло понад 30 українських видавництв[540]. Проте в економічному плані західноукраїнські землі розвивались значно повільніше. Переважна більшість селян лишалася малоземельними, а значні зміни в аграрному господарстві відбулися лише на поч. XX ст. Із українських земель в складі Австро-Угорської імперії потрібно відмітити Галичину, що була

534 Солдатенко В. Ф. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В. Ф. Солдатенко, Т. А. Бевз та ін. – К. , 2009. – С. 57.

535 Україна XIX – поч. XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. та ін. – К., Чернівці. 2012. – Кн.2. – С. 68.

536 Солдатенко В. Ф. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В. Ф Солдатенко, Т. А. Бевз та ін. – К. , 2009. – С. 58.

537 Україна XIX – поч. XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. та ін. – К., Чернівці. 2012 – Кн.2. – С. 83.

538 Там само. – С.88.

539 Солдатенко В. Ф. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В. Ф. Солдатенко, Т. А .Бевз та ін. – К. , 2009. – С. 61.

540 Там само. – С. 83.

найрозвинутішою з українських територій австрійської частини двоєдиної імперії. Галичина користувалась автономією, мала право внутрішнього самоврядування[541]. Хоча насправді ці права були скоріше лиш задекларованими. Як і декларування національної рівності усіх націй у громадсько-політичній, соціальній сферах, освіті, рівності усіх громадян перед законом, згідно закону Австро-Угорщини про «Загальні права громадян 1867 р.». Особливістю становища українців було те, «що не Відню, а полякам, угорцям, румунам вони мусіли постійно доказувати в умовах денаціоналізації та поглинання в етнічних масивах останніх»[542] свою самобутність. До певних тимчасових здобутків української спільноти можна віднести створення у Закарпатті у 1850 р. після поразки угорської революції 1848–1849 рр. поряд з угорським, словацьким, німецьким, румунським і «руського» – Кошицького дистрикту з територій, де переважали українці – Уж, Берег, Угоч, Мараморош. Українська автономія здобула широкі права в галузі адміністрації та шкільництва, в яких провідною мовою стала українська[543]. Зазначимо, що в цей період західно-український громадсько-політичний рух розпався на два різні напрямки – народовців та москвофілів. Народовці ідентифікували себе частиною українського народу, більша частина якого живе в Наддніпрянській Україні, були прихильниками українського національного відродження, демократичних перетворень в Австро-Угорській імперії. Москвофіли ж за висловом І. Франка «жили сподіванням близького прилучення до Росії.» Ідея незалежної української держави була оприлюднена радикальними представниками українського визвольного руху лише в 90-х роках XIX ст. Гаслами визвольного руху в II пол. XIX ст. були національно-культурне відродження в умовах національно-територіальної автономії, доведення національної окремішності від поляків та росіян.

Все сильніше в другій половині XIX ст. звучать ідеї національно-державного відродження України. Українські вчені, громадсько-політичні діячі М. Драгоманов, І. Франко, М. Костомаров, Леся Українка, Ю. Бачинський, Т. Зіньківський, Б. Грінченко та ін. зробили свій значний внесок у розроблення й формування концепції української державності. Це виразно звучить у вірші-гімні П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» (1862), програмах перших українських партій. Основні ідеї програми таємного громадсько-політичного товариства «Братства Тарасівців» (заснованого 1891 р. І. Липою, М. Байздренком, М. Базькевичем, В. Боровиком) полягали в культурно-національному відродженні України, соборності українських земель. «...Україна була, єсть і буде завсіди окремою нацією...»[544].«Тарасівці» не ставили за мету досягнення політичної самостійності України, обмежувалися автономно-фе-

---

541 Україна XIX – поч. XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / Юрій М. та ін. – К.; Чернівці, 2012 – Кн.2. – С. 69.

542 Солдатенко В.Ф. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій: монографія / В. Ф. Солдатенко, Т.А.Бевз та ін. – К., 2009. – С. 74.

543 Там само. – С. 76.

544 Україна: антологія пам'яток державотворення, X-XX ст.: У 10 т./ редкол.: Дзюба І. та ін. – К., 2009. – Т.5. – С.20.

деративним устроєм Росії та Австро-Угорщини. Пріоритетними напрямами програми були культурно-просвітня діяльність свідомих українців для піднесення «національного духа», впровадження української мови в суспільно-політичне життя, культуру, освіту, економічний розвиток тощо.

Першим в кінці XIX ст. висловлює ідею політичної незалежності українського народу Ю. Бачинський у праці «Україна irredenta» (1895 р.). У програмових документах перших українських політичних партій також відображені шляхи і цілі досягнення політичного майбутнього України. В програмі Української Національно-демократичної партії, заснованої у Львові в 1899 р., зазначалося, що в майбутній перспективі необхідно боротися за культурну, економічну і політичну самостійність «цілого українського народу», програма-мінімум партії мала за мету створення з Галичини й Буковини провінції з адміністрацією та своїм парламентом. Програма Української (Русько-української) радикальної партії (УРП) (створеної 1890 р.у Львові), містила гасла досягнення «повної самостійності політичної русько-українського народу» як окремої політичної території з українських Галичини та Буковини з якнайширшою автономією. Її підготували І. Франко, С. Данилович, М. Павлик, Р. Яросевич. Погляди представників цієї партії були на межі марксизму та народництва. Певний інтерес становлять праці І. Франка «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897р.), «Поза межами можливого» (1900 р.). Вони демонструють політичні погляди автора з позицій українського демократичного націоналізму, зокрема на проблему державності. Погляди Т. Зіньківського, викладені в низці праць виданих Б. Грінченком в 1900р., зокрема в роботі «Молода Україна, її становище і шлях» (1890 р.). «Самостійність державна – найкраща і найпевніша запорука національного життя» – зазначає автор, та разом з тим , на його думку, «російська держава у Києві може стояти поруч з українським національним життям»[545]. Таким чином автор не заперечував можливості федеративного устрою держави. М. Грушевський Галичину періоду 1890-х років називає «горнилом політичної і суспільної думки для всієї України».[546]

М. Драгоманов, якого вважають творцем першої систематизованої політичної доктрини українства, продовжував демократично-федералістичну традицію. «Належність до прихильників філософського анархізму не дозволяла йому розглядати національну державність як мету українського народу».[547]Він був прибічником демократизації та федералізації існуючих держав – Росії й Австро-Угорщини, що, на його думку, забезпечило б вільний розвиток української нації. М. Драгоманов наполягав на організаційній неза-

---

545 Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т./ наук. ред. Т. Гунчак. – К., 2001 – т.5, – кн.1. – С. 75.

546 Левенець Ю. А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (II пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 2001. – С. 15.

547 Там само. – С. 199.

лежності українського руху. «Лібералізм у його найпослідовнішій формі – федералізму – в справах державних, демократизм – у справах соціалізму з його найтвердішою гарантією – асоціацією у справах економічних, раціоналізм – у справах письменських, наукових і умілостях»[548]. Лише федеративний лад, на його думку, на засадах децентралізації, як вільна спілка вільних і самостійних у місцевих справах громадян міг гарантувати свободу громадян, товариств.[549] «Я завше був і єсть прихильником... автономії земської і громадської, повітів і країн, в котрій ... найліпше може виявитись і автономія національна»[550]. С. Подолинський у своїх працях виокремлює національні відмінності українців, а найближчим завданням в політичному розвитку – «якнайбільш роздрібну федерацію»[551].

Поряд з іншими в другій половині XIX ст. постає питання об'єднання українських земель в одну державу. Взагалі «серед найбільш драматичних та тяглих за часом є процес соборизації етнічних українських земель».[552]Саме тому вироблення національно-культурних, а в кінці XIX ст. і політичних підстав соборності стало одним з вагомих чинників здійснення цього. Значний внесок в розвиток ідеї соборності зробили М. Драгоманов, В. Антонович, М. Грушевський та ін., перші українські політичні партії. Так «Програмові засади Братства Тарасівців» (1893 р.) визнають: «єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу»[553]. Народна Рада, створена у Львові галицькими народовцями у 1885 р., прагнучи рівноправності галицьких українців з іншими народами імперії, визнавала й єдність всього українського народу. Програма «Громади» (1880 р.), підписана М. Драгомановим, М. Павликом, С. Подолинським, Україною називає «всю сторону від верху Тиси в теперішнім Венгерськім королівстві до р.Дону на сході й Кубанську землю»[554].

Вплив на зближення й консолідацію розділеного народу справляли й дослідження з етнографії, історії, економіки, соціології тощо, популяризація цих знань, також художня література, пісенна творчість.

Представники української інтелігенції висловлювали свої погляди і на реформування суспільства, боротьбу за демократичні права громадян, відсто-

---

548 Драгоманов М. Листи до І. Франка та ін. – Львів, 1908. – С. 83.

549 Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну// Україна: антологія пам'яток державотворення, X-XX ст.: У 10 т./ ред. кол. Дзюба І. та ін. – К., 2008. – Т.6. – С.287.

550 Там само. – С.287.

551 Лист С. Подолинського до В. Смірнова // Україна: антологія пам'яток державотворення, X-XX ст.: У 10 т./ ред. кол. Дзюба І. та ін. – К., 2008. – Т.6. – С. 334.

552 Реєнт О. Україна соборна: монографія / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – С. 7.

553 Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст.: У 10 т./ ред. кол.: Дзюба І. та ін. – К., 2008. – Т. 6. – С. 19.

554 Там само. – С. 349.

ювали самоврядування міст. Представники ліберального крила були «прихильниками поєднання державної влади і влади громадянського суспільства, його пріоритету над державою, мінімального втручання держави в суспільні справи – за умови, що громадяни самі виявляють достатню ініціативу та активність і не дадуть державним інститутам вивищуватися над собою: будуть обирати, а в разі необхідності – відкликати та змінювати чиновників і депутатів...»[555]. Окремі положення соціальної, правової держави висвітлені у творчості М. Драгомнова, І. Франка, Б. Кістяківського, М. Туган-Барановського, С. Подолинського та ін. Хоча ці положення не дають концепції соціальної держави, а сприймаються як погляди на соціальні функції держави, проте ці ідеї можна розглядати як фундамент для сучасної вітчизняної теорії та практики побудови держави соціального зразка.[556]

Значний внесок у розвиток українського суспільства в досліджуваний період зробили «Громади» – українські культурно-просвітницькі товариства. У Петербурзі осередком громади стала редакція журналу «Основа». Членами громади були М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський та ін. У Чернігові – О. Тищинський, О. Маркович, Л. Глібов та ін. Провідники громадівського руху 60-х років XIX ст. вбачали розвиток українства в просвіті народу. Активізація роботи київської «Старої громади» пов'язана з ім'ям В. Антоновича. Основним завданням він вважав пропаганду української національної ідеї. О. Оглоблин вказував на те , що В. Антонович став першим науковим істориком Правобережної України, відвоювавши її від Польщі[557]. В. Антонович вважав український народ недержавним від природи. Причиною неможливості реалізувати головну ідею вбачав у недостатній культурності українського суспільства, української інтелігенції, низькому рівні політичного виховання, освітнього потенціалу.[558]

Одним з важливих елементів прояву громадського руху стало використання інтелігенцією земств для вирішення громадських проблем та прийняття законів. Вони стикалися з активною протидією російського уряду. Члени Харківського земства звернулися до царя з проханням «дати українському народові те, що він дав Болгарії – конституцію»[559]. Світогляд членів українських громад в Наддніпрянщині базувався на традиціях європейського лібералізму, дотриманні громадянської рівності та творення правової держави.

---

555 Бевз Т. Розвиток ідей громадянськості та практика їх реалізації в XIX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Кононенко П. П. (гол. ред). – К., 2009. – С.277.

556 Хома Н. М. Розвиток ідей соціальної державності в Україні (у творчості українських мислителів другої половиниXIX – поч. XX ст. // Держава і право України. Юрид. і політ. науки: Зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 32. – С.470.

557 Гомотюк О. Є. Подвижники української ідеї: О. Потебня, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов // Історія українознавства: навч. посіб. – К., 2011. – С. 144.

558 Там само. – С. 146.

559 Бевз Т. Розвиток ідей громадянськості та практика їх реалізації в XIX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Кононенко П. П. (гол. ред). – К., 2009. – С. 277.

Таким бачила інтелігенція українське суспільство – громадянським суспільством європейського зразка. Громади не мали певних політичних програм.

Громада, як суспільне утворення, з позиції М. Драгоманова, пройшла в Україні свій історичний шлях, виробила власну ідеологію: «жити по своїй волі на своїй землі у рівності і спільному володінні всім, що потрібно людям». Ідеї М. Драгоманова знайшли своє відображення у так званому «федеративному індивідуалізмі», який зводиться до визнання людини найвищою цінністю у суспільстві. Своє розуміння громадського устрою він висловив у Конституційному проекті «Вільна Спілка – Вольний Союз». Він виступав за децентралізацію та місцеве самоуправління. У суспільстві, вважав М. Драгоманов, гарантуються права людини і громадянина: недоторканість особи і житла, недопустимість тілесних покарань та смертної кари, свобода совісті тощо[560].

Висловлював свої думки стосовно громади і С. Подолинський: «майбутня громада поєднає в собі законодавчу, виконавчу та судові функції, і має стати державною одиницею, яка б забезпечила економічну і політичну рівність всіх громадян майбутнього суспільства»[561]. Для С. Подолинського громада була ідеалом суспільного ладу, органом місцевого самоврядування народу. В ній забезпечувалися б права свободи слова, преси та науки, зборів і товариств та автономії для кожної громади, повної самостійності для федерації громад по всій Україні. В концепції громадівського соціалізму С. Подолинського досить виразно подається спроба поєднати національну ідею українського народу та засади соціалізму.[562]

На думку І. Франка його соціалістичним ідеалом було суспільство рівноправних громадян, які самі обиратимуть собі керівників, суспільна власність на засоби виробництва[563]. Досліджуючи традиційні форми громадівського самоуправління серед українців в Галичині й на Буковині, він зазначає, що «традиційним для українців є поєднання колективних форм організації влади з персоніфікованою відповідальністю наділених владою осіб»[564].

Зазначимо, що майже одночасно в обох імперіях була створена система місцевого самоврядування. Традиції місцевого самоврядування в Україні, як і в переважній більшості європейських країн, не мали безперервного характе-

---

560 Бевз Т. Розвиток ідей громадянськості та практика їх реалізації в XIX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Кононенко П. П. (гол. ред). – К., 2009. – С. 278.

561 Подолинський С. Вибрані твори. – К.: КНЕУ, 2000. – С. 24.

562 Бевз Т. Розвиток ідей громадянськості та практика їх реалізації в XIX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / Кононенко П. П. (гол.ред.). – К., 2009. – С. 283.

563 Так само. – С. 284.

564 Франко І. «Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині // Франко І. Зібр. тв.: У 50 тт. – К. 1984. – Т. 44, кн. 1. Економічні праці (1878–1887). – С. 494.

ру[565]. Щодо Галичини, у 1866 році крайовий сейм ухвалив ряд законів (зокрема про громади, панські маєтки, повітове представництво та виборчі закони). У 1889 р. місцеве самоврядування було введено у великих містах Галичини, 1896 р. – у маленьких[566]. У Росії закон про земські установи видано у 1864 р., положення щодо самоврядування міст – 1870 р. У 1890 р. новим положенням про земські установи було значно обмежено місцеве самоврядування. Запроваджена в обох державах система місцевого самоврядування не була, в сучасному розумінні демократичних перетворень, досконалою, зокрема, обмежувала участь більшості населення у виборчій системі.

В II пол. XIX ст. були сформовані вагомі підстави для духовного самоусвідомлення українського народу, нації, формування їх історичної пам'яті та державотворчих устремлінь. Національно свідома частина української еліти спромоглася до праці на культурно-національній ниві (гуртки, товариства), боротьбу за культурні, соціальні, політичні права. Українська думка поступово проникала у всі сфери суспільного життя. Це стосувалося і наукових досліджень в усіх галузях українознавства. Інтеграція історичних, філософських, літературно-мистецьких, культурологічних, етнографічних, правничих, природничо-географічних та ін. знань про Україну, український етнос, його етногенез, історію, ментальність, окремішність, самобутність, національну і державницьку ідею, сприяла створенню образу України, окремого від інших народів, стала одним із чинників формування національної свідомості, збереження історичної пам'яті українського народу, а на кінець XIX ст. і одним з чинників вироблення українською елітою бачення політичної самостійності України.

Українознавча проблематика була провідною в часописах «Основа», «Киевская старина». На їх сторінках з'являються наукові дослідження М. Костомарова, П. Куліша, П. Житецького, М. Грушевського, В. Антоновича. Питанням оригінальності історичного шляху та етнічної психології українців були присвячені праці М. Костомарова «Мысли о федеративном начале Древней Руси», «Две русские народности», полемічні виступи «Правда москвичам о Руси», «Полякам о Руси» тощо, які доводять не лише відмінність історичного шляху великоросів і малоросів, а й вказують на їх етнопсихологічні особливості. Часопис «Киевская старина» згуртував найвизначніших представників науки того часу. У різні роки його авторами були В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій, М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Драгоманов, І. Франко та ін. Українська інтелігенція, позбавлена вільної політичної, громадської діяльності зосередила увагу на наукових дослідах у царині національної історії, мови, культури тощо. Дослідженню проблем безперервності історичного процесу, форм політичної, правової, соціально-економічної організації українського суспільства доби Запорізької Січі та Гетьманщини присвячені розвід-

[565] Мороз О. Становлення інститутів місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій // Теорія та практика державного управління. – Х., 2008. – Вип. 3 (22). – С. 1.

[566] Там само.

ки В. Антоновича «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.», О. Лазаревського «Описание старой Малороссии», О. Скальковського « К истории Запорожья» тощо. В цих працях хоча й ідеалізувався суспільно-політичний устрій українських земель, але разом з тим робилася спроба наукового обґрунтування концепції самобутнього розвитку українського народу, доведення генетичного зв'язку неперервності державотворчого процесу на українських землях від найдавніших часів до сучасного авторам періоду. Потрібно зазначити, що в цей період було віднайдено, науково опрацьовано, опубліковано цілий ряд документальних джерел та матеріалів з української історії, особливо періодів українського державотворення, Київською археографічною комісією, губернськими вченими архівними комісіями, науковими часописами, українськими вченими-аматорами. Так, губернськими вченими архівними комісіями були опубліковані документи з історії козацько-старшинського місцевого управління, фінансової системи Гетьманщини, колонізації запорозьких земель, їх адміністративного устрою, культурного розвитку тощо.

До українознавчих досліджень долучились також наукові товариства – Історичне товариство Нестора-Літописця (ІТНЛ)(засноване у Києві в 1872–1873 рр.), Історико-філологічне товариство (засноване 1877 р. при історико-філологічному факультеті Харківського університету), Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1873–1876 рр.) тощо. Робота ІТНЛ була сконцентрована не лише навколо пошуку та систематизації масиву джерел з українського буття, а і його творчого осмислення. Великий пласт джерельної спадщини періоду Київської Русі, польсько-литовської доби, козацько-гетьманського періоду були опубліковані О. Лазаревським, М. Довнар-Запольським, І. Каманіним, М. Владимирським-Будановим тощо. Наукові студії з історії козацтва були підготовлені В. Антоновичем, М. Грушевським, М. Василенком та ін., дипломатичні контакти Київської Русі вивчали Ф. Фортинський, Л. Добровольський та ін. О. Потебня, голова історико-філологічного товариства при Харківському університеті, був автором розвідок «Заметки о малорусском наречии», «Мысль и язык». Мову він вважав виразом духу народу.

Центром українського відродження на кінець XIX ст. стає Галичина. Тут виникло товариство «Просвіта», у 1873 р. – засновано Наукове товариство ім. Т. Шевченка – всеукраїнський центр українознавчих досліджень. Визначним для НТШ як загальноукраїнської наукової установи на межі XIX–XX ст. була діяльність М. Грушевського, автора «Історії України-Руси». У статті «На українські теми» він зазначав, що «представленнє і освітленнє нашої історичної минувшини... має величезний вплив на суспільно-політичне і національне виховання нашої публіки»[567]. Десятитомна «Історія України-Руси» документально засвідчила історичне право українства на існування. Праці членів історико-філософської секції досліджували Україну у всіх аспектах історичного буття. Серед них «Студії над державою Б. Хмельницько-

[567] Гомотюк О. Є. Започаткування системних наукових досліджень з українознавства // Історія українознавства: навч. посіб. – К., 2011. – С. 159.

го», «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину» С. Томашівського, дослідження постатей І. Виговського і Ю. Хмельницького В. Герасимчуком, П. Дорошенка – О. Целевичем[568] тощо. Археографічна комісія НТШ, очолювана М. Грушевським, з 1895 р. публікувала «Жерела до історії України-Руси» та «Памятки українсько-руської мови та літератури».

Наукові публікації досліджували усі аспекти українського буття. Важливим для розвитку науки та національної свідомості українців стало наукове обґрунтування самобутності українського народу. Наукові дослідження і громадська діяльність М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та ін. мали великий резонанс серед українського громадянства. Завдячуючи діяльності українських наукових товариств, часописів, працям вчених-українознавців українська нація здобувала наукову аргументацію для підтвердження своєї незалежності.

Упродовж другої половини XIX ст. в українській літературі поряд із соціальною розглядається і проблема національного буття. Твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького та ін. виражали мрії народу про визволення та відродження України. Українська тематика стала провідною в образотворчому, музичному, театральному мистецтві.

Таким чином в ІІ пол. XIX ст. незважаючи на незреалізованість українським народом своїх прагнень до національно-державного самовизначення, здобутки українства у сфері духовного відродження, утвердженні національної свідомості, відродженні української нації є незаперечними.

І вже XX ст. для України постає як період відродження власної державності, втраченої в часи Козаччини. Після знищення автономно-територіального устрою Гетьманщини в кінці XVIII ст., незважаючи на національно-культурний та мовний гніт з боку російського царату, прагнення до національного відродження українського народу в середовищі його інтелігенції та представників інших свідомих прошарків населення, включаючи і представників національних меншин, що проживали в Україні дістало новий розвиток. В цьому проявилася неперервність українського націєтворчого та державотворчого процесу, хоча в цей період прагнення української еліти майже не виходили за автономістсько-культурницькі вимоги. Діяльність переважної більшості українських патріотів Наддніпрянщини в др. пол. XIX ст. проходила, головним чином, у руслі українофільських громад, які виникли наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. і сферою своєї діяльності визначили неполітичне культурництво. Їхнім ідеалом майбутнього була автономна Україна у складі Російської держави. Ставлення українофілів до самостійницької перспективи власного народу було негативним. Але орієнтація наддніпрянського українофільського громадівського руху на неполітичне культурництво з його майбутніми туманними надіями на автономію не могла продовжуватися нескінченно. З роками в цьому русі посилюються радикальні елементи, які прагнуть до активніших форм діяльності. Все більше освічених українців в

[568] Гомотюк О. Є. Започаткування системних наукових досліджень з українознавства // Історія українознавства: навч. посіб. – К., 2011. – С. 160.

перспективі схиляються до самостійності. Це була з одного боку відповідь на посилення національного гніту, а з іншого – реакція на байдужість, а то і ворожість російського суспільства до національних прагнень українців.

На українських землях, поділених між Російською і Австро-Угорською імперіями, початок XX століття став періодом активізації національно-визвольного руху, що набув організаційного оформлення наприкінці XIX ст. Зростала політична самосвідомість народу, посилювалося намагання ідентифікувати себе, змінити своє становище. Потреба в самоорганізації перевела питання творення політичних партій та громадських організацій із теоретичної у практичну площину. В Галичині та Наддніпрянщині почали формуватися політичні партії та громадські організації.

29 січня (11 лютого) 1900 р. в Харкові т.зв. радою чотирьох (Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич та М. Русов) було засновано Революційну українську партію (РУП), що прагнула активних політичних дій.

Політичним маніфестом партії стала брошура «Самостійна Україна», написана харківським адвокатом М. Міхновським і незабаром видана друком у Львові. Це був перший програмовий документ українського націоналізму. Її головними гаслами були: «Одна-єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж по Кавказ» [569].

«Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і побіда – се доля борців за народну справу», – зазначалось у маніфесті[570].

РУП відіграла активну роль у революційних виступах українського селянства та інтелігенції. Однак внутріпартійні суперечності призвели до виходу з партії частині її членів на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили Українську народну партію (УНП). Незважаючи на радикалізм цих ідей, їх часткову утопічність, цей твір був кроком уперед в розвитку національної політичної думки. У 1904 році М. Міхновський створив при УНП бойову структуру під назвою «Оборона України», яка здійснила низку радикальних політичних акцій. Проте такі дії УНП були спрямовані насамперед на те, щоб привернути увагу громадськості до великодержавної політики царату та пригнобленого становища, в якому перебувала українська нація. 1905 року М. Міхновський підготував конституційний проект «Основний закон Самостійної України», надрукований у часописі УНП «Самостійна Україна». В цьому проекті викладено принцип побудови вільної непідлеглої самостійної держави України як спілки дев'яти самоправних земель. Це – Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна, або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся, або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна і Понадморська Україна. Українська держава мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом із ради пред-

569 Міхновський М. Самостійна Україна / З передм. Ю. Колларда. – На чужині: Видво «Український патріот», 1948. – С. 28–29.

570 Там само. – С. 30.

ставників (депутатів) і сенату; члени обох палат мали представляти увесь український народ, а не тільки ту землю, яка їх обрала. Виконавчу владу мав обіймати Президент, котрий обирався би на виборах всім народом; Президент мав право призначати би міністрів, був головнокомандувачем війська і флоту. Судова влада мала належати судам і суддям. Кожна земля мала право мати свою земельну раду, а кожна громада – громадську раду. Українська мова оголошувалась офіційною, але зазначалося, що в Україні вільно вживаються всі мови. Конституційний проект передбачав націоналізацію землі, за винятком ділянок під будівлями. У 1906 р. у Чернівцях вийшла друком написана М.Міхновським «Програма» УНП. 1917 р. ця партія стала основою для виникнення Української партії самостійників-соціалістів (УПСС).

У 1904–1905 рр. з лав РУП виокремилася ще одна партія – УСД «Спілка». Боротьба між «автономістами», очолюваними М. Поршем, і «обласниками» на чолі з Д. Антоновичем завершилася на ІІ-му з'їзді РУП (грудень 1905 р.) перемогою «автономістів» і прийняттям програми партії. Була затверджена і нова назва партії – Українська соціал-демократична партія (УСДРП).

Під час першої російської революції 1905–1907 рр. УСДРП вела боротьбу проти царизму у підпіллі. З наступом реакції структури партії зазнали репресій і були розгромлені. Визначними діячами партії були М. Авдієнко, В. Винниченко, В. Чехівський, М. Порш, І. Мазепа, П. Феденко та інші. УСДРП мала свої періодичні видання: «Боротьба», «Воля», «Наш голос», «Наше життя», «Робітнича газета», «Вільна Україна» та ін. Під час Першої світової війни поряд з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР) вона була однією з провідних партій Української Центральної Ради. В час правління гетьмана П. Скоропадського лідери УСДРП входили до Українського Національного Союзу. Під час антигетьманського повстання очолювали Директорію.

В 1900 р. українцями польської культури Б. Ярошевським, М. Меленевським та іншими було засновано Українську соціалістичну партію (УСП), яка практично мала небагато розбіжностей з РУП, до якої і увійшла в 1903 р., а Б. Ярошевський з частиною прихильників приєднався до Польської партії соціалістичної (ППС).

З ініціативи членів українських громад Б. Грінченка, І. Стешенка, С. Єфремова та ін. восени 1904 р. було засновано Українську демократичну партію (УДП) програму якої опублікував «Літературно-науковий вісник», а в березні 1905 р. схвалив партійний з'їзд.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 р. у зв'язку з виборами до І-ої Державної думи Росії (1906) УДП було об'єднано з Українською радикальною партією в Українську радикально-демократичну партію (УРДП). УРДП – єдина від українського руху – висунула своїх кандидатів до І-ої Державної думи Росії (1906), де вони заснували Українську думську громаду (44 депутати), яка мала свій друкований орган – «Украинский весник». У ІІ-й Державній думі Росії (1907), вибори до якої українські партії не бойкотували, налічувалося 47 депутатів, які ввійшли до Української думської громади.

У III-й Думі (1907–1912) організованої української парламентської групи вже не було, але українські депутати продовжували відстоювати права свого народу. Внаслідок поразки революції 1905–1907 р., зокрема введення в дію виборчого закону від 3 червня 1907 р. українське селянство вже не мало змоги безпосередньо обирати своїх представників до IV Думи, в якій знову не було організованої української фракції.

Внаслідок політичних репресій багато членів українських партій припинили активну політичну діяльність. Замість цього активісти декількох партій у 1908 р. створили Товариство українських поступовців (ТУП). Організація не була партією, його платформа лише проголошувала принципи автономії, конституціоналізму й парламентаризму, тому об'єднувала людей різних політичних переконань. ТУП об'єднувала весь цвіт української інтелігенції, а згодом і селян. Його членами були В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, Н. Григоріїв, А. Ніковський, барон Ф. Штейнгель, Є. Чикаленко та інші. Тільки в Києві діяло 11–12 громад ТУП. Неофіційним органом була щоденна київська газета «Рада» і місячник «Украинская жизнь». Під його впливом перебували майже всі відділення товариства «Просвіта», Українське наукове товариство у Києві. ТУП належала українська книгарня (колишня редакція «Киевской старины»).

У 1917 р. ТУП стало одним із засновників Української Центральної Ради. В березні 1917 р. було перейменоване на Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 р. – на Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ).

Активною була діяльність Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Уже в 1903 – 1904 рр. по селах виникли українські соціал-революційні гуртки. Проте після поразки революції 1905–1907 рр. в часи реакції діяльність партії зусиллями «охранки» була паралізована. УПСР активізувалася напередодні та під час Першої світової війни, а у квітні 1917 року після реформування знову організаційно оформилася. У 1917 р. ця партія фактично спрямовувала політику Центральної Ради.

Відомими членами УПСР були М. Ковалевський (голова ЦК), Л. Бочковський, В. Залізняк, П. Христюк, А. Полонський, О. Севрюк, М. Шраг, М. Чечель, Г. Михайличенко, П. Пилипчук, Г. Чижевський, М. Шаповал, С. Бачинський, В. Голубович, В. Єлланський, І. Лизанівський, П. Любченко, О. Шумський та ін.

Революція 1905 р. справила величезний вплив на розвиток українського руху. Розпочалися страйки на заводах, продовжувалися селянські повстання, наростали революційні рухи й повстання в армії й на флоті. Розгубленість із боку царського уряду змінювали репресії, розстріли, заслання революціонерів. Самодержавство всіма засобами намагалося зберегти свій вплив. 17 жовтня (за старим стилем) 1905 року імператор Микола II проголосив маніфест, згідно з яким підданим дозволялися свобода особи, слова, сумління, зібрань, союзів і скликання Державної думи із законодавчими правами.

Лібералізація режиму сприяла розгортанню українського національного руху. У 1905 р. університетам повернули автономію, було засновано

Вищі жіночі курси та інші навчальні заклади в Києві, Харкові, Одесі. Патріотично налаштовані викладачі намагалися організувати кафедри українознавства. Земства знову порушували питання про викладання в народних школах українською мовою. Українські театральні трупи дістали дозвіл влаштовувати вистави. Засновувались українські товариства, видавництва, клуби «Просвіти», які здійснювали українознавчу роботу серед малосвідомих людей, по селах організовували бібліотеки, хати-читальні, проводили концерти української музики та співу. У Петербурзі за редакцією М. Доманицького вийшло перше повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У 1906 р. зі Львова до Києва переїхав М. Грушевський, перенісши сюди видання «Літературно-наукового вісника», навколо якого гуртувалися українські письменники.

Із 1905 р. в університетах почали викладати українською мовою, земства відкривали школи різних ступенів – початкові, професійні, прогімназії. У Полтаві для вчителів влаштовували курси українознавства, проводили виставки українського мистецтва, за проектом В.Кричевського для Губерніальної земської управи було збудовано «Земський дім» – визначний зразок українського мистецтва.

Після царського маніфесту в Лубнах почала виходити перша в Україні легальна газета «Хлібороб», призначена для селян, редактором якої був М. Шеремет. Вона мала величезний успіх, але уряд почав її конфісковувати, і після п'ятого номера видання було припинено. Натомість у грудні 1905 року у Полтаві вийшов перший номер тижневика «Рідний край».

У Києві на початку 1906 р. почали виходити щоденна газета «Громадська думка» і місячник «Нова громада». Восени 1906 р. адміністрація зробила в редакції «Громадської думки» ревізію: багатьох співробітників було заарештовано й посаджено до в'язниці, а видання газети припинено. Редактором цього видання був В. Леонтович, потім Ф. Матушевський, Є.Чикаленко. Замість нього почала виходити щоденна газета «Рада» (1906–1915). Видавцями-редакторами послідовно були Б. Грінченко, В. Галевич та Є. Чикаленко. Фінансував видання Є. Чикаленко, допомогу надавав В. Симиренко. «Нова громада» проіснувала до кінця 1906 р. Її редакторами були В. Леонтович, Є. Чикаленко та С. Єфремов.

У 1906 р. М. Міхновський до виборів у Думу випустив газету «Слобожанщина», яка закликала голосувати за українських кандидатів. Хоча «Слобожанщину» також заборонили, від Полтавщини до Думи пройшли всі кандидати українсько-кадетського блоку.

Українські видання почали з'являтися й в інших містах. Так, у Петербурзі видавали «Украинский вестник», «Украинскую жизнь», газету «Наша дума», в Кам'янці-Подільському – «Світову зірницю» (з лютого 1906) за редакцією І. Волокшновського, в Києві (з 1907) – «Слово». З фахових часописів виходило «Українське бджільництво», що видавалося спочатку в Петербурзі, а згодом – у Києві. До Києва мусила переїхати редакція «Рідного краю», бо в Полтаві місцева адміністрація почала переслідувати цей часопис. Як додатки

до «Рідного краю» виходили часопис для дітей «Молода Україна» та газета для селян «Село».

Багато українських періодичних видань було закрито через брак коштів (тижневик «Зоря» в Москві, місячник для селян «Хата» в Хотині (редактор П. Немоловський)). У 1912 р. в Харкові М. Міхновський випускав газету «Сніп» майже протягом року. Ліберали також випускали літературу (історичну, наукову, етнографічну та ін.). Проте майже вся легальна українська преса була підпорядкована українській радикально-демократичній партії (УРДП). До неї належали також ілюстроване видання «Українська хата» (1909–1914) та місячник «Україна» (1907, колишня «Киевская старина»). У 1905–1916 рр. вийшло 1920 україномовних найменувань друкованої продукції, що становило 0,5% від загальноросійської кількості.

Невдовзі після проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 року почався період реакції.

Деякі партії занепали (УНП, «Спілка»), а інші, у т.ч. революційні (УСДРП), перейшли на легальну роботу, влившись до ліберальних «Просвіт» та подібних організацій.

Представники російської влади твердили, що українці «хочуть відділити Україну від Російської держави», випереджаючи політичні прагнення українських діячів, що обмежувалися автономією[571].

Циркуляр, підписаний російським прем'єр-міністром П. Столипіним 20 січня 1910 року, зараховував український народ до «чужеродных» і забороняв будь-які українські організації, бо «об'єднання на інтересах національних веде до збільшення національного відокремлення». Маючи такі директиви, місцева влада почала обмежувати українські установи. «Просвіти», українські клуби, бібліотеки було закрито; заборонено продавати українські книжки, навіть Євангеліє українською мовою, українські концерти, афіші, вивіски тощо. Однак ці переслідування та репресії викликали зворотну реакцію[572].

У 1914 р. уряд заборонив святкувати день народження Т. Шевченка, що призвело до протестів і заворушень по всій Україні, наслідками яких стали арешти, відрахування студентів із навчальних закладів тощо. Навіть депутати Державної думи також виступили з протестом проти урядових репресій. В університетах почалися сходки і страйки.

Адміністрація таємними директивами забороняла приймати українців-«мазепинців», «сепаратистів» на посади вчителів, професорів університетів. Українські літературні твори роками лежали в цензорів; державним службовцям забороняли передплачувати українські газети, на які накладали великі грошові штрафи.

На початку XX ст. Галичина, Буковина та Закарпаття, що перебували у складі Австро-Угорської імперії, також переживали складні часи. Гострим

---

571 Історія українознавства: навч. посібник / За ред. П. П. Кононенка; Кол. авторів: П. П. Кононенко, Л. К. Токар (кер. проекту та наук. ред.) та ін. – К.: Академвидав, 2011. – С. 221.

572 Там само.

залишалося й національне питання. Більша частина земель належала поміщикам, серед яких переважали неукраїнці: поляки – у Галичині, румуни – у Буковині, мадяри – у Закарпатті. Напередодні Першої світової війни у Галичині було 614 тис. селянських господарств, які мінімально не забезпечували своїх власників. Аналогічне становище спостерігалося в Буковині та Закарпатті. Тому багато селян їхали на заробітки до Бессарабії, Південної України, Німеччини, Бельгії, Франції, а ще більше емігрувало за океан. За перше десятиріччя XX ст. до Америки виїхало 0,5 млн галицьких селян, які започаткували заробітчанську еміграцію до США та Канади.

Українським національним рухом керували осередки інтелігенції, які боролися за права, економічні, культурні та національні інтереси народу. У перші 10–15 років XX ст. Галичина зробила значний поступ у всіх галузях культурного життя.

Зростала кількість українських шкіл: перед війною в 1914 р. було вже 6 державних та 15 приватних гімназій і 3000 народних шкіл. У Львівському університеті українці мали 8 звичайних кафедр та 4 доцентури. Перед Першою світовою війною планувалося заснування Українського університету. Журнал «Літературно-науковий вісник» став всеукраїнським літературним органом.

Душею національного та культурного життя Галичини був митрополит Галицький Андрей Шептицький (1865–1944). За його 44-літнє керівництво греко-католицькою церквою вона остаточно набула українського національного характеру. Він дбав про школи, заснував Науковий інститут для студій, пов'язаний з Богословською академією, та «Академічний дім» у Львові, допомагав приватним школам, за свої кошти висилав молодих священиків для навчання до Риму, Відня; надавав стипендії світській молоді для навчання за кордоном; допомагав дитячим садкам та «сиротинцям»; підтримував видавництва.

Політична історія Галичини початку XX ст. характеризується загостренням боротьби українців з поляками, які фактично керували цією частиною Австро-Угорської імперії. Це протистояння посилюється у зв'язку зі зростанням національної свідомості народних мас, що стало наслідком діяльності просвітніх та громадсько-політичних організацій проукраїнського спрямування.

У цей час у Галичині визначилися три напрями політичної думки: москвофільський, який поволі занепадав; «австрійський ультралоялізм», за висловом Д. Дорошенка; прагнення до створення самостійної української держави. Цей напрям підтримували газета «Діло», що у XX ст. стала найвпливовішим друкованим органом Галичини, та «Літературно-науковий вісник».

Опозиція створила у 1899 р. Національно-демократичну партію (НДП), яка очолила національний рух. До неї вступили і народовці, і радикали: Ю. Романчук, К. і Є. Левицькі, Є. Олесницький, В. Будзиновський, М. Грушевський, І. Франко та ін. Керівним органом партії був Народний комітет. НДП проводила проукраїнську політику та зосереджувалася на поліпшенні добробуту та поглибленні національної свідомості селянства. У

1918–1919 рр. вона відіграла провідну роль у створенні Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

В 1904 р. була прийнята нова програма Української (Русько-української) радикальної партії (УРП), заснованої у 1890 р., в якій знову було підтверджено необхідність українського народу мати політичну самостійність. Друкованими органами УРП був місячник політики, науки і письменства «Народ» і місячник для селянства «Хлібороб».

Також у цей час в Галичині діяла Українська соціал-демократична (робітнича) партія (УСДРП), створена у 1899 р. Як свою платформу вона прийняла програму австрійської соціал-демократичної партії і до 1918 р. була її частиною як автономна організація. Друкованим органом партії був двотижневик «Воля».

У 1902 р. лідер Радикальної партії Галичини К.Трильовський заснував організацію «Січ», метою якої було фізичне виховання молоді і відновлення козацьких традицій Запорозької Січі. У 1900–1910 рр. «Січ» об'єднувала кілька десятків тисяч молодих українців. Вона не отримувала матеріальної підтримки від австрійського уряду, тому сама дбала про кошти на своє утримання. Фізичному вихованню української молоді сприяла також організація «Соколи».

На Буковині національне відродження, яке розпочалося з 1884 р., не порушувало австрійської конституції та обмежувалося питаннями освіти, літератури, господарства. Зміцнилися зв'язки Буковини з Галичиною та Наддніпрянською Україною, які підтримували вчені та письменники С. Смаль-Стоцький, М. Кордуба, В. Сімович, Ю. Федькович, О. Маковей з Буковини; Б. Лепкий, І. Франко – з Галичини; М. Драгоманов, О. Кониський, Леся Українка – з Наддніпрянщини.

У 1907 р. на Буковині засновано Національно-демократичну партію (НДП), лідерами якої були С. Смаль-Стоцький, М. Василько, О. Попович та ін. Ця партія, яку підтримувала значна частина населення, була лояльною до Австрійської держави і зосереджувалася на питаннях культури та економіки. На рік раніше було створено Радикальну партію, що, будучи теж лояльною до австрійського уряду, все-таки критикувала його дії і вимагала поступок. Основою Радикальної партії була молодь: учителі, селяни – члени «Січей». Керівниками партії були Т. Галіп, І. та О. Поповичі та ін.

У 1906 р. заснована Соціал-демократична партія (СДП), що перебувала в опозиції до вказаних партій, її гаслом було «Пролетарії всіх країн, єднайтеся!», а лідером – О. Безпалко. До неї належали переважно робітники, а серед селян вона популярності не набула, бо їх відштовхували інтернаціональні гасла та неприйняття релігії.

Напередодні Першої світової війни виникли розбіжності в політичних поглядах та шляхах реалізації політичних ідей між лідерами НДП С. Смаль-Стоцьким та М. Васильком, а молодші українські політики та широкі маси селянства все більше схилялися до ідеї створення власної держави.

У найтяжчому становищі перебувало Закарпаття, яке у двоєдиній Австро-Угорській імперії належало до Угорського королівства. Найтяжче було

селянству, що не мало ні землі, ні можливості щось заробити. Селяни масово виїжджали до США та Канади: у 1905–1907 рр. еміграція становила 200% нормального приросту населення.

Мадяризація краю нищила українську культуру та господарське життя, а наслідком цього була активізація москвофільства на знак протесту проти політики угорців. Москвофільські настрої відповідали ідеології слов'янофільства, поширеній в Росії.

Суттєвою перешкодою для зростання національної свідомості закарпатських українців було поширення в краї «язичія» – штучної літературної мови, в якій перемішано українську, церковнослов'янську та російську.

У 1914 р. на території України, поділеній австро-угорським та російським кордонами, розпочались воєнні дії – Перша світова війна. Європа поділилася на два табори: з одного боку Австро-Угорщина, Німеччина, Італія (пізніше виступила на боці країн Антанти), потім до австро-німецького блоку приєднались Туреччина та Болгарія, а з іншого боку Росія, що виступила на захист Сербії, Франція, Англія, до яких потім приєднались Румунія, Греція та деякі інші держави. Українці, які на той час не мали окремої фракції в російській Думі, в часописі «Украинская жизнь» за підписом С. Петлюри опублікували декларацію, в якій вказали, що чесно виконають свій обов'язок перед Російською державою. Однак російський уряд розпочав переслідування українства – закривав «Просвіти» і українські видавництва, заборонив будь-що друкувати українською мовою, українських діячів репресовував і переслідував.

1 серпня 1914 року у Львові з представників Національно-демократичної, Радикальної й Соціал-демократичної партій заснована Головна українська рада (ГУР). Своєю метою вона вважала захист інтересів українського народу в Австро-Угорській імперії та його репрезентацію під час війни. Рада створила військову організацію для боротьби з російською армією і визволення України – Легіон Українських Січових Стрільців (УСС), до якого добровільно вступала українська молодь. Кількість добровольців становила приблизно 28 тис. осіб, але австрійці обмежили Легіон кількістю не більше 2 тис. осіб.

4 серпня 1914 року у Львові група українських емігрантів-соціалістів Наддніпрянщини (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, М. Меленевський і О. Скоропис-Йолтуховський) заснувала Союз визволення України (СВУ). Переважно це були представники УСДРП та УПСР. 21 серпня (4 вересня) 1914 року російські війська вступили до Львова. Новопризначений генерал-губернатор Галичини граф О. Бобринський оголосив: «Галиция и Лемковщина – искони коренная часть единой великой Руси... все устройство должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство». Було закрито всі українські установи, бібліотеки, школи, проте польські продовжували існувати. Почали відкривати курси російської мови для вчителів, друкувати підручники російською мовою. Почалися репресії проти представників українства. До Сибіру було вислано понад 12 тис. осіб, заарештовано митрополита Андрея Шептицького, вивезено рек-

тора Львівської семінарії о. Й. Боцяна та інших очільників греко-католицького духовенства[573].

Греко-католиків навертали на православ'я, до вакантних парафій призначали православних священиків, засновували православні церковно-парафіяльні школи.

Проте під тиском німецько-австрійських військ почався відступ російської армії. 9 червня 1915 року німці зайняли Львів, а в липні вони захопили всю Галичину і частину Волині.

На тлі загальноімперських подій щораз тяжчою ставала ситуація в Україні. Відхід російської армії з Карпат ніс нову трагедію для населення Галичини: почалося масове виселення українців та євреїв, яких російський уряд вважав шпигунами і «неблагонадійними особами». Галичани, які стали православними, виїздили добровільно, побоюючись помсти австро-угорської влади. Їх через Наддніпрянщину спрямовували до Сибіру. У зв'язку з відступом російської армії на схід виселялося цивільне населення з Холмщини, Волині, Поділля. Восени 1915 р. почалася евакуація з міст Правобережної України. Київський університет евакуйовано до Саратова, Політехнічний інститут – до Воронежа. Школи, державні установи переводили до різних міст. Було порушене питання про евакуацію Києво-Печерської лаври з її святинями. Вивозили бібліотеки, музеї.

Повернення австрійської влади в Галичині, здавалося б, відкривало перспективи для реформування політичного статусу цих земель. Представницький орган українства – Загальна українська рада – звернувся з декларацією до «всіх народів цивілізованого світу», в якій заявив про мету створити з українських земель, які перебували в складі Російської імперії, «Вільну самостійну українську державу», а з українських земель, що належали до Австро-Угорщини, – територіально-національну автономну область. Однак нічого вони не домоглися. Австрійський уряд переважно підтримував поляків. Поляки та австрійці уклали угоду про утворення Польської держави та надання Галичині широкої автономії без поділу на польську та українську частини[574].

Президія Загальної української ради склала свої повноваження. Серед українців запанувала повна політична дезорганізація. Керівництво українським політичним життям перейшло до Української парламентарної ради, яку очолив Ю. Романчук, його заступником був Є. Петрушевич.

Активну видавничу, інформаційну та культурно-національну роботу вів Союз визволення України (СВУ), який проіснував до кінця 1918 р.

У «Віснику Союзу визволення України» у жовтні 1914 року було опубліковано програму СВУ, де наголошувалось, що «...національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України. Союз визволення України в своїй діяльності стоїть в контакті з австрійськими українцями. Ві-

---

573 Історія українознавства: навч. посібник / За ред. П. П. Кононенка; Кол. авторів: П. П. Кононенко, Л. К. Токар (кер. проекту та наук. ред.) та ін. – К.: Академвидав, 2011. – С. 221.

574 Там само. – С. 228.

рячи в остаточну побіду австро-угорської і німецької армій в розбитті Росії, вірять українці і в те, що на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна». Самостійна Українська держава мала бути конституційною монархією з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатним парламентом, громадянськими, мовними і релігійними свободами для представників усіх національностей і віросповідань, із самостійною українською церквою[575].

Союз узяв на себе репрезентацію інтересів України і вів переговори з державами Четверного союзу. Він видавав часописи і книжки різними мовами, які інформували про Україну, вів лекційну роботу в інших країнах. Інформаційна діяльність СВУ мала певний успіх, проте реальних результатів було мало. Ефективнішою вона була в таборах для військовополонених. Українців-військовополонених вдалося виділити в окремі табори у Фрайштадті в Австрії, де було до 30 тис. вояків, в Раштаті, Ганновері, Гмюнді – у Німеччині; поліпшити загальні умови життя в цих таборах, організувати там школи, бібліотеки, церкви. Політичне виховання полонених, перетворення їх на свідомих українців давало помітні результати. Проте діяльність союзу в Наддніпрянській Україні була зустрінута дуже негативно, зокрема керівництвом ТУП, М. Грушевським.

Трагічні події 1914–1915 рр. спричинили перелом у ставленні українців Наддніпрянщини до російського уряду. Населення усвідомило, що перемога Росії принесе Україні нове поневолення. Рада ТУП ухвалила у вересні 1914 року постанову, за якою українці мають у цій війні зберігати нейтралітет, а СВУ закликав спільно з австрійською армією боротися проти Росії.

Унаслідок поразок 1915 р. російський уряд став «м'якішим» до українців-наддніпрянців. Поволі змінювалося ставлення російської ліберальної громадськості до українського питання. Російська ліберальна і демократична преса почала критикувати та засуджувати політику російського уряду в Галичині.

Отже, початок XX ст. характеризується новим етапом українського національно-визвольного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях, до складу яких належала Україна. Цей період був продовженням попередніх етапів процесу самоусвідомлення та самоідентифікації українського народу. Активно йшов процес формування українознавчих знань, розпочатий ще в другій половині XIX ст.

Наукова та просвітницька діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ), Українського наукового товариства (УНТ), товариства «Просвіта» сприяла формуванню національно-свідомого українства, популяризувала в Україні та світі досягнення вітчизняної науки та культури, які набули яскраво вираженого національного характеру. Наукові дослідження і громадсько-політична діяльність І. Франка, Лесі Українки, В. Гнатюка, М. Грушев-

[575] Історія українознавства: навч. посібник / За ред. П. П. Кононенка; Кол. авторів: П. П. Кононенко, Л. К. Токар (кер. проекту та наук. ред.) та ін. – К.: Академвидав, 2011. – С. 228.

ського, М. Біляшівського, Б. Грінченка, В. Перетца, А. Кримського, К. Михальчука, Ф. Вовка, О. Барвінського та багатьох інших сприяла духовному пробудженню українського народу, розвитку освіти, культури, науки, суспільно-політичної думки. Особливо цінними були наукові здобутки М. Грушевського – фундатора наукового українознавства.

Зі створенням та діяльністю на початку ХХ ст. українських громадсько-політичних організацій та політичних партій національно-визвольний рух набув організованих форм. Теоретичні напрацювання, зокрема програма М. Міхновського «Самостійна Україна», з початком першої російської революції 1905–1907 рр. почали здійснюватися на практиці.

Перша світова війна актуалізувала питання державного самовизнання українського народу. Українці були змушені воювати один з одним, населення зазнавало великих втрат. Це спричинило немало суперечностей серед українських політичних організацій – одні підтримували Австрію, інші – Росію. Однак, незважаючи на весь трагізм ситуації, з початком війни боротьба за українську державність вийшла на новий рівень.

Політична і пропагандистська діяльність ГУР, СВУ в державах Четверного союзу, бойові дії Легіону УСС у складі австро-угорської армії проти російських військ і заява керівництва ТУП про нейтралітет українців у світовій війні – це різні шляхи досягнення однієї мети – відродження української державності. Такою загалом була ситуація в Україні напередодні Лютневої революції 1917 р.

Таким чином, 1900–1916 рр. можна охарактеризувати не лише як добу культурно-національного відродження в Україні, а й як новий етап українського національно-визвольного руху в Російській і Австро-Угорській імперіях. Поряд з іншими формами національно-політичного і культурного відродження тут активно відбувається процес поширення українознавчих знань, започаткований у другій половині ХІХ ст. Активно здійснювалася інтеграція історичних, філософських, літературно-мистецьких, культурологічних, етнографічних, правничих, природничо-географічних та інших знань про Україну, український етнос, його історію, ментальність, окремішність і самобутність, національну і державницьку ідеї. Українська наука і культура набули яскраво вираженого національного характеру, а інтелектуальна еліта «дійшла врешті-решт до декларування своєї українськості, стала власне українською» (Д. Коцур)[576].

У цей час з'явилися й перші синтетичні праці, в яких зроблена спроба визначити методологічні засади етнічного самопізнання. Було опубліковано праці М. Грушевського «Історія України-Руси», «Очерки истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», «Українське товариство в Києві і його наукове видавництво», «Справа українських катедр і наші наукові потреби», «Про українську мову і українську справу: Статті і замітки», «Спірні

[576] Історія українознавства: навч. посібник / За ред. П. П. Кононенка; Кол. авторів: П. П. Кононенко, Л. К . Токар (кер. проекту та наук. ред.) та ін. – К.: Академвидав, 2011. – С. 174.

питання староруської етнографії», «З біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня, 1905–1906 рр.», «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», «Звідки пішло ім'я України», І. Франка «Що таке поступ?», «Найновіші напрямки в народознавстві», дослідження українського публіциста і політика Л. Цегельського «Русь-Україна та Московщина-Росія» (1901), праці С. Рудницького (1877–1937) «Коротка географія України» (1914) та «Чому ми хочемо самостійної України» (1916), в яких було доведено історичну, географічну, економічну, культурну самодостатність української нації. Спираючись на доробок попередників, українська інтелектуальна еліта обґрунтовувала правомірність українських національних прагнень та існування осібного політичного інтересу нації. Завдяки дослідженням В. Антоновича, М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, М. Грушевського та багатьох інших українських учених, діяльності наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві ця робота активізувалася.

Важливу роль у розвитку українознавчої науки, її ідейно-концептуальному та організаційному оформленні відігравали Київський університет св. Володимира, Харківський та Новоросійський (Одеський) університети. Незважаючи на те що вони були засновані як форпости російської ідеї та російської освіти на українських землях, університети і наукові товариства стали осередками розвитку науки українознавства зокрема і української культури загалом.

Перша світова війна (1914–1918 рр.), хоч і заподіяла глибоку психологічному травму українському суспільству, велику демографічну, матеріальну і духовну шкоду, проте стала важливим етапом самоусвідомлення українців та України як цілісності в її етнічних координатах. За визначенням американського історика-славіста Марка фон Гагена, війна підняла українське питання на безпрецедентний рівень, дала поштовх новому піднесенню національного руху і посприяла утвердженню української ідентичності. Війна стала засобом вторгнення західного світу в традиційне життя українства, насамперед селянства, і прискорила формування української нації. Українці пройшли повчальний військовий вишкіл тогочасної муштри, освоїли новітню військову техніку, зіткнулися навіть з небезпекою хімічної зброї і вперше в новітні часи сформували національні військові частини. Створені в умовах війни політичні структури і військові формування закладали підґрунтя для подальшого виборювання незалежності та державності України. На український рух помітно вплинуло місіонерське гасло великих країн, зокрема Великої Британії, а відтак і США про права малих народів на самовизначення, а націй – на відродження державності, хоча на догоду Росії Україна у цих проектах офіційно ще не фігурувала[577]. Незважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями й закарпатцями, загальноукраїнська ідентичність витримала перевірку на життєздатність і під-

[577] Юрій М. Ф. та ін. Україна XIX – початку XXI ст. цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. ІІ. – С. 206.

твердила спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи. Повалення російського самодержавства в лютому 1917 року активізувало демократичні процеси в усіх сферах суспільного буття. Їх органічною складовою і виявом регіональної своєрідності стала Українська національно-демократична революція. Ініціатором, організатором, координатором і керівником українства виступила Українська Центральна Рада, сформована на початку березня 1917 року, яку очолив М. Грушевський із заступниками В. Винниченком і С. Єфремовим. У Раді сконцентрувався інтелектуальний потенціал нації (вчені, письменники, художники, митці), що мало принципове значення при виробленні концепції Української революції.

М.Грушевський прагнув визначити вектор суспільного руху українства. Для цього необхідно було теоретично осмислити історичне минуле нації, чітко визначити її становище й потенції на поточний момент, науково обґрунтувати стратегічну перспективу і початкові тактичні завдання, озброїти ними українство. Ця українізаторська діяльність стала однією з основних віх розвитку українознавства, концептуальні основи якої було викладено в газетах «Нова рада», «Народна воля», брошурах «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації» та ін., що були видані друкарнею товариства «П. Барський» в Києві. Вони коштували дешево і були дуже поширеними в 1917 р., мали безперечний вплив на формування світогляду і політичних переконань українців.

Брошури М. Грушевського давали відповіді на нагальні питання тогочасного життя, обґрунтовували орієнтири поступального руху українського суспільства. М. Грушевський зосередився на питаннях закономірності вибуху українського руху після повалення самодержавства, аналізі перших його кроків і документів, популяризації рішень Всеукраїнського національного конгресу 19–21 (6–8) квітня 1917 року, з'ясуванні потреб національної роботи в організаційній, політичній і літературній галузях.

У праці «Хто такі українці і чого вони хочуть?» М. Грушевський виклав основні віхи української історії і формування українського етносу, який дійшов завершальної стадії перетворення на націю, показав, хто такі українці за походженням і кого можна зараховувати до українського народу, якими мають бути відносини з представниками інших націй, які проживають в Україні. Він окреслив основні ознаки того ладу, до якого мають прагнути українці: воля і рівність для всіх націй, політичні свободи, народоправство, демократична республіка, федерація з широкою автономією національних територій із дотриманням прав національних меншин, у соціальній сфері – забезпечення народних потреб, аграрна реформа, охорона прав трудящих. Запорукою досягнення цих цілей М. Грушевський вважав консолідацію українства, розвиток його свідомості, активізацію політичного життя.[578] У брошурі «Звідки пішло українство і до чого воно йде» він аргументував права українців на власну державність і найголовніше тогочасне домагання – широку

[578] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.

національно-територіальну автономію у федеративній демократичній Російській республіці[579]. У праці «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський докладно з'ясував питання про характер національно-державного утворення, до якого прагнуть українці, його параметри і прерогативи, сутність його відносин з іншими суб'єктами багатонаціональної держави, принципи її розбудови[580]. Праці М. Грушевського надали могутнього імпульсу пропаганді українознавства. До цієї роботи долучилися також В. Винниченко, І. Стешенко, М. Порш, М. Ковалевський, С. Єфремов, В. Прокопович, А. Ніковський, М. Міхновський, когорта української вчительської інтелігенції. Розпочалися друк і поширення літератури, яка мала допомогти українцям самоусвідомитися, – творів Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Олени Пчілки, Б. Грінченка, Софії Русової та ін.

Період Української національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. можна розділити на декілька етапів. Перший – період Центральної Ради і проголошення Української Народної Республіки (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.), другий – період Гетьманату або Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 1918 – 14 грудня 1918 р.), третій – період Директорії і відновлення Української Народної Республіки на рідних землях (14 листопада 1918 – 21 листопада 1920 рр.). Проте саме з УНР пов'язані головні державно-правові акти української революції – III (7 листопада 1917 р.) та IV (22 січня 1918 р.). Універсали, а також Акт Соборності (Злуки) УНР та ЗУНР, які, власне, і констатували появу незалежної України.

Серед сучасних українських науковців, що ґрунтовно, неупереджено з залученням багатьох раніше невідомих архівних матеріалів досліджують різноманітні аспекти української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., зокрема її досвід та уроки, тяглість в розвитку української державницької та громадянської традиції від попередніх періодів української історії до наступних варто назвати праці В. Солдатенка, Ю. Храмова, В. Верстюка, В. Кондратюка, С. Буравченкової, О. Реєнта, О. Рубльова, І. Кураса, Л. Токара, Д. Яневського, О. Любовець та інших.[581]. Перед тим, як перейти до аналізу

---

579 Грушевський М. С. Звідки пішло українство і до чого воно йде. – К., 1917. – 16 с.

580 Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // На порозі нової України (гадки і мрії). – К.: Вид. автора, 1918. – 120 с.

581 Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; Солдатенко В. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: Збірник матер. міжн. науково-теорет. конф., м.Київ, 20–21 лист. 2007 р. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Ін-т історії України; Ред. кол.: В. М. Литвин (голова) та інш. – К., 2007. – С. 5–24; Солдатенко В. Українська соборність: ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі // Україна у світовій історії. – 2014. – № 1(50). – С. 104–122; Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 263 с.; Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): навч. посібник. – К., 1998. – 280 с.; Рубльов О. С., Реєнт О. П.

першого етапу Української революції, пов'язаного з поваленням самодержавства, утворенням Української Центральної Ради і проголошенням Української Народної Республіки, а відтак й інших державних утворень, у т.ч. Західно-Української Народної Республіки, доцільно зробити принаймні три загальні застереження. Перше стосується ролі Світової війни як предтечі революції, форми обміну досвідом, інформацією, людськими ресурсами і силового способу «порозуміння» народів. Свого часу М. Бердяєв у праці «Націоналізм та імперіалізм» зазначив, що раси і народи «братаються у кривавій боротьбі». У роки війни відбулося братання, насамперед, наддніпрянців і галичан, а відтак українці відчули глибинний зв'язок між подіями в Україні та в інших країнах Центральної і Східної Європи. Тому для українців, як і для поляків, словаків, фінів, чехів та інших народів, революція в свідомості почалася не в 1917, а радше в 1914 р.[582] Стислий огляд подієвого перебігу Української революції доцільно почати з ролі українського чинника у поваленні Російської монархії, про що частково вже йшлося у зв'язку з Першою світовою війною: виснаження армії, більше третини якої становили українці, поразки на Південно-Західному та Румунському фронтах, дислокованих на теренах України, антивоєнні й антиурядові настрої, масове дезертирство українців як вияв розчарування, панічної ситуації та невдоволення верховним командуванням на чолі з імператором. Ці настрої передавалися всьому суспільству, а українці, як відомо, навіть за далеко не точним переписом населення 1897 р., становили більшість мешканців дев'яти губерній Російської імперії і на Кубані.

Сучасна російська історіографія нав'язує думку, ніби ідея української самостійності та державності не мала популярності серед українців (малоросів), а її інспірували ззовні й поширювали політичні сили, зацікавлені в руйнації російської держави, а також, що опозиційні до Миколи II сили почали підготовку до перевороту ще в 1915 році. У поваленні монархії були зацікавлені й націоналістичні сили: польські, фінські, єврейські, грузинські, вірменські, азербайджанські, українські та інші, на які, мовляв, робили став-

Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999. – 320 с.; Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. – К., 2001. – 248 с.; Верстюк В. Ф., Солдатенко В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України XX століття: У 6-ти т. Т.2. – К., 2003. – 488 с.; Токар Л. К. Історичне значення та уроки IV Універсалу // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (Збірник статей). Вип. 5. / НАН України, Ін-т історії України та інш.; Ред. кол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та інш. – К., 1999. – С. 136–141; Токар Л. Досвід та уроки революційної доби (1917–1920 рр.) у побудові незалежної Української держави // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: Збірник матер. міжн. наук.-теорет. конф., м. Київ, 20–21 лист. 2007 р. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Ін-т історії України; Ред. кол.: В. М. Литвин (голова) та інш. – К., 2007. – С. 51–67; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 674 с.; Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – 311 с.

582 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 209.

ку західні держави. Не випадково, що представники національних громад активно долучилися до мирних демонстрацій, мітингів, які почалися наприкінці лютого – на початку березня в Петрограді й поширились у всій Росії, переростаючи в політичний страйк з вимогою відставки імператора і повалення монархії.

За день до зречення імператора Миколи II (3 березня1917 р.) на користь його молодшого брата Михаїла, який, своєю чергою, передав вирішення долі монархії на розгляд створюваного Тимчасового уряду і майбутніх Установчих зборів, у Петрограді, охопленому масовими заворушеннями, страйками і демонстраціями, було сформовано Тимчасовий український революційний комітет на чолі з О. Лотоцьким. Цей комітет звернувся до українського громадянства, студентства, робітництва та офіцерів з Відозвою із закликом підтримувати російську демократію, але водночас відстоювати не тільки громадянські, а й національно-культурні права українців, до того ж, на рівні з росіянами. До речі, імператор не знайшов очікуваної підтримки і в російських колах: ні з боку вищого командування збройних сил, ні з боку петроградського гарнізону, ні з боку Балтійського флоту (на початок 1917 р. з 6,8 млн вояків російської армії та 2,2 млн осіб у запасних частинах 3,5 млн були українці, а Волинський полк першим перейшов на бік демонстрантів), ні серед депутатів IV Думи (тільки третина їх висловилася на захист монархії). Зречення від влади прийняв до відома й Святіший синод Російської православної церкви. 12 березня в Петрограді відбулася панахида за Т. Шевченком, яка переросла в 25-тисячну українську маніфестацію під жовто-блакитними прапорами і гаслами «Хай живе вільна Україна!».

Зрозуміло, що головні події українського пробудження розгорнулись у Києві, Полтаві, Катеринославі, Харкові, Чернігові та в інших регіонах, знайшли відгук і в Галичині, на Буковині й у Закарпатті. На Наддніпрянщині було ліквідовано всі органи царської влади, а дух свободи, революційної романтики охоплював дедалі ширші верстви інтелігенції, молоді, студентства, робітництва, сільських жителів, породжуючи справжню ейфорію. У Києві з ініціативи Товариства українських поступовців, інших громадських об'єднань і політичних партій почалося формування Української Центральної Ради як Всеукраїнського органу національної революції і державотворення, а 4 березня вона повідомила Тимчасовий уряд про початок своєї діяльності. Провід УЦР (голова М. Грушевський, заступники В. Науменко, Д. Дорошенко, Д. Антонович), над будівлею якої замайорів жовто-блакитний прапор, інші провідники українського руху вважали, що Росія має перетворитись у федеративну демократичну республіку з наданням найширшої автономії Україні. У цьому зв'язку не зайвим буде нагадати, як тривав процес усвідомлення України, яку роль у ньому відігравали лідери українського руху, громадські об'єднання, політичні партії, періодика. Це було дуже важливо з урахуванням низького рівня історичної і національної самосвідомості українців, значна частина яких перебувала під впливом великодержавницької пропаганди влади і російської церкви. З весни 1917 р. повсюдно відновлювалася діяльність осередків «Просвіти», сформувалося Товариство шкільної освіти, в Києві розпочала діяль-

ність українська гімназія на чолі з Петром Холодним, була створена Головна українська студентська рада, яка виступила за дерусифікацію освіти.

Якими були позиція і тактика провідних українських політичних сил та їх лідерів щодо консолідації українського руху та державотворення? ТУП і Українська радикально-демократична партія, об'єднавшись у Союз українських автономістів-федералістів створили найвпливовішу партію, згодом перейменовану в Українську партію соціалістів-автономістів (С. Єфремов, А. Ніковський, Ф. Матушевський, І. Шраг та ін.), яка бачила Україну повноправною, автономною частиною федеративної і демократичної Росії. Принцип територіальної автономії підтримувала й Українська соціал-демократична робітнича партія (В. Винниченко, С. Петлюра). До ідеї національної автономії схилялись Українська партія соціалістів-революціонерів (М. Ковалевський, П. Христюк, В. Залізняк) та «Українська селянська спілка» (М. Стасюк, Т. Осадчий, В. Коваль), які набули популярності завдяки програмі аграрних реформ і розвитку місцевого самоврядування. Натомість Українська партія соціалістів-самостійників (М. Андрієвський, П. Макаренко, І. Луценко), яка склалася переважно з колишніх членів Української народної партії, чітко заявила про відстоювання незалежної Української республіки і негайне проголошення її самостійності. Отже, більшість в українському політикумі належала силам, котрі, не відкидаючи ідею самостійності України як історичну перспективу, на цьому етапі революційної стихії невідкладним завданням вважали боротьбу за її національно-територіальну автономію.

УЦР та її лідери, зокрема М. Грушевський, намагаючись заручитися підтримкою українських політичних, військових сил і громадських об'єднань, добре усвідомлювали, що вона зможе виконати місію лідера революції і державотворчого процесу лише за умови підтримки з боку всього українства на всіх теренах імперії. Тому й виникла ідея скликання Українського національного конгресу (квітень 1917 р.) з участю делегатів від усіх губерній, Кубані та Галичини, від усіх фронтів, українських громад Петрограда, Москви, інших міст. Обраний на ньому головою Центральної Ради М. Грушевський та її новий склад (увійшли відомі й авторитетні діячі С. Єфремов, Л. Леонтович, М. Міхновський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, О. Шульгін, Є. Чикаленко та ін.), надав їй статусу представницького органу всього українства. До того ж, Рада формувалася та вибудовувала свою діяльність на демократичних засадах парламентаризму і народовладдя.

У травні й червні 1917 р. відбулися Перший та Другий Українські військові з'їзди, які відіграли важливу роль у політичній підтримці УЦР і створенні національних збройних сил. Відомий ідеолог українського самостійництва Микола Міхновський разом зі своїми однодумцями з «Братства самостійників» створили у березні Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка, який ініціював формування Першого українського полку імені Богдана Хмельницького. До речі, при Центральній Раді з ініціативи Першого Всеукраїнського з'їзду було створено Український генеральний військовий комітет, який узявся за формування національних збройних сил. Він не визнавав ні Тимчасового уряду, ні російського військового командування,

але й не відчував належної підтримки з боку УЦР, частина лідерів якої не бачили необхідності створення регулярної армії, задовольняючись міліційними формуваннями. Тим часом Центральну Раду підтримали Всеукраїнські з'їзди селян та робітників.

За наказом Петроградської ради з весни 1917 р. у військових частинах почали створювати ради солдатських і матроських депутатів, відтак більшовики взяли курс на перехід до єдиновладдя рад, який таїв у собі небезпеку диктатури. Це підтвердили події 25 жовтня у Петрограді, коли в результаті ліворадикального перевороту Тимчасовий уряд був заарештований і уступив владу більшовикам, які створили Раду народних комісарів на чолі В.Ульяновим-Леніним. Спроби подібних переворотів не оминули й Україну, зокрема Вінницю, Білу Церкву, Київ, що підштовхнуло Центральну Раду до рішучіших кроків. 7 листопада 1917 р. вона оприлюднила історичний Третій Універсал, яким перебирала всю повноту влади в Україні й проголошувала утворення Української Народної Республіки. Заявивши про те, що УНР не відокремлюється від Російської республіки, Центральна Рада, з одного боку, врахувала необхідність збереження господарських зв'язків, а з другого – все ще вірила у можливість демократизації метрополії. Універсал скасовував поміщицьке землеволодіння, запроваджував 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом і заявив про скликання Українських Установчих зборів. Принципове значення мало положення про те, що територія УНР охоплює всі землі, на яких проживають українці, у т.ч. частину Холмщини, Курщини і Вороніжчини. Були гарантовані свободи слова, друку, зборів, страйків, права національних меншин, скасована смертна кара.

Падіння Тимчасового уряду не означало, що доля УНР залежала тільки від УЦР і українських політичних партій. Ситуація ускладнювалася тим, що українську карту намагалися розіграти як російські монархічні сили, котрі вбачали в Україні плацдарм «білого руху», так і ліворадикальні структури, які прагнули здійснити більшовицький реванш. Та й у самій Центральній Раді, як і українському суспільству загалом, бракувало не єдності, а більш-менш однакових підходів до перспектив української революції і моделі національної держави. Центральна Рада, хоч і намагалася балансувати на протиріччях, поєднанні національних і соціальних пріоритетів своєї політики, не зуміла знайти консенсусу. В числі головних прорахунків ЦР було, по-перше, зволікання з аграрною реформою, внаслідок чого вона втрачала підтримку головної соціальної бази – селянства (аграрний закон Центральна Рада схвалила лише 18 січня 1918 р., коли значна частина селян уже повірила більшовицьким гаслам: «земля – селянам, а фабрики і заводи – робітникам»); по-друге, недооцінка ролі робітництва і його соціальних вимог, значна частина якого перебувала в міражі меншовицьких гасел; по-третє, неспроможність налагодити ефективне державне управління в центрі й на місцях, а також нігілістичне ставлення до використання старих управлінських кадрів.

Сценарій насильницького повалення Центральної Ради і створення паралельного до неї більшовицького органу влади в Україні почали реалізовувати з двох спроб здійснити переворот у Києві в грудні 1917 р., другу з яких

пов'язували з намаганням висловити їй недовір'я на Всеукраїнському з'їзді рад. Коли цей план провалився, більшовики за вказівкою В.Леніна інспірували з'їзд у Харкові й проголосили там радянську владу, утворивши маріонетковий уряд. Маскуючись невиконанням УНР так званого ультиматуму («Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради»), більшовицький Петроград оголосив їй війну, паралельно спровокувавши «повстання» робітників заводу «Арсенал». Незважаючи на те, що Центральна Рада утворила 15 грудня Особливий комітет оборони, а 26 грудня – постанову про створення Армії УНР, за умов розкладання армії, деморалізації її частин збройні сили виявилися неготовими протистояти агресії, тому влада закликала виступити на захист УНР курсантів офіцерської школи, студентів та гімназистів, чий героїчний чин увійшов у новітню історію України як битва під Крутами (16 січня 1918 р.). УНР з її великими людськими і матеріально-технічними можливостями не зуміла створити боєздатну національну армію і виставити її проти 3,5 тис. вояків загону М. Муравйова, а послала назустріч червоногвардійцям курсантів, студентів та гімназистів.

У таких умовах єдино правильним рішенням могло стати повне відокремлення УНР від Росії, що законодавчо й було закріплено в IV Універсалі УЦР (9 січня 1918 р.), яким Україна була проголошена самостійною, ні від кого не залежною державою українського народу. Генеральний Секретаріат замінено на Раду Народних Міністрів.

У цьому проявилась еволюція суспільної свідомості та державницької програми українського політикуму: від автономії та федералізму до незалежності, причому, проголосивши самостійність УНР, чимало членів Центральної Ради продовжували залишатися на платформі федеративності. Стосовно ж позиції М. Грушевського, то, як зазначив Я.Грицак, він розрізняв кілька видів автономії, в т. ч. й такий, який був найближчим до ідеалу самостійної держави.[583] Політик вибрав останній, розглядаючи його як початок перетворення України у «повну», або суверенну державу. Це й дало йому змогу стверджувати, що фактично про незалежність УНР заявила VIII сесія УЦР 16 грудня 1917 р., тобто через тиждень після проголошення самостійності Фінляндії та Литви[584]. Часто виникає питання: чому Центральна Рада виявляла нерішучість і так зволікала з проголошенням самостійності УНР? Це було пов'язано, очевидно, з вірою її лідерів у можливість порозумітися з російськими демократичними та соціалістичними політиками, які декларували українцям задоволення національних прав і надання автономії. Збройна російська експансія, більшовицьке бомбардування Києва остаточно «спалили» орієнтацію на Московщину і Росію, дали поштовх зростанню в українському суспільстві кількості прихильників незалежності, в т.ч. з боку неукраїнців. Останнє мало дуже важливе значення для утвердження української державності, майже

583 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. – К.: Генеза, 1996. – С. 124.

584 Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 177.

п'яту частину населення УНР становили етнічні росіяни, поляки, євреї, німці, болгари, греки, чехи та представники інших національностей[585]. Необхідність заручитися лояльністю та підтримкою національних менших, надання їм політичних і культурно-національних прав добре усвідомлювала більшість Центральної Ради. Свідченням цього може слугувати положення III Універсалу про надання національним меншинам національно-персональної автономії, а також спеціальний «Закон про національно-персональну автономію». Це був один із найдемократичніших на той час у країнах Європи законодавчий акт у сфері міжнаціональних відносин. Однак не всі меншини, зокрема росіяни, з розумінням ставилися до політики Центральної Ради, що показали події в період так званого Січневого повстання в Києві, яке інспірували більшовики, і каральних акцій військ М. Муравйова. Права національних меншин були зафіксовані в Конституції УНР (29 квітня 1918 р.), складовою частиною якої став Закон про національно-персональну автономію. Національні меншини отримали право об'єднуватися в національні союзи, котрі могли формувати органи самоуправління, видавати корпоративні закони, що не суперечили б Конституції держави. Доречно нагадати, що Центральна Рада започаткувала конституційний процес одразу після I Універсалу, утворивши конституційну комісію, яка й напрацювала «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Конституція проголошувала УНР суверенною державою, а її територію неподільною, причому носієм суверенітету був визнаний народ.

Отже, перший етап Української революції, утворення Української Центральної Ради (березень 1917 р.), проголошення Української Народної Республіки (листопад 1917 р.), її самостійність (січень 1918 р.) стали знаковими подіями європейського та світового значення. Разом з іншими чинниками вони сприяли падінню монархії в Росії і започаткували розпад інших імперій. Революційні події і державотворчі процеси в Україні, попри їх деяку схожість з подіями в Росії та інших країнах, мали істотні відмінності, різні політичні програми, визначальною з яких було те, що в українському вимірі йшлося про створення на уламках імперії окремої держави українського народу, а у російському – про збереження старої неоімперської держави за деякої зміни політичного режиму[586].

Перший етап Української революції та його найголовніше надбання – Українська Народна Республіка відкривали реальний шанс для прискореної модернізації українського суспільства, тобто його вдосконалення на шляхах трансформації економічного, соціального, культурного, духовного та політичного підґрунтя. Однак скористатися цим шансом через згадані та інші причини український політикум не зумів. Але все-таки, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат УНР здійснили велику роботу в цьому напрямі, сформувавши демократичний лад державного життя і заклавши відповідні правові основи. Ці органи влади не лише задекларували українському народові та сві-

---

585 Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – С. 10.

586 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 224.

товій громадськості добрі наміри, а й досягли реальних успіхів у національному державотворенні, продемонстрували вірність демократичним цінностям і національним традиціям, успадкованим з княжих та козацько-гетьманських часів, ідейним напрацюванням української еліти XIX століття, показали готовність до виважених рішень і компромісів[587].

Центральна Рада подбала і про національні символи УНР (Закон «Про державну символіку УНР» від 12 березня 1918 р.): затвердила Герб держави у вигляді золотого тризуба на синьому тлі – родового знаку київського князя Володимира Великого, Державний гімн «Ще не вмерла Україна». Ці напрацювання були покладені в основу державної символіки сучасної України. І, нарешті, провід Центральної Ради вивів Українську Народну Республіку на рівень не лише об'єкта, а й суб'єкта міжнародного права та міжнародних відносин.

Друга фаза Української революції і державотворення 1917–1921 рр. нерідко фігурує в історіографії як контрреволюція, однак така інтерпретація приходу до влади гетьмана Павла Скоропадського, проголошення Української Держави та її функціонування впродовж восьми місяців (кінець квітня – початок грудня 1918 р.) далека від істини.

Сучасні науковці намагаються відповісти на такі дискусійні питання, як, наприклад: хто, чому і як привів П. Скоропадського до влади; був переворот 29 квітня 1918 р. контрреволюційним чи реставраційним і яке місце він посідає в Українській революції 1917–1921 рр. та в історії українського державотворчого процесу загалом; у чому особливість внутрішньої та зовнішньої політики Гетьманату, наскільки вона відповідала інтересам українського народу; яким було співвідношення українських та чужих, зокрема російських складових у конструкції Гетьманату; що спричинило його поразку і які повчальні уроки для сьогодення можна почерпнути з тієї доби[588]. Осмислення цих питань видається доцільним, особливо стосовно повчальних уроків для сучасного і майбутнього етапів українського державотворення.

Новітня українська історіографія Української Держави[589] сформувалася на фундаменті, що заклали безпосередні учасники подій 1917–1921 рр., оскільки саме вони створили левову частину гетьманонавства ще у міжвоєнний період на еміграції. Гостре ідейно-політичне протиборство та міжособистісні, інколи амбітні конфлікти, призвели до формування вже тоді трьох основних історіографічних течій – уенерівської, про гетьманської, а в УСРР

---

587 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 226.

588 Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: історичні нариси. – К., 2011. – 336 с.

589 Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті або дещо про Гетьманат з погляду сьогодення // Останній Гетьман: ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. Історико-генетичний аналіз. – К., 1995; Верстюк В. Гетьманська держава 1918 р. в контексті української революції // Український історик. – 1999. – № 2–4 та ін.

– більшовицько-марксистської, представники яких не жаліли викривально-критичних епітетів.

Першу течію започаткували очільники УНР, які, втративши владу, мали чи не найбільше претензій до П. Скоропадського. Йдеться про В. Винниченка, М. Грушевського, М. Лозинського, І. Мазепу, С. Петлюру, П. Христюка, М. Шаповала та ін. На думку М. Христюка, наприклад, Гетьманат – це «диктатура поміщиків і капіталістів», а І. Мазепа називав його владою «російських реакційних сил». Друга течія, як і перша, теж сформувалася в еміграції, але до неї належали прихильники П. Скоропадського – Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Скоропис-Йолтуховський, об'єднані навколо «Союзу гетьманців-державників» на чолі з гетьманом. Згодом до них долучилися деякі інші представники державницького напряму української історіографії: І. Кревецький, В. Кучабський, І. Мірчук, а після війни – Р. Млиновецький, І. Нагаєвський, Я. Пеленський, Н. Полонська-Василенко та ін. Історики обох течій, продовжуючи полеміку в діаспорі, протягом тривалого часу шукали компромісну оцінку Гетьманату, що частково відображена у Словниковій частині «Енциклопедії Українознавства» під ред. В. Кубійовича. Це видання трактувало Гетьманат як явище української історії, як різновид державної організації у вигляді конституційної монархії на чолі з гетьманом і зосередженням у його руках законодавчої та виконавчої влади[590].

Ідейні засади третьої течії інтерпретації Гетьманату заклали політичні оцінки, що висловили ідеологи російського марксизму, марксистські історики взяли на озброєння ці тези, і вони надовго вкоренилися у радянській історіографії (Є. Городецький, А. Лихолат, Л. Нікольніков, Р. Симоненко та ін.). Прибічники згаданої течії керувалися постулатом із сталінського Короткого курсу історії ВКП(б) про «білогвардійський контрреволюційний переворот П. Скоропадського», про його «маріонетковий буржуазно-поміщицький уряд, утримуваний на німецьких багнетах». Упродовж багатьох десятиріч такі ідеологічні стереотипи силоміць насаджували в радянській історичній науці та суспільній свідомості[591].

Новітній історіографії, незважаючи на збагачення джерельної бази та відсутність ідеологічного пресу, не вдалося подолати головний недолік у дослідженні Гетьманату, успадкований від минулого, – дихотомну традицію (однозначно позитивні або такі ж негативні оцінки). Відомий історик Ф. Турченко з цього приводу зазначав, що часто «нові факти вкладаються у старі схеми, кожна з яких однаковою мірою заслуговує бути прийнятою чи відкинутою дослідницьким загалом»[592]. Сучасний дослідницький процес залишається розділеним, з одного боку, на адептів Гетьманату, котрі возвеличують та ідеалізують роль П. Скоропадського в державотворчому процесі доби визвольних

[590] Енциклопедія Українознавства. Перевид. в Україні. Т. 1. – Львів, 1993. – С. 377–378.

[591] Радянська енциклопедія історії України. У 4 т. Т. 1. – К., 1969. – С. 418.

[592] Турченко Ф. Сутність гетьманського режиму у контексті взаємин П. Скоропадського і його політичних опонентів // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. – К., 2008. – С. 157.

змагань, схильні розглядати прихід гетьмана до влади як закономірний етап національної революції, а Українську Державу – як таку, що «ґрунтувалася на незвичному поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засадах»[593], а з іншого боку – на критиків гетьманської держави[594].

В умовах паралічу діяльності Центральної Ради, 29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді хліборобів П. Скоропадський був проголошений Гетьманом України. Того ж дня отримав миропомазання єпископа Никодима в Софійському соборі та оприлюднив «Грамоту до всього українського народу», якою тимчасово перебрав усю повноту влади, гарантуючи спокій у суспільстві, дотримання законності та порядку. «Закон про тимчасовий державний устрій» за підписом Гетьмана встановлював нову назву країни та уряду: замість Української Народної Республіки – Українська Держава; замість Ради Народних Міністрів – Кабінет Міністрів. За організацією системи влади на зміну демократичним засадам, які декларувала Центральна Рада, було запроваджено одноособовий авторитарний режим. Тобто в Україні утверджувався не властивий національній традиції авторитарний тип держави, який підтримали симпатики П. Скоропадського із середовища правих консервативних сил (його представляли Союз землевласників та Українська демократично-хліборобська партія), а також російські кадети та білогвардійці, австро-німецьке командування. До того ж, декларуючи необхідність навести порядок, гетьманська влада вдалася до наступу не тільки на ліворадикальні, а й на деякі демократичні сили, була запроваджена цензура, зупинено видання низки газет, зокрема «Боротьба», «Народна воля», заборонялися робітничі страйки, зросло число безробітних.

Аналіз праць, присвячених безпосередньо П. Скоропадському, спонукає нагадати принаймні два найголовніші правила історичного дослідження будь-якої особистості: 1) її образ треба створювати таким, якою вона була насправді; 2) про історичного діяча судять не з того, чого він не зробив, а головним критерієм має виступати те, що зробив, який слід в історії залишив. Якщо керуватися цими підходами, то гетьман П.Скоропадський не лише підтвердив, а й закріплював на практиці проголошену IV Універсалом УЦР державну самостійність України, утверджував її державні кордони, призначив головою Кабінету Міністрів вихідця із старовинного козацького роду Федора Лизогуба, батько якого Андрій належав до найближчих друзів Тараса Шевченка. Дмитро Дорошенко – відомий український історик і політик, теж виходець із козацько-гетьманського роду, очолив Міністерство закордонних справ, професор Микола Василенко став головою Державного сенату Української Держави і займав посаду міністра освіти, а син Павла Чубинського Михайло призначений міністром судових справ і очолив Карний генеральний суд. Гетьман разом з військовим міністром Олександром Рогозою піднімав боєздатність збройних сил, налагоджував вертикаль державного управління,

593 Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003.

594 Яневський Д. Проект «Україна» або Спроба Павла Скоропадського. – Х., 2010.

запровадив Державну символіку України, домігся міжнародного визнання (14 країн), узяв під контроль Чорноморський флот, здійснив важливі програми у сфері національної освіти, науки і культури. Восени 1918 р. міністр віросповідань О. Лотоцький від імені гетьманського уряду оголосив Декларацію про автокефалію Української православної церкви.

Принагідно звернемо увагу й на те, що деякі автори не проявляють належного такту і культури в оцінках постаті гетьмана. Наприклад, В. Савченко в книзі «Павло Скоропадський – останній гетьман України», фактологічну канву якої склали здебільшого спогади, «навішував» гетьманові різного роду звинувачення на кшталт: «вводить в оману», «замовчує проблему», «лукавить», «бреше» і т.п. Автор безапеляційно кваліфікує Українську Державу як «гетьманат-монархію», «нову монархічну державу», «нове середньовіччя гетьманської влади», не вдаючись до відповідної аргументації. Видаються недоречними спроби автора переносити погляди П. Скоропадського 1920-х рр. стосовно монархічної моделі гетьманської держави на реалії 1918 р.[595]

Якщо порівняти палітру підходів істориків до ключового аспекту оцінки П. Скоропадського, тобто до співвідношення в Гетьманаті українськості та російськості, то більшість дослідників усвідомлюють непродуктивність дихотомних оцінок, тобто абсолютизації поділу цілісного явища чи постаті на два протилежні та його змалювання лише двома фарбами: рожевою або чорною. Очевидно, цим і пояснюється намагання примирити дані підходи, знайти «золоту» середину. Ось чому частина українських учених для національної ідентифікації Гетьманату П. Скоропадського використовує формулу «ні український, ні російський». Зокрема, Я. Грицак зазначив: «У вужчому значенні Скоропадський будував ані українську, ані російську національну державу. Гетьманський режим прагнув впровадити нову концепцію української нації, яка базувалася не на ґрунті етнічної ідентичності та знанні української мови, а на лояльності до Української Держави. Ця держава розумілася у ширшому, територіальному значенні, а не у вузькому етнічному»[596]. До подібного погляду схиляється й В. Верстюк, наголошуючи, що це була не українська й не російська держава, і вважає, що умовно її можна було б назвати «малоросійською»[597]. Однак застосування цього терміна до характеристики Української Держави 1918 р., на нашу думку, не зовсім коректне. Має слушність Р. Пиріг, підкресливши, що дати абсолютно точну формулу національно-державної сутності Гетьманату – справа досить складна, оскільки у цій споруді простежувались як українські, так і російські елементи конструкції з домінуванням перших[598]. Варто згадати, що через день після маніфесту «До громадян України» у листі до хліборобів-демократів гетьман наголосив, що взяв владу для того, «щоб збудувати Украї-

---

595 Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – К., 2006. – С. 148, 154, 209.

596 Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Вид. 2-ге. – К., 2000. – С. 129.

597 Верстюк В. Вказ. пр.

598 Пиріг Р. Вказ. пр.

ну», що до кінця днів своїх буде «вірним сином дорогої нашої Неньки», що всіма силами боронитиме «державні і національні права українського народу»[599]. Інша справа, чи був послідовним Гетьман. Чому, наприклад, Січові стрільці на чолі з полковником Є. Коновальцем відійшли від нього, а згодом взяли участь у антигетьманському повстанні? Очевидно тому, що розчарувалися в щирості Гетьмана, особливо після того, як він почав оточувати себе людьми, ворожими до української справи.

Спираючись на компаративістський аналіз образу Гетьманату П. Скоропадського в сучасних українській та російській історіографіях, можна дійти висновку, що в обох з них його подають усе ще в дуалістичному ключі, тобто на засадах давньої історіографічної традиції або еклектики. Спроби ідентифікації Гетьманату з погляду національної сутності також розмиті: ні «української», ні «російської» чи навіть «малоросійської» державності він виразно і по-справжньому не представляв. Підтверджуються пророчі слова видатного ідеолога гетьманського руху В. Липинського: «Образ Гетьманської України, який ми винесли з нашої історичної традиції, із народних сказань, із наших сімейних пам'яток і сімейних споминів – у всіх нас далеко ще не однаковий, не однаково ясний»[600]. Ці слова, які стосувалися XVII–XVIII ст., можна віднести і до останнього українського Гетьманату доби П. Скоропадського, пам'ятаючи, що гетьманат козацьких часів базувався на засадах козацького самоврядування.

І все ж таки, які підсумки державної діяльності П. Скоропадського? По-перше, він зумів на деякий час продовжити існування Української Держави, розширити та утвердити її кордони, домогтися міжнародного визнання і встановити дипломатичні відносини з низкою зарубіжних країн. До честі Гетьмана можна віднести й те, що він намагався підтримати державницькі потуги на західноукраїнських землях, схвально сприйняв проголошення ЗУНР. По-друге, Гетьманат зумів частково стабілізувати ситуацію в країні, зокрема у галузі законності, вертикалі державного управління, розвитку економіки і культури. Культурно-освітня політика давала реальні плоди: було прийнято закон про обов'язкове вивчення в середніх школах української мови та літератури, історії і географії України, створено близько 150 українських гімназій, два університети, Національний архів, Національну бібліотеку, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Український національний театр і Українську академію наук.

Водночас орієнтація Гетьманату на зовнішню підтримку, зокрема з боку австро-німецьких військових сил, не виправдала себе. Насамперед – через слабкість позицій Австро-Угорщини й Німеччини, їх програш у війні та розгортання революцій, які призвели до падіння імперій. З літа 1918 р. невдоволення політикою Гетьмана стрімко почало наростати всередині країни, насамперед селянства. Влада фактично мало що зробила для того, щоб зару-

---

599 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 233.

600 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К.; Філадельфія, 1995. – Т. 6. – Кн. 1. – С. 101.

читися підтримкою робітництва. Політикою Гетьманату дедалі більше розчаровувалася й інтелігенція – як українська, так і російська. Опозицію очолили Український національний союз та його лідери В.Винниченко і С. Петлюра, а українські соціалісти в боротьбі проти гетьманського режиму навіть порозумілися з більшовиками, які особливо негативно ставилися до його політики. Проводячи паралелі з поразкою Центральної Ради, можна виокремити деякі спільні причини падіння Гетьманату, а саме: слабка соціальна база, непослідовність національної політики, недооцінка необхідності глибокої земельної реформи і належної соціальної політики, слабкість української армії. Крім того, устої Гетьманату підмивали курс на фактичну реставрацію поміщицького землеволодіння, а також – відсутність широкого діалогу із суспільством, посилення впливу російських консервативних сил та ідея федеративного союзу з небільшовицькою Росією, поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні. Не можна закривати очі на те, як революційна доба змінювала українське суспільство та його свідомість: у листопаді 1917 р. УНР була проголошена автономною частиною Російської республіки, і це сприйнято нормально, натомість федеративну грамоту Гетьмана в листопаді 1918 р. розцінювали як національну зраду, як політичний анахронізм і небезпеку для України.

Підсумовуючи, варто звернути увагу на необхідність продовження пошуку джерел з історії Гетьманату, зокрема за рубежем, критичнішого ставлення дослідників до джерельної інформації, у т.ч. споминів Гетьмана, уникнення їх кон'юнктурного трактування. Впадає у вічі, що деякі науковці все ще намагаються підігнати оцінки Гетьманату під ту чи іншу політичну ситуацію або уподобання певних кіл. Нове покоління істориків має втриматися від подібної спокуси. Павло Скоропадський не був ані стовідсотковим героєм, ані, тим більше, зрадником чи злочинцем. Для когось він патріот, для когось – російський чи німецький ставленик, але незаперечним є той факт, що це була людина з українським корінням, яка на переломі історії прагнула віддати свої сили розбудові Української державності на тих світоглядних засадах, котрі сповідував. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського як авторитарно-бюрократичного режиму – важливий і повчальний досвід державного будівництва, який позначився на свідомості, ментальності, культурі населення і який не можна ні штучно застосовувати, ні ігнорувати на сучасному етапі українського державотворення.

Третя фаза Української національно-демократичної революції пов'язана з антигетьманським повстанням та відновленням Української Народної Республіки, яку, за аналогією з Річчю Посполитою, називають Другою УНР. Особливість цієї фази полягала в тому, що паралельно з підготовкою і здійсненням антигетьманського повстання вона охопила західноукраїнські землі, де постала Західноукраїнська Народна Республіка.

Незабаром після обрання П. Скоропадськоого гетьманом українські соціал-демократи й есери разом з представниками профспілок та інших сил сформували Український Національно-Державний Союз, який у серпні 1918 р. трансформований в Український Національний Союз як опозиційний

до Гетьманату громадсько-політичний орган з філіями у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Одесі, Полтаві та інших містах. Його в різний час очолювали А. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал. Головна мета Союзу полягала в запровадженні шляхом тиску на Гетьманат демократично- парламентського ладу та зміцнення самостійності України. Водночас у різних регіонах Української Держави – на Київщині, Чернігівщині, Катеринославщині, Поділлі розгортавсь антигетьманський селянський рух, формувалися повстанські загони. Найбільшим за масовістю і масштабами був селянсько-анархістський рух під проводом Н. Махна, який тривав упродовж 1918–1921 рр. і був спрямований на захист інтересів дрібних землевласників.

На початку жовтня 1918 р. делегація УНС зустрілася з П. Скоропадським і зажадала реорганізації уряду. Гетьман формально відреагував на критику, однак внесені зміни були половинчастими і не вплинули на реальне співвідношення сил, не змінили його на користь українській справі. А після призначення керівником Кабінету Міністрів російського монархіста С. Гербеля і проголошення федерації України з Росією УНС був змушений вдатися до радикальних дій. З його ініціативи на таємному засіданні вночі з 13 на 14 листопада в Києві за участю Селянської спілки, профспілки залізничників та командування Січових стрільців було ухвалено рішення про утворення Директорії як тимчасового органу для підготовки антигетьманського повстання і революційного відновлення УНР. До цього органу увійшли В.Винниченко (голова), С. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко. Симон Петлюра був затверджений Отаманом Армії УНР. Приступивши до роботи, Директорія сформувала тимчасовий уряд – Раду завідуючих державними справами та Військовий Революційний Комітет. Політична платформа Директорії була викладена в її Відозві та Універсалі від 15 листопада, в яких головним завданням визначені відновлення та оборона суверенітету УНР, встановлення робітничо-селянської влади, повернення землі селянам тощо.

Ось чому перший етап діяльності Директорії, який охоплював листопад–грудень 1918 р., пов'язаний з підготовкою та організацією повстання, причому проти не Української Держави, а режиму Гетьмана П. Скоропадського та відродження в перспективі Української Народної Республіки. Безпосередня підготовка плану і концентрація сил для повстання розгорнулась у Білій Церкві, де дислокувавсь окремий загін Січових стрільців, здебільшого з галичан, під командуванням Євгена Коновальця. Звідти й почався повстанський рейд на Київ. Першу серйозну спробу зупинити повстанців вірні Гетьманові війська вчинили біля Мотовилівки на залізничному шляху Фастів–Київ 18 листопада, однак зазнали поразки. Наступного дня запеклі бої розгорнулися на лінії фронту Жуляни–Юрівка, але на бік Директорії перейшли Запорізька дивізія П. Болбочана, Чорноморський кіш, вояки-сірожупанники, а також два гетьманських корпуси, дислоковані у Вінниці й Одесі. Та найголовнішим було те, що повстанців підтримали найширші народні маси. За словами Володимира Сосюри, «з усіх сіл йшли до нас дядьки у свитках і з торбинками, записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть». 24 листопада Директорія оголосила загальну мобілізацію всіх здатних до зброї громадян

України від 20 до 35 років, у результаті чого в першій декаді грудня загальна чисельність повстанських формувань сягнула від 200 до 300 тис. осіб. Діями Директорії прагнули скористатися більшовики, виношуючи план покінчити з її самостійницькими гаслами.

12 грудня почався широкомасштабний наступ на Київ, який стримували головним чином російські офіцерські дружини, а в полудень 14 грудня Гетьман віддав наказ про припинення опору і своє зречення від влади. Того ж дня гетьманський уряд передав свої повноваження і державний скарб Директорії УНР. Гетьман, уникаючи продовження кровопролиття і власного арешту, таємно виїхав за кордон.

На честь перемоги повстанців на Софійському майдані відбулись урочистий молебень та військовий парад. Директорія проголосила відновлення УНР, низки її законів, котрі скасував Гетьманат, ухвалила новий закон про передавання землі селянам без викупу, оприлюднила свій програмний документ «Декларація Української Директорії» (26 грудня 1918 р.) із соціалістичною орієнтацією і гаслом передачі влади трудовому народові[601].

Другий період діяльності Директорії УНР охоплює січень–лютий 1919 рр. і пов'язаний із відновленням демократичних принципів, що проголосила Центральна Рада, низки її законодавчих актів, з проголошенням Акту злуки із ЗУНР, намаганням зміцнити і розбудувати УНР як соборну державу, організувати відсіч збройній агресії більшовицької Росії. Він завершився евакуацією Директорії на Поділля та відставкою В. Винниченка з посади її голови. Важливе місце на цьому етапі належало легітимації влади. Для цього було проведено вибори Трудового конгресу як вищого законодавчого і представницького органу УНР. Вони відбувалися за куріальною системою на основі соціально-класового принципу голосування та формування складу. Виборчого права були позбавлені промисловці, поміщики, торговці, частина інтелігенції, духовенство та інші «нетрудові» прошарки суспільства. Варто зазначити, що з 400 делегатів Трудового конгресу 36 були делегатами від Західноукраїнської області УНР. Напередодні відкриття Конгресу 22 січня 1919 р. під величаві звуки дзвонів Святої Софії Представник Директорії Ф. Швець урочисто проголосив Універсал як Акт Злуки, тобто об'єднання. У цьому документі йшлось: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка»[602]. Трудовий конгрес, який відбувався 23–28 січня в Києві, розпочався з ратифікації Акта злуки спеціальною ухвалою. ЗУНР отримувала назву «Західноукраїнська область УНР», зберігши за собою повну автономію, в тому числі органи законодавчої та виконавчої влади. Координації підлягали лише питання зовнішньої та військової політики. Іншим Універсалом у зв'язку з воєнними діями вища влада

601 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 248.

602 Там само.

в УНР була тимчасово передана Директорії, а виконавча – Раді Народних Міністрів під орудою Ісаака Мазепи, підзвітній Трудовому конгресу. До неї належали дванадцять міністрів і Державний секретар. Керуючись принципами демократичного ладу, планували прийняти закон про вибори «Всенародного парламенту Незалежної Соборної Української Республіки». Влада на місцях переходила під контроль губернських і повітових трудових рад, які обирали пропорційно від селянства та робітництва.

На думку багатьох дослідників, Директорія не мала чіткої державотворчої програми, як і Центральна Рада і Гетьманат, не подбала про налагодження вертикалі державного управління та роботи відповідного апарату, створення боєздатної армії, котра складалася переважно з партизанських загонів, не виробила реальної системи ефективної соціальної політики. Директорія не зуміла сконсолідувати навколо себе навіть ті сили, які належали до Українського Національного Союзу, зокрема в конфронтації з нею опинилися ліві українські есери, а згодом і соціал-демократи-незалежники. Розкол між українськими партіями відбувся внаслідок різного бачення моделі держави і системи влади: парламентської демократії чи українським варіантом системи рад. Розбіжності в поглядах стосувались і вектора зовнішньої політики: помірковані соціалісти на чолі з С. Петлюрою орієнтувалися на розширення співпраці з країнами Антанти, натомість ліві радикали на чолі з В. Винниченком відстоювали співпрацю та можливий союз з більшовицькою Москвою.

Власне, ці суперечки настільки загострилися, що призвели до розколу Директорії, зречення В. Винниченка з посади її голови і спроби отамана В. Оскілка здійснити переворот. Генерал-хорунжий вважав, що до нового уряду на чолі з Б. Мартосом, до держапарату та військового командування проникли замасковані більшовицькі агенти, які ведуть підривну роботу, а це призводить до невдач на фронтах. На його думку, не виявляв належної пильності й не боровся з ворогами і С. Петлюра, тому він повинен відійти від керівництва військовими справами. 29 квітня 1919 р. було заарештовано урядовців на чолі з Б. Мартосом, деяких петлюрівських командирів, але С. Петлюру ув'язнити не вдалося. Вірні йому загони та Січові стрільці придушили заколот, а В. Оскілко зумів виїхати до Польщі. За підозру в підтримці заколотників з Директорії було виведено П. Андрієвського. 7 травня 1919 р. Директорія ухвалила закон, за яким усі її акти набували чинності за умови, коли в засіданнях брав участь Головний Отаман С. Петлюра, а на актах, окрім його підпису, необхідні були підписи ще двох членів Директорії.

На підрив авторитету влади, посилення анархії і деморалізації суспільства істотно впливала й отаманщина, яку в історичні науці здебільшого оцінюють як негативне явище, пов'язане з домінуванням військового начала в усіх сферах суспільного життя. Суперництво отаманів призводило до нестабільності державного життя, породжувало свавілля та невиконання. Володимир Винниченко розглядав отаманщину як особливий режим військової диктатури, який запровадив Симон Петлюра; вбачав у ньому загрозу для Української революції. Натомість Головний Отаман трактував це явище як взаємодію Директорії з отаманами, заохочував створення отаманських фор-

мувань, але після спроби заколоту В. Оскілка зрозумів, чим для держави загрожує отаманщина. Водночас з отаманщиною пов'язують селянську стихію, масові селянські повстання і заворушення, у т.ч. махновський рух, які були відцентровими, нерідко сепаратистськими. Українському рухові дуже зашкодили спровоковані з волі денікінців та інших ворогів УНР у деяких містечках єврейські погроми та роздмухування неприродного для українців антисемітизму. Нарешті, маємо достатньо джерельних свідчень активізації збройної боротьби більшовицької Росії проти Директорії УНР. Ще наприкінці листопада 1918 р. у Москві було створено радянський уряд УСРР, який під прикриттям червоногвардійців 1 січня 1919 р. переїхав до Харкова і взяв курс на насадження більшовицького режиму в усій Україні. Директорія, котру затиснули, з одного боку, більшовики, а з іншого – денікінські війська, 2 лютого 1919 р. була змушена залишити Київ, перебратися до Вінниці, в березні – до Проскурова (нині Хмельницький), а ще пізніше – до Тернополя. Київ і значна частина Слобожанщини та Подніпров'я опинилися під контролем більшовиків.

Третій період Директорії УНР пов'язаний з другою половиною лютого 1919 – листопадом 1920 років. Після виходу з Директорії і виїзду за кордон В. Винниченка головою Директорії було обрано С. Петлюру, перед яким постало архіважливе завдання: забезпечити оборону і захист УНР від зовнішніх та внутрішніх ворогів. До здобутків Директорії цього періоду можна віднести здійснення військової реформи і спробу створення регулярної армії, а також налагодження військового співробітництва із ЗУНР. Результатом останнього став спільний визвольний похід армії УНР та ЗУНР у серпні 1919 р.; більшовикам довелося залишити Київ, але перемогою скористалася Добровольча армія А. Денікіна, оскільки українські війська, потрапивши в своєрідну пастку у вигляді трикутника: денікінські війська, більшовицька армія і збройні сили Польщі, які намагалися знищити ЗУНР, відступили з Києва. Під контролем Уряду УНР залишилася невелика територія Поділля навколо Кам'янця-Подільського. Це викликало нову кризу в Директорії і закінчилося її розпадом. Влада зосередилася фактично в руках С. Петлюри як Головного Отамана. Криза торкнулася й Армії УНР: частина її перейшла кордон Польщі, а друга під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснила Перший Зимовий похід. Він мав на меті зберегти армію на теренах України, активізувати партизанський рух. Це був безпрецедентний рейд (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.) із завданням нищівних ударів по оперативних тилах більшовицьких та денікінських військ, у якому взяли участь більше 10 тис. осіб. Під час цього рейду були майстерно застосовані методи партизанської боротьби.

Від кінця листопада 1920 до кінця 1921 рр. тривав четвертий період в історії УНР, яку деякі дослідники називають Третьою, тобто без Директорії і без контрольованої території. Він пов'язаний з українсько-польським зближенням й укладанням Варшавського договору та воєнної конвенції УНР і Польщі (квітень 1920 р.), який був вимушеним для С. Петлюри через безвихідь, коштував згоди на встановлення польського контролю за теренами Східної Галичини, Західної Волині, Підляшшя і Холмщини, але водночас мав

важливе значення для збереження УНР, оскільки уряд Ю. Пілсудського відмовлявся від намірів розширити кордони Другої Речі Посполитої до кордонів 1772 р., визнавав УНР як незалежну державу. Однак цей договір викликав розчарування і масове невдоволення не тільки західноукраїнського населення, а й наддніпрянців, чимало представників яких називали його несправедливим, незаконним і таким, що не відповідає національним інтересам України. Особливо негативною була реакція уряду Західноукраїнської області УНР на згоду С. Петлюри про передачу під владу Другої Речі Посполитої Холмщини, Полісся, Підляшшя, Західної Волині та Східної Галичини. На знак протесту Є. Петрушевич скликав 20 грудня 1919 р. у Відні засідання уряду, на якому в односторонньому порядку було скасовано Акт Злуки. Критично поставився до діяльності Директорії і С. Петлюри також М. Грушевський, свідченням чого може слугувати створення з його ініціативи у Франції (липень 1919 р.) «Комітету незалежної України», навіть назва якого була викликом політиці Другої УНР[603].

Відповідно до варшавських угод 25 квітня 1920 р. почався похід об'єднаних польсько-українських військ проти більшовиків. Червона армія майже без боїв відступала, і 6 травня об'єднане військо звільнило Київ. Скориставшись невдоволенням місцевого населення присутністю та діями польських військ, більшовики зуміли перегрупувати сили і розпочати контрнаступ, у ході якого польські війська, а з ними й українські відступили за Збруч, а уряд Польщі розпочав переговори про укладання мирного договору з більшовицькою Росією. За цим договором Польща визнавала УСРР і, своєю чергою, одержувала західноукраїнські землі.

12 листопада 1920 р. Рада Народних Міністрів схвалила закон «Про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці»[604]. Саме цей акт став правовою основою для збереження Державного центру УНР в екзилі. За таких обставин ДЦ УНР зосереджувався на виробленні нової тактики в умовах перебування за межами України. Вершиною став Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд Армії УНР, командування яким С. Петлюра доручив генерал-хорунжому Ю. Тютюннику (жовтень-листопад 1921 р.). Його стратегічна мета полягала в тому, щоб скоординувати дії учасників рейду та повстанців, перетворити їх у всенародне повстання і повалити окупаційний більшовицький режим в Україні. Підготовку до походу підтримували польські чинники, дозволивши розмістити його штаб у Львові, звільнити до 2-х тис. інтернованих українських старшин і козаків, допомогти повстансько-партизанському рухові в Україні, спрямованому на порятунок населення від голоду і припинення пограбувань села в умовах політики «продрозкладки», вивезення хліба з українських земель. Було створено три похідні групи: бессарабську, сформована в Румунії, яка пробивалася на Південь України, плануючи захопити Тирасполь, а відтак Одесу. Однак назустріч їй були кинуті добре озброєні загони червоногвардійців, які зуміли

603 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 252.

604 Там само. – С. 253.

відбити атаку. Подільська група сформувалася біля м. Копичинці на Тернопільщині й почала наступ з містечка Гусятин. Вона мала пройти в район Бар–Хмільник–Вінниця–Житомир і рухатися на Київ. Успішно подолавши польсько-радянський кордон, група почала займати населені пункти й формувати свої органи місцевої влади. Вона з боями пройшла майже все Поділля і вийшла у район містечка Бородянка за 70 км від Києва, однак наштовхнулася на шалений спротив червоногвардійців. Волинська група вийшла з Олевська, здобула Коростень, але біля селища Базар її оточила червона кіннота Г. Котовського. 21 листопада 1921 р. більшовики за постановою «п'ятірки» розстріляли 359 полонених бійців як «ворогів народу». Це була остання спроба українських національно-державницьких сил за допомогою військової потуги повернути незалежність Україні. Як довів С. Литвин, невдачі всіх груп сталися через недостатню підготовку походу та скоординованість дій, наявність у його середовищі більшовицьких агентів, повну поінформованість радянської сторони про приготування і план рейду. Більшовикам удалося сконцентрувати достатню для відсічі кількість військ на ділянках переходу кордону, застосувати тактику заманювання і тотального нищення. Опозиційні сили не зуміли підняти загальноукраїнське повстання, а розпорошені антирадянські виступи режим жорстоко придушував, вдаючись до арештів, терору, штучного голоду[605]. Поразка походу негативно вплинула на подальший розвиток українського руху як на теренах України, так і за її межами.

Традиції українського національно-визвольного і державницького руху, дух його нескореності послідовно підтримували інтерновані старшини та вояки Армії УНР, Січові стрільці, українська політична еміграція, зокрема Державний центр УНР і його очільник С.Петлюра, які не втрачали надії на повернення в Україну[606]. Опинившись у Тарнові, а згодом у Варшаві та Парижі, ДЦ (його після інспірованого радянськими спецслужбами вбивства С. Петлюри у травні 1926 р. очолив А. Левицький) прагнув зберегти символи УНР як незалежної держави, примножити самостійницьку традицію українського державотворення. Він, як і інші осередки політичної еміграції, – гетьманці на чолі з П. Скоропадським, українські соціалісти-революціонери під орудою М. Шаповала, політичні діячі ЗУНР, яких очолював Є. Петрушевич, намагалися надати українській справі міжнародного резонансу, проводячи відповідну діяльність, готуючи військові кадри, підтримуючи культурно-просвітницькі осередки українства в країнах Європи, а також у США і Канаді. Завдяки цьому в міжнародних правових документах низки європейських держав появився термін «біженці з України»[607]. Принагідно нагадаємо, що політичний провід УНР перебував у вигнанні з 12 листопада 1920 р. до 22 серпня 1992 р., тобто до дня складання його повноважень і передачі Верховній Раді

---

605 Литвин С. Другий Зимовий похід Армії Української Народної Республіки // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 76–81.

606 Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX-го століття). – К.: МП «Леся», 2006. – 672 с.

607 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 255.

України як правонаступниці УНР відповідної Грамоти, державних атрибутів та клейнодів гетьмана І. Мазепи[608]. Проте, влада та сучасний політикум ще не демонструють належним чином правонаступництво й історичний зв'язок сучасної держави Україна з УНР і недостатньо підкреслюють неперервність українського державотворчого процесу.

Хронологічний погляд на історію відновлення УНР і роль у цьому процесі Директорії, а відтак Головного Отамана С. Петлюри дав змогу виокремити найважливіші періоди безперервної боротьби українства за реалізацію національної ідеї, збереження національної державності, оборону суверенітету УНР, починаючи від вироблення політичної платформи, організації антигетьманського повстання, формування органів державної влади, реалізації внутрішньої та зовнішньої політики, у т.ч. стосовно більшовицької Росії та Польщі. Цей перебіг подій переконливо засвідчив, що історія Другої і Третьої УНР розгорталася на бістрі боротьби за українську незалежність та її відстоювання у війні з більшовицькою Росією. В кінцевому підсумку українська влада не капітулювала, не підписала жодної угоди, що була б шкідливою для України. Справа Директорії, її провідників не пропала, оскільки подвижники нації неухильно готували передумови для продовження боротьби. Понад два роки тривали дискусії щодо моделі української держави: європейського чи радянського типу, пошуки українського шляху модернізації країни, спостерігалися хитання між національними і соціальними пріоритетами. Звичайно, все це було зумовлено об'єктивними умовами, продиктоване особливостями історичного минулого, а також специфікою внутрішнього та міжнародного життя. Перед політичними лідерами постійно виникали питання: що важливіше в політиці держави: соціально-економічні перетворення чи національно-духовне відродження. Бракувало виважених модернізаційних кроків, переважала спонтанність схвалюваних рішень, вибірковим було відновлення законодавчої бази Центральної Ради; частина органів Гетьманату фактично отримала лише іншу вивіску; влада вдавалася до копіювання політики більшовиків.

До найвагоміших надбань Директорії історики цілком правильно відносять її намагання не тільки відновити УНР як суверенну державу, а й досягнути соборності всієї України. Її представники взяли активну участь у перемовинах з делегацією ЗУНР про засади об'єднання, у підготовці й проголошенні Акта Злуки ЗУНР та УНР, якому судилося стати символом боротьби українського народу за етнотериторіальну цілісність України впродовж XX ст. аж до відновлення її державної незалежності. Хоча союз був більше ідейно-політичним, аніж державно-правовим і менш-більш реально проіснував до 20 грудня 1919 р., хоча соборна УНР припинила своє існування, Акт злуки залишився знаковою подією в новітній українській історії. Вперше перед усім світом заманіфестовано цілісність і неподільність усіх етнічних зе-

608 Губський С. Створення та діяльність Державного Центру УНР в екзилі (еміграції) 1920–1992 рр. як наочний приклад безперервності державотворчого процесу української нації // Українознавство, 2004. – № 3–4. – С. 137–140.

мель українського народу, його єдність та солідарність. Цьому Актові судилося стати прологом наступних подій, пов'язаних із соборністю України. Нині 22 січня є державним святом Дня Соборності України.

Серед заслуг Директорії на чільне місце можна поставити вироблення нової військової політики і воєнної стратегії УНР, реалізацію низки заходів щодо формування Армії УНР, спільні, хоча й непослідовні, воєнні дії з Українською Галицькою Армією проти військ більшовицької Росії (Друга війна з радянською Росією), з арміями А. Денікіна й Антанти. Цінний досвід було нагромаджено в ході партизанських рейдів Армії УНР під час Першого та Другого зимових походів, їх взаємодії з місцевими повстанцями. Історіографія збагатилася новими відомостями, об'єктивнішою стала оцінка Варшавської військово-політичної конвенції 1920 р., формування об'єднаних Збройних сил УНР і Польщі та спільного визвольного походу проти окупаційного більшовицького режиму як головного шансу зберегти й захистити українську державність.

Незважаючи на короткий період і вкрай несприятливі умови діяльності, Директорія намагалася демонструвати пошук шляхів ефективного поєднання економічної, соціальної та національної політики. Зокрема стабілізувала фінансово-грошову систему, скасувала приватну власність на землю, зберігши при цьому недоторканість земельної власності іноземців, підтримувала розвиток промисловості й збільшення робочих місць, установила державний контроль за виробництвом та розподілом продукції, відновила колективні договори і права профспілок. Не оминула Директорія й конституційного процесу, долучившись до розроблення проекту Конституції УНР «Основний державний закон Української Народної Республіки». Через певні обставини рішення про підготовку тимчасової Конституції УНР було прийняте в січні 1920 р. у Кам'янці-Подільському на засіданні Державного Сейму. Під час підготовки було запропоновано кілька проектів, порівняння яких показує, наскільки різними виявилися підходи укладачів і політиків до державного устрою УНР[609]. В цьому процесі, з одного боку, враховували конституційні підходи провідних українських політичних партій, фахівців права, а з іншого – не було проігноровано правові надбання українського народу, починаючи з княжих та козацько-гетьманських часів і завершуючи «Статутом про державний устрій, права і вольності УНР» доби Центральної Ради та деякими правовими актами Гетьманату. Йдеться про республіканську і парламентську форми державного устрою, про принципи народовладдя, верховенства права, розподілу влад та ін., хоча розуміння цих принципів було далеко не однаковим[610].

Центральна Рада, Гетьманат і Директорія впроваджували програму державного будівництва та національно-культурних перетворень, активно сприяли національно-культурному руху. Проте перемога в Україні радянської влади, створення Української Соціалістичної Радянської Республіки

609 Юрій М. Ф. та ін. Вказ. пр. – С. 257.

610 Там само.

(УСРР) та її входження до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) супроводжувалося зміною національних пріоритетів на класові, істотно були скориговані й орієнтири в позашкільній і культурно-масовій роботі. Українське суспільство до 30-х рр. XX ст., коли всю владу в СРСР повністю взяв в свої руки Й. Сталін та його найближче оточення й в країні утвердилась тоталітарна командно-адміністративна система, вступало в період, який важко однозначно оцінити, тому що про- і антинаціональні тенденції співіснували в складному і суперечливому переплетінні, причому в певні періоди залежно від політичної кон'юнктури домінували то одні, то інші.

В 30–80-х рр. XX ст. шлях українського народу до своєї державності був надзвичайно складним. Перед та на початку Другої світової війни відбувалася боротьба за перегляд Версальської системи та за переділ сфер впливу в Європі та світі. Підтримуючи та рекламуючи відновлення державності України, німецьке керівництво підтримувало одночасно Угорщину в питанні повернення Закарпаття, та Польщу й Румунію – щодо Західної України, Північної Буковини та Придунайських земель. Мав своє зацікавлення в розігруванні «українського питання» і Радянський Союз. За цих обставин державотворчі устремління українського народу на радянській території не мали реальних шансів на втілення. Майже повністю було ліквідовано державно-правовий статус України в СРСР, було ліквідовано національно-свідому інтелігенцію та селянство яке зберігало національну самобутність. Тому сподівання на вирішення українського питання були марними.

Напередодні Другої світової війни територія Західної України входила до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Будучи об'єктом дискримінації, українське населення прагнуло до самоврядування. Але ці сподівання перекреслювалися асиміляційною політикою держав, в яких вони проживали. На Закарпатті українці боролися проти приєднання до Угорщини і за федеративний устрій Чехо-Словаччини. За обставин розчленування Чехо-Словаччини за Мюнхенською угодою 8 жовтня Народна Рада Карпатської Руси оголосила себе «єдиним законним представником усіх русинських земель». В «Маніфесті» від 11 жовтня 1938 р. було оголошено про створення уряду Підкарпатської Руси, який очолив відомий громадсько-політичний та церковний діяч Августин Волошин[611]. 2 листопада 1938 р. значна частина Закарпаття була передана Німеччиною та Італією Угорщині. Угорська окупація Закарпаття та вступ німецьких військ в Чехію та Моравію не дали можливості створити автономну та незалежну державу. Українська держава в Карпатах існувала півроку, з 11 жовтня 1938 року до 14 березня 1939 року вона була автономною частиною федеративної Чехо-Словацької республіки. 15 березня 1939 року сейм Карпатської України оголосив про створення незалежної дер-

[611] «Маніфест Першої Української Центральної народної Ради Закарпаття з приводу надання краю автономії у складі Чехословаччини» 11 жовтня 1938 р. // Україна: Антологія пам'яток державотворення. – К., 2009. – Т. IX. – С. 58.

жави на чолі з президентом Августином Волошиним[612]. Через декілька днів внаслідок військової агресії та окупації Угорщиною вона припинила своє існування.

Однією з спроб відновлення незалежної української держави на західних землях можна назвати проголошення ОУН (б) «Акту відновлення Української держави» у Львові 30 червня 1941 р.(в день окупації міста німецькими військами) на громадських зборах. Керівником Українського державного правління ОУН (б) був Я. Стецько. «Акт» закликав до збройної боротьби за створення Української Суверенної Держави». На початку війни українські націоналісти сподівались на підтримку їхніх планів німецьким керівництвом: «Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною» і приймали участь у збройній боротьбі з радянськими військами[613]. Пізніше розпочали боротьбу і проти німецьких військ. В «Зверненні до українського народу із закликом єднатися до боротьби проти окупантів» 1944р. німецькі війська уже називають «німецько-гітлерівські окупанти»[614]. Взагалі, боротьба ОУН-УПА є однією з найдискусійніших проблем, як в наукових дослідженнях, так і в суспільстві.

Українські націоналістичні групи об'єдналися у Відні в Організацію українських націоналістів 3 лютого 1929 р., яку очолив Євген Коновалець. Головною метою організація вважала « відновлення, впорядкування, оборону та поширення незалежної соборної української національної держави». Досягти цього можна було, на думку членів організації, революційним шляхом « з усуненням з українських земель всіх окупантів». В майбутньому влада мала бути представлена всіма «організованими суспільними верствами». Організація мала вплив на українських землях, хоч і заснована була за кордоном. На думку дослідників, що прихильно ставляться до діяльності організації «поява ОУН означала зародження нового напряму українського національно-визвольного руху»[615]. У серпні 1943 р. на III Надзвичайному великому зборі ОУН (б) внесла зміни у свої програмні документи. Організація перетворювалась на загальноукраїнське формування, що мало відповідати прагненням більшості соціальних верств. Висувалося гасло «Волю народам! Волю людині!» на якому базувалася ідея перебудови міжнародного устрою

---

612 Ухвала Сойму Карпатської України про незалежність краю // Україна: Антологія пам'яток державотворення: X – XX ст. – К ., 2009. – Т.IX. – С. 62.

613 Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. // Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 239.

614 Сергійчук В. Десять буремних літ: Західно-українські землі в 1944–1953 рр: Нові документи та матеріали. – К., 1998. – С. 81.

615 Русначенко А. Організація українських націоналістів в українській історії XX ст. // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Ін-т українознавства ім. І. Крипякевича НАН України. – Л., 2004. – Зб.3.: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 6.

на засаді національного самовизначення[616]. На думку дослідника В. Вятровича «Ідея поєднання боротьби українців за незалежність із загальним процесом визволення поневолених народів виявилася стратегічно правильною. Адже саме визвольні рухи стають у другій половині ХХ ст. провідним чинником формування нової міжнародної системи, саме під їх впливом були зруйновані останні імперії...»[617]. У 1942 році Т. Бульба-Боровець створив збройні формування УПА, які декларували боротьбу за незалежність України, які пізніше, після створення ОУН (б) своїх збройних загонів під такою ж назвою, були перейменовані в українську народно-революційну армію (УНРА). Хоча ці військові формування на початковій стадії не співпрацювали, кінцевою метою була боротьба обох сил за створення самостійної держави. З ініціативи ОУН (б) в 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада – представницький орган українського народу для «керівництва визвольною боротьбою Українського народу»[618].

Позитивним наслідком Другої світової війни було завершення обєднання українських етнічних земель та формування сучасної території України. У жовтні-листопаді 1939 і травні-червні 1940 відбулося приєднання Західної України та Північної Буковини до УРСР. Оцінка цих подій істориками змінювалась від повного схвалення до «окупації», «поневолення». Але зважаючи на обставини, за яких сталася ця подія, коли український народ не міг самостійно виступати на міжнародній арені для захисту своїх прав, і внаслідок загарбницької політики СРСР та Німеччини були приєднані українські етнічні землі, для українського народу безперечно ця подія мала позитивне значення: відбулося обє'днання етнічних земель українців в єдину державу; значно розширилися її кордони, зросла політична й економічна вага в СРСР, докорінно змінився склад населення, вперше за багато століть усі українці опинилися в межах однієї держави[619] окрім частини етнічних територій. Формально підтвердити правомірність приєднання Західної України до СРСР та УРСР, а фактично узаконити військове їх захоплення радянськими військами мали Народні Збори Західної України. За таємним протоколом до Радянсько-німецького протоколу про ненапад від 23 серпня 1939 р. та радянсько-німецького договору про дружбу й кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р.[620] Сталін санкціонував зайняття Червоною Армією Західної

---

616 Вятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху; Ін-т українознавства ім. І. Крипякевича НАН України. – Л., 2004. – Зб.3.: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – С. 18.

617 Там само. – С. 29.

618 Універсал Української Головної Визвольної Ради // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VIII. – С. 93.

619 Калакура Я. Українознавчі дослідження у добу сталінського тоталітаризму (1933- початок 50-х років ХХ ст.)// Історія українознавства: навч. посіб. / за ред. П. П. Кононенка. – К., 2011. – С. 308.

620 Таємний додатковий протокол до Пакту про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом щодо поділу сфер впливу в Центрально-Східній Європі і передачі

України, що відходила до сфери впливу СРСР. У вересні 1939 р. радянська Армія зайняла територію сучасних областей України Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської (з м. Перемишлем та прилеглою територією, яка в 1945 р. була знову приєднана до Польщі), Волинської та Рівненської. Червона Армія та НКВС розгорнули агітаційну роботу на захоплених землях, радянські органи держбезпеки розпочали масові арешти та виселення частини населення до Сибіру. Дата проведення Українських Народних Зборів (такою була початкова назва) була призначена на 29 жовтня 1939 р., вони мали узаконити територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України. Процес виборів повністю контролювався партійним апаратом. На Народних зборах 26–29 жовтня 1939 р. була прийнята декларація про встановлення радянської влади в Західній Україні і возз'єднання з Радянською Україною[621]. 28 червня 1939 року Червона армія перейшла через Дністер і зайняла територію Бесарабії та Північної Буковини (що входили до складу Румунії). Північна частина Буковини, Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії увійшли до складу УРСР[622].

Останньою етнічною українською територією, що ввійшла до складу УРСР було Закарпаття. 29 червня 1945 р. між Радянським Союзом і Чехословаччиною було підписано договір про включення Підкарпатської Руси до складу СРСР[623], а перший з'їзд Народних Зборів Закарпатської України у своєму «Маніфесті» від 26 листопада 1944 р. підтвердив це рішення[624]. А у 1954 р. до УРСР було приєднано Крим.[625] Ще з XVIII ст. Крим було включено до народногосподарського комплексу України. Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський робили спроби приєднання Криму.

Становище України у складі СРСР з 30-х років XX ст. було фактично колоніальним. 1930-50-і роки XX століття чи не найтрагічніші десятиліття в новітній історії нашого народу. На його долю випали тяжкі випробування - голодомори 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., переслідування, фізичне знищення української інтелігенції, згортання «українізації», воєнне лихоліття, наступ

Західної України Радянському Союзу // Україна:Антологія пам'яток державотворення X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX. – С. 163.

621 З Декларації Народних зборів Західної України про возз'єднання з Радянською Україною 27 жовтня 1939 р. // Україна: Антологія пам'яток державотворення. X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX.

622 Закон про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української РСР від 2 серпня 1940 р. // Україна: Антологія памяток державотворення X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX.

623 Договір між Радянським Союзом і Чехословацькою Соціалістичною Республікою про Закарпатську Україну //Україна: Антологія пам'яток державотворення X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX. – С. 191.

624 З маніфесту Першого зїзду Народних Зборів Закарпатської України про возз'єднання краю з Україною // Україна: Антологія пам'яток державотворення X–XX ст – К., 2009. – Т. IX. – С. 181.

625 Указ от 19 февраля 1954 г. «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР» // Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001. – С. 219.

на всі сфери українського життя тощо. Учасники визвольних змагань 1917–1920 рр., діячі української культури, науки тощо опиняються в концтаборах і тюрмах. Розпочинаються процеси у справі «Спілки визволення України», організатором якої названо С. Єфремова, віце-президента ВУАН, «Українського національного центру» тощо. (більшість звинувачених – учасники революції 1917–1920 рр.). Під керівництвом П. Постишева в 1933 році розпочинається боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», що фактично означала зупинення «українізації». Офіційний наступ на українізацію розпочався постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» виданою 14 грудня 1932 р. В ній наголошувалося, що українізація майже половини районів Північного Кавказу не випливала із культурних потреб та інтересів населення і характеризувалася як легковажна і не більшовицька. З цієї постанови почалося згортання політики коренізації, і фактично скасовано рішення XII з'їзду ВКП(б) та інших постанов партії та уряду[626]. В одній з партійних резолюцій від 24 січня 1933 р. ЦК ВКП (б) ставить завдання перед керівництвом КП(б)У «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій»[627]. У січні 1934 р. Й. Сталін у доповіді на XVII зїзді ВКП (б) назвав «ухил до українського націоналізму» головною небезпекою у республіці. Після пленуму ЦК ВКП(б) в лютому-березні 1937 р. репресії стають масовими. Післявоєнний період охарактеризувався новою хвилею репресивних заходів влади. Після війни у співпраці з гітлерівцями підозрювались сотні тисяч українців, які залишалися на окупованій території. Для багатьох з них вводились обмеження при вступі до ВНЗ і при прийомі на роботу[628]. На початок 40-х років Україна була частиною держави СРСР з повністю сформованою тоталітарною системою. Щодо існування в період тоталітаризму хоча б певних паростків зародження чи розвитку структури громадянського суспільства це питання не є чітко визначеним в сучасній історіографії. Окремі дослідники вбачають в органах самоврядування та ін. організаціях певні складові громадянського суспільства, інші категорично спростовують ці погляди. Дослідниця Н. Терес зазначає, що зарубіжні вчені (зокрема Ф. Старр, М. Левін, В. Шляпентох) «прийшли до висновку про існування нормативної відповідності між доктриною громадянського суспільства і окремими явищами, характерними для радянського суспільства», акцентуючи увагу на існуванні певних неформальних мереж громадян поза державними інституціями[629]. Система громадських організацій – більшовицька партія, комсомол, профспілки були основними структурними елементами партійного керівництва, до них намагалися залучити якнайбільше населення, «що було свідчен-

---

626 Ісакова І. А. Згортання політики українізації на Кубані: наслідки та значення // Гілея: науковий вісник. Зб.наук. праць. – 2013. – Вип.78 (№11) . – С. 51.

627 Кульчицький С. В., Шаповал Ю. І. Історія України: Підручник. – К., 2009. – С.520.

628 Терес Н. Громадянськість та тоталітаризм в Україні другої половини XX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку. – К., 2009. – С. 295.

629 Там само. – С. 295.

ням не тільки державної монополії на суспільно-політичне життя, а й певною формою контролю за діяльністю, ініціативами, світоглядом і переконаннями громадян»[630]. Хоча формально СРСР була підписана Конвенція ООН, у тому числі «Загальна декларація прав людини» (1948), діяльність громадян у всіх сферах була повністю підконтрольна керівним партійним органам. Порушувались конституційні норми щодо термінів скликання сесій, проведення виборів до Рад[631]. Загалом склад місцевих рад був відповідним соціальній, національній, віковій структурі населення, депутатами були представники різних професій, позапартійні, відомі діячі культури, науки тощо. Державою лише декларувався склад Рад, що відповідав соціальному складу населення, де переважали робітники та селяни, національному складу, представникам різних статей, партійному представництву (хоча були лише дві категорії депутатів – комуністи та позапартійні), позитивні моменти виборчого законодавства (загальне, рівне і пряме виборче право з таємним голосуванням; підзвітність і відповідальність депутатів перед виборцями тощо), ці досягнення нівелювалися системою суспільно-державних відносин, що склалася. Дискусійним є питання про діяльність рад усіх рівнів. Позасумнівом, ці представницькі органи влади не могли виконувати свої функції повноцінно, сталінська репресивна система не лишала жодної можливості для прояву громадської активності своїх громадян поза визначеними нею сферами діяльності. Система однопартійності лишала можливості будь-яких демократичних перетворень, а лібералізація влади була несумісною з існуючою тоталітарною системою. Наслідком цього є поширення суспільно-політичної апатії та недовіри до влади в пострадянській Україні.

Деякі зміни, що відбулися в другій половині 1950-х років в період хрущовської відлиги, сприяли появі опозиційного руху відомого як рух шістдесятників. Шістдесятники не боролися з існуючим політичним режимом, серед них було популярне гасло «соціалізму з людським обличчям». Вони керувались певними принципами і засадами: «верховенство суспільства над державою, рівність усіх людей перед законом, пріоритет прав людини, цілковите засвоєння всіх культурних надбань, які виробило людство тощо[632]. Провідниками українського шістдесятництва були поети В. Симоненко, М. Вінграновський, Ліна Костенко, І. Драч, літературознавці І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, журналіст В. Чорновіл та ін. Основним в своїй діяльності вони вважали захист національних прав українців, поширення правдивих знань про Україну та українців, розвиток української мови та культури, припинення політики русифікації.

Одним з перших учасників опозиційного руху, який виступив проти політичного режиму був Левко Лук'яненко. Він зробив спробу організувати у 1959 р. Українську робітничо-селянську спілку, програма якої декларувала

---

630 Терес Н. Громадянськість та тоталітаризм в Україні другої половини XX ст. // Українознавство XXI ст.: виміри розвитку. – К., 2009. – С. 296.

631 Там само. – С. 295.

632 Литвин В. Історія України: Підручник. – К., 2009. – С.637.

боротьбу за самостійність України. Одним з головних документів в українському національно-визвольному русі можна вважати працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.) в якій автор вказував на обов'язок інтелігенції боротися з русифікацією. Програма розв'язання національного питання передбачалася лише в рамках радянської системи. Однією з форм боротьби з владою був самвидав. Друкувалися твори шістдесятників, наукові праці вчених діаспори, матеріали українських націоналістів (праці І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка, В. Стуса, В. Чорновола, І. Світличного та ін.). В 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. В «Декларації» групи не ставиться питання самостійності України, декларується захист громадянських прав і свобод, « не людина для держави, а держава для людини» наголошується в документі[633]. У 1979 та 1980 рр. ознаменувались появою праць, що відкрито закликали до виходу з СРСР та створення самостійної української держави. Це лист до ООН підписаний 18 активістами, серед них Левко Лук'яненко, Юрій Шухевич, Олесь Бердник, Микола Руденко та ін.[634] та заява учасників руху «Деколонізація СРСР» від 29 березня 1980 р.[635] Правозахисний рух тривав до середини 1980-х років. Десятки дисидентів були арештовані та відбували довгострокові покарання в радянських таборах.

Однією з основних опозиційних сил в УРСР кінця 80-х років XX ст. яка очолила національно-визвольний рух цього періоду був створений у 1989 р. Народний рух України за перебудову. Головною метою його діяльності була побудова демократичного й гуманного суспільства та створення суверенної української держави, шляхом перетворення Української РСР в демократичну правову державу, духовному відродженню української нації, боротьба громадянські права людини[636]. Програмові документи декларували побудову громадянського суспільства за умови «децентралізації державної власності та демонтажу сталінсько-брежнєвської адміністративно-командної системи. Таким чином діяльність опозиційного, дисидентського руху, громадських організацій таких як Народний Рух України, Українська Гельсінська спілка, Українська студентська спілка, Спілка письменників України тощо впливала

633 Декларація Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінських угод // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. VII. – С. 291.

634 Із звернення учасників Українського національно-визвольного руху до Організації Обєднаних Націй стосовно державної незалежності України (24 грудня 1979 р., 4 січня 1980 р.) // Україна: Антологія пам'яток державотворення: X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX. – С. 544.

635 Заява учасників українського патріотичного руху «Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру у всьому світі» з вимогою виходу України зі складу Радянського Союзу // Україна: Антологія пам'яток державотворення: X–XX ст. – К., 2009. – Т. IX. – С. 547.

636 Програма Народного руху України за перебудову // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. IX. – С. 83.

на підготовку громадської думки до необхідності проголошення незалежності України та реформування суспільства.

Значний внесок у розбудову незалежної України зробила й українська діаспора. Згуртування закордонних українців та їх діяльність у численних громадських організаціях, фондах, комітетах було значним внеском у здобуття національної державності, прискоренні демократичних перетворень. Діяльність закордонної громади була спрямована перш за все на поінформування світової громадськості про ситуацію в Україні, проведення антирадянських кампаній з метою дискредитації радянської влади, відстоюванні українських інтересів. Заходи української діаспори були вагомим чинником у прискоренні процесів відновлення власної державності українським народом. Загалом, дослідження діяльності закордонного українства, зокрема в питанні участі у відновленні української державності, проводилися й діаспорними вченими, але найбільше вже в суверенній Україні. Цьому сприяли прийняття на державному рівні ряду законодавчих актів для «налагодження тісних взаємовідносин з українською діаспорою» (Закон України «Про правовий статус закордонних українців », розробка та реалізація Державної програми «Українська діаспора до 2000 року», Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року, Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року та Національної концепції співпраці із закордонними українцями.). 16 березня 1994 р. Президія НАН України ухвалила Постанову №15-397к «Проблеми вивчення української діаспори в установах АН України», в якій констатувала зародження нового напрямку досліджень в установах гуманітарного профілю – діаспорознавства.[637] З початку 1990-х рр. в Україні з'явилося ряд наукових праць авторства С. Лазебника, Ю. Макара, В. Євтуха, А. Уткіна, Є. Камінського, Б. Лановика, Н. Горбатюк, К. Чернової, В. Трощинського, А. Шевченка, в яких об'єктивно висвітлювалося життя і діяльність української діаспори країн Заходу. З початком XXI ст. ці дослідження розширюються І. Ключковською, Н. Барановською, А. Атаманенко, А. Попком, С. Вдовенко, В. Піскун, І. Краснодемською та ін. На думку Недужка Ю., що є автором однієї з найбільш значимих у цьому питанні праць[638] «вчені України намагалися не порушувати у своїх працях політичні процеси в середовищі діаспори та проблеми боротьби української діаспори за державну незалежність у другій половині XX ст.»[639].

---

637 Постанова Президії Академії наук України від 16 березня 1994 року №15-397к «Проблеми вивчення української діаспори в установах АН України» // Українська діаспора. – 1994. – Чис. 5. – С. 111–112.

638 Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років XX ст.): монографія. – Луцьк, 2009. – 618 с.

639 Недужко Ю. Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років XX століття): автореф. дис. д-ра іст наук: 07.00.01 Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С.12.

Формування та відновлення структур українських національно-державницьких сил в еміграції відбувалося напередодні закінчення Другої світової війни та в період національно-визвольного руху на Західній Україні. Діячі діаспори проводили консультації у середовищі українських емігрантських організацій щодо консолідації зусиль в боротьбі за державну незалежність України. Крім гетьманців-державників, які лишалися прихильниками монархізму, всі українські політичні сили об'єдналися в Українську національну Раду як український передпарламент за кордонами України[640]. Було закладено фундамент створення УНРади як об'єднавчого центру зарубіжних українців, що призвело до поновлення активної діяльності Державного Центру УНР в екзилі. Це стало початком нового етапу боротьби української діаспори за відродження Української держави. Екзильний уряд УНР був одним з центральних органів закордонного українства, який з 1920 по 1992 рік вів боротьбу за відновлення української державності, забезпечував безперервність української державницької традиції. 10 червня 1948 р. було видано «Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі», яким визначив його структуру та повноваження[641]. Згідно з цим законом діяли Президент як Голова Держави, Українська Національна Рада як передпарламент (створена у Києві 5 жовтня 1941 р.), Уряд УНР як виконавчий орган. Як зазначав З. Городиський, секретар Президії УНРади, «цей тимчасовий закон забезпечив тяглість, тобто континует, державних органів: Українського Трудового Конгресу, який передав законодавчі повновласті Директорії УНР, повновласті, які ДЦ УНР як законний переємник може передати тільки українській владі, встановленій всенародним волевиявленням в Україні»[642]. Найважливішими завданнями цього державного органу були: представлення українського питання на міжнародній арені (інформування про політичні, господарські та культурні процеси в Україні, налагоджування міжнародних зв'язків, відкриття представництв ДЦ УНР в екзилі у різних країнах світу), підтримка зв'язків з Україною, передача матеріалів, друкованих на Заході, організація радіопрограм через «Голос Америки», «Вільна Європа» та ін. Вже на першій сесії УНРади (1948 р.) було обговорено питання створення Світового Конгресу Вільних Українців як української громадської організації для організації «праці українців на поселенні та допомоги Україні в її боротьбі за національні права»[643]. Поряд з представницьким державним органом діяли Закордонні частини ОУН, Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради та численні громадсько-політичні організації, насамперед Український Конгресовий Комітет Америки, КУК, КОУГЦУ, СУОА, ПАУК, СФУЖО

640 Губський С. Вказ. пр. – С. 137.

641 Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філядельфія; К.; Вашінгтон, 1993. – С.69.

642 Городиський З. ДЦ УНР, його дія і значення в період після Другої світової війни (1948-1992) // Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філядельфія; К.; Вашінгтон, 1993. – С.79.

643 Там само. – С.83.

тощо. Українською діаспорою для проведення міжнародно-інформаційної діяльності насамперед в країнах Західної Європи та Північної Америки було створено такі організації як Антибільшовицький блок народів, Паризький блок тощо. Метою цієї діяльності було переконати органи влади, політичні сили та громадськість країн перебування в необхідності підтримки українського народу в його боротьбі за незалежність. Результатом цього було декларування країнами Заходу підтримки державотворчих зусиль (наприклад, таких як внесення «українського питання» в програми Республіканської та Демократичної партій США положення про «український визвольний рух», відзначення 22 січня як Дня незалежності України в США та Канаді тощо). З появою шістдесятників, а пізніше дисидентів діаспора включається в підтримку правозахисного руху в УРСР. У 1967 р. було скликано І Світовий Конгрес Вільних Українців, для того щоб заманіфестувати солідарність українства з визвольною боротьбою українського народу. В 1990-91 роках в США було створено Народний фонд допомоги Україні для фінансування Народного Руху України, Крайовий Комітет Допомоги Україні. Ці організації надавали наукову, фінансову, технічну допомогу і сприяли національно-культурному та державному відродженню. Таким чином, діяльність закордонного українства була значним внеском у відновлення державного суверенітету України, символізувала тяглість державного будівництва. 24 серпня 1991 року Верховна Рада «проголошує незалежність України та створення самостійної української держави – України».[644] 14–15 березня 1992 р. на Надзвичайній Сесії УНРади була оприлюднена «Грамота про передачу повновластей Державного центру УНР в екзилі владі України в Києві».[645] 24 серпня 1992 р. у Києві в Маріїнському палаці М.Плавюк Президент УНР в екзилі, М. Воскобійник – Голова УНРади та І.Самійленко – Голова Уряду УНР в екзилі передали владі незалежної України свої повноваження і мандат ДЦ УНР в екзилі. Акту про державний суверенітет передувала «Декларація» Верховної Ради УРСР від 16 липня 1990 року, яка проголошувала суверенітет України в складі СРСР[646].

Процеси розбудови незалежної України та становлення громадянського суспільства в нашій державі відбуваються досить складно, перехід від посттоталітарного суспільства, зміни в свідомості народу не сталися відразу з проголошенням незалежності України. Одними з причин такого затяжного перехідного періоду є довгий період бездержавності, «радянський» період з командно-адміністративною формою правління. На нашу думку, взаємозалежність громадянського суспільства та держави досить точно відмічає дослідник Ю. Левенець: «Громадянське суспільство теоретично і практично

644 Акт проголошення незалежності України // Радянська Україна. – К., 1991. – № 165 (21163). – 31 серпня. – С. 1.

645 Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філядельфія; К.; Вашінгтон, 1993. – С.101.

646 Декларація про державний суверенітет України, ухвалена Верховною Радою УРСР // Україна: Антологія пам'яток державотворення: Х–ХХ ст.. – К., 2009. – Т Х. – С.169.

неможливе без взаємодії з соціальною, правовою державою з приводу і з метою всебічного розвитку людини, вони немислимі одне без одного, бо повноцінно громадянським суспільство стає тоді, коли держава набуває ознак соціальності та правового характеру»[647]. Тому розбудова незалежної держави є необхідною умовою становлення громадянського суспільства, а здобуття незалежності не є ознакою автоматичних змін в житті громадян, а лише їх передумовою. «Формальне здобуття незалежності, хоча й послужило могутнім стимулом для розвитку громадських інститутів, під впливом ейфоричного бажання масової свідомості якнайшвидше покінчити з тоталітаризмом і безболісно увійти у прекрасну майбутність, затьмарило необхідність синхронізації інституційних процесів у громадській та владній сферах»[648]. Досвід багатьох поколінь українців, які змогли зберегти свою самобутність, традиції, звичаї, які вірили і боролися за свої права, свободи, гідне життя є безперечно цікавим і корисним для дослідження. На сьогодні захист національних інтересів, територіальної цілісності, суверенітету нашої держави є найнеобхіднішою передумовою тих демократичних перетворень суспільного життя, що стануть запорукою поступу українців до світових та європейських стандартів життєдіяльності.

3.6. Наукові дослідження етнонаціональних процесів в сучасній Україні та вплив етнічних спільнот на характер державотворення та побудову громадянського суспільства

Виникнення нових етнонаціональних процесів на пострадянському просторі є наслідком розпаду СРСР та утворення незалежних держав, у тому числі України. Формування концепції етнонаціонального розвитку України потребує залучення провідних вчених для аналізу етнонаціональних процесів та феномену етнічного ренесансу етнічних спільнот української держави. Саме від наукового осмислення причин, внутрішньої логіки та наслідків розвитку національних, міграційних та церковно-релігійних процесів, на думку О. В. Антонюка, залежить ефективність державного регулювання життєдіяльності суспільства в Україні (Додаток. А). Державна етнополітика України має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп. Тому наукове дослідження та прогнозування особливостей етнополітичного розвитку України під впливом цих факторів у напрямку націєдержавної консолідації з її поліетнічним складом населення і багатовекторним етнополітичним простором має важливе і актуальне значення[649]. Визначення місця і ролі національного фактора в суспільному житті

[647] Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства. – К., 2006. – 272 с.

[648] Розова Т. В. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / Т.Розова та ін.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – О., 2010. – С. 169.

[649] Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // УІЖ. – № 4. – 1999. – С. 24.

стало одним із завдань українських науковців й політиків кінця XX – початку XXI ст.

Осмислення місця етнонаціональних процесів у системі наукового пізнання сприяє встановленню його зв'язків з іншими складовими новітнього українознавства: українською історією, культурою, мовою, філософією, природою, географією тощо. Насамперед їх пов'язує історія українознавства, предметом якої є закономірності формування наукових знань про український народ, його етнічну територію та розвиток цих знань на інтеграційно-системному рівні[650].

Зв'язки етнонаціональних процесів та історії українознавства багатосторонні. Найбільш вагомою в становленні українознавства як науки етнонаціонального самопізнання є новітня доба, позначена переходом дослідників до вивчення й осмислення буття українського народу як цілого. У працях М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Б. Кістяківського та інших авторів новітньої доби звертається увага на важливість етнонаціональної та громадянських форм суспільної взаємодії, самовизначення народу, особистості як суб'єкта права і представника нації[651].

Більше того, розуміння складових предметного поля українознавства охоплює природні, етнонаціональні й соціальні особливості розвитку українського народу, специфіку його суспільного і державного життя[652]. Такий підхід у дослідженнях будь-якого явища чи процесу дозволяє виявити взаємодію усіх складових у процесі розвитку цілого. В іншому випадку, порушення положення, яке говорить, що при висвітлені частини, не можна нехтувати цілим, призведе до викривлення дійсного стану речей.

Важливе значення для дослідження питання етнонаціонального розвитку України має розробка теоретико-методологічних положень про співвідношення етнонаціонального та загальнолюдського в самопізнанні та самотворенні людської особистості. Зокрема, у працях Л. Токаря розглянуто принципово важливі питання визначення межі взаємодії етнонаціонального та загальнолюдського. Вчений переконаний, що «в загальнолюдську спільність людина входить через національну індивідуальність саме як національна, а не абстрактна людина. Відповідно будь-яке навіть уявлення про якусь абстрактну надлюдину, що піднялася б над усім різноманіттям свого буття й абстрагувалася від усього національного, суперечило б логіці й законам природотворення»[653]. За основу вищезазначеного положення Л. Токар взяв

650 Калакура Я. С. Новітнє українознавство в джерельному та історичному вимірах // Українознавство. – 2008. – № 4 (29). – С. 40–41.

651 Бойко Т. І Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. – Львів, 2008. – 18 с.

652 Історія українознавства: навч. посіб. / за ред. П. П. Кононенка. – К.: Академвидав, 2011. – С. 20–21.

653 Токар Л. Етнонаціональне та загальнолюдське в українознавстві // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 190–193; Токар Л. Етнонаціональне та загальнолюдське в українознавстві // Науковий інструментарій українознавця. – С. 175–182.

ідею М. Бердяєва про те, що «Всечеловечество раскрывает себя лишь под видами национальностей. Денационализация, проникнутая идеей интернациональной Европы, интернациональной цивилизации, интернационального человечества есть чистейшая пустота, небытие. Ни один народ не может развиваться в бок в сторону, врастать в чужой путь и чужой рост. Между моей национальностью и моим человечеством не лежит никакой «интернациональной Европы», «интернациональной цивилизации». Творческий национальный путь и есть путь к всечеловечесту, есть раскрытие всечеловечества в моей национальности, как она раскрывается во всякой национальности»[654].

Узагалі сучасній цивілізації властивий досить суперечливий характер, оскільки на планеті співіснують проблеми: надлишкової ваги та голоду, безпліддя та перенаселення, ксенофобія та глобалізація тощо. Розгляд вищезазначених проблем як самодостатніх явищ веде дослідників до перебільшень та песимістичних прогнозів щодо можливих наслідків для майбутнього цивілізації. Цієї проблеми можна уникнути якщо звернутись до ідей В. Вернадського та врахувати комплекс факторів, які лежать в основі сучасного феномену цивілізації, а саме:

- співвідношення рівня розвитку людства та комунікацій;
- пріоритет загальнолюдських інтересів та розширення можливостей народу впливати на хід державних та громадських справ;
- контроль демографії, тривалості життя, хвороб та поширення наукових знань.

На думку В. Вернадського, цього достатньо, щоб вважати припущення про можливість занепаду цивілізації безпідставними[655]. Для дослідження державотворення та становлення громадянського суспільства особливе значення має положення вченого про те, що « [...] никогда в истории человечества интересы и благо всех, а не отдельных лиц или групп, не ставились реальной государственной задачей, и народные массы получают все растущую возможность сознательно влиять на ход государственных и общественных дел»[656]. Доречно додати, що згідно статті 5 конституції України, саме народ є «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні [...] Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування». Водночас, в Конституції визначено структурні етнокомпоненти українського суспільства – українську націю, національні меншини та корінні народи[657].

Взаємовідносини між державою та етнічними спільнотами, вплив останніх на характер державотворення та побудову громадянського суспільства належать до ключових питань, на які науковці звертають увагу в своїх

654 Бердяев Н. А. Судьбы России. Опыты по психологии войны и национальности. – М., 1990. – С. 109.

655 Вернадський В. Научная мысль как планетное явление. – М., 1991. – С. 77–78.

656 Там само.

657 Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // УІЖ. – № 4. – 1999. – С. 24.

наукових дослідженнях. Вивченню цієї проблеми присвятили свої праці такі провідні фахівці як В. Ананьїв, О. Антонюк, В. Євтух, І. Кресіна, В. Котигоренко, В. Крисаченко, П. Надолішній, Л. Шкляр та ін. Впродовж останніх двох десятиліть успішно захищено дисертаційні роботи присвячені історії формування та розвитку етнічних спільнот України[658]. Етнонаціональне питання дослідники висвітлюють переважно на прикладі конкретних областей та регіонів України, в яких компактно проживають представники різних етнічних спільнот. Джерельна база наукових досліджень складається насамперед з нормативно-правових документів, як міжнародних, так і вітчизняних. Також дослідники використовують як джерело – статистичні, демографічні щорічники, бюлетені, які подають інформацію поточної статистики населення держави. Значна частина джерельної бази складається з опублікованих документів і матеріалів, тобто впорядкованих збірників законодавчих актів України[659]. Отже, аналіз джерельної бази наукових досліджень засвідчує, що фонди державного органу у справах національностей, міграції та релігії, які зберігаються в ЦДАВО, науковцями не були залучені.

В сучасній українській історіографії як аспект загальної проблеми етнонаціонального розвитку в сучасній Україні розглядається питання самовизначення етнічних спільнот. Питання формування принципу самовизначення народів в історичній ретроспективі розкрив у першому розділі дисертаційного дослідження Саід Б. А. Абуфара «Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період»[660]. Відповідно, зосередимо увагу на суперечливому характері принципів, цілей, напрямів державної етнонаціональної політики, положень у законах і, особливо, у підзаконних актах, вільному трактуванню на місцях сенсу політики держави щодо забезпечення рівноправності та дотримання права етнічних спільнот на самовизначення.

Право етнічних спільнот на самовизначення є одним із загальновизнаних принципів міжнародного права, закріпленого статтею 1 Статуту ООН від 26 червня 1945 р. Світовий досвід демонструє взаємозалежність між задоволенням інтересів етносу та сталим розвитком держави. Держави, які створюють необхідні умови для сталого етнічного розвитку, є прикладом зразкового державотворення. Тому немає нічого дивного в тому, що політична карта світу дедалі більше нагадує етнічну. Парадокс полягає в тому, що, право на само-

658 Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст.: автореф. ... док. іст. наук. – К., 2008. – 35 с.; Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-ті рр. XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.; Пономарьова І. С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. ... док.іст.наук. – К., 2007. – 35 с.

659 Етнополітика в Україні: Документи і матеріали. – К., 1998; Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів / Редкол.: І. Ф. Курс (голова), М. І. Панчук та ін. – К., 1994; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка; За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – 702 с.

660 Саід А. Б. Абуфара. Право народів на самовизначення і практика його здійснення в сучасний період: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. – К., 2004. – 15 с.

визначення суперечить принципу територіальної цілісності держави, згідно з яким територія не може бути змінена без загальнонаціональної згоди. Від дотримування права етнічних спільнот на самовизначення залежить наскільки розкриється потенціал держави. Очевидно, що єдність національної еліти не можлива без підтримки лідерів, які представляють інтереси окремих етнічних спільнот. А економічне зростання не можливе за умов корупції, посиленні клановості та надання пріоритету окремим групам, виходячи з їх етнічної та релігійної приналежності. Не можливе й культурне піднесення, коли свідомо ставлять в нерівні умови носіїв різних мов і традицій, а життя творчої людини втрачає цінність.

На початку XXI ст., коли в умовах глобалізації і кризи світової економіки, етнічні спільноти не мають належного захисту, питання збереження культурної самобутності та дотримання права людини на самовизначення набуло особливого значення. Наявність на початку XX ст. певних аналогій із сьогоденням дозволяє говорити про те, що не зважаючи на стрімкий розвиток державних (міжнародних) установ, громадських організацій, мас-медійних та інформаційних технологій, проблеми щодо дотримання прав етнічних спільнот на самовизначення залишаються ті ж самі: дефіцит фінансування, брак фахівців, низький рівень свідомості громадян та урядовців, домінування уявлення про те, що заходи щодо захисту прав етнічних спільнот на самовизначення можна відкласти[661].

Перед викладом основного матеріалу слід дати визначення терміну «самовизначення». Самовизначення – це об'єктивний процес осягнення етносом (спільнотою) власної самосвідомості і виокремлення себе зі світу. Останнє здійснюється за допомогою різноманітних механізмів та чинників і має за мету, насамперед, збереження власної самосвідомості (не плутати з загарбанням та експансією). Самовизначення досягається за допомогою, наприклад, релігії, мови, способу господарювання, створення певних інституцій (центрального управління, армії, суду, фінансів тощо), котрі і дозволяють реалізувати цілі та цінності певної етно-культурної спільноти[662].

Передумови сучасного етнонаціонального розвитку в сучасній Україні складалися впродовж століть. Лише наприкінці XX століття українці здобули право на розбудову держави, усталення її у світі як повноправного суб'єкта історії, який має власні національні інтереси і будує своє життя на підставі власних унормованих та конституйованих звичаях і законів[663]. Враховуючи факт, поділу етнічної території українського етносу та її тривале перебування під дією колоніальної політики сусідніх держав, пропоную розглянути питання самовизначення етнічних спільнот через призму історії розвитку «українського питання». Під поняттям «українське питання» слід розуміти

---

661 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО), ф. 5252, оп. 1, спр. 84, арк. 5–9, 23.

662 Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн.2. – С. 7–8.

663 Там само.

політичну доктрину держав, у сферу інтересів яких входили етнічні території українського етносу.

Українське питання, як зазначав В. Вернадський, постало з появою «українського етнографічного елемента у складі Московської держави»[664]. Сутність українського питання на думку В. Вернадського полягає в тому, що «українська (малоросійська) народність виробилася в чітко окреслену етнографічну індивідуальність з національною свідомістю, завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними»[665].

В історії розвитку українського питання умовно можна виділити три періоди. Перший період тривав впродовж XVII–XVIII ст. Як зауважував В. І. Вернадський, на основі договору 1654 р. «розпочався тривалий, донині не завершений період тертя між українським населенням та російською владою, зумовленого ценртралістськими прагненнями останньої»[666]. Придушення спалахів місцевих бунтів, відкритих військових повстань супроводжувалось низкою жорстоких репресій з боку центрального уряду у вигляді спеціальних каральних експедицій (зруйнування Січі) та виселення. В результаті чого відбувся перехід від військово-політичних до культурно-освітніх форм українського національного руху.

Другий період охопив XIX ст. На основі ідеї рівноправності української народності з іншими слов'янськими народами і відновлення національно-політичної самостійності України в складі Росії на засадах федеративного ладу та широкого демократичного устрою в місцевому врядуванні.

Третій період розпочався на початку XX ст. Зокрема, В. І. Вернадський зазначив, що «донині не завершений період...». Останні події, які пов'язані з підготовкою України до підписання договору про асоційоване членство в ЄС, анексія Автономної Республіки Крим, загострення суспільно-політичного конфлікту в східних регіонах України, показує, що «українське питання» для Російської Федерації досі залишається невирішеним. Тобто, навіть проголошення незалежності України не стало відповіддю на «українське питання», не забезпечило українцям абсолютного права на самовизначення. Більше того, Україна досі не визначилась з власною етнонаціональною політикою. Частково, це можна пояснити особливостями функціонування державного органу у справах національностей в Україні (Додаток. Б).

Безумовно українська нація є унікальною, але у світовій практиці досить багато молодих націй, які подолали не менш довгий та складний шлях до незалежності. Впродовж останніх ста років кількість незалежних держав у світі з показника 59 збільшилась до 193 країн. Більше того, тенденція до

---

664 Вернадський В. Українське питання і російська громадськість // Хроніка. – 2000. – Випуск 35 –36. // Сайт «Українське життя в Севастополі» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/2000/vernadsky.htm

665 Там само.

666 Там само.

збільшення зберігається, зокрема у Європі нараховується близько 18 «потенційно незалежних держав»[667].

При відокремлені етнічної спільноти та відділення частини території держави з метою здобуття самостійності показник кількості населення не відіграє ніякого значення. В світі існують незалежні держави з кількістю населення меншою ніж 50 тис. осіб. Наприклад, в Сан-Марино кількість населення 28 тис. чоловік.

Право на політичне, культурне та інше самовизначення етнічних спільнот залежить від їх статусу (національна меншина чи корінний народ). Статус «корінний народ», за сучасними міжнародними нормами, робить його носіїв суб'єктами низки колективних прав, у тому числі права на політичне, культурне та ін. самовизначення при його гарантуванні державою проживання корінних народів[668]. Стратегія української держави у сфері етнонаціонального розвитку визначена, насамперед, Конституцією України, у преамбулі якої йдеться про те, що «Український народ – це громадяни України усіх національностей». Отже, у правовому відношенні всі громадяни України незалежно від національності чи віросповідання мають однакові права. Більше того, стаття 11 Конституції України, зобов'язує державу сприяти «консолідації та розвиткові української нації, її історичній свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Поняття «корінний народ» в українському законодавстві з юридичної і політичної точки зору є суперечливим. На прикладі кримськотатарського народу можна позначити дві протилежні концепції даної проблеми, відмінність між якими криється у вихідному визначенні – чи є кримські татари окремим народом – нацією, яка має право на свою територію і власне політичне життя, з усіма наслідками цього, аж до права утворення самостійної держави; чи кримських татар слід трактувати як національну меншину – етнос поряд з іншими етнічними групами, що мешкають в Україні, й тоді їхні права полягають лише в забезпеченні національно-культурної автономії та громадянської рівноправності.

Обидві концепції мають своїх прихильників і противників. У першому випадку робиться акцент на політичних правах народу, в другому – на соціально-економічних питаннях. Самі кримські татари вважають себе окремою нацією, яка має право на політичне самовизначення. Насамперед тому, що вони історично розвивалися як окремий етнос на території Криму, тривалий час існувала держава, історична пам'ять, яка впливає й на сучасних кримчан. На ІІ Курултаї кримськотатарського народу 29 червня 1991 р., поряд із завданнями ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів щодо повернення та облаштування кримських татар на історичній Батьківщині, відродження

---

667 Цифра Ю. Європейські регіональні проекти. Самовизначення націй і майбутнє ЄС // Віче. – № 15(348) – 2013. – С. 5.

668 Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-ті рр. XX ст.: автореф. канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

національної культури, була прийнята «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу», в якій проголошувалося право на вільне національне-державне самовизначення на своїй національній території.

На сьогодні в Україні правове становище кримськотатарського народу все ще залишається неоднозначним. В. Євтух відстоює точку зору, що кримські татари, а також кримчаки, караїми та гагаузи належать до етнічних груп з невизначеним статусом. На переконання вчених положення про корінні народи було включено до Основного Закону без ґрунтовного громадського обговорення. Це питання потребує наукового опрацювання, оскільки воно не визначене і, скажімо, за традиційним сприйняттям корінних народів у міжнародній практиці не може бути застосоване в українському контексті. Якщо ж брати за основу ознаку визначення поняття «корінний народ» відсутність державного утворення поза межами України, то на цей статус в Україні претендують гагаузи, караїми, кримські татари та кримчаки[669]. В. Євтух звертає увагу на особливості етнополітичного ренесансу кримськотатарської спільноти, а саме високий ступінь етнічної солідарності та опанування ареалом попереднього розселення... наявність індикаторів «інституційної наповненості» (етнічних організацій, віросповідання, середніх та вищих навчальних закладів, преси, художніх колективів, літератури кримськотатарською мовою тощо), координуючого політико-адміністративного органу – Меджлісу. Кримськотатарський рух прагне до утворення кримськотатарської автономії на території Криму[670].

Навіть після визнання навесні 2014 р. Верховною Радою України кримських татар корінним народом, ситуація не зазнала змін у зв'язку з тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим та відкритою погрозою з боку органів місцевої влади ліквідувати Меджліс кримськотатарського народу.

Кримськотатарський національний рух є яскравим прикладом активної громадської діяльності спрямованої на захист права етнічної спільноти на самовизначення. Самоорганізованість представників етнічних спільнот сприяє становленню громадянського суспільства та позитивно впливає на державотворчі процеси в сучасній Україні Результатом активної громадської діяльності та само організованості буде стабільний розвиток міжнаціональних (міжетнічних) відносин в Україні.

Більшість науковців переконані в тому, що національна українська консолідація і становлення національної української свідомості громадян різної етнічної самоідентифікації залежить від дотримання принципів етносоціокультурного плюралізму. Важливим чинником успішного просування на цьому шляху (напрямку консолідації) є цілеспрямована державна політика, базована на всебічному вивчені, врахуванні і прагненні до гармонізації соці-

669 Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // УІЖ. – № 4. – 1999. – С. 26; Етно-національна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 4; Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО), ф. 5252, оп. 1, спр. 84, ак. 23.

670 Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 17–18.

ально-економічних, політичних, духовних, релігійно-конфесійних та інших потреб і інтересів етнічних спільнот України, всіх її різноетнічних громадян. Слушною є думка О.В. Антонюка про те, що врахування взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини, а також визнання рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах є засадничими для державної політики у сфері регулювання міжнаціональних відносин[671]. А це вимагає налагодження тісної і постійної співпраці владно-управлянських структур держави і структур громадянського суспільства з науковими установами, які досліджують відповідні явища і процеси[672].

Показовими, щодо відображення важливості етнонаціонального чинника, є результати тематичних опитувань соціальної служби Центру Разумкова у різних регіонах України, зокрема у Криму[673]. Так, 76 % опитаних у 2011 році кримчан не почували себе захищеними від зіткнень на міжнаціональному чи міжрелігійному ґрунті. Слід врахувати, що цей показник зафіксовано на тлі загального зниження рівня міжнаціональної напруженості в Криму, коли абсолютна більшість (59,7 %) респондентів виключають можливість гострого міжнаціонального конфлікту найближчим часом. Водночас, кожен десятий (10,2 %) опитаний вважає, що такий конфлікт може відбутися[674]. Безперечно, на фоні гострих повсякденних соціально-економічних проблем, питання етнонаціонального розвитку помилково відкладається на невизначений термін.

Плани заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації, які затверджуються в облдержадміністраціях тривалістю на один-два роки не мають довготривалого ефекту. Ситуацію кардинально може змінити лише затвердження Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». Доречно зазначити, що 5 липня 2013 року народний депутат України Мустафа Джемільов зареєстрував у Верховній Раді України проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». У пояснювальній записці до даного законопроекту зазначено, що «Концепція державної етнонаціональної політики повинна дати законодавцям, державним службовцям єдине розуміння принципів, цілей, напрямів державної етнонаціональної політики. Тим самим буде поставлено заслін появі суперечливих положень у законах і, особливо, у підзаконних актах, вільному трактуванню на місцях сенсу політики держави щодо

---

671 Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // УІЖ. – № 4. – 1999. – С. 26.

672 Панчук М., Котигоренко В. Національні меншини України і державна незалежність // Незалежність України: історичні витоки та перспективи. – К., 1997. – С. 172–184.

673 Ставлення жителів Криму до імовірних загроз та до питань, які мають значний конфліктний потенціал // Національна безпека і оборона. – № 4–5. – 2011. – С. 27–39.

674 Там само. – С. 27–29.

національної більшості і національних меншин»[675]. Лишається сподіватись, що цей законопроект не спіткає така ж доля, як прийнятий в червні 2004 року Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», що отримав 384 голоси народних депутатів України, але другий Президент України Л. Кучма наклав на нього вето, після чого так і не повернулись до його повторного розгляду[676]. Варто зазначити, що прояви ксенофобії, расизму та дискримінації за етнонаціональними ознаками є основною перешкодою на шляху до національної консолідації.

У науковій літературі, присвяченій питанням етнонаціонального розвитку України, досить широко вживаються терміни «етнонаціональний чинник» та «етнонаціональний фактор». Однак їх зміст визначено нечітко («розмито»). Якщо термін «фактор» (лат. factor – той, що робить; facio – роблю), трактується як чинник, умова, рушійна сила, причина якого-небудь явища, процесу[677], то термін «етнонаціональний фактор» розкриває участь представників тих чи інших етнічних спільнот в соціально-політичних, економічних та культурно-освітніх процесах.

Коротко зупинимось на інтерпретаціях сутності терміна «етнонаціональний чинник». Л. Шкляр розкриває термін «етнонаціональний чинник», як такий, що характеризується сталими ознаками життєдіяльності, тобто культури, способу життя, духовних орієнтирів тощо, які набувають прояву соціальних ознак та мотивів політичної поведінки етносу або нації. За певних обставин ці чинники стають детермінантами, що рухають етнонаціональні спільноти до самоорганізації на засадах етнічних та національних інтересів, як джерела етнодержавотворення»[678].

П. Надолішній визначив категорію «етнонаціональний фактор» як «приведений в дію внутрішній потенціал етнічної спільноти, який безпосередньо чи опосередковано впливає на розвиток соціальних процесів у суспільстві в цілому, виступає в ролі їх причини, визначаючи тією чи іншою мірою їх характер або ж окремі риси»[679].

---

675 Меджліс кримськотатарського народу. Офіційний сайт. Новини. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://qtmm.org/ua/ua-новини/3117-народний-депутат-україни-мустафа-джемілєв-зареєстрував-проект-закону-україни-про-концепцію-державної-етнонаціональної-політики-україни

676 Джемилев М. Проблемы и перспективы стабильности в Крыму. Доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа в Европарламенте. Брюсель, 17 марта 2010 г. // Офіційний сайт Меджліс кримськотатарського народу. Работы и доклады Мустафы Джемилева [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://qtmm.org/Библиотека

677 Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – С. 92.

678 Шкляр Л. Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Автореф. дис. д. політ. наук. 23.00.02 / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996. – С. 11.

679 Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект (Теоретико-методологічний аналіз). – К., 1999. – С. 52.

Визначення В. Ананьїва розкриває зміст терміна «етнонаціональний чинник» як певну форму «вияву існуючих етносів в їх прагненні до реалізації своїх життєвих інтересів, у різних сферах суспільного життя, в конкретних соціально-історичних умовах[680]. До сутнісних характеристик етнонаціонального чинника, на думку В. Ананьїва, потрібно віднести етнонаціональну структуру, чисельність кожної етнічної групи, наявність або відсутність місць компактного мешкання етносів на території держави, місце і роль кожної етнічної групи в соціально-політичному житті суспільства, місце і значущість в професійній структурі населення країни, рівень етнічної самосвідомості, міру збереження і вияву етнокультурних традицій, реальні і потенційні можливості використання рідної мови в різних сферах суспільного життя, наявність формальних і реальних обмежень в суспільстві для якихось етносів (міра соціально-політичної комфортності), рівень впливу діаспори на політичне і культурне життя суспільства, наявність на території країни різних конфесій і міру впливу їх на різні етнічні групи та інше[681].

Погоджуючись з вищезазначеними визначеннями, можна сказати, що «етнонаціональний чинник» виступає, як причина або рушійна сила самоорганізації етнічних спільнот на засадах захисту етнічних та національних інтересів. Водночас, сутність етнонаціонального чинника державотворення не обмежується лише станом міжнаціональних відносин у межах країни, а виходить на рівень міждержавних відносин. Відповідно, це передбачає обов'язкове дотримання системи міжнародних та національних юридичних норм при розробці й здійснені етнонаціональної політики.

Впродовж останніх двох десятиліть у налагоджені співпраці урядових і громадських організацій спостерігається неоднозначна тенденція перманентної реорганізації центрального органу виконавчої влади у сфері етнонаціонального розвитку (Додаток. Б). Такі перетворення не сприяють вирішенню гострих проблем, оскільки значна частина часу й коштів витрачається на саму реорганізацію[682]. Зокрема, впродовж 2010 року ліквідували Раду з питань етнонаціональної політики, дорадчого органу при Президентові України, та Державний комітет України у справах національностей і релігій, а також реорганізували міграційну службу, що негативно вплинуло на реалізацію держав-

680 Ананьїв В. О. Етнонаціональний чинник в умовах трансформаційних змін суспільств перехідного типу // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2010. – Випуск 32. – С. 160.

681 Там само, С. 160-161.

682 Барановська Н. П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний вимір (1991 – 2010 роки): Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 56–81; Євтух В. Етнополітика в Україні: культурологічний та правничий аспекти. – Київ: Фенікс, 1997; Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем // Політичний менеджмент. – № 4. – 2007. – С. 14–30; Лойко Л. Державна етнополітика і політична субєктивація національних меншин України // Українська національна ідея: реалії иа перспективи розвитку: збірник наукових праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 253–260.

ної етнонаціональної політики в регіонах. Функції центрального спеціально уповноваженого органу з етнонаціональних питань взяло на себе Міністерство культури України, але створення у його структурі Департаменту релігій і національностей вцілому проблеми не вирішило. На сьогодні у департаменті працює 23 працівники, з яких питанням національностей займаються 5 працівників відділу національних меншин України та української діаспори[683].

Виникає риторичне питання, чи може вищезазначений орган та його структурний підрозділ контролювати та ефективно вирішувати проблеми етнонаціонального розвитку, враховуючи той факт, що на підсумковій Колегії Міністерства культури України 31 січня 2012 року, у своїй доповіді Міністр культури М. Кулиняк зазначив, що сьогодні в Україні проживають представники 130 національностей, діють понад 1200 громадських організацій етнічних меншин (зокрема, й культурно-мистецького спрямування), з них 37 мають статус всеукраїнських[684]. Відповідно, вирішення проблем етнічних спільнот є справою самих етнічних спільнот шляхом створення громадських організацій. Діяльність цих громадських організацій спрямована насамперед на захист інтересів етнічних спільнот.

Слід пам'ятати, що від створення належних умов для збереження самобутності та вільного розвитку представників різних національностей, формування високої культури міжнаціональних відносин залежить стабільність міжетнічних відносин в Україні. Тобто, якщо потенціал етнонаціонального чинника не буде на державному рівні використаний і надалі триватиме його ігнорування, це призведе до втратити над ним контролю та міжетнічного конфлікту[685]. Зокрема, на думку В. О. Котигоренка, «Фактор етнічності може стимулювати також конфлікти, які класифікуються за цілями сторін – на ґрунті змагальності за соціальні блага, владу, збереження, розвиток або переваги культурної ідентичності»[686].

Аналіз етнонаціональних процесів в сучасній Україні показує приклади прояву етнічної напруги. Це обумовлено тією політичною і психологічною атмосферою, яку останнім часом було створено в Україні. Політичні партії, використовуючи лінії розламів (етнічні, расові, релігійні), напередодні

683 Різникова Я. О. Реалізація державної етнонаціональної політики: здобутки, виклики, шляхи вдосконалення (на прикладі Одеського регіону) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса відп. ред.. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 286.

684 Доповідь Міністра культури України Михайла Кулиняка на підсумковій Колегії Міністерства культури 31 грудня 2012 // Офіційний сайт Міністерства культури України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/270256

685 Євтух В. Соціологія міжетнічного конфлікту: теоретичний аспект // Український центр політичного менеджменту 2003 – 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=65&c=1464

686 Котигоренко В. О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політичний концепт: Автореф. дисертації на здобуття ступеня д. політ. н. – К., 2005. – С. 5.

та під час виборів, розколюють українську націю і таким чином намагаються утримати владу в своїх руках[687]. Створення штучної суспільної конфронтації довкола мовних питань, питань історичної пам'яті, культурної та релігійної приналежності, мають яскраво виражений регіональний характер. Наприклад, довкола проблем Криму і кримськотатарського народу розгорнулась інформаційна війна, що пов'язано з виборами до парламенту, а також виборами президента України[688]. Під час виборчої кампанії в місцеві органи влади, з'явилось багато кандидатів в депутати, які намагались переконати виборців, що вони найбільш ефективно будуть захищати «русские интересы» в Криму, не допустять «татаризации Крыма» тощо[689].

Події 17–18 травня 2013 року у Сімферополі показали, що кримські татари підтримують меджліс і рішуче налаштовані протестувати проти дій влади, висуваючи низку чітких вимог. У виступах і в резолюції мітингу з сильнішим акцентом, ніж раніше, стали звучати вимоги політичної реабілітації, відновлення ліквідованої у 1944 році національної автономії прав народу на самоврядування, виділення землі, відновлення топонімії. Учасники мітингу вимагали, щоб в Україні було розроблено й реалізовано цивілізовану міжнаціональну політику[690]. Вимоги репатріантів щодо усунення наслідків депортації слід сприймати не як спробу захоплення життєво важливих ресурсів, а як боротьбу за визнання факту депортації злочином проти кримськотатарського народу.

Вплив етнонаціонального чинника особливо відчутний у поліетнічному Одеському регіоні. Для нього є характерним високий рівень самоорганізації національних меншин, активна діяльність національно-культурних і культурно-просвітницьких товариств. За офіційними даними на початок 2012 року, в Одеському регіоні діє понад 160 товариств різного рівня, що представляють майже всю етнічну палітру українського суспільства (складають 13% від загальної кількості товариств в Україні). За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території області, за чисельної переваги українців, проживають представники 133 національностей, серед яких осіб російської національності – 20,7% від загальної кількості населення облас-

687 Кресіна І. До питання про появи дискримінації на расовому та етнічному ґрунті // Політичний менеджмент. – № 4. – 2007. – С. 32.

688 Семена М. Чому кримські татари за відставку Могильова? // День № 84, вівторок 21 травня 2013. – С. 5.

689 Джемилев М. Проблемы и перспективы стабильности в Крыму. Доклад председателя Меджлиса крымскотатарского народа в Европарламенте. Брюсель, 17 марта 2010 г. – офіційний сайт Меджліс кримськотатарського народу. Работы и доклады Мустафы Джемилева http://qtmm.org/Библиотека; Доповідь Міністра культури України Михайла Кулиняка на підсумковій Колегії Міністерства культури 31 грудня 2012. – http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/270256

690 Семена М. Чому кримські татари за відставку Могильова? // День № 84, вівторок 21 травня 2013. – С. 5. – С. 5.

ті, болгарської – 6,13%, молдавської – 5,03%, білоруської – 4,9%, гагаузької – 1,12%, єврейської – 0,54% тощо[691].

Розвиток етнічної, культурної, мовної, релігійної самобутності етнічних спільнот України, утвердження міжетнічної злагоди в українському суспільстві можливий лише за умов співпраці урядових і громадських організацій. Проведення системи організаційно-практичних заходів, спрямованих на побудову громадянського суспільства, сприятиме вирішенню питання міжетнічних відносин. Досвід України у налагоджені такої співпраці незначний[692]. Тим не менш, практичний досвід Одеського регіону засвідчує, що налагодження плідної співпраці органів виконавчої влади, місцевого самоврядування і громадських організацій допомагає зберегти баланс між загальнонаціональними, регіональними й етнічними інтересами. Так, впродовж 2010–2012 рр., на території Одеської області, органами виконавчої влади спільно з національно-культурними товариствами здійснили низку заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової і етнічної дискримінації[693].

Реалізація завдань, визначених планом заходів протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві триває. Відповідні плани заходів затверджено в обласних, районних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях. Зокрема, розпорядженням Миколаївської облдержадміністрації від 29.12.2012 № 417-р затверджено «План заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в Миколаївський області на 2013 рік». Однак, рівень ефективності заходів щодо протидії проявам ксенофобії, расової і етнічної дискримінації не високий, насамперед через неопрацьованість механізму отримання експертного висновку про наявність у діях або висловах певних форм ненависті, приниження, образи національної честі і гідності, намірів посіяти міжетнічну ворожнечу тощо. Відсутність чітких критеріїв і підходів до вказаного питання, пояснюється недосконалістю та внутрішньою суперечливістю вітчизняного законодавства та думки громадськості, що робить її неспроможною протидіяти розпалюванню міжетнічної ворожнечі[694].

---

691 Різникова Я. О. Реалізація державної етнонаціональної політики: здобутки, виклики, шляхи вдосконалення (на прикладі Одеського регіону) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., 26-27 квіт. 2013 р., Одеса відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 284.

692 Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 14–30; Євтух В. Урядові та громадські організації у системі етнонаціонального менеджменту України // Наукові записки НАН України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. – К., 2001.

693 Розпорядження голови обласної державної адміністрації від 17 березня 2010 р. № 116/А-2010 Про затвердження план заходів з протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації на території Одеської області на 2010–2012 роки. – http://oda.odessa.gov.ua/files/oda/rozporyadjennya/2010/143-2010.pdf

694 Злочини на ґрунті ненависті: новий кримінальний феномен світового суспільства. Науково-практичне видання / За заг. ред. Дж. Перліна, наук. редактори О. А. Мар-

Досьогодні Україна шукає оптимальну модель етнонаціонального розвитку, яка забезпечила б відродження української нації, її ознак, самосвідомості і водночас консолідацію інших етнічних спільнот в одне національне ціле через формування відповідної державної політики та становлення громадянського суспільства[695].

В основу пошуків шляхів вирішення етнонаціонального питання сучасними дослідниками мають бути покладені такі об'єктивні чинники:

1) географічне розташування України, тобто недоліки та переваги знаходження між Сходом та Заходом, враховуючи потенціал природних багатств;

2) особливості матеріального виробництва, які показують тісний зв'язок між світом людей та світом речей створеного людьми;

3) національна свідомість громадян неукраїнського походження та важливість дотримання права етнічних спільнот на самовизначення.

Етнонаціональні процеси, на переконання Л. В. Панасюк, є одним з чинників суспільних процесів, який здатний солідаризувати членів спільноти на основі єдності походження. Етнічні ознаки проявляються в суспільному житті через систему ціннісних орієнтацій, лояльностей, стереотипів поведінки та здатні нівелювати толерантні, консенсусні відносини. Їх інтенсивність залежить від рівноправності у взаємовідносинах та поширення горизонтальних зв'язків. Тому не слід відкидати потреби етнічних спільнот в інституціалізації, активізації дій на користь власної групи, самовідтворенні через інститути громадянського суспільства[696].

Недооцінюється роль етнонаціональних процесів, яку в умовах глобалізації вони відіграють. Переосмислення цієї проблеми потребує раціонального підходу й дотримання принципів сучасного українознавства. Зокрема важливим є перегляд позиції щодо домінування політичного чинника у визначенні пріоритетів суспільного та етнонаціонального життя[697]. Відтворення етнонаціональних процесів в реаліях сучасної України та їх вплив на характер державотворення та побудови громадянського суспільства залишається пріоритетним напрямом новітнього українознавства. Оскільки розроблення концептуальних засад взаємодії етнонаціональних процесів, державотворення та громадянського суспільства в контексті інтеграції суспільного цілого,

---

тиненко та Ю. Л. Бєлоусов. – Львів: Астролябія, 2011. – С. 15–15; Різникова Я. О. Реалізація державної етнонаціональної політики: здобутки, виклики, шляхи вдосконалення (на прикладі Одеського регіону) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф., 26–27 квіт. 2013 р., Одеса відп. ред.. М. І. Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 285.

695 Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-ті рр. XX ст.: автореф. канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.

696 Там само.

697 Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-ті рр. XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.; Токар Л. К. Етнонаціональне та загальнолюдське в українознавстві // Науковийц інструментарій українознавства. – К., 2012. – С. 175–182.

має відбуватись враховуючи взаємообумовленість цих феноменів в сучасній Україні.

Етнонаціональні процеси в системі самопізнання та самотворення українського народу є логічним продовженням концепції українознавства, оскільки висвітлює на системному рівні взаємозалежність та взаємодоповнення етнонаціональних спільнот і процесів становлення громадянського суспільства. Особливою властивістю громадянського суспільства і етнонаціональних спільнот, які зорієнтовані на різні типи зв'язків, є тяжіння до взаємопроникнення та взаємовпливу, спільної інтеграції людського середовища. Суперечність між духовними зв'язками етнічної спільноти та раціональним характером громадянського суспільства вирішується через культурно-нормативні канали завдяки збереженню умов етнонаціональної консолідації і забезпеченню реалізації прав людини. Відповідно становлення громадянського суспільства забезпечує взаємоузгодження приватних, соціальних, етнічних та національних цінностей індивіда[698].

Лише сформувавши рівні умови для виявлення національної сутності особи як в індивідуальному плані, так і через колективну взаємодію, забезпечивши правове підґрунтя для інтеграції та розвитку української спільноти і національних меншин, можливе стабільне державотворення та утвердження громадянського суспільства.

Таким чином, науковці, які досліджують етнонаціональні процеси в сучасній Україні, недостатньо уваги звертають на архівні документи. Переконаний, що із залученням архівних документів фонду Державного комітету у справах національностей та міграції, який зберігається у ЦДАВО, можна більш поглиблено висвітлити актуальні питання етнонаціонального розвитку. Зокрема, на основі матеріалів цього фонду (протоколи, постанови, додатки) можна краще зрозуміти процедури прийняття рішень з актуальних питань національної, міграційної та церковної політики в Україні. Насамперед, ці документи є носієм первинної інформації про ступінь вивчення та хід обговорення питань, які входили у компетенцію державного органу, зокрема питання етнонаціонального розвитоку України. Їх аналіз дозволяє визначити наявні факти залучення до співпраці з даним державним органом провідних вчених – дослідників актуальних проблем етнонаціональної політики, а також внесення пропозицій щодо формування творчих колективів для розробки наукових тем.

Аналіз наукових досліджень дозволяє говорити про те, що самовизначення етнічних спільнот в сучасній Україні являє собою взаємозалежний процес становлення особливої етнічної структури як чогось унікального, але й як частини цілого, тобто усвідомлення нерозривності долі кожної етнічної спільноти з долею України. Етнічні спільноти всупереч упередженому до них ставленню з боку громадськості та влади, незадовільним умовам життя, шука-

[698] Панасюк Л. В. Етнонаціональні процеси в Україні в 90-ті рр. XX ст.: автореф. канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.; Токар Л. К. Етнонаціональне та загальнолюдське в українознавстві // Науковийц інструментарій українознавства. – К., 2012. – С. 175–182.

ють діалогу та порозуміння у питанні визнання їх соціального статусу та ролі в розбудові незалежної держави й становленні громадянського суспільства.

Результатом самоорганізованості представників етнічних спільнот, є стабільний розвиток міжнаціональних (міжетнічних) відносин в Україні, тобто етнонаціональний чинник не створює додаткових складнощів державотворчому процесу і навіть сприяє становленню громадянського суспільства. Яскравим прикладом є кримськотатарський національний рух. Етнонаціональний чинник являє собою рушійну силу самореалізації людської спільноти в природно-соціальних умовах життя.

Вивчення, узагальнення та впровадження по всій Україні світового та регіонального досвіду вирішення питання етнонаціонального розвитку та удосконалення системи заходів запобігання етнокультурного та релігійного напруження, врахування цього досвіду при підготовці загальнонаціональних програм було і залишається пріоритетним напрямком державної політики. Відповідно аналіз сучасного стану дотримання права етнічних спільнот на самовизначення, а також визначення ролі конкретних державних й науково-дослідних установ, громадських організацій та окремих постатей в цьому напрямку заслуговують на спеціальні наукові дослідження.

Змінити ситуацію може лише затвердження Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». З одного боку, це дозволить налагодити ефективну, безперервну, взаємоузгоджену діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування і національних громадських організацій в напрямку забезпечення рівноправності та захисту права етнічних спільнот на самовизначення, а з іншого – допоможе Україні розкрити свій потенціал й зайняти гідне місце у світі.

Додаток А. Концепція наукових досліджень з актуальних питань національної, міграційної і державно-церковної політики.

Арк. 22
Додаток № 5

ПОСТАНОВА № 1/2
засідання колегії Міністерства у справах національностей,
міграції та культів
від 27 січня 1995 року.

Заслухавши і обговоривши питання «Про проект концепції наукових досліджень з актуальних питань національної, міграційної і державно-церковної політики», колегія Міністерства

постановляє:

1. Затвердити концепцію наукових досліджень з актуальних питань національної, міграційної і державно-церковної політики (додається).

2. Експертній комісії з оцінки теоретичного рівня та практичного застосування досліджень, що здійснюються на замовлення Міністерства, розглянути наслідки наукових розробок, виконаних у 1994 році, визначити пріоритетні напрямки наукових досліджень з проблем діяльності Міністерства на перспективу і в разі необхідності внести свої пропозиції щодо змін у програмі наукових досліджень на 1995 рік.

3. Управлінню наукового та інформаційного забезпечення (Антонюк О. В.):

- забезпечити активне залучення до співпраці з Міністерством провідних вчених – дослідників актуальних проблем етнонаціональної, міграційної і державно-церковної політики в Україні, внести пропозиції про організацію конкурсних засад при формуванні творчих колективів для розробки наукових тем;
- відпрацювати питання про об'єднання фінансових можливостей Міністерства з іншими органами державної виконавчої влади для виконання наукових досліджень з проблем, в яких є спільна зацікавленість.

4. Контроль за виконанням рішення колегії покласти на Першого заступника Міністра Гашицького О.В.

Голова колегії,
Міністр (підпис) М. Шульга

Арк. 23
Додаток № 4

КОНЦЕПЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ, МІГРАЦІЙНОЇ І ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ.

Державотворення в Україні спричинило глибинні етнонаціональні та етнокультурні зміни, обумовило зростання національної самосвідомості широких мас, появу нових організованих форм національного життя етнічних спільнот, перегляд підходів щодо взаємовідносин між ними. На це активно

впливають територіальні відмінності в етнічному складі регіонів, етнокультурних орієнтаціях населення, нерівномірність збереження національностями своєї духовно-культурної самобутності тощо.

Суттєвий відбиток на загальну, в тому числі й етнічну ситуацію в суспільстві, справляють інтенсивність, напрямки й структура міграційних потоків, повернення осіб, депортованих за національною ознакою, поява значної кількості біженців.

Суперечливий характер має також розвиток церковно-релігійних процесів і їх проекція на національні проблеми.

Ефективність державного регулювання цих важливих сфер життєдіяльності суспільства значною мірою залежить від глибини осмислення причин, внутрішньої логіки та наслідків їх розвитку, активного залучення до співпраці провідних вчених.

Комплекс наукових досліджень спрямованих на вивчення найбільш актуальних як теоретичних, так і практичних проблем, на виявлення і соціальну діагностику своєрідних «зон напруги», в яких зосереджуються основні тенденції розвитку національних, міграційних, церковно-релігійних процесів.

Неодмінною вимогою до наукових розробок є їх практичне застосування, орієнтація на підготовку конкретних висновків, рекомендацій для органів державного управління.

1. ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.

1. Теоретико-методологічні та політико-правові засади концепції національної політики в Україні.

(Концептуальна науково-теоретична розробка).

У дослідженні обґрунтовуються наукові і політико-правові засади,

Арк. 24

мета, стратегія, критерії, форми та механізми реалізації національної політики.

Результатом дослідження є розробка наукових засад концепції національної політики в Україні та рекомендації щодо підготовки конкретних законопроектів у цій сфері, передбачення механізмів їх здійснення.

2. Концептуальні теоретичні та політико-правові основи законодавства про національно-культурну автономію.

(Науково-теоретична розробка).

У дослідженні аналізується світова і вітчизняна (зокрема, закон про національно-персональну автономію, прийнятий УНР) практика розробки та впровадження законодавства про національно-культурну автономію, розробляються порівняльна характеристика, наукові засади такого законодавства щодо України.

Результатом дослідження є розробка наукової концепції закону про національно-культурну автономію.

3. Етнічна ситуація в Україні.

(Соціологічний моніторинг).

Регулярна соціальна діагностика соціально-психологічного самопочуття національностей, етнокультурних та етнополітичних процесів у їх середовищі, стану і тенденцій розвитку міжнаціональних відносин, виявлення «зон напруги» у цій сфері:

Результатом дослідження є періодичні аналітичні довідки про сучасну етнічну ситуацію в державі, вироблення конкретних рекомендацій державним структурам.

4. Етнографічні групи українців: самосвідомість, згуртованість, орієнтації.

(Етносоціологічне дослідження).

Досліджується особливості національної самосвідомості, рівень згуртованості та соціально-культурні орієнтації етнографічних груп українців.

Результатом дослідження є аналітична довідка з оцінкою ситуації, аналізом тенденції її розвитку на найближчу перспективу, рекомендаціями державним органам щодо політики в цій сфері.

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО), ф. 5252, оп. 1, спр. 40, арк. 22–24.

Додаток Б. Перетворення державного органу у справах національностей в Україні (1991–2014 рр.)

Роки діяльності	Назва державного органу
9 липня 1991 р. – 26 квітня 1993 р.	Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України
26 квітня 1993 р. – 25 липня 1994 р.	Міністерство України у справах національностей та міграції
25 липня 1994 р. – 26 грудня 1995 р.	Міністерство України у справах національностей, міграції та культів
26 грудня 1995 р. – 25 липня 1996 р.	Міністерство України у справах національностей та міграції
25 липня 1996 р. – 15 грудня 1999 р.	Державний комітет України у справах національностей та міграції
04 квітня 2000 р. – 27 грудня 2001 р.	Державний департамент у справах національностей та міграцій (у складі Міністерства юстиції України)
13 вересня 2001 р. – 8 листопада 2006 р	Державний комітет у справах національностей та міграцій
8 листопада 2006 р. – 9 грудня 2010 р.	Державний комітет України у справах національностей та релігій
9 грудня 2010 р. – по теперішній час	Департамент у справах релігій та національностей (у складі Міністерства культури України)

Джерело: Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО), ф. 5252, оп. 1.

3.7. Світоглядно-виховний та освітній потенціал українознавства

Українознавство – це потужний інтелектуальний, ідейний і духовний чинник самоствердження українців, усвідомлення їх ідентичності, ефективний засіб збереження історичної пам'яті, осмислення національної ідеї, могутній фактор формування національно-державницької свідомості і високих моральних цінностей[699].

Важливо усвідомити, що українознавство як унікальна система наукових знань, як інтегративна наука і навчальна дисципліна про Україну та українство, спосіб самопізнання українського народу і потужний засіб збереження і формування національних цінностей, набуло цих визначальних ознак завдяки тому, що, *по-перше,* успадкувало кращі традиції вітчизняної і зарубіжної науки, нагромаджені впродовж багатовікової історії українського народу і,

[699] Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К., 2012. – С. 9.

по-друге, базується на найновіших надбаннях загальної теорії пізнання, має власну історіософію та історичне підґрунтя, які значною мірою впливають на його функції.

В українознавстві функції виявляються у напрямах, способах, змісті та сферах діяльності людей, причетних як до продукування знань про Україну та українство, так і до їх поширення та трансформації в суспільну свідомість, у переконання людей. У більш широкому розумінні формула функціонального призначення українознавства, а відтак і кожного українознавчого дослідження зумовлюється об'єктивними потребами розвитку суспільства, необхідністю неперервного пізнання, самопізнання, самовдосконалення (самотворення) й самореалізації усіх об'єктів і компонентів науки.

Ключове призначення українознавства як науки – це його ***теоретико-пізнавальна діяльність***, тобто отримання нових, істинних знань про український світ шляхом проникнення в його сутність, закономірності розвитку, осмислення української дійсності в її минулому, сучасному та майбутньому шляхом вивчення, систематизації, описування, пояснення, аналізу, узагальнення й оцінки реальностей. Теоретико-пізнавальна функція українознавства націлена на осягнення законів і тенденцій суспільного розвитку, розроблення концептуальних ідей з метою пояснення самобутності українського світу на різних етапах історії, пошук нових теоретичних настанов для його удосконалення.

За допомогою ***світоглядної функції***, яка тісно пов'язана із теоретико-пізнавальною, українознавство, як системоутворююча форма духовно-інтелектуальної діяльності, опрацьовує основи наукового світогляду і світорозуміння, пізнає і утверджує ціннісні орієнтири, ідеали, норми високої моралі і культури, активно впливає на формування світогляду української людини, її мислення. Опановуючи українознавство, людина осмислює певні погляди на український світ і ставлення до нього, формує свою свідомість, свій світогляд, а він у свою чергу скеровує поведінку і вчинки людини, водночас виступає активним регулятором усієї її діяльності, включаючи й науково-дослідну, освітньо-педагогічну та культурно-мистецьку. Ядром світогляду є переконання, які поєднують думку з ідеєю, виступають запорукою втілення ідеї у життя.

Світоглядні цінності українознавства конкретизуються і реалізуються його ***виховною функцією***, спрямованою на виховання любові до України, патріотизму, формування національно-державницької свідомості людей, прищеплення українцям традиційних рис національного характеру і толерантного ставлення до представників інших етносів. Оскільки українознавчі дослідження дедалі ширше використовуються у педагогічному процесі, то їх виховна функція органічно поєднується з освітньою і відіграє важливу роль у формуванні всебічно розвиненої особистості.

У процесі українознавчого пізнання усі або більшість із названих функцій осягаються та реалізуються системно, комплексно, але залежно від дослідницької теми і мети та чи інша функція може виступати визначальною чи домінуючою, якій підпорядковані всі інші. Однією з таких проблем, на які мають бути сконцентровані потенції функціонального призначення українoз-

навства, його теоретико-пізнавального, світоглядного і виховного потенціалу, є утвердження української ідентичності, формування національно-державницької свідомості українського народу, реалізації його національної ідеї та історичної місії.

Як відомо, українська нація, хоч і належить до числа найстаріших і найчисленніших європейських націй, у зв'язку з особливостями історичного розвитку, тривалим періодом бездержавності, млявістю утвердження незалежної національної держави, живучістю стереотипів радянського інтернаціоналізму, спекуляціями навколо глобалізаційних явищ, сьогодні по-новому переживає процес самоствердження своєї етнічної та національної ідентичності. Новітня етнополітологія трактує етнічну та національну ідентичність не як механічну тотожність представників спільноти, а як усвідомлення особистістю своєї належності до колективу, об'єднаного за ознакою спільного етносу або нації. Таке усвідомлення спирається передусім на мову, історію, культурну пам'ять, спільну територію. Ідентичність виступає індикатором цілісності і консолідації нації, її згуртування навколо національної ідеї, спільного розуміння свого походження, своєї долі, спільної історії, культури, традицій, осмислення своєї мети і майбутнього.

Наукове дослідження формування української ідентичності як складного, суперечливого і тривалого історичного процесу самопізнання і самоусвідомлення одноплемінниками своєї причетності до українського етносу та нації належить до винятково важливих завдань українознавства.

Своїми функціями українознавство покликане сприяти утвердженню української ідентичності, виходячи з того, що вона не є чимось застиглим, не дається навічно, не досягається стихійно, самопливом, що вона може стимулюватись, заохочуватись або й штучно гальмуватися. В нашій історії було не мало сторінок, пов'язаних із насильницьким розколом української території та нації, проявів національної зради, відступництва, безбатченківства, підбурювання до протистояння або й до громадянських воєн. Звичайно, кожне нове покоління, кожна людина має самостійно і добровільно визначити для себе приналежність або неприналежність до тієї чи іншої нації шляхом усвідомленого самопізнання, ототожнення себе зі своїми одноплемінниками, осмислення спільності своєї долі, сприйняття, засвоєння спільних моральних і духовних цінностей нації, але це не означає, що цей важливий процес можна пустити на самоплив, що осторонь нього може стояти суспільство, держава, її інститути, засоби масової інформації, наука, в тому числі й українознавство.

Людина, яка віднесла себе до відповідної національності, відкрито бере на себе відповідні обов'язки активно і постійно підтримувати свою «присутність», причетність до життя і проблем цієї спільноти, до її минулого, сучасності та майбутнього, вболівати за неї і працювати для блага нації.

Оскільки українознавство є наукою не тільки пізнання, але й самопізнання, то його завдання розглядати процес утвердження української ідентичності як дві взаємопов'язані і взаємообумовлені його сторони – ідентифікації та самоідентифікації. Якщо ідентифікація має переважно зовнішнє самовираження і носить здебільшого колективний характер, то самоідентифікація

відбиває внутрішній рух особи, в процесі якого людина ніби переносить на себе колективні якості нації, зокрема такі риси як відданість справі нації, любов до неї, національний патріотизм. І навпаки, якщо самопізнання не відбувається, можуть виявлятися і негативні явища: національна збайдужілість, індиферентність, космополітизм. Маємо пам'ятати, що в пострадянському українському середовищі є чимало людей, які все ще перебувають у полоні стереотипів так званого інтернаціоналізму, не скинули з себе фуфайку представника «радянського народу», не подолали комплекс меншовартості.

Світоглядно-виховний потенціал українознавства значною мірою залежить від того, наскільки воно виступає носієм історичної пам'яті української нації, а вона є одним із дієвих факторів самоідентифікації. Історична пам'ять – це найцінніший скарб нації, спосіб і результат засвоєння і збереження минувшини, шлях до формування історичної та національно-державницької свідомості, це здатність людей до відтворення і збереження історичного минулого, утримування відомостей про події, явища і особи давнини з метою творчого використання досвіду та уроків історії у різних сферах суспільного життя.

Виникає питання, чому історична пам'ять виступає одним із пріоритетних факторів консолідації нації, етнічної та національної ідентичності? Відповідь на це питання знаходимо у форматі визначення нації, як природно та історично сформованої спільноти, яка характеризується такими ознаками, як спільне минуле, більш-менш однаковий погляд на нього, спільна мова, культура, територія, духовні цінності, обряди, звичаї, ментальність. Тобто спільна історія і спільний погляд на свою минувшину є ознакою нації, а сама нація – продуктом історичного розвитку. Українська нація, як етнічна і політична спільність, постала в княжу добу в межах Київської та Галицько-Волинської держав, однак їх занепад, монголо-татарське панування, литовська, польська та московська експансія на певний час затримали процес національної ідентифікації українців. Реальний шанс до нового злету їх ідентичності пов'язаний із зародженням українського козацтва, перетворенням його у провідну верству суспільного розвитку, із заснуванням Запорозької Січі, національно-визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького і утворенням Козацько-Гетьманської держави. На жаль, політична консолідація української нації наштовхнулася на шалений спротив із боку московитів і поляків, зусиллями яких Україна за Андрусівським перемир'ям була розчленована на Ліво- і Правобережжя, що призвело до руйнування єдиного організму української нації, а згодом і до знищення Гетьманщини як автономного державного утворення українців.

Глибокий рубець на тілі української соборності залишила імперська доба, підневільне перебування впродовж століть українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Та українці в своїй масі не асимілювалися, не стали ні малоросами, ні русинами, не втратили своєї національної самобутності і почуття ідентичності, потягу до незалежності та соборності, до відновлення власної держави. Нескореність українців з новою силою виявилася в роки Української революції 1917–1920 рр., в утворенні Української

Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, в Акті Злуки двох українських держав. Проте, консолідаційні процеси були перервані більшовицькою експансією, насадженням тоталітарного режиму, колонізаційною політикою Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях.

Ні масові репресії, ні голодомори, ні численні депортації, ні сталінсько-брежнєвська політика денаціоналізації і зросійщення українців не зламали їхнього руху опору, прагнення до волі і незалежності. Включення західноукраїнських земель, Буковини, Північної Бессарабії і Закарпаття до складу УРСР, потужний антигітлерівський та антисталінський рух, патріотична діяльність ОУН та УПА, українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників, утворення Народного Руху України, українських політичних партій – все це важливі щаблі в історії консолідації українців на шляху відновлення суверенітету і державної незалежності України.

Отже, в дослідженні української ідентичності рельєфно реалізуються найважливіші функції українознавства – теоретико-пізнавальна, світоглядна та виховна. Як слушно зазначає Л. Токар, у системі самопізнання нація постає як неодмінний сутнісний складник розвитку особи, нації, народу, досягнення їх мети. В українознавстві органічно поєднується етнонаціональне і загальнолюдське[700]. Глибоке засвоєння кожним українцем знань про свій народ і державу – важлива передумова самопізнання і самоусвідомлення своєї причетності до української спільноти, консолідації українського суспільства. Українознавство акумулює знання і багатовіковий досвід боротьби численних поколінь за волю і незалежність українського народу, за національну державність, озброює повчальними уроками, головним з яких є розуміння того, що монолітна єдність, етнічна цілісність і духовна соборність нації запорука виконання нею своєї історичної місії.

Філософсько-гуманістичні основи українознавства ґрунтуються на визнанні: світ – єдиний, цілісний, повний лише у своїй різноманітності, у тому числі людей (народів), що складають вселюдство; кожна людина, нація, мова, культура має природне, рівне право на життя й повну самореалізацію. Тільки у взаємодії з іншими людьми кожна людина, кожен народ, його мова, культура можуть виявити всю повноту своєї індивідуальності й вселюдської сутності. Посягання на природне право кожної людини, нації, мови, культури, на їхню самобутність і волю є злочином перед людством.

Суспільно-державний рівень формування особистості передбачає відношення до національно-культурних цінностей інших народів, толерантність у питаннях співіснування народу, національних, расових, конфесійних, мовних, культурних.

Коли нація здобуває свободу і право бути вільною і рівною серед інших, то ідеї державного утворення необхідні для утвердження ідентичності націй. Із утвердженням ідеї української державності на практиці у 1991 році, актуальним стало завдання не тільки відродження суверенної держави Украї-

[700] Токар Л. Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві // Українознавство. – 2011. – № 4. – С. 190–197.

ни та національне відродження особистості, але й відродження науково-освітнього українознавства як свідчення триєдиності процесу.

Оскільки етнічне, як духовно-культурне явище, органічно входить у матеріальну і духовну культуру, то національне буття в освіті має реалізуватися в етнокультурних формах індивідуального чи групового життя людей. Осягнення відбувається шляхом усвідомлення українського світу, українського часу, українського шляху, що конкретизується в поняття культурного простору рідного народу, який здійснюється в межах *національного дому* (сімейно-родинні зв'язки спільної території мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя); *духовної культури народу* (мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання); *історичної долі народу* (необхідність зберегти себе як народ, усвідомити своє минуле і визначити своє майбутнє, знати про великі перемоги, державні злети, національне лихо (соціальні конфлікти, кривди, стихійні катаклізми). В українській національній єдиній і водночас варіативній школі, у якій цінностями є національний дім, духовна культура народу, його історична доля, дитина продовжує, урізноманітнює своє родинне буття.

Шукаючи орієнтири виживання в час глобальної соціальної, екологічної кризи, людство визначилося, що його порятунок у природному розвитку людини, у родині, у родинності, а не в штучно створених структурах і стосунках. Родина – найзагадковіша, найдавніша з усіх суспільних інституцій, що збереглася впродовж усієї історії, хоча й поруйнована, однак не зникла, незважаючи на безліч соціальних катаклізмів.

Усе більшої сили набирає переконання, що ядром соціальної спільноти людей, її найпершим і найглибиннішим осердям є родина, у якій, як у ДНК, закодовано всі моделі соціуму, визначальні чинники «людяності людини». Родина завжди поціновувалася народом, мислителями, провідниками нації. Тривалий час наукові студії зосереджували увагу на її етнографічних, антропологічних, медичних, психологічних, лінгвістичних, педагогічних факторах. Складні умови для соціології, соціальної філософії, соціальної педагогіки тощо не давали можливості досліджувати соціальну структуру родини, хоча в ній індивіди навчаються поєднувати особистісні, локальні інтереси з суспільними, глобальними. Родина, будучи найстійкішою клітиною суспільства, є найпершим і найглибиннішим осередком, що формує націю.

Наша доба покликана знайти шляхи повернення неперевершеного винаходу людства – родини в повсякденне життя різних спільнот, а особливо – в шкільництві.

Оскільки освіта, шкільництво нашого народу, на превеликий жаль, все ще не стали тим типом духовної діяльності, де твориться, зберігається і передається наступним поколінням етнонаціональна культура, дух української нації, то наповнення національної школи родинною українознавчою життєдіяльністю сприятиме суттєвому виправленню ситуації. Тому й орієнтація розвитку школи була спрямована на філософію родинності. Особливості підходу до проблеми «школа і родина» полягає в тому, що увага зосереджується

не на впливові на батьків, а на співпраці з ними і створенні в організованому соціумі умов життєдіяльності (побутових, спілкування, валеологічних тощо), наближених до родинних[701].

Творити життєдіяльність організованої соціокультурної структури, наближеної до родинної, – це значить торкатися фундаментальних параметрів етнонаціональної культури і насамперед центрального поняття Дому. Саме в найглибших надрах національно-етнічних переживань формується висока цінність Дому. Рідна домівка – соціокультурний інститут, виплеканий народним генієм, який сприяє розквіту нації. У варіативній школі, що розвивається в філософії родинності, поєднуються цінності Домівки, Світу, Особистості. Домівка (мала родина) живе за звичаями і нормами етноетики, світ (велика родина) – соціуму. Зокрема суспільство живе за законами держави і світової співдружності.

Безперечно, школа не є родиною, але своєю життєдіяльністю вона може бути наближена до домівки, де по-родинному опікуються навчанням і розвитком кожної дитини, де прагнуть до створення умов для розвитку особистості учня, вчителя, керівника, батьків. Проект «Школа нової генерації – українська національна школа-родина» заперечує відчужені шаблонні стосунки між школою і батьками, дітьми, натомість пропонується найширше співробітництво школярів, учителів, батьків, державної адміністрації, друзів, меценатів, підприємств – усіх, хто мешкає і трудиться неподалік школи. Тобто образно кажучи, всієї великої родини. Тому і виникла робоча назва метафори української національної школи, що розвивається як варіативна у філософії родинності, – «школа-родина».

У родинно-шкільному середовищі учні мають черпати, пізнавати найсуттєвіші чинники буття української людини: любов до батьків, до рідної землі, держави, поцінування рідної мови, пошанне ставлення до кожного члена сім'ї, особливо до дитини, щире ставлення до сусідів, знайомих, свояків, товаришів, друзів, які проявляють позитивні вчинки, до представників інших національностей, що проживають поряд. Справедливість, чесність, правдивість, толерантність, злагода мають бути основою стосунків між усіма суб'єктами педагогічного процесу. Пріоритетна увага до вміння самостійно вчитися, критично мислити, користуватися комп'ютером, мати навички й уміння для життєвого і професійного вибору. Робота в такій школі спрямована на те, щоб серед дітей панували дух єдності, бажання надавати один одному потрібну допомогу, розділяти радість чи смуток, радіти успіхам у ремеслі, щоб діти збиралися разом як рідні, свояки, аби відзначити день народження, новосілля, відправити юнака в армію, відвідувати один одного в свято чи в неділю, збиратися на державні, храмові свята, на родинні, шкільні, підтримувати дружні стосунки все життя, щоб шкільний товариш став побратимом.

---

[701] Усатенко Т. П. Українознавчі засади національної школи-родини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 229–238.

Шкільна спільнота, зорієнтована на родинність (йдеться про велику родину: клас – родину, школу – родину, державу – родину, планету – родину), підвищує роль життєвої і соціальної компетенції учнів, надаючи соціально зорієнтованим знанням виразно культурологічного спрямування.

Створення в школі середовища, близького до родинного, зумовлює нові підходи в організаційних та навчально-виховних процесах, перегляд і уточнення узвичаєних форм життя. Найважливіше для варіативної школи-родини і водночас української національної є зорієнтованість на культурно-інформаційну парадигму; філософія освіти, яка охоплює традиції та інновації, що конкретизуються в проблемах єдності особистісно зорієнтованого навчання з різними формами співпраці та кооперації; в інтегративно-диференційованих типах структурування знань; розширенні правового простору школи через громадсько-державне управління; оновленні навчально-виховного процесу інформаційними технологіями, зокрема комп'ютерної грамотності тощо.

Отже, *українська національна школа має стати школою єдиною і водночас варіативною у філософії родинності*. Вона охоплює: родинність (взаємини, які ґрунтуються на повазі, захищеності, відповідальності, самоствердженні, самореалізації особистості, на етнонаціональній, громадянсько-державницькій усвідомленості); глибокі знання власної етнонаціональної культури та розуміння особливостей і культурних традицій інших народів, бажання і потребу оволодіти досягненнями цивілізації (інформаційною технологією, наукою, технікою, господарством); активне громадське життя; широку освітньо-просвітницьку діяльність (школа є центром розвитку регіону (села, мікрорайону), співпрацю (представників влади, підприємств, установ, організацій, бізнесових структур, мешканців мікрорайону); оновлення, підвищені вимоги до якості шкільної освіти, рівень яких визначається державними вимогами. Українська національна школа-родина засвідчує свою послідовність у орієнтирах на рівнозначні поцінування етнонаціональних цінностей, закорінених у родині, та відкритість до інформаційно-технологічного простору цивілізації, тобто вона об'єднує етнонаціональне й універсальне як єдине. Школа-родина стверджує вічне оновлення школи, як кожним поколінням оновлюються родина, рід, Україна.

У навчальних закладах українознавство є інтегрованим курсом, тому що вивчає проблеми походження народу, місце цього народу серед інших, історичні етапи формування етнографічного терену: селище, двір, житло, господарство, суспільно-родинне життя, звичаї та обряди, народний світогляд, вірування, народне мистецтво, тобто воно характеризує народ у всьому комплексі його життя.

Чільну позицію в цьому процесі посів Інститут українознавства Київського університету ім. Т. Шевченка (із червня 2000 року – Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України), засновником і директором якого став професор П. П. Кононенко. Інститутом розроблено концепцію з українознавства як цілісної науки та окремої навчальної дисципліни. У 1998 році «Українознавство» офіційно введене до

державного стандарту освіти як окрему навчальну дисципліну, одночасно розвиваючи його і як методологію освітньо-виховного процесу.

Згідно з концепцією предметом вивчення українознавства в системі освіти є соціально-культурний досвід народу, його динаміка, адже кожне покоління вносить щось нове в історію культури. Соціально-культурний досвід народу передається із покоління в покоління шляхом безпосереднього спілкування, трудової діяльності, через предмети матеріальної та духовної культури. Отже, курс «Українознавство» – це сукупність інтегративних знань про народ, його історію, побут, матеріальну й духовну культуру, виховання та освіту, здобутки народних ремесел і промислів, різних галузей мистецтва, досягнення у сфері родинного, громадського, виробничого і державного життя.

Як навчальний, інтегрований курс «Українознавство» направлений на навчання і виховання особистості національно-, суспільнообізнаної в полікультурному просторі. Українознавча освіта в загальноосвітній школі мала вирішувати, серед іншого, низку завдань:

– надання учням мінімально потрібної суми знань без ущільнення матеріалу обов'язкових для вивчення предметів;

– виділення об'єднавчої, центральної сутності (поняття) українознавства та головних її домінантних ліній (концентрів знань);

– визначення основних українознавчих понять кожної домінанти, що покладені в основу навчання;

– надання інформації відповідно до психолого-вікових особливостей дітей.

Основними змістовими виразниками українознавчих домінант стали: родина (сім'я); українська мова; ідея державності; надбання українців: духовні, матеріальні, природні; народний календар; здоров'я – генофонд нації; спілкування; краса; праця; право; село; місто.

Інтегрований курс «Українознавство» був розрахований на учнів 1–11 класів варіативної складової навчального плану. Згадані інтегровані проблеми українознавства мали розглядатися в кожному класі – концентрично-спіралеподібно, із урахуванням вікових особливостей дітей. Йшлося не тільки про поглиблення вивчення українознавчого матеріалу, але про всебічне вивчення проблеми учнями різних вікових груп. Саме тому нова інформація в наступному класі мала подаватися лексикою, максимально доступною для сприйняття цього віку. У старших класах, коли мовилось про самовизначення, самореалізацію, орієнтацію, закономірним мав стати перехід від міфологічно-поетичного, романтично-героїчного стилю навчання до науково-ділового.

До базового рівня інтегрованого курсу «Українознавства» належали:

– *універсалії українознавства,* що є вищим ступенем внутрішньої інтеграції курсу, оскільки визначають домінанти, навколо яких концентруються знання: етнос – нація – держава – культура – природа, У кожній домінанті виділяються наукові проблеми, які характеризують її з різних сторін.

– *витоки,* які розкривають господарчо-духовну, виробничу, геополітичну цілісність українознавства. Якщо домінанти направлені загалом на наукове розкриття суті явища, то у витоках увага концентрується на основних об'єктах змісту українознавства: ідеях, пріоритетах, універсаліях, архетипах, символах, конкретних матеріальних проявах його (ремеслах, традиціях, текстах). Аналіз витоку українознавства в часопросторових вимірах дає можливість виділити ядро – Долю України, національну ідею, історичну місію, духовні виміри і матеріальні надбання нації, здоров'я, родину, освіту, красу.

– *герої, провідники, речники* зі сторінок навчальної літератури доводять учням, що українці – невичерпні своїми талантами, працею, мудрістю[702].

Головна мета курсу «Українознавство» полягала у тому, щоб надати учням знання про Україну та українство як цілісність, і таким чином сприяти самоусвідомленню, самопізнанню, самоствердженню, самореалізації особистості і народу. Усі інші аспекти мети мали підлягати і реалізуютися, на думку авторів програми курсу, у процесі реалізації завдань:

– формування в учнів оцінно-емоційного ставлення до українського світу і світу взагалі; позитивного ставлення до українознавства, культури народу, його історії, економіки, виробничої діяльності, що сприятиме так само розвитку мотивації до навчання, розумінню важливості вивчення українознавства;

– розвиток учнів на основі засвоєння ними досвіду творчої, пошукової діяльності, розуміння дійсності, що формує в них: *уміння і навички* переносити знання в нову ситуацію на основі різноманітного інструментарію проблемно-пошукової діяльності; інтелектуальні та мовні *здібності й готовність* вступити в діалог у полікультурному просторі, подальшу *самоосвіту* в сфері українознавства.

Завдання вчителя українознавства – підготувати учнів до здатності стати людьми, із гармонійно розвинутими емоціями, інтелектом, досвідом, волею, психікою; розуміти хід історичного процесу; робити об'єктивні висновки та оцінки історичних подій та осіб; засвоювати уроки розвитку української етнонації, держави, природи, мови, культури, долі, ментальності; бачити причини успіхів і невдач, розквіту і занепаду, слави і ганьби; результати міжнародної взаємодії та перспективи; робити висновки з історичних уроків, співвідносні з проблемами життя народу і своїм власним життям; на основі аналізу уроків минулого та сучасного робити власний життєвий вибір.

Навчання засобами курсу «Українознавство» поміж іншого передбачало: уявлення учнями суті українознавства як системи понять, через яку сприймається дійсність; розуміння власних етнічних, національних особливостей, свого життєвого призначення, шляху самореалізації; співставлення

---

[702] Кононенко П., Усатенко Т. Матеріал до основних проблем базового змісту навчання інтегративного курсу «Українознавство»: І. Універсалії українознавства; ІІ. Первини українознавства як духовно-господарської, природничо-виробничої, геополітичної цілісної реальності; ІІІ. Герої, речники, провідники, світочі національного духу; Інваріантний проект програми «Українознавство» // Початкова школа. – 1995. – № 1 (307). – С. 37-41; № 2 (308). – С. 53–56; № 3 (309). – С. 54–58.

філософії українознавства з іншими національними філософіями; знання про культуру, історію, реалії, традиції України і входження в «діалог культур».

Ефективним засобом здійснення завдань українознавства мала стати міжкурсова й міжпредметна змістова інтеграція знань з історії, археології, антропології, лінгвістики, етнографії, фольклору, правознавства, міфології, релігієзнавства, культурології, економіки, філософії, політології, етики, естетики, педагогіки, природознавства.

Вважалось, що українознавство як сукупність наук перебуває в численних зв'язках з іншими шкільними дисциплінами. У розробці уроків з українознавства передбачалося залучення до проведення уроків учителів з інших предметів (історії та географії України, біології), викладачів кафедр (методоб'єднань) української літератури, української мови, філософії, педагогіки, культури, психології, валеології[703].

Науковцями були визначені також основні принципи навчання «Українознавства», які спрямовували діяльність учителя й характер пізнавальної діяльності учня на уроках, ефективність викладання в різних формах, за різного змісту й організації курсу за роками навчання. До них автори програми з українознавства відносили:

– *принцип виховуючого навчання,* що передбачає в процесі організації змісту й методів навчальної діяльності дотримання вчителем українознавства глибин національного виховання в Україні, а основними шляхами і засобами реалізації цього визначається рідна мова, фольклор, мистецтво, народний календар, народна символіка, родинно-побутова культура, народні традиції, звичаї та обряди, народні вірування, релігійні виховні традиції (виховний характер навчання забезпечує формування світогляду учнів, виховання моральних якостей особистості й вольових рис характеру, формування почуттів, розвиток здібностей);

– *принцип науковості навчання* з обов'язковим включенням наукових знань у навчальний матеріал курсу, що визначає напрями розумової діяльності учнів, формує свідоме розуміння ними теоретичних положень, понять, явищ, процесів українознавства;

– принцип систематичності й послідовності навчання, *що передбачав використання певних правил:* від простого до складного; від відомого до невідомого; від одиничного до загального;

– *принцип доступності навчання,* що мав забезпечити відповідність українознавчого матеріалу фізіологічним, психологічним, віковим особливостям учнів і сприяти вчасному розвитку природніх нахилів учнів, здібностей, талантів, сприяти їхньому повноцінному розвитку (принцип доступності навчання включає три постулати: нові знання мають базуватися на вже добутих учнями знаннях, на їхньому життєвому досвіді; система знань має сприяти переходу на глибший рівень загального розвитку; у конкретних умовах

[703] Українознавство: Навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / Укл. П. Кононенко, А. Пономаренко, Л. Токар. – К.: Міленіум, 2005. – 36 с.

навчання має бути очевидною необхідність саме цього навчального матеріалу для розвитку учнів);

– *принцип свідомості та активності учнів,* що ставив перед учителем українознавства завдання – зрозуміти, як засвоює знання учень, яке його ставлення до навчання та який ступінь його активності в процесі вивчення навчального матеріалу;

– *принцип зв'язку навчання з життям,* що базувався на використанні конкретних прикладів із життя, на підставі яких робляться узагальнення, висновки, визначаються певні закономірності;

– *принцип міцності знань,* що означав тривале збереження в пам'яті знань, які вивчаються, навичок, умінь, що формуються;

– *принцип наочності навчання,* основним і необхідним видом якого є експонати, речі культури й побуту українського народу;

– *принцип індивідуалізації навчання,* що допомагав визначити той рівень знань і розвитку учнів, який дає змогу ставити й вирішувати конкретні завдання навчання, гарантує успішне вивчення навчального матеріалу, сприяє високому інтелектуальному й моральному розвитку дитини;

– *принцип історизму,* що уможливлює розгляд матеріалу в ретроспективі.

До особливих принципів викладання українознавства, що мали сприяти ефективному вирішенню поставлених завдань, відносилися такі:

– *принцип народозалежності,* що означав подолання у свідомості учнів байдужості до культурно-історичної спадщини України, подолання національного нігілізму;

– принцип етнічності;

– *краєзнавчий принцип,* що актуалізував завдання власного пізнання через історію, культуру, побут свого регіону;

– принцип суспільності;

– *принцип демократизації навчання* передбачає право кожного учня на формування світогляду, вибір віросповідання чи відмову від віри, право на самовираження;

– *принцип гуманності,* що серед пріоритетів курсу актуалізує виховання справжньої людини, гідного громадянина своєї держави;

– *принцип життєвої активності,* що веде до вибору учнем життєвих позицій, пробуджує творчі пошуки, стимулює особисте самовизначення і в цілому сприяє вибору професії, нахилу до самодіяльності;

– *принцип цілеспрямованості навчання,* що вмотивовує, у першу чергу, учителя на головну мету – формування особистості людяної й чесної, працелюбної й вільної, освіченої й культурної[704].

Курс українознавства в початковій школі (1–4 класи) мав органічно поєднувати природознавчий аспект знань про Україну із суспільствознавчим

[704] Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українознавство у навчально-виховному процесі: Основи методики викладання: Науково-методичний посібник [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ]. – К.: НДІУ, 2008. – 56 с.

і розглядати ці знання на культурологічному рівні: географічне положення України; неповторність українського довкілля, яке має визначальний вплив на формування духовного світу українця; традиції українського національного господарювання, житлобудування, харчування; особливості національного здорового способу життя; рідна мова та ставлення до неї; українські народні та державні свята; своєрідність української родини; історія українського державотворення; народна та державна символіка України; історична пам'ять народу та його світочі; основні моральні засади українського народу, які визначають поведінку людини в суспільстві; міжнародна діяльність українства і його роль в історії тощо. Саме засвоєння таких знань дає змогу розвивати національну самосвідомість школяра, власне «Я», виховувати громадянські почуття, допомагає йому самовизначитися в системі українського довкілля, яке тісно пов'язане із загальнолюдськими проблемами та Всесвітом[705].

Такий аспект програми мав сприяти розвитку логічного мислення, спостережливості, уяви, творчих здібностей дітей, їх самопізнання та вміння виражати власне ставлення до пізнаного, а виховний аспект – формуванню таких притаманних ментальності українця рис, як патріотизм, людяність, гостинність, працьовитість, ввічливість, доброта, чесність, скромність, любов і дбайливе ставлення до природи тощо.

За своїм освітньо-філософським і виховним спрямуванням зміст навчального матеріалу ґрунтувався на українській «філософії серця», відданості ідеалам активної людяності та патріотизму, що органічно поєднані з процесом пізнання роду, народу, рідної природи, мови, культури, доленосних етапів (фактів, імен, подій) історії народу та Батьківщини, етичних та естетичних настанов українців.

Програмовий матеріал українознавчого курсу в початковій школі, який було розраховано на 35 год. річних (1 год. на тиждень), за змістом мав зберігати наступність і послідовність між дошкіллям (програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець»[706]), основною та старшою школою був особистісно-орієнтованим і подаєвався за блоками: «Я – українець», «Моя родина, мій рід», «Мій український народ», «Моя держава – Україна», «Україна та українці у світі». У межах кожного тематичного блоку розглядалися такі змістові лінії, як: національне природне Довкілля, мова і традиційна культура українського народу, визначні особистості та дати історичної генези українців, їхня роль у світовому поступі. У кожному класі знання подаються концентрично, за визначеними темами, у певній системі та цілісності, із по-

[705] Кононенко П. П., Присяжна Т. М. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1–4 класи). – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 48 с.; Присяжна Т. М. Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 1–4 класах загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: НДІУ, 2008. – 11 с.

[706] Кононенко П. П., Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українотворець: Програма виховання дітей дошкільного віку. – К., 2008. – 28 с.; Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Рекомендації щодо роботи з програмою виховання дітей дошкільного віку «Українотворець». – К., 2008. – 7 с.

ступовим ускладненням матеріалу, відповідно до вікових особливостей молодшого шкільного віку.

Курс українознавства для початківців ураховував емоційну чутливість молодших школярів, рівень їхнього образного мислення та здатність запам'ятовувати, тому до кожного тематичного блоку пропонувалися літературні джерела та ілюстративний матеріал, які варто було використовувати разом із краєзнавчим матеріалом, залучати ігрові моменти на уроці, розучувати з учнями пісні, використовувати їхні спостереження за довкіллям.

Програма курсу «Українознавство» для учнів 5–12 (11) класів загальноосвітніх навчальних закладів укладена авторським колективом під керівництвом доктора філологічних наук, професора, академіка П. Кононенка мала на меті навчально-виховне спрямування – виховання патріота, громадянина української держави, свідомого державотворця, творчої особистості, яка співпрацюватиме зі світом на засадах кооперації, буде здатна реалізувати своє власне покликання та реалізовувати покликання української нації[707].

Універсальна цілісність «України» й «українства», на думку укладачів програми мала розкриватися й осягатися шляхом взаємопов'язаного еволюційно-синхронного й діахронного розгляду концентрів, на вивчення яких авторами відводилося в кожному класі по 35 годин нарік (1 година на тиждень), за навчальною програмою: *Україна – етнос; Україна – природа, екологія; Україна – мова; Україна – культура; Україна – ментальність, доля; Україна – нація, держава; Україна в міжнародних відносинах; Україна – історична місія,* як універсальні сфери життя конкретизуються змістовими лініями, що реалізуються тематичними блоками[708].

Під час структурування навчального матеріалу мали враховуватися принципи наступності та послідовності між початковою, основною та старшою школою, передбачено послідовність вивчення тем від 5-го до 11-го класів, реалізовано міжпредметні зв'язки.

Учитель, який брав собі за обов'язок займатися викладанням українознавства, мав бути людиною високих моральних принципів і переконань.

Головні напрямки діяльності вищої школи також тісно пов'язані з тими процесами, які відбуваються у суспільстві. В умовах оновлення системи національної освіти перед вищою школою постали завдання демократизації навчально-виховного процесу, докорінних змін у підготовці майбутніх фахівців, вдосконалення педагогічної майстерності викладачів, звернення належної уваги на громадянське, національне, патріотичне виховання молоді,

---

[707] Кононенко П. П., Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (5–12 класи). – К., 2008. – 56 с.; Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Практикум з українознавства [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ]. – К., 2008. – 80 с.; Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 5–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2008. – 8 с.

[708] Кононенко П. П., Козлов А. В., Ковпік С. І. Українознавство в школі: Навчально-методичний посібник для вчителів. – К., 2006. – 168 с.

формування людини гармонійної, всебічно розвиненої тощо. Однією із важливих умов гуманізації навчально-виховного процесу вищої школи є подолання і викорінення тих негативних явищ, які залишились нам у спадок від колишньої тоталітарної системи (тотальна русифікація, приниження рідної мови, руйнація усталених народних традицій, моралі, нав'язування рабської психології, комплексу меншовартості, зміщення акцентів у багатьох загальнолюдських цінностях та ін.)[709].

Думка про те, що українознавство як цілісна система освіти й виховання повинно стати методологічно-філософською основою розвитку освіти, суспільства, політики держави звучала й звучить у працях відомих вітчизняних вчених як минулого, так і сучасності. Дослідження М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Стешенка, Г. Ващенка, Ю. Липи, П. Кононенка, В. Крисаченка та багатьох інших науковців зробили вагомий внесок у розвиток українознавства як науки, поглиблення її методології, піднесення на якісно новий рівень сприйняття у суспільстві, впровадження у навчально-виховний процес як загальноосвітньої, так і вищої школи. Зміст цієї навчальної дисципліни сприяє оптимальному вирішенню багатьох дидактично-виховних проблем сучасної школи: розвитку пізнавальної активності, самостійності, творчості, формуванню духовності, національної свідомості, гідності, історичної пам'яті, дає змогу кожній молодій людині осягнути неповторність своєї культури, велич свого народу, зрозуміти його місце у світовій спільноті.

Серед основних нормативних дисциплін українознавчого циклу виокремлюються у ВНЗ такі курси як «Основи українознавства», «Українознавство», «Методика викладання українознавства у загальноосвітній школі», «Українознавство з методикою викладання»[710]. Ці дисципліни відіграють вагому роль як у професійному, так і духовному становленні майбутнього вчителя, виступають ефективним виховним засобом, що висуває й певні вимоги

[709] Кононенко П. П. Концепція національно-державної системи освіти // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 15–17.

[710] Мафтин Л. В. Оптимізація викладання українознавства у вищих навчальних закладах // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 264–268; Козлов А. В. Програма навчального курсу зі «Вступу до українознавства» (за вимогами кредитно-модульної системи) / Вступ до українознавства: Програма навчального курсу и. – Кривий Ріг, 2006. – 15 с.; Козлов А. В. Українознавство та методика його викладання в школі: Програма державного іспиту для спеціальності «Українська мова і література та українознавство». – Кривий Ріг, 2006. – 19 с.; Кононенко П. П., Козлов А. В., Ковпік С. І. Українознавство в старшій школі: Навчально-методичний посібник для вчителів. – К., 2007. – 196 с.; Козлов А. Програма «Державного іспиту з українознавства» // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 190–193; Козлов А. В. Українознавство та методика його викладання в школі: Програма державного іспиту для спеціальності «Українська мова і література та українознавство». – Кривий Ріг, 2008. – 20 с.; Козлов А. В., Ковпік С. І. Методика викладання українознавства в школі: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2010. – 115 с.; Козлов А. Українознавство у ВНЗ України: стан і перспективи // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 114–116.

до викладання цих дисциплін: забезпечення належного рівня науковості, постійний методичний пошук, вдосконалення педагогічної майстерності, використання активних методів навчання; створення студентам належних умов для творчої самостійної роботи; формування умінь працювати з довідковою, енциклопедичною літературою, архівними матеріалами; вести пошуково-дослідницьку роботу, застосовувати знання, уміння й навички у нестандартних, проблемних ситуаціях тощо.

Вивчення циклу українознавчих дисциплін передбачає спрямованість шляхів, форм і методів роботи зі студентами на організацію проблемно-пошукової, дослідницької діяльності: збір фольклорно-етнографічних матеріалів, які систематизуються, описуються, аналізуються за певними тематичними блоками: пісні, легенди, повір'я, календарна та родинно-побутова обрядовість, народні промисли та ремесла, національний одяг тощо.

Результати своїх наукових досліджень майбутні фахівці успішно представляють на Всеукраїнських конкурсах студентських наукових робіт, доповідях на науково-практичних конференціях тощо.

З великою зацікавленістю, творчим підходом студенти виконують курсові, кваліфікаційні, дипломні, магістерські роботи, пов'язані з українознавчою тематикою.

Традиційна навчально-інформативна діяльність, навчання за принципом простої передачі знань від того хто навчає, тому, хто навчається, – застаріла, нині ефективною є та система навчання, яка сприяє активній пізнавальній діяльності, забезпечує розвиток творчої ініціативи, самостійності, логічного мислення тощо. У зв'язку з цим викладання у вищому навчальному закладі нормативної дисципліни «Українознавство» передбачає спрямованість форм і методів роботи зі студентською аудиторією у проблемно-пошукове, дослідницьке русло. На семінарських заняттях вводяться елементи рейтингового контролю знань, до кожної теми пропонується написання відповідних рефератів, повідомлень, самостійних робіт, які стимулюють творчий пошук, збір фольклорно-етнографічних матеріалів, опрацювання додаткової літератури, глибоке, свідоме розуміння деяких проблемних питань, концептуальних положень.

Наукові диспути, дискусії з проблем виховання національної свідомості, етногенезу українців, ментальності, місця та ролі українців у світовій культурі сприяють розвитку глибоких пізнавальних інтересів, зацікавленістю актуальними українознавчими проблемами.

На українознавчих засадах будується і виховна робота ВНЗ. Стало доброю традицією проводити до роковин з дня народження Т. Шевченка конкурси на краще декламування української поезії, творчі вечори молодих митців. Кожен рік проходять університетські огляди-конкурси колядок, щедрівок, стрілецьких пісень, студенти беруть активну участь у підготовці й проведені Днів рідної мови, Свята Матері, різноманітних інсценізованих дійств.

Ці та подібні заходи сприяють поглибленню українознавчої культури учнівської та студентської молоді, диференціації та індивідуалізації процесу патріотичного, національного, громадянського виховання, формуванню національної свідомості, політичних переконань, відповідальності перед своїм народом, нашим майбутнім.

Додаток

Новітнє українознавство: бібліографія (1989–2014 рр.)

І. Перевидані праці; ІІ. Періодичні видання; ІІІ. Програми конференцій; IV.Матеріали конференцій, збірники праць; V. Історичні засади українознавства; VI. Теоретико-методологічні проблеми українознавства; VII. Інституційний розвиток українознавства; VIII. Українознавство як чинник державотворення, формування національної свідомості, громадянського суспільства; IX. Українознавство в системі освіти; X. Українознавство у родинному вихованні; XI. Українознавство у педагогічному процесі дошкільних установ; XII. Українознавство у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів; XIII. Українознавство у роботі позашкільних дитячих установ; XIV. Українознавство у педагогічному процесі вищих навчальних закладів; XV. Українознавство у змісті післядипломної освіти

І. Перевидані праці

Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Наукове Товариство ім. Шевченка; Під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. – Перевидання в Україні / Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. – Репр. відтвор. вид. 1949 р. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 1. – 400 с.: іл.; Т. 2. – С. 401–800: іл.; 1994. – Т. 3. – С. 801–1200: іл.

Енциклопедія українознавства: Загальна частина / Наукове Товариство ім. Шевченка; Під гол. ред. В. Кубійовича і З. Кузелі. – Перевидання в Україні / АН України; Ін-т української археографії; НТШ у Сарселі; Фундація Енциклопедії України в Торонто. – Репр. відтвор. вид. 1949 р. – К., 1994. – Т. 1. – XVI, 400 с.: іл.; 1995. – Т. 2. – С. 369–800: іл.; Т. 3. – С. 801–1230.

Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Наукове Товариство ім. Шевченка; Гол. ред. В. Кубійович. – Репр. відтвор. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – 400 с.: іл.; 1994. – Т. 2. – С. 401–800: іл.; 1995. – Т. 3. – С. 801–1229: іл.; 1996. – Т. 4. – С. 1201–1600: іл.

Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Наукове Товариство ім. Шевченка; Гол. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні / Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. – Репр. вид. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 1. – С. 1–400: іл.; Т. 2. – С. 400–800: іл.; Т. 3. – С. 800–1200: іл.; Т. 4. – С. 1200–1600: іл.; 1996. – Т. 5. – С. 1600–2000: іл.; Т. 6. – С. 2001–2400: іл.; 1998. – Т. 7. – 396 с.; 2000. – Т. 8. – С. 2800–3200: іл.; Т. 9. – С. 3205–3600: іл.; Т. 10. – С. 3605–4016: іл.; 2003. – Т. 11. – 397 с.

ІІ. Періодичні видання

Українознавство: Науково-популярний, суспільно-політичний, культурно-мистецький журнал / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2001. – Число 1. – 186 с.; Українознавство. Науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2002. – Число 1–2. – 312 с.; Число 3. – 287 с.; Число 4. – 300 с.; 2003. – Число 1 (6). – 286 с.; Число 2–3 (7–8). – 308 с.; Число 4 (9). – 450 с.; Українознавство: Науковий, громадсько-

політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2004. – Число 1–2. – 476 с.; Число 3–4. – 386 с.; 2005. – Число 1. – 288 с.; Число 2. – 206 с.; Число 3. – 292 с.; Число 4. –331 с.; 2006. – № 1. – 325 с.; № 2. – 368 с.; № 3. – 336 с.; № 4. – 391 с.; 2007. – № 1. – 344 с.; № 2. – 387 с.; № 3. – 341 с.; № 4. – 331 с.; 2008. – № 1. – 326 с.; № 2. – 370 с.; № 3. – 206 с.; № 4. – 302 с.; 2009. – № 1. – 314 с.; № 2. – 322 с.; № 3. – 339 с.; № 4. – 328 с.; Українознавство: Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2010. – № 1 (34). – 283 с.; № 2 (35). – 280 с.; № 3 (36). – 282 с.; № 4 (37). – 352 с.; 2011. – № 1 (38). – 342 с.; № 2 (39). – 295 с.; Українознавство: Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – № 3 (40). – 212 с.; 2011. – № 4 (41). – 286 с.; 2012. – № 1 (42). – 251 с.; 2012. – № 2 (43). – 267 с.; № 3 (44). – 230 с.; № 4 (45). – 297 с.; Українознавство: науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: щоквартальний науково-популярний журнал / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – К., 2013. – № 1 (46). – 304 с.; № 2 (47). – 189 с.; № 3–4 (48–49). – 247 с.

Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: НДІУ, 2003. – Т. І. – 435 с.; 2004. – Т. ІІ. – 529 с.; Т. ІІІ. – 541 с.; 2005. – Т. IV. – 443 с.; Т. V. – 435 с.; Т. VI. – 439 с.; Т. VII. – 490 с.; 2006. – Т. VIII. – 442 с.; Т. IX. – 450 с.; Т. X. – 428 с.; Т. XI. – 578 с.; Т. XII. – 526 с.; 2007. – Т. XIII. – 572 с.; Т. XIV. – 562 с.; Т. XV. – 512 с.; Т. XVI. – 512 с.; Т. XVII. – 512 с.; Т. XVIII. – 628 с.; 2008. – Т. XIX. – 512 с.; Т. XX. – 512 с.; Т. XXI. – 512 с.; Т. XXII. – 512 с.; 2009. – Т. XXIII. – 512 с.; Т. XXIV. – 512 с.; Т. XXV. – 512 с.; Т. XXVI. – 512 с.; Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – 512 с.; Т. XXVIII. – 536 с.; 2012. – Т. XXIX. – 370 с.; Т. XXX. – 334 с.; 2013. – Т. XXXI. – 285 с.

Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1994. – Вип. 1. – 208 с.; 1997. – Вип. ІІ. – 222 с.; Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – 79 с.; Вип. 4. – 74 с.; 2001. – Вип. 5. – 80 с.; 2002. – Вип. 6. – 80 с.; 2003. – Вип. 7. – 58 с.; 2004. – Вип. 8. – 55 с.; 2005. – Вип. 9. – 51 с.; 2006. – Вип. 10. – 57 с.; 2007. – Вип. 11. – 57 с.; 2008. – Вип. 12. – 61 с.; 2009. – Вип. 13. – 58 с.; 2010. – Вип. 14. – 61 с.; 2011. – Вип. 15. – 57 с.; К., 2012. – № 16. – 70 с.

Українознавство: Календар-щорічник. 1996 / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 91 с.; 1997. – К., 1997. – 85 с.; 1998. – К., 1998. – 117 с.; 2001 / Центр українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 240 с.; 2002. – К., 2001. – 238 с.; 2003. – К., 2002. – 240 с.; 2004. – К., 2003. – 240 с.; 2006. – К., 2005. – 275 с.; 2007. – К., 2006. – 240 с.; 2008. – К., 2007. – 240 с.; 2009. – К., 2008. – 280 с.; 2010. – К., 2009. – 244 с.

Українознавець / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Кафедра українознавства Університету «Львівський Ставропігіон». – Львів, 2005. – Вип. І. – 98 с.; 2006. – Вип. ІІ. – 108 с.; 2007. – Вип. ІІІ. – 102 с.; Вип. IV. –

100 с.; Вип. V. – 100 с.; 2008. – Вип. VI. – 110 с.; Вип. VII. – 108 с.; 2009. – Вип. VIII. – 102 с.; 2010. – Вип. IX. – 100 с.; Українознавець / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Кафедра українознавства Львівського національного аграрного університету. – Львів, 2011. – Вип. X. – 192 с.; Вип. XI. – 180 с.; Українознавець / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Кафедра українознавства Українського державного університету в Москві. – Львів, 2012. – Вип. XII. – 100 с.

III. Програми конференцій

Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства: Програма Міжнародної конференції (м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1992. – 16 с.

Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства: Програма Міжнародної конференції (м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1992. – 35 с.

Українознавство в розбудові держави: Програма щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.) / МО України; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; АН України. – К., 1993. – 36 с.

Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми: Програма щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 12–14 жовтня 1994 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Ін-т національних відносин і політології НАН України; Академія наук Вищої школи України. – К., 1994. – 22 с.

Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи: Програма Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Київ, 12–14 жовтня 1994 р.) / МО України; Український держ. ун-т харчових технологій. – К., 1994. – 52 с.

Україна, українці, українознавство (витоки та найдавніша історія): Програма Міжнародної конференції (м. Алушта, 24–26 вересня 1995 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Сімферопольський держ. ун-т; Ін-т національних відносин і політології НАН України; Т-во «Україна»; Ін-т історії України НАН України; Академія наук Вищої школи України. – К., 1995. – 15 с.

Місце і роль українознавства у реформуванні національної системи освіти: Програма Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.) / МО України; Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка; Український гуманітарний ліцей Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 29 с.

Україна, українці, українознавство (XIV–XVIII ст.): Програма Круглого столу (м. Кіровоград, 24–26 жовтня 1996 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Кіровоградський держ. ін-т сільськогосподарського машинобудування; Ін-т національних відносин і політології НАН України; Т-во «Україна»; Ін-т історії України НАН України; Академія наук Вищої школи України. – К., 1996. – 23 с.

Україна, українці, українознавство XIX століття: Програма Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 16–17 жовтня 1997 р.) / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – 11 с.

Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Програма Міжнародної конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 1998 р.) / МО України; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 19 с.

Україна, українці, українознавство на межі тисячоліть: Програма щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 14–15 жовтня 1999 р.) / Ін-т українознавства; Головне управління освіти Київ. міської держ. адміністрації; Т-во «Україна – світ»; Український гуманітарний ліцей Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Всеукр. пед. т-во ім. Григорія Ващенка. – К., 1999. – 24 с.

Програма щорічної звітної наукової конференції Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, 26 квітня 2000 р.). – К., 2000. – 4 с.

Українознавство в системі освіти: Програма IX щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 24–26 жовтня 2000 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Українська Всесвітня Координаційна Рада; Товариство «Україна – світ»; Головне управління освіти м. Києва; Київський Будинок учителя; Міжнародний благодійний фонд «Фонд Пантелеймона Куліша»; Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенка; Міжнародний освітній фонд ім. Я. Мудрого; Український гуманітарний ліцей Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

Українознавство – наука самопізнання українського народу: Програма X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2001. – 35 с.

Українознавство в розбудові національної освіти України XXI століття: проблеми та напрями розвитку: Програма XI щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 17–19 жовтня 2002 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України; Всеукр. т-во «Просвіта» імені Тараса Шевченка; Київський міський Будинок учителя. – К., 2002. – 38 с.

Українознавство: історична пам'ять – скарбниця вірності й відданості нашій Батьківщині: Програма обласної учнівської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 16 листопада 2002 р.) / Управління освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації; Обл. ін-т післядипломної освіти. – Чернівці, 2002. – 12 с.

Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні: Програма XII щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 17–18 жовтня 2003 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Українська всесвітня Координаційна Рада (УВКР); Міжнародна асоціація «Україна і світове

українство»; Т-во «Знання» України; Фонд сприяння розвитку мистецтв в Україні; Міжнародна асоціація україністів (МАУ); Всеукр. пед. т-во ім. Г. Ващенка; всеукраїнське т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка; Інтелектуальний Форум України (фонд «Україна ХХ ст.»); Київський міський Будинок учителя. – К., 2003. – 40 с.

«Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості» (Програма обласної учнівської науково-практичної конференції 29 листопада 2003 року, м. Чернівці) // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 167–169.

Минуле, сучасне й майбутнє українознавства: [Обговорюється проблема: Українознавство в історичній долі народу, становленні та розвитку незалежної Української держави]: Програма Першої щорічної Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, дослідників українознавства (м. Київ, 1–2 червня 2004 р.) / МОН України; Міністерство культури і мистецтв України; Міністерство у справах сім'ї та молоді України; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв (ДАКККіМ); Київ. держ. ін-т декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука; Українська Всесвітня Координаційна Рада (УВКР); Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Міжнародна асоціація молодих українознавців (МАМУ); Т-во «Знання» України; Міжнародна асоціація україністів (МАУ); Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенка; Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка; Київський міський Будинок учителя. – К., 2004. – 32 с.

Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства: Програма XIII щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 21–22 жовтня 2004 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Т-во «Знання» України; Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Г. Ващенка; Київ. держ. ін-т декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука; Київський міський будинок учителя. – К., 2004. – 47 с.

Українознавство в системі вищої школи: Робоча програма Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 27 жовтня 2005 р.) / Міжрегіональна академія управління персоналом; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К., 2005. – 7 с.

Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: Програма Міжнародного конгресу у рамках XIV щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (20–21 жовтня 2005 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський Будинок учителя. – К., 2005. – 64 с.

Українська освіта у світовому просторі: Програма Міжнародного конгресу [у рамках XV щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства»] (м. Київ, 19–21 жовтня 2006 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський будинок учителя. – К., 2006. – 51 с.

Українська освіта у світовому часопросторі: Програма II Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.) / МОН України; Науково-дослідний

інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський будинок учителя. – К., 2007. – 64 с.

Українознавство XXI ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку: Програма Міжнародної наукової конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства» (21–22 жовтня 2008 р., м. Київ) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський будинок учителя. – К., 2008. – 56 с.

Українська освіта у світовому часопросторі: Програма Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.) [Обговорюється проблема: Українознавство і реформування освіти в Україні»] / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський будинок учителя. – К., 2009. – 48 с.

Українознавство у світовому гуманітарному просторі: Програма Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21–22 жовтня 2010 р.) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Інститут інноваційних технологій і змісту освіти; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський Будинок учителя. – К., 2010. – 48 с.

Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм: Програма XX ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 жовтня 2011 р.) / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство». – К., 2011. – 36 с.

Проблеми культури в українознавстві. Традиції та сучасні тенденції розвитку: Програма Міжнародної науково-практичної конференції у форматі круглого столу (м. Київ, 8–9 листопада 2012 р.) / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство». – К., 2012. – 15 с.

Викладання українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах у проекції освітніх реформ: Програма круглого столу (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти; Ін-т післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2013. – 4 с.

Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми: Програма Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 31 жовтня 2013 року) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти; Ін-т післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2013. – 32 с.

IV. Матеріали конференцій, збірники праць

Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» [м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.] / МО України; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Ред. кол.: П. Кононенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 1993. – 130 с.

Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Дніпропетровського державного університету (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. / МО України; Дніпропетровський держ. ун-т; Гуманітарний центр; Ред. кол.: Г. П. Макаров (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1993. – Ч. 1. – 188 с.; Ч. 2. – 180 с.; Ч. 3. – 188 с.; Ч. 4. – 196 с.

Українознавство та проблеми інтеграції природничих знань в умовах сучасної школи: Тези науково-практичної конференції. – Тернопіль: ТДПІ, 1993.

Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах / МО України; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; За ред. П. П. Кононенка. – К., 1994. – Книга перша. – 401 с.

Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи: Тези доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Київ, 12–14 жовтня 1994 р.) / Укр. ун-т харчових технологій. – К.: УДУХТ, 1994. – Секції I, II, III / Під ред. О. Д. Горбула, С. І. Берегового, О. П. Блик, О. П. Авраменко. – 256 с.

Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи: Тези доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Київ, 12–14 жовтня 1994 р.) / Укр. ун-т харчових технологій. – К.: УДУХТ, 1994. – Секції IV–VIII / Під ред. М. Кітова, В. Клочка, І. Варзаря, В. Аністратенка, М. Карповича. – 312 с.

Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.) / МО України; Ін-т українознавства, Український гуманітарний ліцей Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.

Українознавство: Ювілейний збірник [до 5-ліття Ін-ту українознавства, 65-ліття П.П.Кононенка] / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Редкол.: П.П.Кононенко (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т українознавства, 1996. – 162 с.

III Міжнародний конгрес україністів = III International Congress of Ukrainian Studies (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство / Міжнародна асоціація україністів; Ін-т українознавства; Відп. ред. П. Кононенко. – К., 1997. – 244 с.

Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей / МО України; АПН України; За ред. Р. Скульського, В. Костіва. – Івано-Франківськ: НМЦ «Українська етнопедагогіка і народознавство» АПН України та Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, 1997. – 470 с.

Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник / Головне управління освіти Київської міської державної адміністрації; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Упоряд.: В. Крижанівська, Ю. Солод; За заг. ред. П. Кононенка, Б. Жебровського. – К.: Гранд, 1998. – 496 с.

Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. / Ін-т українознавства; Ред. кол.: П. П. Кононенко (голова) та ін. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 1. – 300 с.

Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Ред. кол.: П. П. Кононенко (голова) та ін. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 2. – 280 с.

Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Заг. ред. П. П. Кононенко; Наук. ред.-упорядн. О. Б.Ярошинський. – К.: НДІУ, 2001. – 322 с.

Українознавство в системі вищої освіти: Збірник наукових праць / Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України; Академія наук вищої школи України; Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка; Ред. кол.: Л.А.Ріпа (голова) та ін.; Відп. ред. М. І. Дубина. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – 344 с.

Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 70-річчя Петра Кононенка / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд. і наук. редактор Л. Токар. – К.: Веселка, 2002. – 192 с.

Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.) / Наук. т-во ім. Шевченка; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка; За ред. О.Шаблія. – Львів: НТШ, 2003. – 356 с. (Праці Наукового товариства ім. Шевченка, т. XI).

Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Ред. рада: П. П. Кононенко (голова) та ін.; Упоряд. О. Б. Ярошинський. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. – Кн. 1. – 592 с.

Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м.Київ, 25–27 жовтня 2007 р.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Ред. рада: П. П. Кононенко (голова) та ін.; Упоряд. О. Б.Ярошинський. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Кн. 2. – 220 с.

Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; Київський міський будинок учителя; Ред. рада: П. П. Кононенко (голова) та ін.; Упоряд. О. Б. Ярошинський. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2009. – Кн. 1. – 400 с.

Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка / Національний науково-дослідний інститут українознавства; Авт.-упорядн., відп. ред., автор передмови Ю. С. Фігурний. – К., 2011. – 200 с.

Бюлетень Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» (21–22 жовтня 2010 р., м. Київ, ННДІУ) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Авт.-упорядн. Л. І. Горенко. – К.: ННДІУВІ, 2011. – Вип. 1. – 96 с.

Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм: Інформаційно-аналітичний бюлетень XX ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 жовтня 2011 р.) / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Авт.-упорядн. Ю. С. Фігурний. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 296 с.

Роль українознавства у вихованні національної свідомості та гідності нової генерації українців: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Дніпропетровськ, 14–15 листопада 2013 р.) / Дніпропетровський нац. ун-т імені Олеся Гончара; Орг. ком.: Ю. О. Шепель (голова) та ін. – Дніпропетровськ: Біла К.О., 2013. – 90 с.

V. Історичні засади українознавства

Барчук В. Мовноісторичні аспекти українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 9–11.

Бібліографія українознавства. Бюлетень комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 1992. – Вип. 1. – 48 с.

Бібліографія українознавства / Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 1994. – Вип. 2. – 93 с.

Білавич Г. В. Українознавство в навчально-виховному процесі гімназій та ліцеїв «Рідної школи» // Підготовка педагогічних кадрів і діяльність навчальних закладів нового типу в системі національної освіти: досвід і перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: У 2 ч. / Відп. за вип. В. С. Филипчук; Упоряд. Д. І. Струннікова. – Чернівці: Прут, 1998. – Ч. 2. – С. 447–452.

Вітрух П. Становлення і основні етапи українознавства // Українознавець (Львів). – 2011. – Вип. XI. – С. 16–20.

Годованець Т. Ю. Наукові центри українознавства Західної Європи та внесок українських вчених в їх становлення і розвиток // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 147–148.

Гомотюк О. Біля витоків українознавства // Свобода. – 2007. – 27 вересня. – С. 5.

Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.

Гомотюк О. Є. Методологічні аспекти дослідження становлення наукових засад українознавства (90-ті роки XIX ст. – перша третина XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 5–66.

Гомотюк О. Є. Михайло Грушевський – фундатор наукового українознавства // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 288–311.

Гомотюк О. Є. Проблеми української державності у сфері українознавства (до історіографії питання) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 417–427.

Гомотюк О. Є. Становлення і розвиток наукових засад українознавства (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.12 – укра-

їнознавство / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2008. – 32 с.

Гомотюк О. Здобутки українознавства: історичні уроки // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 44–49; 2011. – № 1 (38). – С. 85–90.

Гомотюк О. Здобутки українознавства: історичні уроки // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 41–44.

Гомотюк О. Повернення діячів еміграції як чинник піднесення науковості українознавства (середина 1920-х – початок 1930-х рр.) // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 66–71.

Гомотюк О. Суперечливість політики «українізації» та її впливу на розвиток українознавства // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 127–134.

Гомотюк О. Університети як осередки українознавчих досліджень // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 119–128.

Гомотюк О. Є. Злети, падіння й розвій українознавства: історичні уроки // Психологія і суспільство / Тернопільський національний економічний університет. – Тернопіль, 2009. – № 4 (38). – С. 11–24.

Гомотюк О. Є. Українознавство в системі університетської освіти України (XIX ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, 29 вересня 2005 р.). – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 60–65.

Горбань Т. Українознавство: концепція предмета, етапи розвитку // Трибуна. – 1996. – № 3–4. – С. 34–35.

Горбань Т. Ю. З історії становлення українознавства. 1917–1920 рр. // Український історичний журнал. – 1994. – № 5. – С. 68–73.

Горбань Т. Ю. Концептуальні засади та періодизація українознавства в дослідженнях українознавців XX ст. // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 58–66.

Горбань Т. Ю. Українознавство у шкільній освіті в період гетьманату П. Скоропадського // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 163–172.

Горбань Т. Ю. Українознавчі дослідження в системі наукових закладів України. 1918–1928 рр. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 426–439.

Горбань Т. Ю., Марчук М. В. Українознавство в системі освіти національних меншин України (20-ті роки XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 121–125.

Горбань Т. Ю. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918–1928 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.08 / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 24 с.

Горбань Т. Ю. Українознавство як складова національно-державної політики. 1918–1928 рр. // Історія українського народу: Тези доповідей на II Українській науково-практичній конференції. – К., 1994. – С. 23–24.

Горенко Л. І. Українознавство та ідеї просвітництва XVIII – початку XIX ст.: історико-культурна парадигма // Науковий вісник Українського історичного клубу. – М., 2009. – Т. XV. – С. 86–93.

Грабовська І. Філософська традиція Київського університету та сучасне українознавство // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2005. – № 9. – С. 4–6.

Грановський Б. В. Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 рр.): Бібліографічний довідник. – К., 2002. – 436 с.

Грищук Т. Зарубіжне українознавство: проблеми виникнення та шляхи його розвитку // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2011. – Т. 23–24. – С. 210–214.

Грон В. В. Історичний компонент українознавства: тенденції розвитку в міжвоєнні роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія та спеціальні історичні дисципліни / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2013. – 18 с.

Грон В. Деформація історичної складової українознавства під впливом вульгарного марксизму // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 70–75.

Грон В. Історичний контекст розвитку українознавства в міжвоєнні роки // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 95–98; № 4. – С. 120–123.

Губський С. І. Розвиток українознавства в добу національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 99–101.

Денисюк С. П. Українознавство початку 20 століття: характер, проблеми (на матеріалі журналу «Українська хата» (1909–1914): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 09.00.12 – українознавство / Інститут українознавства Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 20 с.

Джерела українознавства / Міжнародна асоціація україністів; АН УРСР; Міністерство культури УРСР; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР; Державна Ордена Трудового Червоного Прапора Республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС; Археографічна комісія АН УРСР. – К., 1990. – Вип. І: Вітчизняні бібліографічні джерела / Упоряд. Б. В. Грановський, Н. М. Погребецька, С. О. Рильков, В. І. Костира; Відп. ред. М.І. Сенченко. – 240 с.

Джерела українознавства / НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – Вип. 2: Бібліографія бібліографічних посібників / Упоряд. Н. М. Погребецька, Л. М. Ковінченко; Відп. ред. В. Ю. Омельчук. – 128 с.

Добчанський Ю. Україністика в термінології бібліотеки Конгресу: розвиток словника з українознавства // Літературознавство. Бібліографія. Інформатика: Доповіді та повідомлення Третього Міжнародного конгресу україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.) / Упоряд. і відп. ред. О. Мишанич. – Харків: Око, 1996. – С. 192–200.

Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX століття та її досягнення // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – С. 26–39.

Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Крисаченко В. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2-х кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 289–305.

Дудник Н. Етапи становлення українознавства // Молодь і ринок. – 2005. – № 3 (13). – С. 100–105.

Енциклопедія українознавства / Розмову з А. Жуковським вів М. Вербовий // Українське слово (К.; Париж). – 1994. – № 5 (2701). – 3 лютого. – С. 1, 6–7.

Енциклопедія українознавства для школярів і студентів / Авт.-уклад. В. В. Оліфіренко та ін. – Донецьк: Сталкер, 2000. – 496 с.

Ємець Т. Внесок В. Вернадського у становлення українознавства // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 90–96.

Єрмашов Т. В. Сергій Єфремов як українознавець (на прикладі покажчика «Українознавство») // Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань (м. Черкаси, 5–6 жовтня 2006 р.) / Редкол.: В. Т. Поліщук (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – С. 48–50.

Єрмашов Т. Покажчик Сергія Єфремова «Українознавство» та його значення для розвитку української національної освіти // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 169–171.

Єфремов С. Українознавство // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 71–73.

Журнал «Українознавство»: покажчик змісту номерів 1–4 за 2012 р. / Упорядник відділ наукових комунікацій [ННДІУВІ] // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 299–303.

Завгородня Т. Українознавство як методологічна основа навчально-виховного процесу в шкільництві Галичини міжвоєнної доби // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2000. – Вип. 78: Педагогіка та психологія. – С. 28–33.

Заславський І., Конончук М. Енциклопедія українознавства (До виходу в світ перших томів репринтного перевидання) // Слово і час. – 1995. – № 2. – С. 69–75.

Зеленчук І., Зеленчук Я. Концепційні основи експедиційного українознавства // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 252–257.

Зеленчук І., Зеленчук Я. Концепційні основи експедиційного українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 58–62.

Зеленчук І., Зеленчук Я. Концепція експедиційного українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 228–234.

Ісаєвич Я. Бібліографія українознавства: стан і перспективи // Бібліографія українознавства. Бюлетень комісії української бібліографії Міжнародної асоціації україністів. – Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 3–8.

Ісаєвич Я. Д. Українознавство: проблеми бібліографії та інформатики // Українська біографістика: Збірник наукових праць / Інститут біографічних досліджень ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – К., 1996. – Вип. І. – С. 109–115.

Калакура Я. «Енциклопедія українознавства» // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 142–143.

Калакура Я. Джерела українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 130–132.

Калакура Я. Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 37–43.

Калакура Я. Джерельний потенціал новітнього українознавства // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 37–43.

Калакура Я. Джерельний потенціал новітнього українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 71–75.

Калакура Я. Історіографія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 58–60.

Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 20–25.

Калакура Я. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Українознавець (Львів). – 2005. – Вип. І. – С. 32–37.

Калакура Я. Історіографічні джерела з українознавства першої половини ХХ ст. // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 51–58.

Калакура Я. Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 143–148.

Калакура Я. Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 40–44.

Калакура Я. С. Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1997. – Вип. ІІ. – С. 24–32.

Калакура Я. С. Започаткування наукових основ українознавства (на зламі XVIII–XIX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 41–52.

Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 381 с.

Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2003. – Т. IV. – С. 214–221.

Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 312–320.

Калакура Я. С. Енциклопедія українознавства // Малий словник історії України / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 146.

Кіндрат Н. Українознавство у вихованні української молоді Галичини у міжвоєнну добу (1919–1939 рр.) // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 49–52.

Клапчук С. Унікальне дослідження з українознавства [Рец. на кн.: *Гомотюк О. Є.* Злет і трагедія українознавства (90-ті роки XIX ст. – перша третина

XX ст.). – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.] // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 307–309.

Ковальчук І. «Географія українських й сумежних земель» та «Атляс України й сумежних країв» Володимира Кубійовича і сучасне географічне українознавство // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 63–72.

Ковпік С. Про посібник Сергія Єфремова «Українознавство» // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 167–169.

Козар Л. Борис Грінченко на терені наукового українознавства // Дивослово. – 1997. – № 10. – С. 17–19.

Комісаренко Н. Українознавство: до історії розвитку української народної педагогіки // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 68–72.

Коновець О. Етапи становлення і розвитку українознавчих досліджень XIX – поч. XX ст. // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 337–344.

Коновець О. Перші національні наукові товариства та їх роль в організації українознавчих досліджень (10–80-і роки XIX ст.) // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 24–26.

Коновець О. Ф. Історичні парадигми українознавства: традиції і сучасність // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 192–202.

Кононенко В. О. Бібліографічне забезпечення викладання українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 202–211.

Кононенко П. До глибин і висот українознавства. Ad Fontes! // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 22–29.

Кононенко П. Історичні засади українознавства // Українознавець (Львів). – 2006. – Вип. II. – С. 51–55.

Кононенко П. П. Українознавче джерелознавство: стан і проблеми розвитку // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Глухів, грудень 1996 р.) / Відп. ред. В. Сарбей. – К., 1996. – С. 9–10.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство як політика і філософія Центральної ради // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції (м. Київ, 20 березня 1997 р.): У 2 ч. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – Ч. II. – С. 245–250.

Кононенко П. П., Токар Л. К. Основа науки // Українознавство. Науковий бібліографічний довідник. – Броварі, 2002. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 3–14.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство як політика і філософія Центральної Ради // Визвольний шлях. – 1997. – № 9. – С. 1035–1039.

Кононенко Т., Зеленчук І., Зеленчук Я. Концепція експедиційного українознавства // Нагуєвицькі читання – 2009: Іван Франко і парадигми соціально-гуманітарних наук початку XXI століття: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (с. Нагуєвичі, 28–29 серпня 2009 р.) / Редкол. П. Іванишин, Я. Радевич-Винницький та ін. – Дрогобич: Посвіт, 2010. – С. 280–300.

Корогод Л. П. До питання українознавства у поглядах М. С. Грушевського // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність» (м. Київ, 1–4 лютого 1993 р.) / Ред. кол.: Л. В. Губерський (відп. ред.) та ін. – К.: НМК ВО, 1993. – Ч. 1. – С. 157–163.

Коротєєва В. Формування особистості вчителя засобами українознавства (1917–1930 рр.) // Дивослово. – 1997. – № 9. – С. 61.

Коротєєва-Камінська В. О. Українознавчий зміст педагогічної освіти, його роль у формуванні особистості майбутнього вчителя (з історії освіти) // Нові технології навчання: Науково-методичний збірник. – К., 1998. – Вип. 24. – С. 147–151.

Коткова М. Проблеми розвитку медійної сфери новітнього українознавства // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 148–151.

Кравченко О. З історії розвитку шкіл українознавства в США // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 287–292.

Краснодемська І. Дослідження джерельної та історіографічної бази українознавства вченими української діаспори XX ст. // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 125–130.

Краснодемська І. Енциклопедія українознавства у становленні та розвитку науки самопізнання // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 107–112.

Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори в дослідження джерельної та історіографічної бази українознавства (XX ст.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VII. – С. 470–486.

Краснодемська І. Й. Внесок вчених української діаспори європейських країн у розвиток українознавства (20–60-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство / Національний НДІ українознавства. – К., 2010. – 20 с.

Краснодемська І. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 403–407.

Крип'якевич І. Наука. Українознавство // Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. – [Львів: Видання Івана Тиктора, 1937]. – К.: АТ «Обереги», 1993. – Зш. І. – С. 48; Зш. ІІ. – С. 49–50.

Крип'якевич І. Наука. Українознавство // Історія української культури / Під заг. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – С. 48–50.

Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – 464 с.

Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: У 2 кн. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 1. – 352 с.

Кучинський М. В. Журнал «Киевская старина» – нетлінне джерело українознавства // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 3. – С. 28.

Лазарєва В. Державницько-правові ідеї в творчості П. Куліша як складова українознавства // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 65–69.

Ляхоцький В. Бібліографія українознавства в працях Івана Огієнка // Проблеми вдосконалення каталогів наукових бібліотек: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 14–17 жовтня 1997 р.) / Ред. кол.: О. Онищенко та ін. – К., 1997. – С. 147–149.

Маркусь В. Володимир Кубійович і Атанас Фіґоль – архітектори НТШ та «Енциклопедії Українознавства» // Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіґоль (1908–1993): Науковий збірник / Уполряд. В. Маркусь. – К.: Вид-во АТ «ОБЕРЕГИ»; Нью-Йорк; Чікаґо, 1998. – С. 5–7.

Марушкевич М. Народна педагогіка і українознавство в спадщині І. Огієнка // Рідна школа. – 1995. – № 4. – С. 44–47.

Мафтин Л. С. Єфремов про роль українознавства у самоосвіті особистості // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – Вип. 617: Педагогіка та психологія. – С. 98–110.

Мафтин Л. В. Становлення українознавства періоду визвольних змагань українців (1917–1920 рр.) у контексті педагогічних поглядів Софії Русової // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 101–104.

Моцюк В. Василь Пачовський про роль українознавства у вихованні молоді // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 460–464.

Навчально-методична література з українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 94.

Нагірняк О. Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – 651 с.

Нагірняк О. Р. Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі університетських центрів і провідних наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20 с.

Наулко В., Філінова Ю. Нововідкриття сторінки історії українознавства // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 62–64.

Невгодовський А. Середня школа та українознавство початку XX ст. в Україні: проекція у сучасність // Директор школи. – 2001. – № 5. – С. 15.

Обушний М. Витоки українознавчих досліджень у Київському університеті // Українознавство – 2009. Календар-щорічник / Упоряд. В. Піскун, А. Ціпко, О. Щербатюк. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 73–77.

Обушний М., Огородник І. Філософська складова українознавства в університеті св. Володимира (до 175-річчя Університету св. Володимира) // Українознавство – 2009. Календар-щорічник / Упоряд. В. Піскун, А. Ціпко, О. Щербатюк. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С. 147–152.

Пасемко І. Славістика та українознавство: історичні перехрестя // Дивослово. – 1999. – № 10. – С. 18–22.

Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді (Доповідь на Першому українському педагогічному конгресі (2–3 листопада 1935 р., Львів) // Товари-

ство «Рідна школа»: Історія і сучасність: Науковий альманах / Упоряд. Д. Герцюк, С. Ярема. – Львів: Львів. Край, 2001. – Ч. 1. – С. 176–192.

Пачовський В. Українознавство у вихованні молоді // Перший український педаґоґічний конгрес, 1935. – Перевид. матеріалів 1938 р. – [2-ге вид., доповн]. – Львів: Вид-во «СПОЛОМ», 2008. – С. 85–108.

Петрикова В. Архівні ресурси ВБУ при ВУАН у формуванні сучасної теорії українознавства // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2007. – Вип. 19. – С. 425–430.

Поклад Н. Внесок Миколи Петрова в розвиток українознавства // Літературознавство. Бібліографія. Інформатика: Доповіді та повідомлення Третього Міжнародного конгресу україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.) / Упоряд. і відп. ред. О. Мишанич. – Харків: Око, 1996. – С. 87–91.

Поклад Н. І. Микола Петров – його «особливе значення» для українознавства // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 25–27 травня 1994 р.) / Ред. кол.: Г. П. Макаров (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 1994. – С. 204.

Преловська І. Українознавство у листах митрополита Іларіона (Огієнка) та його кореспондентів // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – Вип. 10. – С. 5–23.

Рожнатовський Б. М. Творчість С. Єфремова як джерело українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 123–124.

Руденко В. Ю. Українознавство і моральне виховання особистості в 1917–1930-х рр. // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Філологічний ф-т. – К., 1997. – Вип. 3. – С. 154–163.

Рудницький Л. Працю для Енциклопедії Українознавства зробив ціллю свого життя [В. Кубійович] // Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіґоль (1908–1993): Науковий збірник / Уполряд. В. Маркусь. – К.: Вид-во АТ «ОБЕРЕГИ»; Нью-Йорк; Чікаґо, 1998. – С. 184–185.

Сабан О. Інформаційні джерела для українознавства в глобальній комп'ютерній мережі Інтернет // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1996. – № 1 (9). – С. 61–63.

Сабат Н. Українознавство в навчально-виховному процесі освітніх установ (початок XX ст.) // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 87–91.

Самойленко О. Г. Процес становлення українознавства на Півночі Лівобережної України XIX – на початку XX ст. (до питання про участь ніжинських вчених у дослідженні історії, культури та побуту населення України) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – К., 2008. – Вип. 6. – С. 136–143.

Сергійчук В. Творча спадщина Михайла Грушевського як основа для розвитку сучасного українознавства // Михайло Грушевський – науковець і політик у

контексті сучасності: Збірник наукових праць / За ред. В. І. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 4–9.

Сивачук Н. Концепції українознавства в контексті українізації 20-х років XX століття // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 96–99.

Сивачук Н. Українознавча підготовка майбутніх учителів: погляд в історію // Рідна школа. – 2000. – № 2. – С. 46–48.

Склярова О. М. До проблеми формування українознавства у другій половині XIX століття // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 96–99.

Смолій В. З історії українознавства радянської доби: створення комісії по вивченню української історії у світлі офіційних документів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – № 1. – С. 16.

Смоляр Л. О., Філіпенко О. М. Проблеми українознавства у спадщині С. Русової і відродження державності // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 13–16 травня 1996 р.) / Ред. кол.: В. М. Запорожан (голова) та ін. – Одеса, 1996. – Ч. І. – С. 13–14.

Сніжко В., Отрошко Л. Практичний метод наукового українознавства – експедиційне українознавство // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 312–318; Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 230–234.

Стебельський І. Розвиток професором Володимиром Кубійовичем географічного українознавства у післявоєнний період // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 37–46.

Ступарик Б. Проблеми українознавства в педагогічній думці Галичини у міжвоєнну добу // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 103–109.

Супруненко В. П. Ми українці: Енциклопедія українознавства. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 1999. – Кн. 1. – 412 с.: іл.

Супруненко В. П. Мы украинцы: Энциклопедия украиноведения. – Днепропетровск: ОАО «Днепркнига», 2003. – 412 с.: ил.

Ткач А. Вивчення права в системі українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 32–34.

Токар Л. Джерельна база українознавства: стан та тенденції розвитку // Науковий вісник / Академія наук вищої школи України. – К., 2001. – № 24. – С. 46–61.

Токар Л. Досвід та історичні уроки діяльності Центральної Ради в системі українознавства // Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції (м. Київ, 20 березня 1997 р.): У 2 ч. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – Ч. ІІ. – С. 280–285.

Токар Л. Духовна спадщина П. Куліша як джерело українознавства // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П. П. Кононенка, І. С. Плюща. – К.: «МП Леся», 2000. – С. 75–81.

Токар Л. К. Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1997. – Вип. ІІ. – С. 19–24.

Токар Л. К. Українознавство: особливості становлення наукової системи знань // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції (м. Глухів, грудень 1996 р.) / Відп. ред. В. Сарбей. – К., 1996. – С. 10–12.

Україна – Етнос: Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Авт. кол.: Ю. С. Фігурний (кер.) та ін. – К., 2006. – 240 с.

Україна – Етнос: Науковий термінологічно-понятійний словник-досвідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Авт. кол.: Ю. С. Фігурний (кер.) та ін. – К., 2006. – 224 с.

Українознавство. Реферативно-бібліографічний бюлетень. 1993 / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Міжн. асоц. україністів; Комісія бібліографії та інформатики; Нац. комітет істориків України; Відп. ред. Я. Ісаєвич; Упоряд.: Я. Ісаєвич, О. Аркуша, В. Патока, О. Середа, І. Соляр, О. Старовойт. – К.; Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 368 с.

Українознавство: документи, матеріали, раритети / Ін-т українознавства при Прикарпатському університеті ім. В. Стефаника; Упоряд. В. Ґрещук, Р. Піхманець. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 480 с.

Українознавство: Науковий бібліографічний довідник: У 2-х т., 4-х ч. / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Уклад.: П. П. Кононенко, Л. К. Токар. – К.: НДІУ, 2006. – Т. І. – Ч. 2: Загальна українознавча бібліографія / Підгот.: І. Й. Краснодемська, П. П. Кононенко, Л. К. Токар, С. І. Губський, О. М. Склярова, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков. – 250 с.

Українознавство: Науковий бібліографічний довідник: У 2-х т., 4-х ч. / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укладачі: П. П. Кононенко, Л. К. Токар. – Броварі: Українська ідея, 2002. – Т. І. – Ч. 1: Загальна українознавча бібліографія / Підгот.: П. П. Кононенко, Л. К. Токар, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, О. М. Склярова, С. І. Губський, Л. І. Мазука. – 424 с.

Українознавство: Науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: Бібліографічний покажчик (2001–2006 рр.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд.: П. П. Кононенко, О. Б. Ярошинський, А. Ю. Пономаренко. – К.: НДІУ, 2007. – 168 с.

«Українознавство»: науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: бібліографічний покажчик (2001–2010 рр.) / Упорядник О. Ярошинський // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 256–341.

Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі / МОН-молодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Авт. кол.: П. П. Кононенко (кер.) та ін. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Т. ІІ: XV–XVIII ст. – 736 с.: іл.

Розділ 1. Козацька доба в системі українознавства, с. 7–126 (авт. П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко).

Усатенко Т. Ідея українознавства в громадсько-політичному, освітянському русі початку XX ст. // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 167–170.

Усатенко Т. П. Українознавчі проблеми педагогічної думки в XIX–XX столітті: Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / АПН України; Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. – К., 2007. – 44 с.

Федоренко О. Історичні етапи становлення і розвитку геополітичних досліджень у сфері українознавства // Українознавець (Львів). – 2009. – Вип. VIII. – С. 39–61.

Хоменко О. А. Національна художня словесність у системі українознавства IX–XVIII століть. – К.: ННДІУВІ, 2013. – 360 с.

Хоменко О. А. Національне письменство як художнє українознавство: ідеї, постаті, естетичні практики / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 528 с.

Хоменко О. Історичні аспекти становлення українознавчої методології дослідження художньої словесності // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 54–59.

Хоменко О. Історичні аспекти становлення українознавчої методології дослідження художньої словесності // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 150–154.

Ціпко А. Форуми українознавства у XIX–XXI ст.: від українських студій до україністики // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 3. – С. 145–150.

Чепіль М. Українознавство як чинник формування національної свідомості молоді (1919–1939 роки) // Джерела. – 2000. – № 1–2. – С. 72–77.

Черпінський М., Рубанець Г., Коваль П. Проблема українознавства у виховній діяльності товариства ВПУВ // Українське народознавство і проблеми виховання учнів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 10–12 жовтня 1995 р.): У 2-х ч. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. ІІ / За ред. В. Костіва. – С. 109–112.

Чирков О. Українознавство і Вікіпедія: результати та перспективи взаємодії // Українознавство. – 2011. – № 3 (40). – С. 149–155.

Шкрібляк П. Роль наукових експедицій у системі досліджень проблем українознавства // Українознавство. – 2011. – № 3 (40). – С. 190–192.

Щербань Т. Інституалізація українознавства у 1920-ті роки // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 211–215.

Щербатюк О. Культурологічні погляди П. Куліша в світлі сучасного українознавства // Творчі та ідейні шукання П. О. Куліша в контексті сьогодення: Збірник наукових праць до 180-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша / За заг. ред. П. П. Кононенка, І. С. Плюща. – К.: «МП Леся», 2000. – С. 95–99.

Яковлев О. В., Шульгіна В. Д. Методологія українознавства в дослідженні проблем національної бібліографії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 529–536.

Ярошинський О. Б. Бібліографічне забезпечення українознавства // Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства: Матеріали XIII науково-практичної конференції (м. Київ, 23 травня 2013 р.) / Ред. кол.: Ю. О. Чугуєнко та ін. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – С. 71–73.

Ярошинський О. Б. Історія українознавства в творчій спадщині Володимира Шевченка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 55–66.

Ярошинський О. Б. Українознавство в системі освіти і науки: бібліографія (1990–2010 рр.) / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Відділ філософії освіти та освітніх технологій. – К.: ННДІУ, 2010. – 94 с.

Ярошинський О. Б. Українознавство в системі освіти і науки: матеріали до бібліографії // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXVI. – С. 488–505.

VI. Теоретико-методологічні проблеми українознавства

Баран В. Д. Археологія як складова частина українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XIX. – С. 310–329.

Баран В. Д. Археологія як складова частина українознавства // Українці у світовій цивілізації і культурі. Колективна українознавча монографія. – К., 2008. – С. 109–126.

Баран В. Українознавство та археологія // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 24–31.

Баранівський В. Ф. Філософсько-методологічні засади українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 25–31.

Бичко І. В. Україна і українознавство // Філософська, педагогічна та літературно-мистецька спадщина Г. С. Сковороди і сучасність: Матеріали Всеукраїнських міжвузівських сковородинських читань з нагоди 200-річчя з дня смерті мислителя) / Ред. кол.: П. І. Шевченко (відп. ред.) та ін. – Кривий Ріг, 1994. – С. 10–12.

Бичко І. Українознавство (точка зору) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 145.

Бойченко І. Українознавство як проблема методології // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 326–328.

Борисенко М. Етнологія міста як перспективний напрямок українознавства // Українознавство. – 2011. – № 3 (40). – С. 102–107.

Вауліна О. В., Майстренко С. В. Історико-філософські основи українознавства // Вісник Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50. – С. 41–45.

Воропаєва Т. Етнічна психологія в системі українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 5–10.

Воропаєва Т. Образ світу, картина світу, світогляд, ідентичність в предметному полі українознавства: теоретико-методологічні засади // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 21–26.

Воропаєва Т. Проблема розвитку понятєвого апарату українознавства // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 289–307.

Воропаєва Т. С. Етнічна ідентичність українського народу на тлі закономірностей українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2011. – Вип. 15. – С. 4–6.

Воропаєва Т. Українознавство як наукова і навчальна дисципліна // Психолого-педагогічні проблеми вищої школи. – Ніжин, 1996. – С. 30–31.

Воропаєва Т., Кагамлик С. Новий етап в методології українознавчих студій (Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 285–287.

Годованець Т. Ю. Українознавство в контексті розвитку світової науки // Українознавство у технічному вузі: методологія, методика, перспективи: Тези доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Київ, 12–14 жовтня 1994 р.). – К., 1994. – Секції IV–VIII. – С. 183–184.

Гомотюк О. Виклики сучасного світу: концепт психофілософського осмислення українського буття (Рецензія на монографію В. Сніжка «Українознавство: природна психо-філософська концепція». – К.: ННДІУ, 2010. – 528 с.) // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 325–328.

Гомотюк О. Є., Ярошинський О. Б. Цінна праця, на яку давно очікували українознавці (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць / Український інститут національної пам'яті. – К., 2012. – Вип. 5. – С. 225–232.

Гомотюк О. Є., Ярошинський О. Б. [Рец. на:] Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – Тернопіль: Джура, 2012 // Мандрівець (Тернопіль). – 2012. – № 5 (101). – С. 84–87.

Гомотюк О. Є., Ярошинський О. Б. Перший посібник з методології українознавства (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2012. – Вип. 2. – С. 277–281.

Гомотюк О., Ярошинський О. Праця, на яку давно очікували українознавці (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 285–288.

Гончаренко С. У. Українознавство // Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. – 2-ге вид., доповн. і випр. – Рівне: Волинські обереги, 2011. – С. 468.

Горенко Л. Культура в українознавстві // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 210–213.

Горенко Л. Національна культура в системі українознавства: актуальність, проблематика дослідження та перспективи // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 45–48.

Горенко Л. Національна культура в системі українознавства: актуальність, проблематика дослідження та перспективи // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 148–153.

Горенко Л. Соціокультурна парадигма українознавчої науки XXI століття: історія та перспективи розвитку // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 129–133.

Горенко Л. Українознавча методологія та проблеми дослідження етнокультурознавства // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 251–256.

Горенко Л. І. Культурологія як феномен українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 137–150.

Горенко-Баранівська Л. І. Культура в системі українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 301–305.

Горенко-Баранівська Л. Культура в системі українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 241–243.

Горський В. Історико-філософське українознавство: роздум з приводу сучасного стану // Третій міжнародний конгрес україністів (26–29 серпня 1996 р.): Доповіді та повідомлення: Філософія. Історія культури. Освіта / Упоряд. Л. Довга. – Харків: Око, 1996. – С. 3–9.

Горський В. С. Історико-філософське українознавство за умов глобального діалогу культур // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 321–326.

Горський В. С. Історико-філософське українознавство за умов глобального діалогу культур // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 39–41.

Грабович Г. Україністика в її інтелектуальному контексті // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1994. – № 1 (8). – С. 31–41.

Грабовська І. М. Українознавство та ґендерні дослідження в контексті модернізаційних проблем вищої школи: філософсько-світоглядний аналіз // Вісник Дніпропетровського університету: Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 15. – С. 177–183.

Грабовська І. Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2006. – № 10. – С. 4–7.

Грещук В. Головні аспекти досліджень у галузі українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 18–24.

Грицик Л. В. Функції української культурології в системі українознавства // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 133–136.

Даренська В. М. Українознавство як інтегративна культурологічна дисципліна // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (м. Харків, 24–25 квітня 2008 р.) / Редкол.: В. М. Шейко та ін. – Харків: ХДАК, 2008. – С. 8–9.

Даренська В. М. Українознавство як інтегруюча культурологічна дисципліна // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 152–153.

Даренська В. М. Українознавство як інтеґративна культурологічна дисципліна // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С. 42–50.

Даренська В. Українознавство як інтеґративна культурологічна дисципліна // Філософія освіти. – 2009. – № 1–2 (8). – С. 310–324.

Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Другий міжнародний конгрес україністів (м. Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1994. – С. 3–8.

Дашкевич Я. Українознавство, україністика, україніка. Еволюція понять та їх майбутнє // Ярослав Дашкевич. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К.: Темпора. 2011. – С. 500–506.

Денисюк С. П. Теоретико-методологічні проблеми осмислення української літератури в системі українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 108–110.

Денисюк С. П. Теоретико-методологічні проблеми осмислення української літератури в системі українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 297–300.

Денисюк С. Системний аналіз як метод сучасного українознавства // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 72–73.

Денисюк С. Теоретико-методологічні проблеми осмислення української літератури в системі українознавства // Українська література в системі українознавства: Посібник / За заг. ред. П. П. Кононенка; Укл.: С. П. Денисюк, П. П. Кононенко. – К.: НДІУ, 2005. – С. 45–63.

Дротенко В. І. Концептуальний простір та методологічна основа українознавства // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 200–203.

Дяків Р. Про єдність економіки і культури, матеріального й духовного в українознавстві // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 43–46.

Дяків Р. С. Про єдність економіки і культури, матеріального і духовного в українознавстві // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 305–311.

Дяків Р. С., Бохан А. В., Цифуляк О. І. Єдність економіки і культури в українознавстві // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 281–284.

Ємець Т. Методологічне значення для українознавства феноменологічного підходу // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 33–35.

Єрмоленко С. Українська мова в системі українознавства // Урок української. – 2008. – № 1/2 (107/108). – С. 38–41

Єрмоленко С. Українська мова як концентр українознавства // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 75-річчя Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 85–90.

Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.

Єрмоленко С. Я. Українська мова як концентр українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 289–296.

Єрмоленко С. Я. Українська мова в системі українознавства // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 182–192.

Жмир В. Українознавство // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 144–145.

Жмир В. Українознавство // Політологічні читання. – 1994. – № 2. – С. 276–278.

Заставний Ф., Шаблій О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтеґративний підходи // Другий міжнародний конгрес україністів (м. Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1994. – С. 14–15.

Зінченко А. Історичне українознавство: перспективи й проблемні лінії досліджень // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 324–328.

Зубрицька М. О. Термін як методологічна проблема сучасного українознавства // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство. – Луцьк, 2008. – № 8. – С. 16–20.

Іваницька С., Турченко Ф. [Рец.:] Науковий інструментарій українознавця: довідник / Кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2013. – Вип. XXXV. – С. 388–391.

Ігнатенко П. Р. Народознавство чи українознавство? Підстав для дискусії нема і не повинно бути // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – К., 1994. – № 3. – С. 13–20.

Ідзьо В. Українознавство як функціональна та невід'ємна складова прикладної лінгвістики // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 97–100.

Ідзьо В. Українознавство як функціональна та невід'ємна складова прикладної лінгвістики // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 62–65.

Ісаєвич Я. Українознавство – україністика – українські студії: термінологія, обсяг понять, суспільний контекст // Покликання університету: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Гомілко. – К.: РІА «Янко»; «Веселка», 2005. – С. 266–278.

Калакура Я. «Україна – постаті» як концентр українознавства // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 10–18.

Калакура Я. Апробація та публікація українознавчого дослідження, впровадження його результатів і захист кваліфікаційних робіт // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 20–26.

Калакура Я. Взаємовпливи методологічного інструментарію українознавства та всесвітньої історії // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 148–154.

Калакура Я. Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. V. – С. 22–27.

Калакура Я. Методи українознавчих досліджень // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 224–225.

Калакура Я. Методика написання, редагування та бібліографічного оформлення українознавчого дослідження // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 66–72.

Калакура Я. Методика опрацювання джерел і літератури в українознавчому дослідженні // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 54–63.

Калакура Я. Методологічний інструментарій українознавця // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 76–78.

Калакура Я. Наукова проблема і тема в українознавстві // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 44–49.

Калакура Я. Періодизація як дослідницький метод в українознавстві // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. IV. – С. 16–22.

Калакура Я. Поняття «етнос» і «нація» як категорії українознавства // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 139–142.

Калакура Я. Проблема і тема в українознавстві // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 279–287.

Калакура Я. С. Джерельне та історіографічне підґрунтя новітнього українознавства з погляду методології // Українці у світовій цивілізації і культурі. Колективна українознавча монографія. – К., 2008. – С. 52–61.

Калакура Я. С. Методологічний інструментарій українознавця // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 174–181.

Калакура Я. С. Студії з теоретичних засад науки самопізнання українського народу (до 75-річчя Л. К. Токаря) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 48–57.

Калакура Я. С. Історичний антропологізм як методологічний принцип українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 52–60.

Калакура Я., Наливайко С., Токар Л. Секція IV. «Науково-світоглядні проблеми самопізнання українського народу» // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 376–377.

Качкан В. Українознавство як система знань: до проблеми персоналізації науки // Морально-етичне виховання школярів у системі громадянської освіти і виховання. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 11–15.

Коновець О. Національна культура в системі українознавства // Проблеми державотворення і входження України у світове співтовариство: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 1998 р.). – К.: МІЛП, 1998. – С. 194–197.

Кононенко В. Теоретико-методологічні проблеми українознавства як науки // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 73–81.

Кононенко П. Концепція українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 197–201.

Кононенко П. П. Слово про Україну і світове українство в системі наукового українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXVI. – С. 7–70.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Культура в системі українознавства // Національна культура в сучасній Україні / Ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.; Упоряд. Н. О. Старовойтова. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – С. 138–156.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Культура і українознавство // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 16–18 травня 1994 р.) / Ред. кол.: В. Й. Сидорук (відп. ред.) та ін. – Рівне: Рівн. держ. ін-т культури, 1994. – С. 247–252.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 6–32.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 40 с.

Кононенко П. П., Усатенко Т. П., Конончук М. М. Українознавство: проблеми розвитку науки // Історія науки і техніки: проблеми дослідження, викладання, гуманізації освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 25–27 травня 1994 р.) / Ред. кол.: Г. П. Макаров (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Пороги, 1994. – С. 11.

Кононенко П. Періодизація українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 88–91.

Кононенко П. Українознавство – наука самопізнання українського народу // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 22–29.

Кононенко П. Українознавство: предмет, завдання, історія, методологія // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 3–19.

Кононенко П. Українознавство: проблеми методології // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 3–5.

Кононенко П. П. Українознавство в системі слов'янознавства // Славістичні науково-освітні центри в Україні (вчора – сьогодні – завтра): Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 травня 1994 р.) / Ред. кол.: В. М. Русанівський (відп. ред.) та ін. – К.: Друк. Фірми «Есе», 1995. – С. 33–38.

Кононенко П. П. Українознавство: проблеми методології // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 109–114.

Кононенко П. П. Українознавство: проблеми методології // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 79–83.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Художня словесність як українознавство // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 358–412.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство XXI століття: стан, проблеми, перспективи розвитку як системи інтегративних знань // Українознавство. – 2013. – № 2 (47). – С. 6–13.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство XXI століття: стан, проблеми, перспективи розвитку як системи інтегративних знань // Україністика в Європі. & Німеччина і Україна: Збірник наукових праць за матеріалами IV Міжнародного наукового Конгресу (м. Мюнхен, 19–22 квітня 2013 р.) / За заг. ред. Д. Блохин. – Мюнхен; Тернопіль: Астон, 2013. – Т. 6. – С. 70–91.

Кононенко П., Кононенко Т. Художня словесність як українознавство // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 28–51.

Кононенко П., Кононенко Т. Художня словесність як українознавство // Українська література в системі українознавства: Посібник / За заг. ред. П. П. Кононенка; Укл.: С. П. Денисюк, П. П. Кононенко. – К.: НДІУ, 2005. – С. 63–119.

Кононенко Т. «Парадигмальний вимір» українознавчої науки // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 28–31.

Кононенко Т. «Парадигмальний вимір» українознавчої науки // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 84–86.

Кононенко Т. Сучасні виміри парадигмальності науки українознавства; Українознавство в новітній парадигмі світової гуманітарної науки; Українознавчо-філософське дослідження в системі науки українознавства // Кононенко Т. Божественна симфонія Григорія Сковороди: Українознавчі виміри філософської спадщини. – Тернопіль: Джура, 2010. – С. 13–227.

Кононенко Т. Диспозиція начал українознавчого дослідження // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 234–235.

Кононенко Т. Історіографія парадигм українознавства як передумова українознавчо-філософського дослідження спадщини Г. Сковороди // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 102–110.

Кононенко Т. П. Народно-звичаєві обрії філософії Г. Сковороди. Філософія України. Вступ до методології українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 174 с.

Кононенко Т. П. Парадигмальні виміри змісту понять «теорія» та «концепція» в українознавчій науці // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 34–45.

Кононенко Т. П. Українознавство в глобалістичній парадигмі інтегративних наук. Міждисциплінарний статус // Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Україна у нас одна. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2012. – С. 135–159.

Кононенко Т. Парадигмальні виміри українознавчої наукової концепції // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 126–131.

Кононенко Т. Парадигмальні виміри українознавчої наукової концепції // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 87–91.

Кононенко Т. Поняття «вимір» в методологічному арсеналі українознавчого наукового дослідження // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 236–241.

Кононенко Т. Філологічна складова в українознавчо-філософському дослідженні. Означення системних вимог // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 46–50.

Коротя-Ковальська В. Національна культура в українознавстві // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 192–194.

Коротя-Ковальська В. П. Українська народно-пісенна творчість в українознавстві / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – 2-ге вид., доповн. і переобл. – К.: Вид. дім «Стилос», 2013. – 319 с.

Коротя-Ковальська В. П. Фольклор і закономірності розвитку культурно-історичного світу в українознавстві // Науковий вісник Українського університету. – М., 2005. – Т. IX. – С. 205–209.

Кострица М. Українознавство і краєзнавство: точки дотику і взаємодії // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 346–348.

Краснодемська І. Застосування принципу системності в українознавчих дослідженнях // Україна у світовій історії. – 2014. – № 3 (52). – С. 118–133.

Краснодемська І. Методологічні, історіографічні, історіософські проблеми сучасного українознавства (за працями доктора історичних наук, професора Я. С. Калакури) [про наукові читання, присвячені 75-річчю Я. С. Калакури, м. Київ, 28 листопада 2012 р.] // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 277–282.

Краснодемська І. Й. Проблеми теоретико-методологічних та історіософських засад українознавства в науковому доробку Ярослава Калакури // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 23–31.

Крачило М. П. Українознавство як наука та навчальна дисципліна // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 9–11.

Крисаченко В. С. Природа як об'єкт українознавства // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 146–150.

Круль (Чернюх) Г. Особливості національного краєзнавства та українознавства // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів (26–29 серпня 2002 р.): Матеріали: Соціально-гуманітарні науки / Упоряд. і відп. ред. В. Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 322–325.

Куєвда В. Українознавство: подолання упереджень // Урядовий кур'єр. – 1992. – № 50–51 (96–97). – 6 листопада. – С. 8.

Кучеренко С. В. Питання методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 58–67.

Кучеренко С. В. Проблеми якості історичного знання і можливості історії України як українознавства // Управління якістю підготовки фахівців: Матеріали XIV міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: ОДАБА, 2009. – Ч. 2. – С. 59–60.

Кучеренко С. В. Українознавство як методологія вивчення культури // Культура XXI століття: стан, проблеми, перспективи: Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Рівне, 12–13 листопада 2008 р.): У 2-х т. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2009. – Т. 1. – С. 60–63. (Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології, вип. 7).

Макаров Г. П. Деякі проблеми становлення та розвитку українознавства // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 15–16.

Масляк П. Геополітика України як органічна складова українознавства // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 75-річчя Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 115–118.

Масляк П. О. Геополітика України, як органічна складова частина українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 252–254.

Масляк П. О. Геополітика України, як органічна складова частина українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 399–403.

Мафтин Л. Релігійний аспект українознавства // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2005. – Вип. 248: Педагогіка та психологія. – С. 70–82.

Мафтин Л. Становлення наукової термінології як актуальна проблема українознавства // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Вип. 185: Педагогіка та психологія. – С. 54–62.

Мафтин Л. В., Ткач В. В. Проблема білінгвізму як актуальна проблема українознавства // Роль українознавства у вихованні національної свідомості та гід-

ності нової генерації українців: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Дніпропетровськ, 14–15 листопада 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 39–42.

Мейс Дж. Українознавство в контексті світової науки // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1997. – Вип. ІІ. – С. 136–138.

Місюно А. В. Про дві концепції українознавства як галузі наукового знання і учбового предмету // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 11–13.

Мозговий В. Предмет українознавства і національна мова // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 322–325.

Мостяєв О. І. Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 7–12.

Мостяєв О. Концепт «геополітична реальність» та його застосування в українознавстві // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXI. – С. 24–32.

Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу // Вісник Київського національного університету: Українознавство. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 10–15.

Мостяєв О. І. Поведінка українців як предмет дослідження українознавства // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій [Збірн. наук. праць / За заг. ред. М. Обушного]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2007. – С. 22–29.

Мостяєв О. І. Специфіка предметного поля українознавства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 4–8.

Мостяєв О. І. Чотири наукові підходи в українознавстві: загальна характеристика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 86–96.

Наливайко Д. Порівняльні студії і їх завдання у розвитку українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 34–36.

Науковий інструментарій українознавця. Довідник / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Кер. авт. кол., наук. ред. Л. К. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с.

Науковий інструментарій українознавства [*Кононенко П.* «Концепція українознавства»; *Токар Л.* «Українознавство», «Україністика», «Україніка», «Зміст українознавства», «Самопізнання»; *Калакура Я.* «Методи українознавчих досліджень»] // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 85–92.

Науковий інструментарій українознавця: *Губський С.* Самостійність; *Краснодемська І.* Свобода; *Солдатенко В.* Соборність України; *Бевз Т.* Суверенітет // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 75–77.

Науковий інструментарій українознавця: *Калакура Я.* Історична пам'ять; *Токар Л., Понур Ю.* Національні інтереси // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 89–92.

Науковий інструментарій українознавця: *Кононенко П.* Періодизація українознавства // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 54–55.

Науковий інструментарій українознавця: *Краснодемська І.* Системність; *Солдатенко В.* Пам'ять; *Токар Л.* Ідеологія; *Губський С.* Шовінізм // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 138–144.

Науковий інструментарій українознавця: *Токар Л.* Диференціація й інтеграція; *Краснодемська І.* Аналіз і синтез; *Толочко Д.* Національність // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 281–285.

Науковий інструментарій українознавця: *Токар Л.* Закономірності українознавства; Функції українознавства // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 103–104.

Науковий інструментарій українознавця: *Токар Л.* Концентри українознавства; Інтегративність українознавства; Історіософія українознавства // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 74–78.

Недюха М. Новітні теоретико-методологічні підвалини українознавства як науки (рецензія на книгу Т.П. Кононенка «Народно-звичаєві обрії філософії Г. Сковороди. Філософія України. Вступ до методології українознавства». – К.: НДІУ, 2008. – 174 с.) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 320–321.

Недюха М. П. Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VII. – С. 13–19.

Недюха М. Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 66–68.

Недюха М. Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 120–122.

Нікітіна З. Методи наукового відкриття в українознавстві // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 77–82.

Обушний М. І., Воропаєва Т. С., Мостяєв О. І. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 43–54.

Обушний М., Воропаєва Т., Мостяєв О. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 45–50.

Павлюк С. Українознавство // Мала енциклопедія українського народознавства / За ред. С. Павлюка. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2007. – С. 608–609.

Петрук Н. К. Про деякі методологічні засади українознавства // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 287–288.

Петрук Н. Про деякі методологічні засади українознавства // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 91–94.

Петруньок Б. Проблема визначення поняття «колективна ідентичність» в українознавстві // Дні науки філософського факультету – 2012: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 18–19 квітня 2012 р.). / Редкол.: А. Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Ч. 2. – С.238–240.

Печеранський І. П. До питання про методологію українознавчих досліджень // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 61–66.

Печеранський І. П. Предмет та завдання історико-філософського українознавства (до питання про теорію науки) // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 82–89.

Піскун В. Теоретичні і практично-педагогічні аспекти українознавства на межі тисячоліть // Публіцист мислі й серця: Збірник праць на пошану 80-річчя Романа Олійника-Рахманного / Упоряд. Ф. Погребенник. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 142–155.

Піскун В. М. Теоретичні і практично-педагогічні аспекти українознавства на межі тисячоліть // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 283–293.

Погрібний А. Емоціо, раціо і нормальна почуттєвість: Українська література в системі українознавства // Освіта. – 1996. – 3 липня. – С. 4–5.

Погрібний А. Українська література в системі українознавства // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 92–99.

Погрібний А. Українська література в системі українознавства // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 132–142.

Пономаренко А. Концепція «Мова як українознавство» у працях С. Я. Єрмоленко // Культура слова / Ін-т української мови НАН України. – К., 2012. – Вип. 77. – С. 77–81.

Пономаренко А. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 205–209.

Пономаренко А. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення // Українознавець (Львів). – 2008. – Вип. VII. – С. 93–98.

Пономаренко А. Концепція «Мова як українознавство»: етапи становлення // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 124–126.

Пономаренко А. Ю. Внесок А. Г. Погрібного до становлення концепції «Мова як українознавство» // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 231–238.

Радевич-Винницький Я. К. Лінгвонаціологія як інтегральний складник українознавства (Концентр «Україна – мова») // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 189–207.

Радевич-Винницький Я. К. Лінгвоцид як предмет українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. IX. – С. 55–73.

Радевич-Винницький Я. К. Про методологію українознавства і методологічний статус української мови // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. V. – С. 34–42.

Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як предмет українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 69–78.

Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як предмет українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 126–133.

Семашко О. Соціологія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 315–317.

Семашко О. Українська культура в системі українознавства // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 78–82.

Семашко О. М. Українознавство та його соціокультурні виміри // Культура і сучасність: Альманах / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2002. – № 1. – С. 124–135.

Семашко О. М. Українознавство та його соціокультурні виміри // Соціологія культури: Навчальний посібник [для студ. ВНЗ] / За ред. О. М. Семашка, В. М. Пічі. – К.: «Каравела»; Львів: «Новий Світ–2000», 2002. – С. 122–130.

Семенюченко О. «Світогляд» як українознавче базове поняття // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 156–160.

Семенюченко О. В. Методологія любові // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 151–156.

Сидоренко М. М., Троянський В. А. Філософія в контексті сучасного українознавства // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми: Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 7–8 жовтня 2011 р.) / Ред. кол.: М. Г. Марчук (наук. ред.) та ін. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 119–122.

Сніжко В. «Природне» в науковому українознавстві // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 83–87.

Сніжко В. В. Наукове українознавство: концентр «Україна – природа, екологія» // Українці у світовій цивілізації і культурі. Колективна українознавча монографія. – К., 2008. – С. 62–108.

Сніжко В. В. Проблеми єдності етногенезу та розвитку природи в українознавстві // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 305–309.

Сніжко В. В. Проблеми єдності та розвитку природи в українознавстві // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 391–398.

[Сніжко В. В.] Розділ 1. Проблема національного природного довкілля в системі українознавства // Сніжко В. В., Кононенко М. П., Присяжна Т. М., Кухарчук С. В., Снєжко Є. В., Лавренчук І. І., Отрошко Л. Г., Новосад С. О., Чешков О. А., Воронова Г. І. Екологічне виховання, народне оздоровлення, традиційне харчування в українській концепції національного здоров'я: українознавча моно-

графія / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К.: НДІУ, 2007. – С. 11–76.

Сніжко В. В. Українознавство: природна психо-філософська концепція / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2010. – 528 с.

Сніжко В. Етнографічні дослідження в теорії наукового українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 183–187.

Сніжко В. Минуле й сучасне: дослідження психоетнічної екології для українознавства // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 70–79.

Сніжко В. Міф в українознавстві // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 110–117.

Сніжко В. Природні чинники в аналітичному психофілософському підході наукового українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 133–136.

Сніжко В. Природні чинники в аналітичному психофілософському підході наукового українознавства // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 39–44.

Сніжко В. Філософія природи в контексті українознавства та цивіліології // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 68–71.

Сніжко В., Снєжко Є. До постановки питання «Проблеми Природи в системі українознавства» // Українознавство. – С. 2003. – Число 1 (6). – С. 97–102.

Соломаха І. Г. Проблема істини в контексті українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 403–406.

Таланчук О. Нові тенденції вивчення народної творчості в системі українознавства // Українська література в системі українознавства: Посібник / За заг. ред. П. П. Кононенка; Укл.: С. П. Денисюк, П. П. Кононенко. – К.: НДІУ, 2005. – С. 232–241.

Таровська О. Методологічні розвідки: становлення теорії концентрів як генетичного засновку українознавчих міждисциплінарних досліджень // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 66.

Таровська О. Теорія концентрів – основний чинник визначення предметного поля українознавства як науки // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 91–94.

Токар Л. Актуальні питання теорії та методології українознавства // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 36–43.

Токар Л. Бібліографія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 117–125.

Токар Л. Диференціація й інтеграція в українознавстві // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 133–136.

Токар Л. Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 175–182.

Токар Л. Етнонаціональне і загальнолюдське в українознавстві // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 190–194.

Токар Л. Закономірності українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 189–191.

Токар Л. Зміст та структура українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 44–47.

Токар Л. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 106–109.

Токар Л. Інтегративність українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 194–195.

Токар Л. Історіософія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 60–63.

Токар Л. К. Актуальні питання теорії та методології українознавства як науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 24–27.

Токар Л. К. Актуальні питання теорії та методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 146–161.

Токар Л. К. Історичні та теоретико-методологічні проблеми розвитку українознавства в дослідженнях науковців інституту // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 170–172.

Токар Л. К. Наукові основи українознавства / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – К.: ННДІУВІ, 2013. – 352 с.

Токар Л. К. Об'єкт і предмет українознавства // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2004. – Т. X. – С. 139–146.

Токар Л. К. Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 135–146.

Токар Л. К. Українознавство й етнонаціогенез українців // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 19–24.

Токар Л. Концентри українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 63–67.

Токар Л. Культура в системі самопізнання й самотворення українського народу // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 102–104.

Токар Л. Мета і завдання українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 220–224.

Токар Л. Методологія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 225–233.

Токар Л. Науковий інструментарій українознавця // Українознавець (Львів). – 2008. – Вип. VI. – С. 62–87.

Токар Л. Наукові основи розвитку новітнього українознавства // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 63–68.

Токар Л. Нові тенденції в суспільних процесах на початку XXI століття та їх осмислення в українознавчих дослідженнях // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 76–80.

Токар Л. Об'єкт і предмет українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 259–264.

Токар Л. Об'єкт і предмет українознавства // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 25–34.

Токар Л. Принципи українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 276–278.

Токар Л. Проблеми теорії і методології українознавства у дослідженнях українознавців XX ст. // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 40–51.

Токар Л. Теорія українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 93–100.

Токар Л. Українознавство // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 101–104.

Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 46–49.

Токар Л. Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки // Освіта і управління. – 2000. – Т. 4. – Ч. 1–2. – С. 30–47.

Токар Л. Українознавство: становлення та проблеми розвитку наукової системи // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 24–29.

Токар Л. Функції українознавства // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 367–368.

Токар Л. Чому українознавство необхідно розвивати як цілісну науку // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 70–78.

Токар Л. Чому українознавство необхідно розвивати як цілісну науку? // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 50–55.

Токар Л. К. Зміст українознавства: системно-функціональний підхід до структурування знань // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 24–32.

Токар Л. К. Об'єкт і предмет українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 121–135.

Толочко Д. Українська нація як об'єкт наукового вивчення сучасного українознавства // Дні науки філософського факультету – 2012: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 18–19 квітня 2012 р.). / Ред. кол.: А. Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Ч. 2. – С. 250–252.

Триліс В. Г. Фольклор у системі українознавства (до постановки проблеми) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 297–303.

«Українознавство у міжнародному інтелектуальному просторі»: Матеріали «круглого столу» 13 листопада 1992 року [В. Євтух, Я. Дашкевич, р. Міщук, Л. Мороз, В. Калашник, О. Коновець, В. Кравченко, К. Шудря] // Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. – К., 1993. – № 1. – С. 7–17.

Усатенко Т. Аксіологічні (ціннісні) виміри українознавства // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Че-

резовські читання» (м. Чернівці, 20 березня 2004 р.) / Ред. кол.: Г. К. Кожолянко (наук. ред.) та ін. – Чернівці: Вид-во «Прут», 2004. – С. 152–157.

Усатенко Т. Арматура може бути з ... теорії. Створюємо новий концептуальний простір культури. Модерність українознавства // Освіта. – 1994. – № 17–18 (55–56). – 23 лютого – 1 березня. – С. 4.

Усатенко Т. Міфи в ... лабораторній пробірці: Нова інтегрального типу наука розглядається як філософія буття, цілісна реальність у просторі й часі // Освіта. – 1994. – № 15–16 (53–54). – 16 лютого. – С. 4.

Усатенко Т. Мова в просторі українознавства // Дивослово. – 1995. – № 12 (466). – С. 10–14.

Усатенко Т. Новітнє українознавство як інтегральна наука // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 485–492.

Усатенко Т. Новітнє українознавство: традиції народу, категорії нації, наукові виміри // Дивослово. – 1996. – № 12 (478). – С. 17–20.

Усатенко Т. Освітні та наукові виміри українознавства // Освіта України. – 2009. – № 16. – 27 лютого. – С. 6.

Усатенко Т. П. Антропологічні та аксіологічні підходи до проблеми українознавства // Професійна освіта: ціннісні орієнтири сучасності: Збірник наукових праць / За заг. ред. І. Я. Зазюна. – Ченстохова; К.: НТУ «ХПІ», 2009. – С. 167–172.

Усатенко Т. П. Первини українознавства: універсалії, цінності, символи // Реклама і дизайн в умовах глобалізації вищої освіти та інформаційної інтеграції. Збірник наукових праць / Упоряд. і відп. ред. Є. А. Антонович. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 340–347.

Усатенко Т. П. Постнекласична парадигма українознавства // Професійно-мистецька школа у системі національної освіти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (с. Мала Білозерка Запорізької обл., 1–3 жовтня 2008 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С. 314–315.

Усатенко Т. П. Природничо-географічна парадигма українознавства: освітні виміри // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Науковий збірник / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Міленіум, 2005. – № 14. – С. 142–152.

Усатенко Т. П. Українознавство – комплексно-інтегративна цілісність // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Спец. випуск: Педагогіка. Вища освіта України і Болонський процес: Науково-теоретичний збірник. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Секція І. – С. 393–401.

Усатенко Т. П. Українознавство // Енциклопедія освіти / Гол. ред. В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 926–927.

Усатенко Т. П. Українознавство в парадигмі науки // Педагогіка і психологія професійної освіти: Науково-методичний журнал (Львів). – 2005. – № 4. – С. 73–79.

Усатенко Т. П. Українознавство в трансформаційних процесах науки // Традиція і культура: людина в пошуках істини: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 16–17 грудня 2011 р.). – К., 2011. – Ч. І. – С. 37–38.

Усатенко Т. П. Українознавство постнекласичного типу науки: інтегративно-тоталогічні виміри // Вісник / Київський ін-т бізнесу і технологій. – К., 2009. – Вип. 1 (10). – С. 28–30.

Усатенко Т. П. Українознавство: міфологічний аспект // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 32–39.

Усатенко Т. П. Українознавство: постнекласичний проект // Педагогічна освіта і освіта дорослих: європейський вибір: Збірник наукових праць / За ред. І. А. Зязюна, Н. Г. Ничкало. – К.; Хмельницький, 2008. – С. 149–158.

Усатенко Т. П. Українознавчі смисли, тоталлогічні пошуки // Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри / За заг. ред. В. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 340–348.

Усатенко Т. П. Чинники цілісності українознавства: міфи, міфологеми, міфологія // ПостМетодика. – 2003. – № 3 (49). – С. 22–25.

Усатенко Т. П., Конончук М. М. Українознавство: гуманізм, інтегративність, універсалізм // Українознавство та проблеми інтеграції природничих знань в умовах сучасної школи: Тези науково-практичної конференції. – Тернопіль, 1993. – С. 3–4.

Усатенко Т. Становлення семантичного поля терміна «українознавство» // Освіта і управління. – 1999. – Т. 3. – Число 3. – С. 15–20.

Усатенко Т. Українознавство в контексті гуманітаристики // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 40–43.

Усатенко Т. Українознавство в наукових вимірах: класичному, некласичному, постнекласичному // Етнос. Культура. Нація: Збірка наукових праць / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України; Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. – Дрогобич: Коло, 2004. – Вип. IV. – С. 191–198.

Усатенко Т. Українознавство в науковій парадигмі // Науковий вісник Академії науки вищої школи України. – К., 2001. – № 24. – С. 81–94.

Усатенко Т. Українознавство в науковій парадигмі // Українознавство в системі вищої освіти. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 83–88.

Усатенко Т. Українознавство в парадигмі науки // Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: Науковий альманах / Упоряд. і наук. ред. Д. Грецюк, П. Сікорський. – Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа»; каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – Число 4. – С. 110–118.

Усатенко Т. Українознавство в пошуках становлення як науки // Освіта. – 2009. – № 29–30. – 8–15 липня. – С. 9.

Усатенко Т. Українознавство в різних моделях науки // Реклама і дизайн XXI сторіччя: освіта, культура, економіка: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 вересня 2001 р.): Збірник наукових праць / Ін-т підприємництва, права і реклами; Упоряд. і відп. ред. Є. А. Антонович. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 64–65.

Усатенко Т. Українознавство епохи модерну // ПостМетодика. – 2002. – № –6 (43–44). – С. 16–22.

Усатенко Т. Ціннісні орієнтири в системі українознавства // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 136–141.

Усатенко Т. П. Архетипно-символічні виміри українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 32–38.

Усатенко Т. П. Мова – визначальний концепт становлення українознавства як науки // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Науковий збірник / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Міленіум, 2005. – Вип. 11. – С. 204–212.

Федоренко О. А. Геополітична проблематика в українознавстві // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 356–355.

Федоренко О. А. Геополітичні дослідження в українознавстві // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VII. – С. 439–446.

Федоренко О. А. Геополітичні дослідження в українознавстві // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2005. – Т. VIII. – С. 42–46.

Федоренко О. А. Українознавство – наука про Україну як геокультурний феномен // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 216–217.

Федоренко О. А. Українознавство – основа інтеграції знань про Україну як геополітичну реальність // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 504–505.

Федоренко О. А. Українознавство і геополітика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 511–522.

Федоренко О. Геополітичні дослідження в українознавстві // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 116–119.

Федоренко О. А. Геополітика та геостратегія – складова частина українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 403–421.

Федоренко О. А. Геополітична проблематика в українознавстві // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2006. – Т. XI. – С. 142–155.

Фесенко Г. Г. Націологічні дискурси в українознавстві // Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства: Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції: Збірник статей. – Харків, 2005. – С. 138–143.

Фесенко Г. Г. Культурно-історичні студії в українознавстві (філософсько-епістемологічний аспект) // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 44–46.

Фесенко Г. Г. Культурно-історичні студії в українознавстві (філософсько-епістемологічний аспект) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 326–330.

Фігурний Ю. С. Українознавство // Фігурний Ю. С. Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі: Монографія та вибрані українознавчі праці. – 2-ге вид., доповн. і доопрац. – К., 2014. – С. 347–349.

Фігурний Ю. С. Українознавство та етнологія // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 341–342.

Фігурний Ю. Сутність етнографії як науки та її місце в українознавстві // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 271–272.

Фігурний Ю. Сутність етнології як науки та її місце в інтегративному українознавстві // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 294.

Фігурний Ю. Український етнос як один із важливих концентрів українознавства // Україна – Етнос: Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства / Авт. кол.: Ю. С. Фігурний (кер.) та ін. – К., 2006. – С. 6–18.

Фігурний Ю. Український етнос як один із важливих концентрів українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 118–128.

Фігурний Ю. С. Український етнос як один із важливих концентрів українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 331–355.

Хоменко О. Концепційні засади дослідження художньої словесності в парадигмі Національного науково-дослідного інституту українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 144–149.

Хоменко О. А. Українська художня словесність як концентр українознавства // Українці у світовій цивілізації і культурі. Колективна українознавча монографія. – К., 2008. – С. 245–361.

Чепа М.-Л. А. Історико-психологічні дослідження в українознавстві // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 275–278.

Чернюх Г. Дотичність і розбіжність національного краєзнавства з українознавством // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2001. – Вип. 120: Географія. – С. 105–110.

Чирков О. «Науковий інструментарій українознавця» – важливий доробок ННДІУВІ в галузі теорії українознавства [про кн.: Науковий інструментарій українознавця. Довідник / Кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 376 с.] // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 254–256.

Чирков О. А. Сутність зв'язку між антропологією (фізичною антропологією) та українознавством // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXII. – С. 46–50.

Чирков О. Антропологічне вивчення української людності – важлива складова українознавства // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 225–228.

Чирков О. Етногеографічна складова українознавчої терміносистеми // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 295–302.

Чирков О. Загальноінститутський методологічний семінар [на тему «Розвиток категоріального апарату українознавства» в НДІ українознавства, 25 червня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 237–238.

Чирков О. Загальноінститутський методологічний семінар [на тему «Розвиток категоріального апарату українознавства» в НДІ українознавства 17 вересня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 221–222.

Чирков О. Концентр «Україна – етнос» у проекті наукового енциклопедичного понятійно-термінологічного словника-довідника «Українознавство» // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 261–269.

Чирков О. Методологічний семінар [про друге засідання методичного семінару в НДІ українознавства на тему «Понятійно-термінологічні основи розвитку українознавства» 27 травня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 50.

Чирков О., Токар Л., Бойко С., Ярошинський О. Науковий інструментарій українознавства: сучасні проблеми та перспективи розвитку [про засідання загальноінститутського методологічного семінару в ННДІУВІ на тему «Науковий інструментарій українознавця: досягнення і шляхи розвитку» 20 червня 2012 р.] // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 72–77.

Шаблій О. Актуальні проблеми географічного українознавства // Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару з питань змісту та методичного забезпечення викладання географічних українознавчих дисциплін у вищій школі. – Тернопіль, 1998. – С. 4–7.

Шаблій О. Географічне українознавство: сутність і міждисциплінарні проблеми // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2001. – № 2 (199). – С. 1–4.

Шаблій О. Географічне українознавство: сутність і проблеми становлення // Проблеми географії України: Матеріали наукової конференції (м. Львів, 25–27 жовтня 1994 р.). – Львів, 1994. – С. 5–7.

Шаблій О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтеґративний підходи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / НАН України; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – № 3–4. – С. 355–361.

Шаблій О. Українознавство: сфера досліджень чи окрема наука // Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2001. – С. 318–331.

Шалак О. Українознавство та сучасні дослідження фольклорного тексту // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 155–158.

Шевченко В. І. Українознавство у структурі наук в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 31–51.

Шевченко В. І. Українознавство як методологія національного самопізнання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 27–38.

Шевченко В. І. Українознавство як філософія // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 433–448.

Шевченко В. І. Українська філософія в системі українознавства: теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у вищих навчальних закладах / МОН України; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: Персонал, 2008. – 240 с.

Шевченко В. І. Філософсько-світоглядні складники методології українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІІ. – С. 22–27.

Шевченко В. Українознавство в структурі наук в Україні // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 210–219.

Шевченко В. Українознавство та історія України // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 63–71.

Шевченко В. Українознавство як філософія // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 84–91.

Шевченко В. Українознавчий вимір регіону // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 173–181.

Шевченко В. Українська філософія в структурі українознавства // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 76–85.

Шилов Ю. Наріжні проблеми українознавства // Українознавець (Львів). – 2010. – Вип. ІХ. – С. 49–53.

Щербатюк О. «Національний образ світу», «специфіка доби» й глибинні механізми культури (деякі аспекти перспективних розробок в українознавстві) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 61–68.

Ярошинський О. Для всіх, кого цікавить українознавство (Калакура Я. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.) // Научный вестник / Украинский Университет в Москве. – М., 2014. – Т. XIX. – С. 162–166.

Ярошинський О. Теоретичні розробки вчених Науково-дослідного інституту українознавства з проблем розвитку українознавчої науки та їх практична цінність: хроніка 2008 року // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 74–88.

Ярошинський О. Б. Основні напрями розвитку і методологізації сучасного українознавства в концепції В. І. Шевченка // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 31–38.

VII. Інституційний розвиток українознавства

Алєксєєнко А. О. Краєзнавство як базова форма українознавства // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 44–45.

Бесіда з президентом Міжнародної асоціації україністів Віталієм Русанівським // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1990. – № 1. – С. 4–5.

Бібліографічний покажчик праць наукових співробітників та аспірантів Науково-дослідного інституту українознавства (2000–2006 рр.) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упорядник О. Б. Ярошинський. – К., 2007. – 234 с.

Біо-бібліографічний покажчик праць наукових співробітників Центру українознавства філософського факультету (1992–2009) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Упорядн.: Л. М. Кирик, Л. О. Павелковська. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2010. – 132 с.

Борисенко В., Пономаренко А. Підсумки роботи Міжнародної науково-практичної конференції у форматі круглого столу «Проблеми культури в українознавстві. Традиції та сучасні тенденції розвитку» (8–9 листопада 2012 року, м. Київ) // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 145–148.

Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. – К.: Вид-во «ІНТЕЛ», 1993. – № 1. – 27 с.

Великий українець і українознавець (До 80-річчя від дня народження П. П. Кононенка). Науково-педагогічний нарис / Львівське крайове товариство «Рідна школа»; За ред. П. І. Сікорського. – Львів: ФОП Корпан Б. І., 2011. – 88 с.: іл.

Висоцька Н., Пронкевич О. Українознавство на тлі інших регіональних студій // Покликання університету: Збірник наукових праць / Відп. ред. О. Гомілко. – К.: РІА «Янко»; «Веселка», 2005. – С. 282–288.

Вишневський О. Чи потрібне українцям українознавство? // Освіта. – 1999. – № 33–34. – 7 липня. – С. 4.

Вишневський О., Голобородько Я. Некомпетентність чи упередженість? (Українознавство: бути чи не бути?) // Освіта. – 1999. – № 30–31. – 9 червня. – С. 13.

Відзначення 15-річчя Науково-дослідного інституту українознавства // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 14.

Волосова О. І. До створення Харківського центру українознавства // Вік XX: реформи в українській вищій школі: Програма і матеріали V Багаліївських читань (м. Харків, 5 листопада 2002 р.) / Ред. кол.: В. І. Астахова (голов. ред.) та ін. – Харків: НУА, 2002. – С. 18–19.

Волосова О., Литвин Н. Харківський центр українознавства: основні напрями діяльності // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2007. – № 3. – С. 22–24.

Гвоздь М. «Хворі» Україною обмінялися досвідом [про міжн. наук.-практ. конф. «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» (м. Київ, 21–22 жовтня 2010 р.)] // Українське слово. – 2010. – № 45. – 10–16 листопада. – С. 13.

Голобородько Я. Українознавство: протистояння чи взаємодія? // Освіта. – 1999. – № 24–25. – 28 квітня. – С. 6.

Грабович Дж. Першочергові завдання Міжнародної асоціації україністів // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1990. – № 1. – С. 10–12.

Дашкевич Я. Про Республіканську асоціацію українознавства // Бюлетень (Українська національна партія). – Львів, 1990. – № 5. – С. 27–32.

Декларація про створення Міжнародної асоціації україністів (МАУ). Статут Міжнародної асоціації україністів / Відп. за вип. І. І. Осташ. – К.: Наукова думка, 1989. – 8 с.

Дзюба І. М. Республіканська асоціація українознавців // Дзюба І. М. Не окремо взяте життя. – К.: Либідь, 2012. – С. 573–601.

Дзюба І. На хвилі національно-культурного відродження // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1990. – № 1. – С. 6–9.

До 20-ліття Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії (Довідник) // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 17–145.

До глибин / Розмову з головою Ради інституту українознавства, деканом філологічного факультету Київського університету П. Кононенком вів М. Малаш // Україна. – 1991. – № 20. – С. 10–13.

Дрофань Л., Неліна Т. Конференція з українознавства [про Міжн. конф. «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства» (м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.)] // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 4. – С. 57–60.

Євтух В. Республіканська асоціація українознавців: шлях до світового контексту // Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. – К., 1993. – № 1. – С. 7–9.

[Євтух В.] Республіканська асоціація українознавців // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1996. – № 1 (9). – С. 7–8.

Євтух В. Роль Республіканської асоціації українознавців у розвитку українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 16–17.

Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства: Бібліографічний покажчик тт. I–XX / Упорядник О. Б. Ярошинський. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2008. – 108 с.

Звернення АН ВШ України від 17 січня 2011 р. [до Президента України В. Януковича з питань реорганізації ННДІ українознавства] // Освіта і управління. – 2010. – Т. 13. – Ч. 4. – С. 161–163.

Згадуйте про українознавство не лише під час конгресів! / Розмову з Я. Ісаєвичем вела М. Люзняк // Високий замок (Львів). – 1993. – № 151 (268). – 16 грудня. – С. 3.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України // Академічні установи Західного наукового центру НАН України і МОН України / Ред. кол.: З. Т. Назарчук (голова) та ін. – Львів: ПАІС, 2008. – С. 131–140.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2012 р.: Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2013. – 192 с.

Інститут українознавства ім. І. Крипякевича НАН України / Ін-т українознавства ім. І. Крипякевича НАН України; Відп. за вип. В. Патегирич. – Львів, [2000]. – 16 с.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / Ред. кол.: М. Литвин (відп. ред.) та ін. – Львів, 2012. – 220 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2007 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2008. – 196 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2003 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2004. – 152 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2004 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2005. – 176 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2001 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2002. – 136 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2002 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2003. – 176 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2006 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2007. – 176 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2009 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.) та ін. – Львів, 2010. – 200 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2008 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2009. – 186 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України в 2005 році. Інформаційний бюлетень / Ін-т українознавства НАН України. – Львів, 2006. – 164 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 2001–2010 / Ін-т українознавства НАН України; Ред. кол.: М. Литвин (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: О. Рак, М. Чебан. – Львів, 2011. – 432 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 1990–2001 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ред. кол.: Я. Ісаєвич (відп. ред.); Упоряд. О. Аркуша. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 444 с.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність, структура, працівники / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001. – 335 с.: іл.

Інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Довідник до 5-річчя Інституту. 1992–1997 рр. – К.: Ін-т українознавства, 1997. – 121 с.

[Ісаєвич Я.] Інститут українознавства: назва зобов'язує // Українознавство: науково-інформаційний бюлетень. – Львів, 1992. – С. 3–7.

Ісаєвич Я. Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 3–26.

Істоміна Н. Звіт про наукову діяльність Національного науково-дослідного інституту українознавства за 2009 рік // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 249–275.

Істоміна Н. Тернистий шлях українознавства в незалежній Україні // Освіта України. – 2008. – № 74. – 26 вересня. – С. 4.

Істоміна Н. Узагальнена інформація про наукову діяльність Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії у 2012 р. // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 291–298.

Калакура Я. С. Генератор сучасного українознавства [П. П. Кононенко] // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 47–54.

Конверський А., Обушний М. Ювілей Центру українознавства [Про відзначення 10-річчя діяльності Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час Міжн. наук.-практ. конф. «Українська спільнота: культурно-світоглядні перетворення в історичному досвіді та сьогоденні», м. Київ, 28 жовтня 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 346–349.

Кононенко П. «Схаменіться ... будьте люди» (Дискусійна стаття щодо українознавства) // Освіта України. – 2000. – № 14. – 5 квітня. – С. 11–13.

Кононенко П. Віхи становлення // Науково-дослідний інститут українознавства: Довідник до 10-річчя діяльності. – К., 2002. – С. 3–92.

Кононенко П. Знайомтесь: Інститут українознавства // Золоті ворота. – 1993. – № 5. – С. 12–20.

Кононенко П. Інститут українознавства // Нова освіта України. – 1992. – № 2. – С. 26–27.

Кононенко П. Наука під арештом // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 36. – 7 жовтня.

Кононенко П. П. Десять років шляхом розвитку українознавства як цілісної науки і освітньої дисципліни // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 6–10.

Кононенко П. П. Слово до читача // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 6–14.

Кононенко П. П. Українознавство – майбутнє нашої держави [про діяльність Ін-ту українознавства при Київ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка] // Київ. – 1993. – № 8. – С. 101.

Кононенко П. Підсумки роботи за 2005–2010 роки. Проблеми, завдання, перспективи діяльності колективу Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 8–16.

Кононенко П. Світ пізнає нас, ми пізнаємо себе [про створення Міжнародної асоціації україністів та Республіканської асоціації українознавців] // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 11. – С. 29–32.

Кононенко П. Серед народів і культур: Проблеми світової україністики // Літературна Україна. – 1990. – № 24 (4381). – 14 червня. – С. 3.

Кононенко П. Українознавство: до справжніх масштабів // Освіта. – 1995. – № 2 (126). – 11 січня. – С. 6.

Кононенко П. Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку // Літературна Україна. – 1992. – № 42 (4503). – 22 жовтня. – С. 1, 2.

Кононенко П. Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 8–11.

Кононенко П. Україно-народознавство. Стан, проблеми, перспективи розвитку // Розбудова держави. – 1993. – № 10 (17). – С. 33–50.

Кононенко П. П. Украиноведение: состояние, проблемы, перспективы развития // Славянские культуры в инонациональной среде: Материалы международной научно-практической конференции (г. Кишинев, май 1995 г.). – Кишинев, 1995. – С. 30–35.

[Кононенко П.] Українознавство: етапи становлення // Інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Довідник до 5-річчя Інституту. 1992 – 1997 рр. – К., 1997. – С. 1–76.

Кучеренко С. В. Повернення українознавства в науку і освіту // Нові технології навчання: Матеріали міжнародної науково-методичної конференції (м. Одеса, 26–30 травня 1996 р.) / Ред. кол.: В. С. Дорофеєв (голова) та ін. – Одеса: ОДАБА, 1996. – С. 194–195.

Литвин М. Науковий поступ українознавства // Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників. 2001–2010. – Львів, 2011. – С. 7–9.

Литвин М. Перспективи академічного українознавства // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 21. – С. 492–510.

Михалевський Ю. Становлення, основні етапи розвитку українознавства // Українознавець (Львів). – 2011. – Вип. XI. – С. 27–30.

Мишанич О. В. Українознавство на сучасному етапі // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 31–34.

Мишанич О. В. Українознавство як світова наукова дисципліна // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 110–116.

Мишанич О. Українознавство на сучасному етапі // Мишанич О. На переломі: літературознавчі статті й дослідження. – К.: Основи, 2002. – С. 155–165.

Мишанич О. Українознавство на сучасному етапі // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції / Ред. кол.: В. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – Вип. 1. – С. 475–482.

Мишанич О. Українознавство як світова наукова дисципліна // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 32–35.

Мірошниченко М. Україна і Росія: вчора, сьогодні і завтра... Нотатки з Першого конгресу РАУ // Літературна Україна. – 1991. – № 1 (4410). – 3 січня. – С. 1, 2.

Науковий доробок учених Науково-дослідного інституту українознавства: бібліографічний покажчик праць 2000–2006 рр. / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упорядник О. Б. Ярошинський. – К., 2007. – 192 с.

Науково-дослідний інститут українознавства // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 28–64.

Науково-дослідний інститут українознавства: Довідник до 10-річчя діяльності / МОН України; Упоряд. і наук. редактор Л. Токар. – К., 2002. – 157 с.

Науково-дослідний інститут українознавства: Довідник до 15-річчя діяльності / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упорядник О. Б. Ярошинський. – К.: НДІУ, 2007. – 216 с.

Обушний М. І. Вісник «Українознавство» в становленні українознавства як науки та навчальної дисципліни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 4–6.

Осташ І. Міжнародний українознавчий університет // Вісник Міжнародної асоціації українців. – К., 1990. – № 1. – С. 16–18.

П'ятиріччя інституту українознавства [про урочисте зібрання, присвячене 5-річчю Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (м. Київ, 24 січня 1997 р.)] // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 3–5.

Павличко С. Географія українознавства // Вісник Міжнародної асоціації українців. – К., 1990. – № 1. – С. 47–50.

Пасемко І. З міжнародного форуму українознавців [про міжн. конф. «Україна, українці, українознавство (витоки та найдавніша історія)», м. Алушта, 24–26 вересня 1995 р.] // Дивослово. – 1996. – № 3 (469). – С. 62.

Пасемко І. Своє десятиріччя Інститут українознавства зустрічає в розквіті творчих сил // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 37–39.

Пасемко І. Чи затишно українознавству в системі освіти і науки? [про Всеукр. наук.-практ. конф. «Українознавство в системі освіти і науки» (м. Київ, 23 квітня 2009 року)] // Освіта. – 2009. – № 17–18. – 29 квітня. – С. 4.

[Пасемко І.] Українознавство: вирішення проблем XXI ст. [про Міжн. наук. конф. «Українознавство XXI ст.: Нові вимоги, проблеми та методологія розвитку» (м. Київ, 21–22 жовтня 2008 р.)] // Рідна школа (Нью Йорк). – 2009. – Рік XXXXVI. – Ч. 1 (152). – С. 15–20.

Петровський О. І. Українознавча проблематика на міжнародних конгресах українців // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 94–96.

Петровський О. РАУ підсумовує роботу // Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. – К., 1993. – № 1. – С. 2–3.

Підсумки X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції українознавців [«Українознавство – наука самопізнання українського народу», м. Київ, 18–20 жовтня 2010 р.] // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 15–18.

Піскун В. З історії українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: інституційні та науково-дослідні аспекти (2000–2009 роки) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 6–10.

Піскун В. Інституційні та науково-дослідні складові розвитку українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (до 10-річчя створення Центру українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка) // Українознавство – 2010: Календар-щорічник / [Упорядн. В. Піскун, А. Ціпко]. – К.: МП «Леся», 2009. – С. 162–168.

Про Міжнародну конференцію «Українознавство XXI століття: проблеми методології та шляхи їх вирішення 21–22 жовтня 2008 р. // Рідна школа (Нью Йорк). – 2009. – Рік XXXXVI. – Ч. 1 (152). – С. 21–22.

Проекти НДІ українознавства МОН України // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 95–100.

Рекомендації Третьої міжнародної конференції «Теоретико-методологічні та організаційні проблеми українознавства» проведеної Інститутом українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інститутом національних відносин і політології НАН України, Академією наук Вищої школи України // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 3–7.

Рекомендації Третьої міжнародної конференції «Теоретико-методологічні та організаційні проблеми українознавства» проведеної Інститутом українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інститутом національних відносин і політології НАН України, Академією наук Вищої школи України // Українознавство: Концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 3–6.

Рекомендації третьої міжнародної конференції «Теоретико-методологічні та організаційні проблеми українознавства», проведеної Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, Інститутом національних відносин і політології НАН України, Академією наук вищої школи України // Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / Авт. кол.: А. І. Комарова (кер.) та ін. – К.: НДІ «Проблеми людини», 1995. – Т. 3. – С. 132–134.

Рекомендації третьої міжнародної конференції «Теоретико-методологічні та організаційні проблеми українознавства», проведеної Інститутом українознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, Інститутом національних відносин і політології НАН України, академією наук Вищої школи України // Освіта. – 1995. – № 3 (127). – 18 січня. – С. 3.

Рекомендації X Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство – наука самопізнання українського народу» // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 316–317.

Ренке Т. «Українознавство» (журнал) // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 332–333.

Ровесник незалежності [Розмова з дир-ом Інституту українознавства П. П. Кононенком до 5-річчя Ін-ту] // Урядовий кур'єр. – 1996. – 5 листопада. – С. 10.

Русанівський В. Роль академічних інститутів у розвитку українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 22–24.

Самойленко А. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українознавство: історія, теорія, методологія» [м. Київ, 25 листопада 2010 р.] // Персонал Плюс. – 2010. – № 49 (402). – 8–14 грудня.

Санченко А. Ю. Розвиток українознавства в Україні (1991–2011 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 – українознавство (історичні науки) / МОНмолодьспорту України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 17 с.

Санченко А. Ю. Становлення новітнього українознавства в Україні // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Українська академія наук. – К., 2010. – Вип. 34. – С. 198–203.

Селівачов М. Українознавство у світовому контексті // Вісник Міжнародної асоціації україністів. – К., 1997. – № 1 (10). – С. 31–38.

Сесія, присвячена десятиріччю Науково-дослідного інституту українознавства. 24 січня 2002 року, Будинок учителя [Стенограма; підготували І. Пасемко, О. Федоренко] // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 15–34.

Ситуація оптимістична / Розмову з П. П. Кононенком про діяльність Інституту українознавства вела С. Б. [С. Барабаш] // Народне слово (Кіровоград). – 1993. – № 131 (557). – 13 листопада. – С. 2.

Скопенко В., Наєнко М., Яременко В. Обережно: «українознавство» (Про діяльність Інституту українознавства під керівництвом П. Кононенка) // Освіта України. – 1999. – № 11. – 17 березня.

Скопенко В., Наєнко М., Яременко В. Ще раз про «українознавство», в лапках і без ... // Столиця. – 1999. – 25 листопада. – С. 12.

Слєпцов Ю. С. Українознавство як наука і навчальна дисципліна // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 85–87.

Сохацька Є. Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку [про семінар в Ін-ті українознавства на тему «Стан, проблеми і перспективи розвитку українознавства» (м. Київ, 24 травня 1993 р.] // Кам'янець-Подільський вісник (Кам'янець-Подільський). – 1993. – № 53 (261). – 3 липня. – С. 1.

Сприяти розвитку українознавчої науки [Про Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Українознавство в системі вищої школи», що відбулася в Міжрегіональній Академії управління персоналом 27 жовтня 2005 р.] // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2005. – № 12. – С. 3.

Статут Міжнародної асоціації україністів // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 42.

Статут Республіканської асоціації українознавців // Бюлетень Республіканської асоціації українознавців. – К., 1993. – № 1. – С. 23–25.

Стеблій Ф. Ярослав Ісаєвич – чільний репрезентант історичного українознавства // Український історик. – 2006. – Ч. 1–3. – С. 153–168.

Таровська О. Історія становлення НДІУ як відзеркалення утвердження теорії українознавства на теренах України у 90-х рр. XX ст. // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 207–214.

Таровська О. Науково-освітній досвід НДІ українознавства як предмет наукового осмислення // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 73–74.

Тисячна Н. Нові завдання: українознавство у світовому гуманітарному часопросторі // День. – 2010. – 27 жовтня.

Токар Л. К. Українознавство в період побудови незалежної Української держави // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 67–85.

Токар Л. Українознавство в період побудови незалежної української держави // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 78–88.

Токар Л. Українознавство в період побудови незалежної Української держави // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. IV. – С. 32–44.

Токар Л. Українознавство в системі наук і навчальних дисциплін // Освіта України. – 2003. – № 71 (469). – 19 вересня. – С. 5.

Токар Л. Українознавство: проблеми становлення і розвитку науки // Освіта і управління. – 2000 (2001). – Т. 4. – Числа 1–2. – С. 30–47.

Токар Л. К. Деякі особливості розвитку українознавства в кінці XX – на початку XXI ст. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIII. – С. 33–42.

Токаренко Л., Гавриш О. Від народних джерел: українознавство // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 16–20.

Україна, українці, українознавство: думки, проблеми, рішення // Освіта. – 1999. – № 22. – 14–21 квітня. – С. 2–3.

Україна, українці, українознавство: думки, проблеми, рішення // Освіта України. – 1999. – № 5–6. – 21 квітня. – С. 12–13.

Українознавство без українознавців / Розмову з П. Кононенком вела І. Лопух // Експрес. – 2011. – № 117 (6004). – 20–27 жовтня.

Українознавство спинається на ноги / Розмову з П. Кононенком вів О. Чекмишев // Освіта. – 1994. – № 5–6 (43–44). – 19 січня. – С. 3.

Українознавство XXI ст.: виміри розвитку / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Гол. ред. П. П. Кононенко; Ред.-упорядн.: Т. П. Кононенко, Н. М. Істоміна, Т. Л. Ренке. – К., 2009. – 432 с.

Українознавство: науково-інформаційний бюлетень / АН України; Ін-т суспільних наук; Підгот.: Я. Ісаєвич, В. Горинь, М. Ільницький. – Львів, 1992. – 32 с.

Українознавча наукова стежина Тамари Усатенко // Педагогічна газета. – 2009. – № 7. – Липень. – С. 8.

Українознавчі центри: *Токар Л.* Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; *Шкрібляк П.* Відділення «Філія «Гуцульщина»»; *Савченко С.* Інститут українознавства імені І.П. Крип'якевича; *Краснодемська І.* Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Ідзьо В.* Український історичний клуб м. Москви; Український університет м. Москви // Науковий інструментарій українознавця. Довідник. – К., 2012. – С. 333–351.

Усатенко Т. П. Становлення українознавства в науці та освіті // Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2003. – Вип. 173. – С. 156–163.

Ухвала Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство у світовому гуманітарному просторі» 21–22 жовтня 2010 р. (м. Київ) // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 73–76.

Ухвала Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм» [м. Київ, 25–26 жовтня 2011 р.] // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 241–246.

Ухвала X Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство – наука самопізнання українського народу» 18–20 жовтня 2001 р. // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 18–19.

[Ухвали секцій Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство XXI ст.: нові підходи, критерії та завдання розвитку» 21–22 жовтня 2008 р.] // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 96–104.

Фігурний Ю. «Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства» – дієвий і конструктивний засіб фахового осягнення професійних знань про Україну, українців і світове українство у цивілізаційному часопросторовому розвитку (до 5-річчя виходу в світ) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 306–311; № 3. – С. 321–328.

Фігурний Ю. Наукові конференції, проведені вченими-українознавцями, як дієвий засіб осмислення нагальних проблем українознавства та всесвітньої історії в контексті реорганізації ННДІУ та ННДІУВІ // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 171–175.

Фігурний Ю. Петро Кононенко – фундатор сучасного українознавства // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 16–19.

Фігурний Ю. Поступальний розвиток українознавчої парадигми у Третьому Тисячолітті (Рецензія на наукове видання П. Кононенка і Т. Кононенка «Українознавство XXI століття: проблеми методології і шляхи їх розв'язання. – К.: НДІУ, 2008. – 40 с.») // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 193–194.

Фігурний Ю. С. Внесок часопису «Українознавство» (2001–2006) у сучасну вітчизняну науку // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 504–514.

Фігурний Ю. С. Українознавчі міжнародні форуми (конференції та конгреси) – важливий чинник осягнення цивілізаційного феномену України, українців та світового українства в кінці XX – на початку XXI ст. // Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм: Інформаційно-аналітичний бюлетень XX ювілейної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 жовтня 2011 р.). – К., 2012. – С. 32–69.

Фігурний Ю. С., Ярошинський О. Б. Володимир Ісакович Шевченко – визначний національний філософ і вчений-українознавець // Шевченко В. І. Дружба з мудрістю або ключові проблеми української філософії (Теоретико-методологічний коментар до курсу філософії у ВНЗ) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – С. 237–243.

Фігурний Ю. С., Ярошинський О. Б. Науковий доробок професора П. П. Кононенка на ниві українознавства (2000–2006 рр.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 36–51.

Фігурний Ю. С., Ярошинський О. Б. Світочі українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 146 с.

Фігурний Ю. Секція II. Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства: огляд найважливіших аспектів, що були винесені на розгляд XIII щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства» // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 372–374.

Фігурний Ю. Українознавство в сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі: стан, проблеми, перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 142–148.

Фігурний Ю. Українознавство у сучасному вітчизняному, європейському і світовому гуманітарному просторі: стан, проблеми, перспективи розвитку в контексті етнічних, національних і державотворчих процесів в Україні // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 49–57.

Фігурний Ю. Часопис «Українознавство» (2001–2006) – яскравий зразок сучасного фахового наукового, громадсько-політичного, культурно-мистецького, релігійно-філософського, педагогічного видання для вчених, освітян, студентів і всіх небайдужих громадян незалежної України // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 320–324.

Форум україністів світу // Літературна Україна. – 1990. – № 36 (4393). – 6 вересня. – С. 1, 2; № 37 (4394). – 13 вересня. – С. 3.

Хоменко О. Фундатор сучасного українознавства [П. П. Кононенко] // Великий українець і українознавець (До 80-річчя від дня народження П. П. Кононенка). Науково-педагогічний нарис. – Львів, 2011. – С. 25–35.

Центр українознавства. 10 років / Київський національний університет; Філософський ф-т. – [К., 2010]. – 24 с.

Чирков О. А. Методологічний семінар – важлива ділянка роботи українознавця: загальноінститутський методологічний семінар Національного науково-дослідного інституту українознавства у 2009–2010 рр. / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства. – К.: ННДІУ, 2010. – 40 с.

Чирков О. Анотування наукового дослідження – невід'ємна складова наукової українознавчої праці [про методологічний семінар 18 березня 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 33.

Чирков О. Загальноінститутський методологічний семінар [про засідання загальноінститутського методологічного семінару на тему «Новаційні тенденції в українознавстві» в ННДІ українознавства 3 грудня 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 203–204.

Чирков О. Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку українознавства як науки самопізнання українського народу (за матеріалами X щорічної міжнародної науково-практичної конференції) // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 154–164.

Чирков О. А. Робота загальноінститутського методологічного семінару в 2009–2011 рр. та його перспективи (у зв'язку з реорганізацією ННДІ українознавства у ННДІ українознавства та всесвітньої історії) // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVIII. – С. 22–28.

Якшина Т. Народознавство чи українознавство? // Освіта. – 1999. – № 24–25. – 28 квітня. – С. 7.

Яременко В. Українознавство у виданнях і планах Інституту культурологічних та етнополітичних досліджень імені Іларіона Київського МАУП // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2005. – № 12. – С. 9–11.

Ярошинський О. Б. «Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства» // Енциклопедія Сучасної України / Голов. ред. кол.: І. М. Дзюба (співголова) та ін. – К., 2010. – Т. 10: З–Зор. – С. 421.

Ярошинський О. Б. «Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства» у 2003–2009 рр. Бібліографічний покажчик // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 431–504.

Ярошинський О. Б. Українознавство в системі освіти і науки: бібліографія (1990–2011 рр.) / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; відділ освітніх технологій. – 2-ге вид., доповн. – К.: ННДІУВІ, 2011. – 176 с.

Ярошинський О. Б. Українознавство як наука: формування, сучасний стан та проблеми розвитку (до історіографії проблеми) // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 578–581.

Ярошинський О. Журналу «Українознавство» – 10 років! // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 254–255.

Ярошинський О. Журналу «Українознавство» – 10 років! // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 183–184.

Ярошинський О. Рубіжний етап становлення новітнього українознавства і формування його сучасних теоретико-методологічних засад (до 20-річчя міжнародної наукової конференції 15–17 жовтня 1992 року) // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 65–71; № 2 (47). – С. 45–52.

Ярошинський О. Теоретичні розробки вчених Науково-дослідного інституту українознавства з проблем розвитку українознавчої науки та їх практична цінність: хроніка 2008 року // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 173–183.

Ярошинський О. У Науково-дослідному інституті українознавства (2003 рік) // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 445–474.

Ярошинський О. У Науково-дослідному інституті українознавства (інформація про наукову роботу за 2005 рік) // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 348–361.

Ярошинський О. У Науково-дослідному інституті українознавства (інформація про наукову роботу за 2004 рік) // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 266–286.

Ярошинський О. У Науково-дослідному інституті українознавства. 2002 рік // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 299–308.

Ярошинський О. Б. Українознавство в умовах розбудови незалежної України: бібліографія (1989–2012 рр.) / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – К.: ННДІУВІ, 2013. – 224 с.

24 січня 2007 року НДІ українознавства – 15 років // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 25–27.

VIII. Українознавство як чинник державотворення, формування національної свідомості, громадянського суспільства

Авер'янова Н. Українознавчі аспекти виховання особистості // Рідна школа. – 2000. – № 10. – С. 15–16.

Актуальні питання українознавства у зв'язку з суспільно-історичним поступом українства на сучасному етапі / [Інтерв'ю з учасниками Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство XXI ст.: нові підходи, критерії та завдання розвитку» 21–22 жовтня 2008 Р. А. Кузьменко, Я. Логінським, В. Омельчуком, Н. Кочурою взяв О. Чирков] // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 91–92.

Андресюк Б. Українознавство як чинник консолідації суспільства // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 9–11.

Бальоха К. Роль українознавства в самоідентифікації особистості на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 176–177.

Барабаш С. Обласна координаційна рада з українознавства як фактор державотворення // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 107–113.

Барабаш С. Г. Обласна координаційна рада з українознавства як фактор державотворення // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 98–104.

Баранівський В. Ф. Розвиток духовності українського суспільства як завдання українознавчої науки // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 42–44.

Баранівський В. Ф. Роль українознавства в контексті європейської цивілізації // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: Збірник наукових робіт Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 16–18 квітня 2008 р.) / За заг. ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. – Ч. VI. – С. 152–158.

Баранівський В. Ф. Українознавство в системі політичної культури // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 306–308.

Бейліс В. На грунті українознавства // Витоки. – 1995. – № 40. – С. 5.

Береза І., Піскун В. Міжнародна наукова конференція «Українознавство в розбудові держави» [м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.] // Слово і час. – 1994. – № 2. – С. 104–106.

Берлінець Ю. Культура в системі українознавства // Українознавець (Львів). – 2011. – Вип. XI. – С. 13–16.

Бігун Г. Українознавство: до проблеми українського етносу та нації // Модернізація вищої освіти України в контексті євроінтеграції: Збірник тез доповідей учасників науково-методичної конференції університету: присвячується 85-річчю з дня заснування університету / Гол. ред. Л. Г. Мельникова; ред.: Л. Я. Плахтій, Л. М. Михайлик, К. А. Кузінкова. – Донецьк: Донецький держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. І. Туган-Барановського, 2005. – С. 383–384.

Бойко С. Дієва взаємодія і взаємопроникнення наукового українознавства та національної системи освіти – важлива умова розвитку української держави // Дні науки філософського факультету – 2013: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 16–17 квітня 2013 р.) / Ред. кол.: А. Є. Коверський (голова) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 2. – С. 233–235.

Бойко С. М. Вплив українознавства на формування світогляду сучасної української молоді в руслі усвідомлення ідеї національної гідності // 20 років незалежності України: здобутки, страти і стратегії майбутнього: Матеріали XI науково-практичної конференції (м. Київ, 19 травня 2011 р.) / Упоряд.: Л. І. Буряк, Т. В. Привалко. – К.: Нац. акад. управління, 2011. – С. 142–144.

Бойко С. М. Роль українознавства у формуванні сучасної національно свідомої особистості в Україні // Дні науки філософського факультету – 2010: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 21–22 квітня 2010 р.) / Ред. кол.: А. Є. Конверський (голова) та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2010. – Ч. ІІ. – С. 56–58.

Бойко С. М. Українознавство як засіб самопізнання і самотворення українського народу // Дні науки філософського факультету – 2011: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 20–21 квітня 2011 р.) / Редкол.: А. Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2011. – Ч. 2. – С. 77–79.

Бойко С. М. Формування нового рівня мислення молодого покоління через проведення міжнародних конкурсів з українознавства для студентів і молодих учених // Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності: Матеріали XII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2012 р.) / Ред. кол.: Л. І. Буряк та ін.; Упордн. Т. В. Привалко. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2012. – С. 157–159.

Бойко С. Роль освітнього проекту «Міжнародний конкурс з українознавства» для формування української ідентичності молоді України і зарубіжжя // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 181–186.

Бойко С. М. Роль Міжнародного конкурсу з українознавства у формуванні української ідентичності підростаючого покоління української діаспори // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 397–402.

Бондаренко Н. Курс української мови як державної крізь призму українознавства // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 24–27.

Борисенко В. К. Провідна роль українознавства у створенні концепції національної культури в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 317–328.

Боровська Н. У центрі уваги юного покоління – наука самопізнання українського народу. У Києві відбувся IV (заключний) етап І Всеукраїнського конкурсу з українознавства // Освіта України. – 2003. – № 48–49 (447). – 1 липня. – С. 4.

Бурмаченко К., Гнучева О., Хворостяний І., Цирульнева Ю. Мова як українознавство // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 182–189.

Васіна Р. Українознавство як системотворчий чинник національного виховання // Дні науки філософського факультету – 2013: Матеріали доповідей та ви-

ступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 16–17 квітня 2013 р.) / Ред. кол.: А. Є. Коверський (голова) та ін. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013. – Ч. 2. – С. 238–240.

Васюта О. А., Васюта С. І. Українознавство та екологічна політика: уроки історії, засади формування, можливості реалізації // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 371–390.

«Від кожної сім'ї до Президента...» / Розмову з П. Кононенком вела Л. Шевчук // Молодь України. – 1992. – № 103 (16902). – 15 жовтня. – С. 1, 3.

Вовканич С. Національні еліти та українознавство: епістемологічний аспект // Третій міжнародний конгрес україністів (26–29 серпня 1996 р.): Доповіді та повідомлення: Філософія. Історія культури. Освіта / Упоряд. Л. Довга. – Харків: Око, 1996. – С. 40–45.

Возняк С. Філософська україністика як чинник національного самоусвідомлення та етноінтеграції // Збірник наукових праць Прикарпатського національного університету: Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 1996. – Ч. 1. – С. 4–13.

Воропаєва Т. Вплив українознавства на формування національної ідентичності особистості в сучасному освітньому просторі // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 174–177.

Газізова О. О. Роль українознавства у формуванні громадянських цінностей підростаючого покоління // Дні науки філософського факультету – 2012: Матеріали доповідей та виступів Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 18–19 квітня 2012 р.). / Ред. кол.: А. Є. Конверський та ін. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – Ч. 2. – С. 209–211.

Газізова О. О. Роль українознавства у формуванні громадянської свідомості сучасної молоді // Актуальні проблеми громадянської освіти: український та зарубіжний досвід: Матеріали Першої науково-практичної конференції (м. Острог, 19 червня 2013 р.) / Відп. ред. О. С. Батіщева. – Острог: ГО «Центр демократичного лідерства»; Національний університет «Острозька академія», 2013. – С. 61–65.

Газізова О. О. Українознавчий контент у формуванні громадянської свідомості сучасної молоді // Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства: Матеріали XIII науково-практичної конференції (м. Київ, 23 травня 2013 р.) / Ред. кол.: Ю. О. Чугуєнко та ін. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – С. 43–44.

Гай-Нижник П. П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць / НПУ імені М. П. Драгоманова; УАН. – К., 2014. – Вип. 86 (№ 7). – С. 109–116.

Гай-Нижник П. Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка; Мелітопольський держ. пед. ун-т ім. Б. Хмельницького. – К.; Мелітополь, 2014. – Вип. 16. – С. 234–241.

Галащук А. Б. Українська мова в контексті українознавства // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали VII Міжнародної науково-методичної конференції (м. Одеса, 28–30 травня 2002 р.) / Ред. кол.: А. І. Догадайло (голова) та ін. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 187.

Головай І. Роль курсу українознавства у збереженні національної ідентичності українців // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 199–201.

Гомотюк О. Є. Українознавство як світоглядний чинник утвердження соборності України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 135–150.

Гомотюк О. Є. Українознавство як чинник легітимізації українства у світовому просторі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XIX. – С. 25–32.

Горбань Т. Ю. Українознавство як філософська рефлексія сучасного українського суспільства // Социально-экономическое развитие АР Крым: проблемы и перспективы: Сборник научных трудов. – Симферополь: НАПКС, 2008. – С. 94–95.

Горбань Ю. А., Горбань Т. Ю. Українознавство: концептуально-прикладне бачення в умовах національно-культурного відродження України // Сторінки історії: Збірник наукових праць Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – К., 2000. – Вип. 14. – С. 24–29.

Горенко Л. Українознавча наука в системі новітнього державотворення (До 20-річчя незалежності Української держави) // Українознавство. – 2011. – № 3 (40). – С. 42–47.

Городяненко В. Г. Соціологічні аспекти українознавства і націоналізм // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 24–26.

Губерський Л. Ідеологія в системі українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 63.

Губський С. І. Українознавча наука і богослов'я: співпраця у розбудові Української держави // Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства: Матеріали XIII науково-практичної конференції (м. Київ, 23 травня 2013 р.) / Ред. кол.: Ю. О. Чугуєнко та ін. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – С. 31–33.

Данилевська Н. Українознавство як засіб виховання національної свідомості та формування характеру молоді // Українська родина: Науково-методичний посібник / Ред. кол.: В. Г. Слюсаренко (голова) та ін.; Уклад. і наук. ред. Т. І. Люріна, В. Г. Слюсаренко, М. Г. Тараненко. – К.: Київ. міжрегіон. ін-т удосконаленя вчителів імені Бориса Грінченка, 1998. – С. 422–427.

Данилевська О. В. Українознавство – наука любові, життєтворчості // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 243–247.

Данилевська О. Українознавство – наука любові, життєтворчості // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 171–172.

Доморослий В. І. Українознавство та його роль у подоланні рис провінційності в українській ментальності // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 457–459.

Дончик В. Г. Українознавство як розбудова держави // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 41–46.

Дончик В. Українознавство – як розбудова держави // Дончик В. Неминуче й неминуще. Літературні досліди і хроніки. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 591–597.

Дудник Н. Українознавство та його роль у формуванні національної ідентичності // Europejska wspólna przestrzeń edukacyina a przeobrażenia oświatowe w Polsce i na Ukrainie (1989–2006): Nadzieje i zagrożenie / Pod red. M. Chepil i R. Kuchy. – Drohobycz; Lublin: Oddział Red.-wyd. Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu, 2007. – S. 348–359.

Ємець Т. Становлення українознавства як вияв процесу націєтворення // Українознавчий альманах / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – Вип. 3. – С. 39–44.

Жулинський М. Українознавство в системі гуманітарної політики України // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 12–13.

Жулинський М. Г. Українознавство і процеси формування та здійснення культурної політики незалежної України // Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література: Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 91–92.

Заблоцький В. П., Ляшенко В. І. Українознавство як самопізнання: національна мрія як простір свободи // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 13–16 травня 1996 р.) / Ред. кол.: В. М. Запорожан (голова) та ін. – Одеса, 1996. – Ч. І. – С. 165–166.

Зеленська В. А. Українознавство в небезпеці // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 251–255.

Зеленська В. Українознавство в небезпеці // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 169–170.

Зембінська Т. М., Стремоухова І. В. Виховна роль українознавства у формуванні свідомого українського громадянина // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 49–53.

Іванова А. В. Українознавство як компонент національного виховання // Психолого-педагогічні та економічні проблеми гуманізації навчально-виховного процесу в закладах освіти: Збірник наукових праць / Міжн. екон.-гуманіт. ун-т імені академіка Степана Дем'янчука. – Рівне, 2002. – С. 253–255.

Ігнатенко П. Українознавство і проблема громадянського виховання молоді // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 32–38.

Індутна Н., Пасемко І. Цей дивовижний феномен: Роздуми над книгою П. П. Кононенка «Українознавство» [К., 1994] // Рідна школа. – 1995. – № 12. – С. 18–21.

Істоміна Н. М. Експедиційне українознавство як засіб виховання молоді // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 39–47.

Калакура О. Роль українознавства у формуванні міжнаціональної злагоди в українському суспільстві // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 68–71.

Калакура О. Роль українознавства у формуванні міжнаціональної злагоди в українському суспільстві // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 42–47.

Калакура Я. «Народ без ідеї, що храм без Бога». Національна ідея як українознавча проблема // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 74–79.

Калакура Я. Місія України з погляду українознавства // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 328–331.

Калакура Я. Особистість українознавця // Наука самопізнання народу. Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 64–69.

Калакура Я. Створено розумом і серцем // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів: Сполом, 2006. – С. 4–10.

Калакура Я. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 75–80.

Калакура Я. Українознавство в обороні історичної пам'яті від фальсифікацій і спотворень // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 78–85.

Калакура Я. Українознавство як засіб формування історичної свідомості молоді // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 35–40.

Кислий П. Освітньо-наукова політика Верховної Ради і розвиток українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 13–14.

Кононенко В. Формування українознавчої компетенції особистості: етнопедагогічний вектор // Народознавча компетентність дітей і молоді: принципи та методи дослідження: Збірник наукових праць / За ред. Н. Лисенко. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 88–97.

Кононенко П. «Свою Україну любіть!» // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 6–24.

Кононенко П. Для нього українознавство – молитва за Україну // Ярослав Степанович Калакура. До 75-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності: Біобібліографічний довідник / Упоряд. І. Н. Войцехівська, М. Г. Палієнко, М. Г. Щербак, І. М. Мага. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2012. – С. 24–25.

Кононенко П. Ідеологія, освіта, наука (проблеми українознавства) // Куди йдемо?: Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні» (м. Київ, 24–25 грудня 1992 р.) / За ред. М. І. Михальченка, Б. І. Корольова. – К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1993. – С. 134–136.

Кононенко П. Історична проблема: націоналізм – національна ідея в українознавстві // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. V. – С. 27–30.

Кононенко П. Майбутнє українознавства [про IV Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених (м. Київ, 13–15 грудня 2012 р.)] // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 236–237.

Кононенко П. Народ без пам'яті – що храм без бога: українознавство в розбудові громадянського суспільства // Освіта. – 2003. – № 52. – 19–26 листопада. – С. 2–3.

Кононенко П. Наша земля Україна; Основи нового бачення; До глибин // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 75-річчя Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 26–43.

Кононенко П. Основою українознавства є національно-державницька ідея // Шлях перемоги. – 1997. – 10 квітня. – С. 10.

Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. IV. – С. 7–23; Т. V. – С. 7–33; Т. VI. – С. 7–26; Т. VII. – С. 7–12.

Кононенко П. П. Політична думка в Україні і розвиток українознавства // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність» (м. Київ, 1–4 лютого 1993 р.) / Ред. кол.: Л. В. Губерський (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1993. – Ч. 4. – С. 21–26.

Кононенко П. П. Роль українознавства в розбудові держави // Відродження української державності: проблеми історії та культури: Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 13–16 травня 1996 р.) / Ред. кол.: В. М. Запорожан (голова) та ін. – Одеса, 1996. – Ч. І. – С. 270–271.

Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд.: А. Ю. Пономаренко, О. Б. Ярошинський. – Львів: Сполом, 2006. – 458 с.

Кононенко П. П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 8–21.

Кононенко П. П. Ще раз про українознавство – науку про Україну й українство, їх пізнання, самопізнання, самотворення // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 7–47.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Концепційні основи національно-державницького виховання / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Тов-во «Знання» України; Центр «Українознавство». – К.: Тов-во «Знання» України, 2007. – 72 с. (Бібліотека українознавця).

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 8–34.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 17–41.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Україна у нас одна. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2012. – 336 с.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 72–96.

Кононенко П. Слово про автора та його книгу // Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – С. 5–7.

Кононенко П. Стан сучасного українознавства та його завдання в розбудові держави // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 5–15.

Кононенко П. Стан сучасного українознавства та його завдання в розбудові держави // Розбудова держави. – 1994. – № 2 (21). – С. 18–23.

Кононенко П. Українознавство – джерело поступу народу // Слово Просвіти. – 2010. – № 44 (577). – 4–10 листопада. – С. 5; № 46 (579). – 18–24 листопада. – С. 5.

Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості // Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 40–65.

Кононенко П. Українознавство – проблема державна // Науковий вісник Академії науки вищої школи України. – К., 2001. – № 24. – С. 20–31.

Кононенко П. Українознавство – шлях пізнання, самопізнання, самотворення особистості і народу // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 40–55.

Кононенко П. Українознавство – шлях пізнання, самопізнання, самотворення особистості й народу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 4–12.

Кононенко П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 74–79.

Кононенко П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Освіта і управління. – 2004. – Т. 7. – № 1. – С. 17–27.

Кононенко П. Українознавство третього тисячоліття // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 4–9.

Кононенко П. Українознавство третього тисячоліття // Уроки українознавства. 5–11 класи: Навчально-методичний посібник. – Чернівці, 2004. – Ч. 1. – С. 14–15.

Кононенко П. Українознавство як духовна основа суспільного життя та державотворення українського народу // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 3–8.

Кононенко П. Ще раз про українознавство – науку про Україну й українство, їх пізнання, самопізнання, самотворення // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 8–25.

Кононенко П. П. Українознавство – наука самопізнання українського народу // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 65–79.

Кононенко П. П. Українознавство в розбудові громадянського суспільства // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 114–129.

Кононенко П. П. Українознавство третього тисячоліття // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 15–24.

Кононенко П. П. Українознавство Третього тисячоліття // Науково-методичний вісник Чернівецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. – Чернівці: Технодрук, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 7–8.

Кононенко П., Калакура О. До скарбниці українознавства: історична пам'ять, українська соборність та політична нація у дослідженнях Мая Панчука // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 22–26.

Кононенко П., Кононенко Т. Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 6–17.

Кононенко П., Кононенко Т. Концепційні основи програми національно-державницького виховання // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 137–157.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 34–49.

Кононенко Т. П. Українознавство: інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство – як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства (розгорнуті тези-завдання) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 210–213.

Кононенко Т., Дідух Л., Терлецький В., Таровська О., Мартинюк А. Українознавство XXI століття – філософія нового, відкриття та винахідництва // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 132–140.

Кононенко П. П. Українознавство – наука самопізнання українського народу // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 96–109.

Костянтинова С. Духотворчий феномен мови (формування філософії українознавства) // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 334–338.

Кухар В. Журнал «Українознавство» – важливий фактор українського етнонаціонального державотворення // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 208–212.

Кухарчук С. Охорона довкілля виховний аспект українознавства: постановка питання // Рідна школа. – 2006. – № 8. – С. 23–25.

Кучеренко С. В. Виховання екологічної свідомості засобами українознавства // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: Матеріали Шостих Ірпінських міжнародних педагогічних читань (м. Ірпінь, 22–23 травня 2008 р.). – Ірпінь, 2008. – С. 398–401.

Левченко А. В. Роль українознавства у формуванні громадянських цінностей особистості // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 222–223.

Логвиненко О. Задля ідеї державності: Нотатки учасника Міжнародної конференції українознавців [«Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розви-

тку українознавства» (м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.)] // Літературна Україна. – 1992. – № 43 (4504). – 29 жовтня. – С. 1, 2.

Люріна Т. І., Конанихін П. В., Люрін І. В. Українознавство як виховний засіб // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 92–93.

Маленицька О. А. Українознавство як фактор, стимулюючий вивчення рідної мови // Мова і культура. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2000. – Вип. 1. – Т. 5. – С. 132–134.

Маляренко Л. Хто ми? Що ми? Чиїх батьків чиї ми діти? Ким, за що закуті? [Рец. на кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство. – К.: Заповіт, 1994. – 270 с.] // Слово і час. – 1995. – № 4. – С. 85–87.

Мартинець Л. Роль українознавства на сучасному етапі незалежної України // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 165–167.

Мартинюк А. Г. Українознавство в дію // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 190–199.

Мартинюк А. Г. Українознавче просвітництво як ідеологія і практика // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 139–176.

Мартинюк А. Національне державотворення і українознавство // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 65–71.

Мартинюк А. Трансформація українознавчих знань в національну самосвідомість // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції / Ред. кол.: В. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: Тов-во «Знання» України, 2001. – Вип. 1. – С. 219–226.

Мартинюк А. Українознавство в дію // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 201–204.

Мартинюк А. Українознавство як чинник державотворення // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції / Ред. кол.: В. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: Тов-во «Знання» України, 2001. – Вип. 1. – С. 486–489.

Мартинюк А. Г. Програмне забезпечення трансформації українознавчих знань в національну самосвідомість // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 295–298.

Мартинюк В. В. Виховання мовної особистості засобами українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 321–327.

Мафтин Л. Українознавство як чинник стабілізації взаємин між суспільством і церквою // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2005. – Вип. 240–241: Філософія. –С. 74–78.

Мафтин Л., Гончар Л. Українознавство як фактор формування морально-правової свідомості особистості // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2010. – Вип. 524: Педагогіка та психологія. – С. 98–107.

Мінченко Т. А. Формування особистості на засадах цінностей українського народу засобами українознавства // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 170–175.

Мінченко Т. А. Основні напрямки та зміст українознавчої роботи щодо національно-культурного відродження (на досвіді Чернівецької області) // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 310–311.

Міщенко Д. Українознавство у XXI ст. // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 67–70.

Мозговий В. І. Національна мова як ідеологічна основа українознавства // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 31–33.

Москаленко А. Роль «четвертої влади» у розвитку українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 36–37.

Нагірна В. Географічне українознавство в контексті регіонального розвитку держави // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 213–217.

«Народ і слово – як корінь і крона...» / Розмову з П. Кононенком вів В. Терен // Молодь України. – 1992. – № 24 (16823). – 14 квітня. – 1, 3.

Національне і загальнолюдське в системі українознавства [стенографічний виклад кругового столу 19 жовтня 2001 р.] // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 303–305.

Невгодовський А. Дитина, родина, нація, Україна в контексті українознавства // Рідна школа. – 2004. – № 5. – С. 17–18.

Новосад С. Концептуальні засади розвитку особистості: українознавча стратегія // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 63–68.

Новосад С. Філософія самопізнання та самотворення особистості в системі українознавства // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 89–94.

Остріщенко В. Українознавство, як актуально визначена необхідність умови шляху стабільності розвитку української держави, його роль у вихованні патріотизму, духовності // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 392–395.

Павлюк С., Сявавко Є. Народознавство в системі українознавчої освіти молоді (до питання про створення науково-методичного центру з українського народознавства у Львові) // Другий Український педагогічний конгрес: Збірник матеріалів конгресу (м. Львів, 3–4 листопада 2005 р.) / Ред. кол.: В. Г. Кремень (співголова) та ін. – Львів: ТзОВ Камула, 2006. – С. 92–97.

Піскун В. Міжнародна наукова конференція «Українознавство в розбудові держави» [м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.] // Український історик. – 1994. – № 1. – С. 77–82.

Плачинда С., Марковська А., Чирков О. Відродження української особистості. Довкола Міжнародного конкурсу з українознавства: факти, роздуми, пропозиції // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 157–162.

Погорєлова І. Вплив українознавства на формування світогляду української молоді // Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності: Матеріали XII науково-практичної конференції (м. Київ, 17 травня 2012 р.) / Ред. кол.: Л. І. Буряк та ін.; Упордн. Т. В. Привалко. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2012. – С. 156–157.

Поклад Н. Українознавство – філософія державотворення [про міжнар. конф. «Місце і роль українознавства у реформуванні національної системи освіти» (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.)] // Українське слово. – 1996. – 4 квітня. – С. 7.

Рекомендації учасників обласної учнівської науково-практичної конференції з українознавства з проблеми: «Українознавство: історична пам'ять – скарбниця вірності й відданості нашій Батьківщині» // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 113–115.

Сергійчук В. Українознавство як лікнеп для державних чиновників (Програма) // Розбудова держави. – 1996. – № 2. – С. 41–47.

Сидорук Д. Українознавство та його роль у підготовці офіцерів-патріотів ВМС України // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 387–390.

Сидорук Д. Г. Можливості українознавства у формуванні патріотизму військових моряків України // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 46–47.

Сікорський П. І. Формування системи цінностей засобами українознавства // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (середня освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 2. – С. 357–366.

Сікорський П. І. Формування системи цінностей засобами українознавства // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (професійна освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 3. – С. 292–301.

Скрипка В. Українознавство – життєдайне джерело буття українця // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 90–94.

Сніжко В. В. Українознавча ідея і націоналізм // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. III. – С. 62–71.

Сніжко В. Українознавча ідея або самовивчення «Шляху» // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 178–185.

Сова М. О. Українознавство в аспекті становлення духовності // Підготовка педагогічних кадрів і діяльність навчальних закладів нового типу в системі національної освіти: досвід і перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: У 2 ч. / Відп. за вип. В. С. Филипчук; Упоряд. Д. І. Струннікова. – Чернівці: Прут, 1998. – Ч. 2. – С. 469–472.

Таровська О. «Споконвіку було слово...» (Роздуми після закінчення ІІ Всеукраїнського конкурсу з українознавства серед учнів старших класів) // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 235–237.

Токар Л. Досвід і уроки буття в самопізнанні та самотворенні українського народу // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 56–63.

Токар Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації, складова українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 161–173.

Токар Л. К. Роль науки самопізнання в розвитку громадянської активності українського народу // Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства: Матеріали XIII науково-практичної конференції (м. Київ, 23 травня 2013 р.) / Ред. кол.: Ю. О. Чугуєнко та ін. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. – С. 33–41.

Токар Л. К. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 326–342.

Токар Л. К. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XI. – С. 80–101.

Токар Л. К. Українознавство і проблеми консолідації українського народу // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVII. – С. 35–47.

Токар Л. Мова в самопізнанні й самотворенні народу // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 173–178.

Токар Л. Самоідентифікація в системі самопізнання й самотворення народу // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 164–168.

Токар Л. Українознавство і побудова національної держави в Україні // Українознавець (Львів). – 2006. – Вип. ІІ. – С. 63–75.

Токар Л. Українознавство і проблеми консолідації українського народу // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 68–73.

Токар Л. Українознавство як засіб національної самоідентифікації, основа розвитку духовності українського народу // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: Наукові праці та матеріали конференції / Редкол.: В. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: Т-во «Знання» України, 2001. – Вип. 1. – С. 523–529.

Трубайчук А. «Якби ти знав, Толю, як мене били...» [про міжнар. наук. конф. «Українознавство в розбудові держави» (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.)] // Українська газета. – 1994. – № 2 (44). – 20 січня – 2 лютого. – С. 6.

Українознавство – інтелектуальна молитва за Україну / Розмову з Я. Калакурою вели П. Кононенко, Т. Кононенко // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 28–32.

Українознавство – історична категорія у контексті світового значення / Розмову з М. Зимомрею вів П. Кононенко // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 44–50.

Українознавство // Виховання національної свідомості особистості. – К.: НПУ, 2001. – Ч. 1: Зміст виховної роботи. – С. 87–108.

Українознавство в розбудові держави [про міжнар. наук. конф. «Українознавство в розбудові держави» (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.)] // Українське слово (К.; Париж). – 1994. – № 2/24 (2698). – 12 січня. – С. 12.

Українознавство потребує жертовності / Розмову з Я. Калакурою вели П. Кононенко, В. Баран, Т. Кононенко, В. Борисенко, Л. Токар, Т. Ренке // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 45–48.

Українознавство: інформаційно-просвітницька програма [для вивч. в мережі післядипломної освіти, підвищ. кваліфікації фахівців та просвітницької роботи серед різних верств населення України] / Тов-во «Знання» України; Центр «Українознавство»; Координаційний комітет допомоги Україні (США); МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Центр українознавства; Авт. кол.: А. Г. Мартинюк (упоряд., відп. за вип. та практ. реалізацію програми), Ю. В. Бадзьо, В. Ф. Верстюк, В. Д. Воловодюк, Р. С. Воронка, В. Г. Гончаренко, Д. М. Горбачов, С. І. Грабовський, Т. Г. Гунчак, М. І. Дробноход, Р. С. Дяків, Л. Л. Залізняк, О. С. Зінкевич, Р. П. Іванченко, Я. С. Калакура, Б. О. Кекіш, Б. І. Козярський, А. М. Колодний, П. П. Кононенко, В. Г. Кремень, В. С. Крисаченко, В. І. Кучер, В. І. Кушерець, С. Л. Лисенков, Л. Т. Масенко, Ю. А. Мицик, О. В. Мишанич, Л. В. Молдаван, А. Г. Погрібний, Є. О. Сверстюк, В. І. Сергійчук, К. М. Ситник, Г. А. Скрипник, Д. В. Степовик, Є. В. Федоренко, Ю. І. Шаповал, В. О. Шевчук, П. М. Щербань, В. А. Яблонський // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 298–329.

«Українознавство – це політика й філософія держави» [На запитання письменника М. Славинського відповідає директор Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, доктор філологічних наук, професор П. Кононенко] // Віче. – 2008. – № 13/14. – С. 68–69.

«Українознавство – це політика й філософія держави» [На запитання письменника М. Славинського відповідає директор Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, доктор філологічних наук, професор П. Кононенко] // Дивосвіт. – 2008. – № 2 (26). – С. 22–24.

«Українознавство – це політика й філософія держави» [На запитання письменника М. Славинського відповідає директор Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, доктор філологічних наук, професор П. Кононенко] // Науковий світ. – 2011. – № 6 (155). – С. 2–5.

Федірко Н. Українознавство як важливий чинник виховання // Українська родина: Науково-методичний посібник / Ред. кол.: В. Г. Слюсаренко (голова) та ін.; Уклад. і наук. ред. Т. І. Люріна, В. Г. Слюсаренко, М. Г. Тараненко. – К.: Київ. міжрегіон. ін-т удосконаленя вчителів імені Бориса Грінченка, 1998. – С. 427–435.

Фєсік О. Виховний потенціал науково-дослідних робіт з українознавства (аналіз учнівських конкурсних робіт краєзнавчого спрямування) // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 110–113.

Фігурний Ю. З Україною в серці. Аналітичні роздуми про підготовку, проведення, підсумки та перспективи IV Міжнародного конкурсу з українознавства серед учнів ЗНЗ, який відбувся 24–27 березня 2010 р. у м. Києві // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 113–118.

Фігурний Ю. Міжнародні конкурси з українознавства як один із важливих етапів впровадження українознавства у вітчизняний освітянський парадигмаль-

ний простір та його поступальний розвиток у контексті етнонаціонального державотворчого процесу // Учнівська молодь – майбутнє Української держави: Збірник аналітичних досліджень, документів Міжнародних конкурсів з українознавства та наукових праць переможців і учасників ІІ МКУ. – К., 2009. – С. 16–20.

Фігурний Ю. Українознавство – наука, навчальна дисципліна та національно-патріотична ідеологія Української Самостійної Соборної Держави (Рецензія на довідкову працю «Українознавство»: Науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал: Бібліографічний покажчик (2001–2006 рр.) / Упоряд.: П. П. Кононенко, О. Б. Ярошинський, А. Ю. Пономаренко. – К.: НДІУ, 2007. – 168 с.) // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 190–193.

Фігурний Ю. Українознавство – наукове підґрунтя, ідеологічний стрижень Української Самостійної Соборної Держави та сучасної української політичної нації (До виходу в світ бібліографічного покажчика до журналу «Українознавство» (2001–2004 рр.), упорядники П. П. Кононенко, О. Б. Ярошинський, А. Ю. Пономаренко) // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 272–276.

Фігурний Ю. Українознавство та трансформація змісту національної освіти і виховання в контексті українського етнонацієдержавотворення // Українознавство. – 2009. – **№ 4. – С. 55–59.**

Фігурний Ю. Учнівська молодь – майбутнє Української Самостійної Соборної Держави. Аналітичне осмислення підготовки, проведення, підсумків та перспектив ІІІ Міжнародного конкурсу з українознавства (Київ, березень 2009 р.) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 91–96.

Фігурний Ю. XXI Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в розбудові незалежної України та розвитку українства в сучасному світі: досвід та проблеми» (31 жовтня 2013 р., м. Київ, ННДІУВІ) // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 236–238.

Філіпчук Г. Г. Українознавство в гуманітарній політиці України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 59–63.

Філіпчук Г. Українознавство в гуманітарній політиці України // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 29–31.

Філіпчук Г. Українознавча, україномовна політика в системі державно-культурного будівництва // Освіта і управління. – 2012. – Т. 15. – № 2/3. – С. 104–110.

Філіпчук Г. Українознавчі цінності, національна ідея у становленні й розвитку громадянського суспільства // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 293–299.

Філіпчук Г. Г. Українознавство в гуманітарній політиці України // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 303–305.

Чапута Н. Українознавство і екологія // Рідна школа. – 1997. – № 3. – С. 38–39.

Чекмишев О. Чи ж довго сонце сходитиме за Сибіром? У Києві відбулась міжнародна конференція «Роль вищих навчальних закладів у розвитку українoз-

навства» [м. Київ, 15–17 жовтня 1992 р.] // Освіта. – 1992. – № 60–61 (4272–4273). – 27 жовтня. – С. 8.

Чепіль М. Виховна функція українознавства // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів (26–29 серпня 2002 р.): Матеріали: Соціально-гуманітарні науки / Упоряд. і відп. ред. В. Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 254–260.

Червінський В. І. Українознавство – предтеча національної свідомості // Трибуна. – 2010. – № 7/8. – С. 37.

Чешков О. Роль інноваційного українознавства в архітектоніці українського суспільства // Українознавство. – 2005. – Число 4. – С. 276–277.

Чирков О. А. Українознавство у трансформації уламка совєтського народу в самодостатню, самобутню сучасну українську націю // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 376–377.

Шкрібляк П. В. Українознавство як науково-практична основа розбудови української незалежної держави // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 182–189.

Шкрібляк П. Українознавство і Конституція – двоєдина основа розбудови незалежної Української держави // Верховинські вісті. – 1996. – Вересень.

Шкрібляк П. В. Українознавство як науково-теоретична основа розбудови української незалежної держави // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18–20 жовтня 2001 р. – К.: НДІУ, 2001. – С. 312–315.

Яресько Л. Українознавство у вихованні національної гідності // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 78–81.

Ярошинський О. Підсумки XIII щорічної Міжнародної науково-практичної конференції українознавців [«Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства» (м. Київ, 21–22 жовтня 2004 р.)] // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 370–371.

Ярошинський О. Підсумки XII щорічної міжнародної науково-практичної конференції українознавців [«Українознавство в розбудові громадянського суспільства в Україні», м. Київ, 17–18 жовтня 2003 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 80–82.

IX. Українознавство в системі освіти

Алексюк А. М., Дробноход М. І., Кононенко П. П. Стан і проблеми розвитку народної освіти та науки // До нової України – шляхом реформ: Тези доповідей та виступів Республіканської науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 березня 1992 р.). Секція науки і освіти. Підсекція вищої освіти і науки / Ред. кол.: В. А. Казаков (голова) та ін. – К.: ІСДО, 1993. – С. 3–9.

Безнищенко О. М. Впровадження українознавства в навчально-виховний процес // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 48–49.

Берлінець М. Бачення національної історичної освіти через призму українознавства // Українознавець (Львів). – 2011. – Вип. XI. – С. 8–13.

Білан Т. О. Методика викладання українознавства: до проблеми змістового наповнення програми // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 56–57.

Бойко С. Впровадження українознавчих наукових знань в освітньо-виховну систему вітчизняних навчальних закладів у контексті завдань сталого розвитку України // Українознавство. – 2011. – № 3 (40). – С. 134–139.

Бортник Л. А. Українознавство в системі освіти // Регіональні проблеми розвитку українознавства Східної України. – Харків, 2003. – С. 88–97.

Вельбовець Г. Українознавство як інтегративний курс – стержень гуманізації національної системи освіти України // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 238–240.

Вишневський О. І. Українознавство // Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 3-тє вид., доопр. і доповн. – К.: Знання. – 2008. – С. 538–544.

Габорак О. М. Українознавство як окремий предмет: інтегруюча методологія системи виховних і навчальних дисциплін // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 120–123.

Голець М. І. Українознавство в базовому компоненті національної освіти: політико-управлінські рішення та кроки реалізації // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 203–209.

Голець М. І. Українознавство в системі безперервної освіти для формування національного характеру дитини // Голець М. І. Етика матері і дитини: Материнство і дитинство: історія і сучасність: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 3-тє вид., випр. та доповн. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2014. – С. 215–225.

Гончарук В. А. Шляхи впровадження українознавства в освіту // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 98–100.

Гончарук В. Шляхи впровадження українознавства в освіту // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 157–160.

Горенко Л. І. Українознавство як наука та начальна дисципліна в контексті Болонського процесу // Навчальні заклади культури і мистецтво України: особливості входження в Болонський процес: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 7–8 червня 2007 р.) / Редкол.: В. Г. Чернець та ін. – К., 2007. – С. 37–40.

Горенко Л., Фігурний Ю. Українознавство і галузеві науки на шляху реформування національної освіти в Україні // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 168–171.

Грущинська І. Реалізація українознавчого принципу у процесі навчання // Початкова школа. – 2004. – № 1. – С. 28–31; № 2. – С. 32–35.

Губський С. І. Українознавство в навчально-виховному процесі Збройних Сил України: традиції і сучасність // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 437–446.

Дзвінчук Д. Використання українознавства в установах освіти Прикарпаття: управлінський аспект // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 25–31.

Дослідження проблем українознавства в системі загальноосвітніх тенденцій розвитку націєтворчих концепцій: Звіт про НДР / Центр українознавства Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 242 с.

Дротенко В. Методологічний синтез культурологічного та українознавчого знання в освіті // Початкова школа. – 2009. – № 10. – С. 6–8.

Згуровський М. Українознавство в освіті // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 20–23.

Зикун Н., Зайцева І. Українознавство як важлива компонента ідеології сучасної освіти // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 239–243.

Зикун Н., Зайцева І. Українознавство як важливий компонент ідеології сучасної освіти // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 167–168.

Калакура Я. Безперервність та наступність національної історичної освіти: українознавчий зміст // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 122–127.

Калакура Я. Історична взаємообумовленість системи національної освіти та українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 114–116.

Карамушка М. М. Нові типи навчальних закладів і проблеми українознавства та гуманізації освіти // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 84–85.

Касян Л., Семенюченко О. Стратегії реалізації навчально-виховних програм з українознавства в освітньому просторі // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 68–72.

Клепко С. Ф., Кочерга Н. К. Українознавство в контексті гуманізації освіти // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 39–40.

Клець М. В. Економічна освіта і українознавство: потреба співпраці // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 164–167.

Ковалів Ю. Концепція українознавства в системі національної освіти України // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 61.

Кононенко В. І. Філософські аспекти викладання українознавчих дисциплін // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» (м. Київ, 1–3 лютого 1996 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 32–42.

Кононенко В. Світ українства: нові посібники [Рец. на кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.; Українознавство: Посібник / Уклад. В. Мацюк, В. Пугач; Відп. ред. В. Сайко. – К.: Зодіак-Еко, 1994. – 400 с.] // Освіта. – 1994. – № 76–77 (115–116). – 23 листопада. – С. 4.

Кононенко П. Державна програма освіти в Україні. Концепція національної системи освіти // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 15–32.

Кононенко П. Доктрина і розвиток української освіти в XXI столітті // Освіта. – 2001. – 26 вересня – 3 жовтня. – С. 2–3.

Кононенко П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство». Проект // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 33–48.

Кононенко П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство». Проект // Розбудова держави. – 1994. – № 2 (21). – С. 24–30.

Кононенко П. Концепція національно-державної системи освіти // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 15–27.

Кононенко П. Концепція національної системи освіти // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 131–136.

Кононенко П. Національна педагогіка в реформуванні освіти // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – Число 3. – С. 19–30.

Кононенко П. Національна педагогіка в реформуванні системи освіти // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1997. – Вип. II. – С. 3–19.

Кононенко П. Національна система освіти // Освіта. – 1992. – № 68–69 (4279–4280). – 25 листопада. – С. 3, 10.

Кононенко П. Освіта: стан, проблеми, перспективи розвитку // Час (Time). – 1995. – 22 вересня.

Кононенко П. П. Державна програма освіти в Україні. Концепція національної системи освіти. – К.: Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1992. – 26 с.

Кононенко П. П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство» // Українознавство: Концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 29–42.

Кононенко П. П. Концепція навчальної дисципліни «Українознавство». – К.: Фірма «ВІПОЛ», 1993. – 21 с.

Кононенко П. П. Концепція національно-державної системи освіти // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 129–149.

Кононенко П. П. Концепція національної освіти / Київський ун-т імені Тараса Шевченка; Інститут українознавства. – К., 1997. – 26 с.

Кононенко П. П. Концепція національної системи освіти // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. І. – С. 7–31.

Кононенко П. П. Концепція національної системи освіти // Українознавство: Концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 7–29.

Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часо-просторі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIII. – С. 8–51.

Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часопросторі // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 78–93.

Кононенко П. П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2006. – Т. XII. – С. 7–30.

Кононенко П. П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 224–249.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Мета і завдання Третього Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 13–16.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Освіта XXI століття: філософія родинності // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 149–170.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Освіта XXI століття: філософія родинності. – К.: АртЕк, 2001. – 240 с.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Підсумки та перспективи першого (2006) і другого (2007) міжнародних конгресів «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 6–41.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство в системі освіти України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXIV. – С. 6–30.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українознавство як філософія навчання і виховання // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» (м. Київ, 1–3 лютого 1996 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 65–72.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. II. – С. 7–24.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Кононенко П. П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 191–209.

Кононенко П. П., Кононенко Т. П. Українська освіта у світовому часопросторі / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Т-во «Знання» України; Центр «Українознавство». – К.: Т-во «Знання» України, 2007. – 592 с.

Кононенко П. П., Токар Л. К., Маляренко Л. Л. Українознавство в системі освіти: Довідник з питань змісту методології та методики викладання / Ін-т українознавства Національного ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.: Друк. Півд.-Зах. залізн., 1996. – 125 с.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти // Директор школи. – 2001. – № 5 (149). – С. 14.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти // Освіта. – 2000. – № 47–48 (4869–4870). – 25 жовтня – 1 листопада. – С. 8–9.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти // Українознавець (Львів). – 2005. – Вип. І. – С. 37–46.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 11–17.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти й науки // Освіта. – 1997. – 22–29 січня. – С. 5–6.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти й науки // Суспільствознавчі науки та відродження нації: Збірник наукових праць / Ред. кол.: М. Дубина (відп. ред.) та ін. – Луцьк: Волинський Академічний Дім, 1997. – Кн. І. – С. 4–11.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти й науки: Проблеми управління // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – Число 1. – С. 71–76.

Кононенко П. Українознавство в системі освіти: Нові навчальні дисципліни // Освіта. – 1996. – 29 травня. – С. 7.

Кононенко П. Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 8–28.

Кононенко П. Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 37–44.

Кононенко П. Українська освіта: проблема реформи // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 8–20.

Кононенко П. Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 6–16.

Кононенко П. П. Концепція навчального інтегративного курсу «Українознавство» // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 72–86.

Кононенко П., Кононенко Т. Мета і завдання ІІІ Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 24–27.

Кононенко П., Кононенко Т. Підсумки та перспективи першого (2006) і другого (2007) міжнародних конгресів «Українська освіта у світовому часопросторі» // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 22–37.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство в системі освіти // Освіта України. – 2009. – № 44. – 12 червня. – С. 5.

Кононенко П., Кононенко Т. Українознавство в системі освіти // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 8–19.

Кононенко П., Кононенко Т. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Відданий будівничий України: Есеї, спогади, статті, рецензії / Ред. кол.: П. П. Кононенко; Упоряд. В. С. Калашник. – Харків: Майдан, 2005. – С. 86–105.

Кононенко П., Кононенко Т. Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 69–75.

Кононенко П., Стельмахович М., Усатенко Т., Кононенко М., Бойченко Т., Карташов Р., Поклад Н., Лень А. Концепція школи нової генерації – Української

національної школи-родини // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. І. – С. 32–71.

[Кононенко П. П.] Освіта в Українській державі // Розбудова держави. – 1993. – № 4. – С. 54–56.

Кононенко Т. Українознавство: інтегративне гуманітарне знання про Україну та світове українство – як протосистема дисциплін віртуального університету українознавства (розгорнуті тези-завдання) // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 82–84.

Концептуальні засади реалізації викладання українознавства в освітній системі Чернівецької області / Укл. Т. А. Мінченко. – Чернівці, 2014. – 36 с.

Концепція і програма національної освіти. – К.: Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1992. – 42 с.

Концепція інтегративної українознавчої валеологічної освіти в Україні. Проект / Ін-т українознавства КНУ імені Тараса Шевченка; Відділення національної освіти; Ведуча проекту Т. П. Усатенко. – К., 1995. – 20 с.

Концепція інтегративної українознавчої валеологічної освіти в Україні: Проект (За концепцією проф. П. П. Кононенка «Система національної освіти») / Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; Відділення національної освіти; Ведуча проекту Т. Усатенко. – К., 1996. – 20 с.

Крижанівська В. Секція V. «Освіта та виховання як чинники формування цілісної особистості на засадах українознавства» // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 377–378.

Куєвда В. Т. Українознавство в освітньому процесі // До нової України – шляхом реформ: Тези доповідей та виступів Республіканської науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 березня 1992 р.). Секція науки і освіти. Підсекція народної освіти / Ред. кол.: А. М. Алексюк (голова) та ін. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 23–25.

Левицька Н. М. Українознавчі дисципліни і трансформація змісту національної освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 216–218.

Лопушанська Г. В. Становлення українознавства як освітньої дисципліни та його структуризація (роль української мови) // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 209–210.

Лопушанська Г. В. Становлення українознавства як освітньої дисципліни та його структуризація // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 258–261.

Лукашенко В. Засадничі аспекти загальнодержавної сертифікації рівнів володіння українською мовою та українознавством // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 52–56.

Лукашенко В. Українознавство в Криму // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 204–212.

Лукашенко В. Українознавство та українська мова у контексті загальнодержавної сертифікації // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 158–163.

Любарська Л. До проблеми цілісного українознавчого підходу у викладанні української літератури як важливого складника оновленого освітньо-виховного процесу // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. V. – С. 74–79.

Мафтин Л. В. Етнопедагогіка – складова частина українознавства // Українська родина – осередок збагачення, творення і передачі духовних цінностей: Матеріали круглого столу методистів рай(міськ) методкабінетів, які відповідають за українознавство, вчителів українознавства / Упоряд. Т. А. Мінченко. – Чернівці: Ін-т післядипломної пед. освіти Чернівецької області, 2012. – С. 29–32.

Мафтин Л. В. Превентивний вимір українознавства // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 33–38.

Мафтин Л. Ретроспективний аналіз становлення українознавства як навчальної дисципліни // Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. X. – С. 14–22.

Мафтин Л. В. Стан, проблеми та перспективи розвитку сучасного українознавства (з досвіду впровадження на Буковині) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці: ЧНУ, 2012. – Вип. 600: Педагогіка та психологія. – С. 99–107.

Мафтин Л. В. Сучасні підходи до проблеми українознавства // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць / Ін-т педагогіки НАПН України; Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія. – Хмельницький, 2008. – Вип. 3. – С. 132–135.

Мафтин Л. Українознавство як цілісна наука і освітня дисципліна // Уроки українознавства. 5–11 класи: Навчально-методичний посібник. – Чернівці, 2004. – Ч. 1. – С. 8–13.

Мінченко Т. Курс українознавства в навчально-виховних закладах Чернівецької області // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 217–221.

Мінченко Т. Основні напрямки та зміст українознавчої роботи в навчальних закладах Чернівецької області // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 125–126.

Мінченко Т. Регіональні проблеми впровадження українознавства як державної програми у сферу освіти України (з досвіду роботи в Чернівецькій області) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 217–222.

Мінченко Т. Українознавство в Чернівецькій області // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 164–167.

Науково-методичний вісник / Чернівецька обл. держ. адміністрація; Управління освіти і науки; Обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Чернівці: Технодрук, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини / Упоряд. Т. А. Мінченко; Редкол.: П. В. Осколов та ін. – 384 с.

Невгодовський А. Взаємозв'язок української етнопедагогіки, її складової – козацької педагогіки та українознавства // Українознавство в системі вищої освіти: Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 14–20.

Невгодовський А. Сучасна українська козацька педагогіка та українознавство // Директор школи. – 2000. – № 35. – С. 9.

Недюха М. Ризики вітчизняного освітнього простору // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 51–52.

Осколов П. В. Українознавство на Буковині // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 8–16.

Павлова О. В. Українознавство і трансформація змісту національної освіти і виховання // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 276–278.

Пасемко І. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українознавство в системі освіти і науки» // Київ, 2009 // Мандрівець. – 2009. – № 2. – С. 96–97.

Пасемко І. Конгрес ІІ: Українська освіта у світовому часопросторі // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 71–73.

Пасемко І. Міжнародний аспект українознавчої конференції–2000 [про Міжн. наук.-практ. конф. «Українознавство в системі освіти» (м. Київ, 24–26 жовтня 2000 р.)] // Освіта. – 2000. – № 47–48 (4869–4870). – 25 жовтня – 1 листопада. – С. 7.

Пасемко І. Нові обрії українознавства: Міжнародна науково-практична конференція «Місце і роль українознавства у реформуванні системи освіти» // Дивослово. – 1996. – № 9. – С. 62.

Пасемко І. Реформування чи гримування? Так поставила проблему науково-практична конференція «Місце і роль українознавства у реформуванні наукової системи освіти» [м. Київ, 28–30 березня 1996 р.] // Освіта. – 1996. – 3 квітня. – С. 3.

Пасемко І. Часопростори української освіти [Про кн.: *Кононенко П. П., Кононенко Т. П.* Українська освіта у світовому часопросторі. – К., 2007. – 592 с.] // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 298–300.

Пасемко І. Часопростори української освіти [про кн.: *Кононенко П., Кононенко Т.* Українська освіта у світовому часопросторі. – К., 2007. – 592 с.] // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 188–190.

Пасемко І. Чи ж безхмарні обрії українознавства? [Про кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.] // Освіта. – 1994. – № 84–85 (123–124). – 28 грудня. – С. 6.

Пилипчук О. Освіта й наука в контексті українознавства // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 131–135.

Підсумки XI щорічної Міжнародної науково-практичної конференції українознавців [«Українознавство в розбудові національної освіти України XXI століття», м. Київ, 17–19 жовтня 2002 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 66.

Піскун В. Вивчення українознавства в іншонаціональному середовищі (сучасне бачення розвитку освіти українців у країнах проживання) // Українська наука на межі тисячоліть: Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 204–211.

Пономаренко А. Ю. Українознавчі напрямні сучасної мовної освіти // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2005. – Т. VI. – С. 142–146.

Пономаренко В. М. До проблеми впровадження українознавства в систему освіти // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 74–77.

Присяжна Т. Освітньо-виховний аспект природничого концентра українознавства // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 246–251.

[Пропозиції від секцій Другого Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі» 25–27 жовтня 2007 р.] // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 73–90.

Радевич-Винницький Я. Українознавчий аспект вивчення української мови у навчальних закладах з неукраїнською мовою навчання // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 235–239.

Рішення Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство в системі освіти» // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 6–8.

Руденко Ю. Українознавчі засади виховання [огляд книжки «Основи сучасного українського виховання» Ю. Руденка] // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 138–139.

Савчук Б., Білавич Г. Українознавство як важливий складник національної освіти // Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. XXV. – С. 120–124.

Сазоненко Г. Роль і місце українознавства в реформуванні національної системи освіти // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 18–25.

Сазоненко Г. С., Головай І. А. Українознавча наука в освітньому процесі // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 27–31.

Сазоненко Г. С., Головай І. А. Українознавча наука в освітньому процесі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 203–210.

Сазоненко Г. Українознавство в системі освіти // Дивослово. – 1998. – № 10. – С. 23–25.

Сазоненко Г. Українознавство в системі освіти: від минулого до майбутнього // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 178–184.

Сазоненко Г. С. Українознавство в системі безперервної освіти // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 161–164.

Сазоненко Г., Ковальчук О. До проблеми впровадження українознавства у зміст освіти // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 185–192.

Салата О., Григорчак І. Українознавство в державних стандартах освіти: інтегративно-проектний підхід // Проектний підхід до комплексно-спрямованої освіти: Науково-методичний збірник / За наук. ред. І. Єрмакова, В. Нечипоренко, В. Прокопенко; наук.-літ. ред. Т. Люріна. – Запоріжжя: Вид-во ХНРБУ, 2008. – Т. 2. – С. 61–65.

Сележан Й.-Т. Українознавство в системі освіти як окремий навчальний предмет // Творчість, духовність, гуманізм в просторі освіти: Збірник доповідей науково-практичної конференції (м. Вінниця, 20–21 жовтня 1998 р.) / Наук. ред. Т. В. Буяльська. – Вінниця: Універсум-Вінниця, 1998. – Т. 1. – С. 88–94.

Сележан Й.-Т. Українознавство, народознавство, гуцульщинознавство в навчально-виховному процесі // Буковина – мій рідний край: Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Вид-во «ВІЗИТ-ІНФО», 1997. – С. 124–127.

Сікорський П. І. Українознавство як інтегрований навчальний предмет і методологічна основа освіти // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (середня освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 2. – С. 366–373.

Сікорський П. І. Українознавство як інтегрований навчальний предмет і методологічна основа освіти // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (професійна освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 3. – С. 301–308.

Сікорський П. І. Українознавство як навчальний предмет: концептуальні засади // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (середня освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 2. – С. 343–357.

Сікорський П. І. Українознавство як навчальний предмет: концептуальні засади // Сікорський П. І. Збірник наукових праць (професійна освіта). – Львів: ФООПП Корпан Б.І., 2009. – Т. 3. – С. 278–292.

Сікорський П. Українознавство як навчальний предмет: концептуальні засади // Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: Науковий альманах / Упоряд. і наук. ред. Д. Грецюк, П. Сікорський. – Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа»; каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – Число 4. – С. 119–132.

Скоморовський Б., Вільшук М. Проблеми використання українознавства в закладах освіти // Обрії. – 1998. – № 1. – С. 3–5.

Скульський Р. Актуальні проблеми педагогіки українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 92–99.

Смолов О. Загальнодержавна сертифікація рівнів володіння українською мовою та українознавством як джерело чинників розвитку української освіти // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 128–132.

Сорочук Л. Календарно-обрядове коло як українознавча основа виховного процесу // Рідна школа. – 2001. – № 5. – С. 25–27.

Стельмахович М. Едукація українознавства (Розв'язання виховних проблем засобами українознавства – системою знань, умінь і навичок щодо України і українства) // Рідна школа. – 1994. – № 12. – С. 13–16.

Супрун Н. А. Впровадження українознавства в систему освіти України в 1990-х роках (за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українознавство і гуманізація освіти» (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.) // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2013. – Т. XXXI. – С. 177–197.

Супрун Н. А. Українознавство як науково-практична основа філософії освіти України // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 179–189.

Сценарій презентації навчальних посібників «Українознавство» (V–IX кл.) і посібників для виховної роботи (VIII–XI кл.) // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 316–321.

Таланчук О. Нові тенденції вивчення народної творчості в системі українознавства // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 70–77.

Тарангул Л. Українознавство у системі освіти Чернівецької області // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 135–139.

Таровська О. Філософсько-психологічні підстави використання теорії українознавства як філософії освіти в Україні // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 129–131.

Тимчик А. І. Українознавство в системі освіти м. Києва // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 57–62.

Тимчик А. Українознавство в системі освіти Києва // Дивослово. – 1996. – № 7. – С. 17–19.

Тимчик А. Українознавство в системі освіти м. Києва // ІІІ Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 142–147.

Ткач П. Українознавство в системі освіти як окремий предмет // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 176–179.

Токар Л. Без знань про себе «ми не ми» (про українознавство як науку і навчальну дисципліну) // Урок української. – 2006. – № 8–9. – С. 40–43.

Токар Л. К. Українознавство в розвитку національної освіти та виховання // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 194–202.

Токар Л. Українознавство в розвитку національної освіти та виховання // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 173–176.

Токар Л. Українознавство і реформування змісту освіти в Україні // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 57–61.

Токар Л. Українознавство у змісті та структурі національної освіти // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 58–63.

Токар Л. Українознавство у змісті та структурі національної освіти // Українознавець (Львів). – 2007. – Вип. ІІІ. – С. 48–54.

Угляренко Л. Системологічний аспект дослідження проблеми українознавства в освіті України // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць. У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 516–529.

Удод О. А. Управлінський аспект втілення українознавства в установах народної освіти області // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 99–100.

Українознавство в системі освіти та виховання: Бібліографічний покажчик літератури / Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Укр. гуманіт. ліцей Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Укл.: Л. Л. Маляренко, В. П. Мозгова; Ред. Л. В. Галіцина; Відп. ред. Г. С. Сазоненко; Наук. консультант П. П. Кононенко. – К.: Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Укр. гуманіт. ліцей Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 1996. – 132 с.

Українознавство як наукова й освітня дисципліна, методологія навчально-виховного процесу [Пропозиції від секції № 4 Другого Міжнародного конгресу

«Українська освіта у світовому часопросторі» (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.)] // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 56–60.

Українознавство: Концепції, програми, документи / МО України; Ін-т системних досліджень освіти; Ін-т українознавства Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Відп. за вип.: С. В. Кириленко, С. О. Кривонос. – К.: Ін-т системних досліджень освіти України, 1995. – 200 с.

Українознавство: філософія і методологія національного розвитку навчальних закладів області / Розмову з М. Й. Бауером вела І. Комарова // Освіта Буковини (Чернівці). – 2011. – № 18 (90). – 13 травня. – С. 1, 4.

Українознавство: яке майбутнє у перспективного предмета? // Освіта. – 2000. – № 5. – 26 січня. – Спецвипуск.

Усатенко Т. Інтегрування змісту знань у навчальних закладах – проблема розвитку українознавства // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку: Матеріали першої міжнародної конференції «Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства». – К., 1993. – С. 74–75.

Усатенко Т. Концепція інтегративної українознавчої валеологічної освіти в Україні // Освіта: Тематичний випуск. – 1996. – 24 липня. – С. 1–4.

Усатенко Т. П. Становлення українознавства як науки і впровадження його у шкільництво // Другий Український педагогічний конгрес: Збірник матеріалів конгресу (м. Львів, 3–4 листопада 2005 р.) / Ред. кол.: В. Г. Кремень (співголова) та ін. – Львів: ТзОВ Камула, 2006. – С. 98–106.

Усатенко Т. П. Українознавство – чинник професійної освіти // Професійна освіта і психологія: польсько-український, українсько-польський щорічник. – Ченстохова; К., 2009. – № 11. – С. 153–160.

Усатенко Т. П. Українознавство в науково-освітніх процесах // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин, 2009. – № 1. – С. 24–26.

Усатенко Т. П. Українознавство в просторі педагогічної творчості // Теоретичні та методичні засади розвитку педагогічної освіти: педагогічна майстерність, творчість, технології: Збірник наукових праць / За заг. ред. Н. Г. Ничкало. – Харків: НТУ «ХПІ», 2007. – С. 185–189.

Усатенко Т. П. Українознавство в становленні національної освіти // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 220–228.

Усатенко Т. П. Українознавча парадигма національної освіти // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні» (м. Київ, 1–3 лютого 1996 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (гол. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 233–235.

Усатенко Т. П. Українознавчі аспекти виховання // Військова освіта: Збірник наукових праць / Мін-во оборони України; Головне управління військової освіти; Науково-методичний центр військової освіти; Київський ін-т внутрішніх справ. – Харків, 2005. – Вип. 2 (16). – С. 212–219.

Усатенко Т. П. Українознавчі концепти в системі національного виховання // Основні напрями формування професійних якостей фахівців виховної роботи в

Збройних Силах України: Програма і тези науково-практичного семінару (м. Київ, 16 квітня 2009 р.). – К.: КНУ, 2009. – С. 31–32.

Усатенко Т. П. Українська національна школа: минуле і майбутнє: українознавчий вимір / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Постійна комісія Київради з питань гуманітарної політики. – К.: Наукова думка, 2003. – 285 с.

Усатенко Т. Українознавство в культурно-історичній парадигмі національної освіти // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 28–36.

Усатенко Т. Українознавство в становленні національної освіти // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 77–82.

Усатенко Т. Українознавча основа валеологічної освіти // Актуальні проблеми валеологічної освіти в навчальних закладах України: Матеріали другої Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Кіровоград, 27–29 червня 1996 р.). – Кіровоград, 1996. – С. 2–5.

Усатенко Т. Українознавча самоорганізуюча модель виховання // Виховання національної самосвідомості у школярів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 8–9 жовтня 1996 р.). – К.: Україна – Віта, 1996. – С. 35–37.

Усатенко Т. Українознавчі витоки національної освіти // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 115–119.

Усатенко Т. Українознавчі концепти гуманізації та гуманітаризації освіти // Педагогіка і психологія професійної освіти (Львів). – 2005. – № 5. – С. 46–54.

Усатенко Т. Українознавчі напрямки розвитку валеологічної освіти // Валеологія. – 1996. – № 1. – С. 9–12.

Усатенко Т. П. Українознавство в історії національного шкільництва // Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича): Матеріяли Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 7–8 листопада 2000 р.). – Львів, 2003. – С. 296–309.

Усатенко Т. П. Українознавство в системі національної освіти // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 173–176.

Ухвала III Міжнародного конгресу «Українська освіта у світовому часопросторі», проведеного Національним науково-дослідним інститутом українознавства (м. Київ. 21–22 жовтня 2009 р.) // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 60–63.

Ухвала XI Міжнародної науково-практичної конференції «Українознавство в розбудові національної освіти XXI століття: проблеми та напрями розвитку» [18–19 жовтня 2002 р.] // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 16–19.

Ухвала XI щорічної Міжнародної науково-практичної конференції українознавців «Українознавство в розбудові національної освіти України XXI століття», [м. Київ, 17–19 жовтня 2002 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 67–68.

Федоренко Д. Т. З позицій духовності і педагогічного українознавства // Філософська, педагогічна та літературно-мистецька спадщина Г. С. Сковороди і сучасність: Матеріали Всеукраїнських міжвузівських сковородинських читань з нагоди 200-річчя з дня смерті мислителя) / Ред. кол.: П. І. Шевченко (відп. ред.) та ін. – Кривий Ріг, 1994. – С. 89–90.

Федоренко О. А. Історична пам'ять як фактор розвитку українознавства та становлення національної системи освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21-22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 334–335.

Фігурний Ю. Міжнародні конгреси «Українська освіта у світовому часопросторі» як один із важливих етапів впровадження українознавства у вітчизняний освітянський парадигмальний простір, комплексного реформування освіти і виховання в Україні та його поступального розвитку в контексті етнонаціонального державотворчого процесу // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 103–111.

Філіпчук Г. Рецензія на монографію «Українська освіта у світовому часопросторі» (Кононенко П. П., Кононенко Т. П.) // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 234–235.

Філіпчук Г. Рецензія на монографію «Українська освіта у світовому часопросторі» (Кононенко П. П., Кононенко Т. П.) // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 198.

[Хрущ В.] Українознавство в історії розвитку етнопедагогіки та національної школи // Мирослав Стельмахович. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – Івано-Франківськ; Коломия: Вид.-полігр. тов-во «Вік», 2011. – Т. 1: Українське національне виховання / Упоряд.: Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак; За заг. ред. Л. Калуської. – С. 216–242.

Цимбалюк В. Державні освітні стандарти і українознавство // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 98–101.

Чирков О. А. Етнічна історія українців у навчальних програмах з українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 92–94.

Чирков О. Слабкі місця сучасної українознавчої термінології (за текстами навчальних програм з українознавства) // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 79–81.

Чолану Л. Становлення українознавства в освіті Молдови // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 431–433.

Шевченко В. Філософсько-освітній потенціал українознавства // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 69–74.

Шляхова В. Українознавче наповнення нового покоління підручників рідної мови // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 170–173.

Шляхова В. Українознавчі засади сучасної мовної освіти // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 216–221.

Яресько Л. Українознавство в системі національного виховання // Директор школи. – 2005. – № 8/10. – С. 32–41.

Ярошинський О. «Українознавство в системі освіти і науки»: Всеукраїнська науково-практична конференція в Науково-дослідному інституті українознавства (23 квітня 2009 року) // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 142–144.

Х. Українознавство у родинному вихованні

Болюк З. Формування правової культури сім'янина засобами українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 376–382.

Глодан Л. Українознавство в родинному вихованні дітей // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 386–388.

Малинка М. Українознавство в родинному вихованні // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 400–402.

Мінченко Т. А. Українознавство сприяє вивченню сімейних традицій українців // Українська родина – осередок збагачення, творення і передачі духовних цінностей: Матеріали круглого толу методистів рай(міськ) методкабінетів, які відповідають за українознавство, вчителів українознавства / Упоряд. Т. А. Мінченко. – Чернівці: Ін-т післядипломної пед. освіти Чернівецької області, 2012. – С. 18–21.

Ніколаєва А., Хапалюк О. Засоби українознавства в родинному вихованні на Донеччині // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 403–405.

Семенів О. Використання елементів українознавства у процесі навчання та виховання молодших школярів // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 271–275.

Стельмахович М. Педагогічні умови ефективного використання українознавства в системі родинного виховання // Українське народознавство і проблеми виховання учнів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 10–12 жовтня 1995 р.): У 2-х ч. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. ІІ / За ред. В. Костіва. – С. 171–174.

Усатенко Т. П. Концептосфера родинності в просторі українознавства // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2009. – Вип. 451: Педагогіка та психологія. – С. 188–194.

ХІ. Українознавство у педагогічному процесі дошкільних установ

Бейсюк С. Значення та використання засобів українознавства в дошкільному закладі // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 125–129.

Євдощак А. О. Українознавство – складова частина навчально-виховної роботи в дошкільному навчальному закладі // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 142–143.

Калуська Л. В. Українознавство у змісті дошкільної освіти: інтегрований підхід // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XIX. – С. 218–223.

Калуська Л. В. Регіональний українознавчий компонент у змісті дошкільної освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2008. – Кн. 2. – С. 150–153.

Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Рекомендації щодо роботи з програмою виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 7 с.

Когут М. Українознавство в роботі з педагогічними кадрами дошкільного закладу // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 137–140.

Кононенко П. П., Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українотворець: Програма виховання дітей дошкільного віку / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 28 с.

Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О. Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 171–182; № 2. – С. 73–84.

Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О. Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 2–3. – С. 131–148.

Лисенко Н., Корміліцина Л. Українознавча спрямованість базисного компонента дошкільної освіти // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 145–148.

Макаренко О. П. Українознавство у дошкільному закладі: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти та працівників дошкільних установ / МО України; ІЗМН Кременецький пед. коледж. – Тернопіль, 1997. – 279 с.: іл.

Матвієнко П. Живодайні джерела патріотизму (Українознавство в дитячому закладі) // Дошкільне виховання. – 2001. – № 8. – С. 8–10.

Руда О., Мирошниченко Т. Світоглядні пріоритети українознавчої роботи в дошкіллі // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 159–160.

Сележан Й.-Т. Українознавство в дошкільній установі: Методичний посібник / МО України; Чернівецький держ. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1996. – 34 с.

Серік Т. Дидактичні ігри в системі роботи ознайомлення з елементами українознавства старшого дошкільного віку // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 170–174.

Сіренчук М. Виховні можливості школи-родини в школі садку // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 175–177.

Соловій О. Українознавство в педагогічному процесі дошкільного закладу // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 178–179.

Українознавство у дошкільному виховному закладі (Методичні вказівки) / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича; Уклад.: М. І. Тютюнник, Є. П. Данилюк. – Чернівці: ЧНУ; Рута, 2002. – 32 с.

Усатенко Т. Веселики: Українознавство в дошкіллі. Проект програми // Освіта. – 1997. – 22–28 січня. – С. 10–11; 29 січня – 5 лютого. – С. 6–9.

XII. Українознавство у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів

Сліпченко Т. Розробка уроку з трудового навчання (обслуговуючі види праці) та українознавства у 6 класі // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 278–280.

Абрам'юк Г. Виховання української еліти – учнів гімназії № 5 – засобами українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 164–165.

Антонюк Т. Д. Навчальні програми з українознавства: досвід реалізації та перспективи вдосконалення // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 235–236.

Антонюк Т. Д. Розробки уроків з українознавства / Науково-методичний центр управління освіти Печерської районної у місті Києві Державної адміністрації. – К., 2004. – 24 с.

Артемова Л. Програма з українознавства // Палітра педагога. – 1997. – № 1. – С. 3.

Байдюк І. П., Васильків І. Д., Васянович Г. П., Затхей А. М., Ольхова З. І., Старко Г. З., Яворська О. М., Яремчишин О. Є. Українознавство. Навчальний посібник для середніх шкіл. XI клас / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2009. – 362 с.

Батечко К. Г. Елементи українознавства на уроках біології // Гуманізація та гуманітаризація навчання засобами природничо-математичних дисциплін: Тези та методичні рекомендації. – Миколаїв, 1994. – С. 3–7.

Білоконенко Т. Використання українознавства у навчально-виховному процесі початкової школи // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 75–82.

Білоконенко Т. І. Використання українознавчого принципу у навчально-виховному процесі початкової школи // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 148–166.

Бітківська Г. Українознавство на уроках зарубіжної літератури // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. – 2001. – № 9. – С. 29–31.

Бойко С. Підсумки проведення методичної конференції «Актуальні питання викладання українознавства у школі» [м. Київ, 22 серпня 2013 р.] // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 232–234.

Бондарчук Т. М., Чачанідзе Н. Г., Пугач О. В. Українознавство: Вітчизна – це не хтось і десь, Я – теж Вітчизна. 5 клас: Посібник-хрестоматія з курсу «Українознавство» / Упоряд.: Т. О. Харахоріна, Т. В. Ткачук] / Управління науки і освіти Донецької обл. держ. адміністрації; Донец. обл. ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Донецьк: Каштан, 2013. – 242, [2] с.

Бондарюк А. Основні методи роботи з учнями молодшого шкільного віку на уроках українознавства // Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (м. Чернівці, 5–6 квітня 2012 р.): Філософсько-педагогічні науки / Відп. за вип. С. Я. Чорна. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Т. 2. – С. 33–35.

Борейчак Г. Українознавство в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи першого ступеня // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 185–190.

Брельгіна В. М. Використання творчої спадщини А. Кримського на уроках українознавства // Україна – країни Сходу: Від діалогу педагогічних систем до діалогу культур та цивілізацій / Редкол.: Г. Балабанова та ін. – К.: Фенікс, 2002. – Вип. 4. – С. 101–104.

Будник О. Виховання господарської культури молодших школярів засобами українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 194–201.

Буряк Н., Кушнір А. Українознавство і математика // Українська родина: Науково-методичний посібник / Ред. кол.: В. Г. Слюсаренко (голова) та ін.; Уклад. і наук. ред. Т. І. Люріна, В. Г. Слюсаренко, М. Г. Тараненко. – К.: Київ. міжрегіон. ін-т удосконаленя вчителів імені Бориса Грінченка, 1998. – С. 796–798.

Бучківська В. Українознавство в школі та контроль за процесом його викладання // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2001. – № 4. – С. 60–63.

Васильків І. Викладання українознавства у 5 класі // Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: Науковий альманах / Упоряд. і наук. ред. Д. Грецюк, П. Сікорський. – Львів: Вид-во Львів. край. т-во «Рідна школа»; каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – Число 4. – С. 142–148.

Васильків І. Д., Білик Н. С., Яремчишин О. Є., Якубченко О. К. Українознавство. Навчальний посібник. V клас / Львівське крайове тов-во «Рідна школа»; Відп. за вип. П. І. Сікорський. – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2007. – 218 с.

Васильків І. Українознавство в системі національної освіти та виховання (досвід підготовки і впровадження українознавчих навчальних курсів у школах Львівщини) // Товариство «Рідна школа»: історія і сучасність: Науковий альманах. – Львів: Вид-во Львів. край. т-ва «Рідна школа»; каф. загальної та соціальної педагогіки ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – Число 6. – С. 256–263.

Васильків І. Д., Глібкович М. В., Гогоша О. М., Федорчук С. Я., Яремчишин О. Є. Українознавство. Навчальний посібник. VI клас / Львівське крайове тов-во «Рідна школа»; Відп. за вип. П. Сікорський. – Львів: ФОП Корпан Б. І., 2007. – 285 с.

Васильків І. Д., Затхей А. М., Лучко О. В., Ферій Н. В., Павлюк Є. Українознавство. Навчальний посібник. VII клас / Львівське крайове тов-во «Рідна школа»; Відп. за вип. П. І. Сікорський. – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2007. – 223 с.

Васильків І. Д., Приставська О. І., Сухар Л. І., Яремчишин О. Є., Яблонська М. М. Українознавство. Навчальний посібник. IX клас / Відп. за вип. П. І. Сікорський. – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2007. – 310 с.

Власенко М. З досвіду організації навчально-виховного процесу на засадах українознавства // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 72–73.

Власова Л. Українознавство в початковій школі // Директор школи. – 2000. – № 6. – С. 97–99.

Вугрич В. Вивчення українознавства – основа національно-патріотичного виховання учнів // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 205–208.

Газізова О. Українознавство в загальноосвітніх навчальних закладах м. Києва [про наук.-метод. конф. «Українознавство в системі освіти та виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва: досвід, проблеми, перспективи» (м. Київ, 23 серпня 2012 р.)] // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 215–217.

Галіцина Л. В. Лабораторія українознавства // Вісник Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Укл.: Г. С. Сазоненко, В. Ф. Чукіна. – К., 1996. – С. 42–43.

Гармаш М. Очищуймо свої джерела: Семінар-практикум з українознавства // Дивослово. – 2001. – № 5. – С. 22–24.

Головай І. Урок українознавства на тему: «Феномен козацької культури» // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 147–150.

Головай І. А. Уроки українознавства в ліцеї: Методичний посібник. 9 клас [для учнів, учителів] / Український гуманітарний ліцей Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 84 с.

Гриценко М. Українознавство в українських національних школах-родинах на Баштанщині Миколаївської області // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 36–40.

Гуменюк С. Українознавство в навчально-виховному процесі сучасної початкової школи // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 213–217.

Даниленко О. Л. Урок українознавства «Віночок вити – життя любити» [План-конспект уроку] // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 100–104.

Демченко Є. З любов'ю обживати світ: українознавство у початковій школі // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 22–24.

Демченко Є. Українознавство в життєдіяльності школи // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 74–76.

Дерев'янченко Н., Кузьменко Р. Організація науково-дослідної роботи з українознавства в загальноосвітніх навчальних закладах Великоновосілківського району Донецької області // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 186–188.

Дмитренко Г. К. Українознавство як методологічна основа вивчення української мови і літератури в навчальному закладі нового типу (Гімназія «Троєнщина») // Гімназія на порозі XXI століття: Навчально-методичний посібник / За ред. В. Сафіуліна та ін. – К.: Знання, 1999. – С. 42–47.

Дмитренко Г. Українознавство в навчальному процесі школи нового типу // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 253–261.

Домбровський С., Скульський Р., Стельмахович М., Ступарик Б., Хрущ В. Українознавство в національній школі: Посібник для вчителів / МО України; АПН України; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника; Науково-методичний центр

«Українська етнопедагогіка і народознавство»; За ред. М. Стельмаховича. – Івано-Франківськ, 1995. – 136 с.

[Домбровський С.] Специфіка використання українознавства у педагогічному процесі школи першого ступеня // Мирослав Стельмахович. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – Івано-Франківськ; Коломия: Вид.-полігр. тов-во «Вік», 2011. – Т. 1: Українське національне виховання / Упоряд.: Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак; За заг. ред. Л. Калуської. – С. 311–339.

Донченко В. К., Мішуренко Я. Є., Стукало З. М. Українознавство в Дніпропетровському ліцеї інформаційних технологій // Українознавство і гуманізація освіти: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 19–21 травня 1993 р.): У 4-х част. – Дніпропетровськ, 1993. – Ч. 1. – С. 103–104.

Жалько К. П. Українознавство в формуванні особистості вчителя // Управління національною освітою в умовах становлення і розвитку української державності: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28–30 жовтня 1998 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко та ін. – К., 1998. – С. 155–158.

Жмундуляк Д. Д., Вержак Р. Б. Українознавство в початкових класах (для учнів, вчителів, та батьків) / Чернівецький науково-методичний ін-т освіти. – Чернівці, 1996. – 128 с.

Залуцька Ю. «Українська освіта – чинник будівництва міжнародних відносин». Урок українознавства в 8 класі // Вивчаємо українську мову та літературу (Харків). – 2010. – № 8 (228). – С. 23–27.

Заячук М. Українознавчі мотиви у викладанні географії в загальноосвітній школі // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів (26–29 серпня 2002 р.): Матеріали: Соціально-гуманітарні науки / Упоряд. і відп. ред. В. Балух. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 318–321.

Збірник олімпіадних завдань з українознавства для учнів 7–11 класів / Головне управління освіти і науки Чернівецької облдержадміністрації; Чернівецький обл. ін-т післядипломної педагогічної освіти; Упоряд.: Т. Мінченко, А. Козловська, Д. М. Препіліца, Н. К. Дорожкіна, Г. М. Ковальчук, М. О. Чорна. – Чернівці, 2009. – 64 с.

Зборовський А. Посібник з українознавства [про кн.: Українознавство: Посібник / Уклад. В. Мацюк, В. Пугач; Відп. ред. В. Сайко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1994. – 400 с.] // Київська правда. – 1994. – № 78 (20610). – 12 липня. – С. 3.

Звернення [вчителів українознавства до Міністра освіти і науки України В. Г. Кременя, начальника головного управління освіти м. Києва Б. М. Жебровського, директорові НДІ українознавства П. П. Кононенку про проблеми запровадження українознавства до національної системи освіти / Київ. міжрегіон. ін-т вдосконалення вчителів ім. Бориса Грінченка, м. Київ, 30 вересня 2000 р.] // Освіта. – 2000. – № 47–48 (4869–4870). – 25 жовтня – 1 листопада. – С. 7.

Здоров'я (Валеологія). Стандарт навчального українознавства інтегративного курсу для української національної школи-родини. Проект / Відділення національної освіти Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Миколаївський обласний інститут удосконалення вчителів; Баштанський районний відділ народної освіти; За ред. П. П. Кононенка; Ведуча проекту Т. П. Усатенко; Авт. гурт: В. П. Горащук, С. С. Волкова, А. В. Цьось,

С. Ю. Мариньчак, О. Я. Пилипчук, В. І. Ангел, Н. І. Поклад, М. П. Кононенко, В. П. Ковальська, М. В. Гриценко, Н. Г. Трибат, О. А. Гибець, М. С. Фенько, Л. І. Голодівська. – К.: Жовтнева друк., 1995. – 118 с.

Здоров'я (Валеологія). Стандарт навчального українознавчого інтегративного курсу для української національної школи-родини. Проект / Відділення національної освіти Інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Авт. кол.: П. П. Кононенко (кер.) та ін. // Освіта. – 1995. – 9 серпня. – С. 1–8.

Зеленчук І. Атестатні творчі проекти (матури) з українознавства в загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 179–180.

Зеленчук І. Індивідуальні творчі роботи учнів (матури) з українознавства у навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 407–408.

Зеленчук І., Зеленчук Я. Організація і методика проведення учнівських українознавчих експедицій загальноосвітніми навчальними закладами Гуцульського регіону України // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 302–305.

Зеленчук Я. Екологічна освіта та виховання на уроках українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах Гуцульщини // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 180–181.

Зюзіна Т. Курс україно- і народознавства: шляхи становлення // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С. 16–17.

Іванців Л. Подорож у минуле (Інформаційні матеріали на допомогу вчителю історії та українознавства) // Історія в школах України. – 2005. – № 10. – С. 30–34.

Іщук В., Рибалка К. Формування національної свідомості учнів через експедиційне українознавство (на прикладі загальноосвітньої школи I–III ступенів № 21 м. Білої Церкви Київської області) // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 175–178.

Іщук В., Рибалка К. Формування національної свідомості учнів через експедиційне українознавство (на прикладі загальноосвітньої школи I–III ступенів № 21 м. Білої Церкви Київ. обл.) // Освіта і управління. – 2012. – Т. 15. – № 2/3. – С. 55–60.

Карамушка Л. Проблема українознавства в управлінській діяльності директора національної школи // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості / Ред. кол.: В. Слюсаренко (голова) та ін. – Суми, 1994. – С. 216–218.

Карамушка Л. Українознавство і проблеми управління середньою освітою // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 369–374.

Карась Г. Естетичне виховання учнів засобами українознавства // Українське народознавство і проблеми виховання учнів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 10–12 жовтня 1995 р.): У 2-х ч. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. II / За ред. В. Костіва. – С. 38–41.

Касян Л. Конкурсні письмова завдання з українознавства // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 132.

Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 5–12 класах загальноосвітніх навчальних закладів / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 8 с.

Каюков В. Українознавство в національній школі // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 149–151.

Кибич Н. О., Чопей О. І. Українознавство: Посібник для учнів 6 класу загальноосвітніх шкіл Буковини / МОН України; Відділ освіти Вижницької РДА; Вижницька ЗОШ І–ІІІ ст. ім. Ю. Федьковича. – Вижниця: Черемош, 2010. – 200 с.

Кибич Н. О., Чопей О. І. Українознавство: Посібник для учнів 6 класу загальноосвітніх шкіл Буковини / Вижницька ЗОШ І–ІІІ ст. ім. Ю. Федьковича. – Вижниця: Черемош, 2009. – 199 с.

Кириленко С. В., Кривонос С. О. Варіантна програма інтегративного навчального курсу «Українознавство» для школи // Позакласний час. № 10: Українознавство і народознавство. – К., 1997. – Вип. 5. – С. 2–26.

Кириченко В. Чи тотожні українознавство та народознавство? [про регіон. конфер. «Українознавство в сучасній школі», Жовті Води] // Вісті з України. – 1994. – № 31 (1841). – 28 липня – 3 серпня. – С. 10.

Кисельова Л. Українознавство як рівноправний навчальний предмет державного компонента (З досвіду роботи середньої школи № 21 м. Житомира) // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 173–175.

Кіпчинська Н. А. Українознавство в системі природничих наук // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 97–99.

Клевчук А. Програма факультативного курсу українознавства для 10 класу вечірньої (змінної) школи // Рідна школа. – 1997. – № 3–4. – С. 24–25.

Коваль О. Українознавство в системі роботи вчителя географії // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 52–60.

Ковпік С. Українознавство в школах Кривбасу // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 71–73.

Козак Т. Як приходить хліб (Інтегрований урок: математика, українознавство, рідний край) // Початкова школа. – 1996. – № 8. – С. 23–25.

Козачук І. Українознавчі аспекти природничих дисциплін // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 40–45.

Козілецька Т. Ф. Програма факультативного курсу з українознавства для 1–4 класів // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 90–94.

Козілецька Т. Ф. Українознавство в початковій школі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 261–264.

Козілецька Т. Ф. Українознавство в початковій школі // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 182–183.

Козілецька Т. Ф. Формування національних цінностей молодших школярів засобами українознавства // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 159–163.

Козілецька Т. Ф. Цільовий проект «Українознавство як засіб формування національної свідомості і самосвідомості» // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 88–89.

Коломієць Н. Україна. Київ. Дніпро. Назви пам'ятних місць. Урок з українознавства // Початкова школа. – 2000. – № 42. – С. 5.

Кононенко П. П., Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (5–12 класи) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 56 с.

Кононенко П. П., Козлов А. В., Ковпік С. І. Українознавство в старшій школі: Навчально-методичний посібник для вчителів / НДІ українознавства МОН України. – К.: Акцент, 2007. – 196 с.

Кононенко П. П., Присяжна Т. М. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (1–4 класи) / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – 48 с.

Кононенко П. П., Усатенко Т. П. Матеріал до основних проблем базового змісту навчання інтегративного курсу «Українознавство»: I. Універсалії українознавства; II. Первини українознавства як духовно-господарської, природничо-виробничої, геополітичної цілісної реальності; III. Герої, речники, провідники, світочі національного духу; Інваріантний проект програми «Українознавство» // Початкова школа. – 1995. – № 1 (307). – С. 37–41; № 2 (308). – С. 53–56; № 3 (309). – С. 54–58.

Кононенко П. П. Українознавство: Навчальний посібник [для студ. ВНЗ, учнів старших класів ЗОШ, ліцеїв і гімназій, вчителів] / Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка; Науково-дослідний інститут «Проблем людини». – К.: Заповіт, 1994. – 320 с.

Кононенко П. П., Козлов А. В., Ковпік С. І. Українознавство в школі: Навчально-методичний посібник для вчителів / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К., 2006. – 168 с.

Кононенко П. П., Стельмахович М. Г., Усатенко Т. П., Кононенко М. П., Бойченко Т. Є., Карташов Р. П., Поклад Н. І., Лень А. Є. Концепція школи нової генерації – Української національної школи-родини // Українознавство: Концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 43–81.

Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство» (5–12 класи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 103–121.

Кононенко П., Касян Л., Семенюченко О. Українознавство. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 5–12 класи. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 1/II-3517 від 30.07.08) // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 2–3. – С. 180–208.

Кононенко П., Кононенко Т. Про створення Міжнародного українського ліцею // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 184–186; № 2. – С. 67–69.

Кононенко П., Присяжна Т. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Українознавство» (1–4 класи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 85–102.

Кононенко П., Присяжна Т. Українознавство. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 1–4 класи. Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист № 1/II-3518 від 30.07.08) // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 2–3. – С. 149–179.

Кононенко П., Присяжна Т. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 1–4 класи // Українознавство. – 2012. – № 3 (44). – С. 146–163.

Кононенко П., Присяжна Т. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 1–4 класи // Освіта і управління. – 2012. – Т. 15. – № 2/3. – С. 80–103.

Кононенко П., Сазоненко Г., Галіцина Л. Громадянин України XXI століття: Концепція національного виховання Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Освіта і управління. – 1998. – Т. 2. – Число 1. – С. 13–21.

Кононенко П., Усатенко Т. Концептуальні засади української національної школи-родини // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції / Авт. кол.: А. Погрібний (кер.) та ін. – К.: Школяр, 1997. – С. 123–133.

Кононенко П., Усатенко Т. Концепція школи нової генерації Української національної школи-родини // Українська родина: Науково-методичний посібник / Ред. кол.: В. Г. Слюсаренко (голова) та ін.; Уклад. і наук. ред. Т. І. Люріна, В. Г. Слюсаренко, М. Г. Тараненко. – К.: Київ. міжрегіон. ін-т удосконаленя вчителів імені Бориса Грінченка, 1998. – С. 4–66.

Кононенко П., Усатенко Т. Українознавство: Проект програми навчального інтегративного курсу для I–X (XI) класів // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 105–169.

Кононенко П., Усатенко Т. Українознавство: Стандарт навчального інтегративного курсу для I–X (XI) класів // Освіта. – 1998. – 12–19 серпня; 2–9 вересня, 9–16 вересня.

Кононенко П., Усатенко Т., Пилипчук О., Кононенко М., Поклад Н., Твердохліб О., Фенько М., Зінченко А., Гриценко М., Чепелик В., Карась Г., Кочубей М. Українознавство: стандарт навчально-інтегративного курсу // Вісник Київського університету: Українознавство. – К., 1994. – Вип. І. – С. 87–157.

Кононенко П., Усатенко Т., Пилипчук О., Кононенко М., Поклад Н., Твердохліб О., Фенько М., Зінченко А., Гриценко М., Чепелик В., Карась Г., Кочубей М. Українознавство: стандарт навчально-інтегративного курсу // Українознавство: Концепції, програми, документи. – К., 1995. – С. 81–198.

Кошик М., Кошик О. Українознавство в контексті правової освіти в школі // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 233–236.

Кравченко Ю. Українознавство у системі роботи вчителя природничо-математичних дисциплін // Освіта і управління. – 2012. – Т. 15. – Ч. 1. – С. 42–46.

Кравченко Ю. Українознавство у системі роботи вчителя природничо-математичних дисциплін // Українознавство. – 2012. – № 1 (42). – С. 179–182.

Крижанівська В. Українознавство в загальноосвітніх навчальних закладах (на допомогу вчителю українознавства) // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 114–115.

Кузьменко Н. Українознавство як основа інтегрування змісту сучасних підручників з читання // Початкова школа. – 1998. – № 10. – С. 45–48.

Кумариця О. Тематична атестація з українознавства // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 73–76.

Купчинська О. М. Використання українознавства на уроках зарубіжної літератури // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 95–96.

Курилович Е. В. Психолог на уроці українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 221–223.

Лобода Л. Гуртом, родиною до відродження (Впровадження українознавства у закладах різного типу) // Українська література в загальноосвітній школі. – 1999. – № 1. – С. 54–66.

Лопушанська Г. В. Програма українознавства для початкової школи у світлі інноваційних технологій // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 256–258.

Лопушанська Г. Програма українознавства для початкової школи у світлі інноваційних технологій // Українознавство. – 2003. – Число 1 (6). – С. 161–162.

Лосюк П. Українознавство у навчально-виховному процесі гуцульської школи // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 240–242.

Лукашенко В. Українознавство та українська мова у контексті загальнодержавної сертифікації // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 109–114.

Луців Н. І., Мариняк Н. Б., Ольхова З. І., Сухар Л. І., Яремчишин О. Є. Українознавство. Навчальний посібник. VIII клас / Львівське крайове т-во «Рідна школа»; Відп. за вип. П. І. Сікорський. – Львів: ФОП Корпан Б. І., 2007. – 298 с.

Люріна Т. Українознавство в початкових класах // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 225–229.

Марченко Н. О. Українознавство в шкільній освіті // Вивчаємо українську мову та літературу (Харків). – 2010. – № 9 (229). – С. 23–24.

Марчук Г. Українознавство і математика в школі // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 206–207.

Мафтин Л. В. Концептуальні засади програми з українознавства для загальноосвітньої школи І ступеня // Збірник наукових праць: Педагогічні науки / Херсонський державний університет. – Херсон, 2006. – Вип. XXXXIII. – С. 109–114.

Мафтин Л. В. Нові підходи до розкриття сутності українознавчих понять у шкільному курсі українознавства // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2006. – Вип. 296. – С. 162–175.

Мафтин Л. Українознаство в освітній політиці України // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Вип. 178: Педагогіка та психологія. – С. 86–93.

Мафтин Л. В. Українознавство у змісті освіти початкової школи // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2011. – Вип. 582: Педагогіка та психологія. – С. 115–123.

Мафтин Л. В. Українознавство у практиці виховної роботи сучасної загальноосвітньої школи // Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. 12. – С. 127–141.

Мафтин Л. В. Українознавча складова змісту шкільної освіти як історико-педагогічна проблема // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Науковий збірник / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – К.: Науковий світ, 2004. – Вип. 10. – С. 78–84.

Махно О. Українознавство у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 246–248.

Мацюк В. Я. Школа нашої надії [про нараду з питань народознавства (українознавства), скликану Педагогічним товариством України, серпень 1992 р.] // Рідна школа. – 1992. – № 7–8. – С. 23–25.

Мединська В. Ідея українознавства у змісті гімназійної освіти // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 324–328.

Мельничук О. Вивчення питань шлюбної обрядовості на уроках українознавства // Науковий пошук студентів-драгоманівців: Матеріали студентської конференції 2002–2003 рр. / Упоряд. В. П. Андрущенко, М. І. Шкіль, Г. І. Волинка. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – С. 157–159.

Мерімерін О. В. Українознавчі засади навчально-виховного процесу в школі // Становлення школи нової генерації – української національної школи-родини № 21 м. Білої Церкви (Досвід, проекти): Науково-теоретичний і практичний посібник / Ред. Г. С. Гай. – Біла Церква: Буква, 2003. – С. 78–87.

Мерімерін О. В., Козілецька Т. Ф. Українознавчі засади навчально-виховного процесу в школі (на прикладі ЗОШ № 21, м. Біла Церква) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 129–134.

Методика викладання українознавства / Розробники: С. І. Ковпік, А. Ю. Пономаренко. – Кривий Ріг, 2008. – 18 с.

Методичні рекомендації щодо створення в загальноосвітніх закладах України кабінету українознавства / Ін-т системних досліджень освіти України; Підгот. З. Снісар, З. Сергійчук, Т. Люріна. – [К.: Фірма «ВІПОЛ»], 1994. – 16 с.

Мінченко Т. А. Вікнами до сонця, а душею і серцем до дітей (З досвіду роботи з українознавства Перковецького ЗНЗ Кельменського району) // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 122–124.

Мінченко Т. Інноваційні технології українознавства в змісті та структурі національної освіти // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – Вип. 338: Педагогіка та психологія. – С. 123–128.

Мінченко Т. А. Основні вимоги щодо оформлення кабінету українознавства // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 367–370.

Мінченко Т. Українознавство в навчальних закладах Чернівецької області // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Вип. 178: Педагогіка та психологія. – С. 98–104.

Мінченко Т. А. Українознавство в навчально-виховному процесі ЗНЗ Чернівецької області // Шлях освіти. – 2008. – № 3. – С. 32–34.

Мінченко Т. А. Українознавство на уроках української мови і літератури // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 149–156.

Мінченко Т. А. Українознавство у життєдіяльності Реваківського загальноосвітнього навчального закладу Кіцманського району // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 119–122.

Мінченко Т. А. Форми і методи екологічного виховання в школі засобами українознавства // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 161–166.

Мінченко Т. А., Пелех М. М. Вплив українознавства на формування національної свідомості школярів (З досвіду роботи ЗНЗ І–ІІІ ступенів № 16 м. Чернівців) // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 124–127.

Мінченко Т. А., Препеліца Д. М. Українознавство. Українська культура. 5 клас / НДІ українознавства МОН України; Чернівецький обл. ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Чернівці: Підпр. Яворська І.Т., 2008. – 328 с.

Мінченко Т. А., Усатенко Т. П. Українознавство в школах з румунською мовою навчання на теренах Чернівецької області // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 156–160.

Мінченко Т. А., Фокі М. М., Найда В. К. Збірник олімпіадних завдань з українознавства для учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів / Управління освіти і науки Чернів. обл. держ. адміністрації; Чернів. обл. ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Чернівці, 2004. – 90 с.

Мінченко Т. А., Числаш Г. П. Засіймо Україночкою в душах (уроки українознавства в 5 класі): Навчально-методичний посібник для вчителів / Чернівецька обласна адміністрація; Управління освіти і науки України; Чернівецький обл.

ін-т післядипломної педагогічної освіти / Відп. за вип. Н. Й. Палійчук. – Чернівці: Підпр. Яворська І. Т., 2007. – 200 с.

Мінченко Т. Виховання національної самосвідомості засобами українознавства (з досвіду роботи ЗНЗ № 40 м. Чернівці) // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 160–161.

Мінченко Т., Усатенко Т. Українознавство в школах з румунською мовою навчання на теренах Чернівецької області // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання» (м. Чернівці, 20 березня 2004 р.) / Ред. кол.: Г. К. Кожолянко (наук. ред.) та ін. – Чернівці: Вид-во «Прут», 2004. – С. 215–221.

Мінченко Т. А. Методичні рекомендації щодо викладання українознавства в загальноосвітніх закладах Чернівецької області у 2005/2006 н.р. // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 20–25.

Мінченко Т. А. Пояснювальна записка до календарного планування інтегративного курсу «Українознавство» за програмою-стандартом Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (2003 р. для 12-річної школи) // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 49–73.

Мінченко Т., Усатенко Т. Українознавство у школах з румунською мовою навчання в Чернівецькій області // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 161–163.

Мінченко Т., Усатенко Т. Українознавство у школах з румунською мовою навчання в Чернівецькій області // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 161–163.

Мороз І., Каленська Н. Відкриття етнографічної кімнати «Світлиця». Позакласна робота з українознавства // Вивчаємо українську мову та літературу (Харків). – 2010. – № 16–18 (236–238). – С. 66–76.

Навроцька Г. Українознавство в медичному ліцеї // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 190–191.

Навчально-виховні програми з українознавства / Україна; МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Міжнародна асоціація «Україна і світове українство»; «Шкільна рада» (США); Міжнародний фонд імені Ярослава Мудрого; Т-во «Знання» України; Центр «Українознавство»; Вид.-ред. рада: П. П. Кононенко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2001. – 330 с.

Найда В. К. Українознавство з елементами музики // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 146–149.

Невгодовський А. У мові – пам'ять народу, мова – код і паспорт нації (Українознавча робота в школах-родинах) // Початкова школа. – 2000. – № 6. – С. 29–32.

Ніконова Т. Ф., Токарчук Н. П. Біологія в школі через призму українознавства // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 98–103.

Обершт О. І. Українознавство в школах Новоселицького району // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 143–146.

Олійник М. Духовність України в російському інтелекті: Посібник для учителів українознавства (Книжка в журналі) // Рідна школа. – 1995. – № 4. – С. 31–51.

Онкович Г. Лінгвокраїнознавство на уроках з розвитку мовлення // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 2. – С. 7–15.

Орієнтовне календарне планування з курсу «Українознавство» (5–11 класи): Уроки українознавства, позакласні заходи, статті з досвіду роботи вчителів та науковців навчальних закладів Чернівецької області: Навчально-методичний посібник / Відп. за вип. П. В. Осколов; Упоряд.: Т. А. Мінченко, М. М. Фокі, О. П. Андрюк, Я. О. Лукашук. – Чернівці, 2005. – 184 с.

Охріменко П. Навчальний посібник з українознавства [Рец. на кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство. – К.: Заповіт, 1994. – 270 с.] // Народна творчість та етнографія. – 1995. – № 2–3. – С. 90–94.

Панченко З. На уроці українознавства // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 161-163.

Пелех М. До джерел духовності. Українознавство в школах міста [Чернівці] // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 116–118.

Пелипейко І. Регіональні посібники і їх роль у вивченні курсу українознавства // Українське народознавство і проблеми виховання учнів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 10–12 жовтня 1995 р.): У 2-х ч. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. І / За ред. Р. Скульського. – С. 155–157.

Пилипчук Л. Пізнаю світ через себе: українознавство у початковій школі // Початкова школа. – 1997. – № 5. – С. 21–22.

Плівачук К. В. Від народознавства до українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 247–250.

Плівачук К. В. Народознавство і краєзнавство як складові українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 231–233.

Плівачук К. В. Формування особистості громадянина на українознавчих засадах школи-родини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 214–217.

Плівачук К. В. Формування патріотичних почуттів у школярів під час вивчення українознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XXI. – С. 59–64.

Плівачук К. Від народознавства до українознавства // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 93–95.

Поклад Н. Звідки сила в Геркулеса [про курс «Українознавство в школі»] // Початкова школа. – 1998. – № 1. – С. 47–49.

Поклад Н. І., Кононенко М. П. Слово: Посібник з українознавства для дітей, батьків і педагогів: 3 клас / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К., 2003. – 160 с.

Поліщук І., Білоног А. Виховання національної свідомості молодших школярів засобами українознавства // Українська мова і література в школі. – 2011. – № 8. – С. 55–57.

Померанська С. Українознавчий аспект у позакласній роботі з математики // Рідна школа. – 1998. – № 3. – С. 67–68.

Пономаренко А., Фєсік О. Круглий стіл «Викладання українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах у проекції освітніх реформ» (в рамках конференції) [м. Київ, 22 серпня 2013 р.] // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 244–246.

Попель Г. Значення українознавства в навчально-виховному процесі у початкових класах // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 254–257.

Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. – К.: Український письменник, 1995. – 291 с.

Приставська О. І., Васильків І. Д., Федорчук С. Я., Ганабут І. І., Павлюк Є. П., Глібкович М. В. Українознавство. Навчальний посібник для середніх шкіл. X клас / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б. І., 2009. – 369 с.

Присяжна Т. Методичні рекомендації до викладання українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 211–213.

Присяжна Т. Методичні рекомендації до викладання українознавства у загальноосвітніх навчальних закладах // Освіта і управління. – 2012. – Т. 15. – Ч. 4. – С. 136–139.

Присяжна Т. Теоретико-методичні засади викладання українознавства в початковій школі // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 126–128.

Присяжна Т. М. Методичні рекомендації щодо викладання курсу «Українознавство» у 1–4 класах загальноосвітніх навчальних закладів / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 11 с.

Програма з українознавства для I–XII класів середньої загальноосвітньої школи / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; П. П. Кононенко (керівник колективу розробників), Наукові консультанти: В. П. Андрущенко, Я. Я. Болюбаш, І. А. Зазюн, І. Ф. Курас, Г. С. Сазоненко, В. С. Стогній, Є. В. Федоренко, Г. Г. Філіпчук; У підготовці програми брали участь: Т. Д. Антонюк, В. Д. Баран, С. Г. Барабаш, Л. І. Баранівська, І. О. Бондаренко, Я. Я. Болюбаш, Г. Г. Вельбівець, В. С. Горський, Л. В. Грицик, Є. І. Демченко, С. П. Денисюк, М. І. Дробноход, Р. С. Дяків, С. Я. Єрмоленко, Б. М. Жебровський, І. А. Зязюн, Я. С. Калакура, В. І. Каюков, Т. П. Кононенко, В. П. Коротя-Ковальська, В. Н. Кондра, В. П. Крижанівська, В. С. Крисаченко, І. Ф. Курас, Л. Я. Лаврова, А. М. Лой, Г. В. Лопушанська, В. К. Майборода, А. Г. Мартинюк, П. О. Масляк, О. В. Мишанич, Т. А. Мінченко, Л. І. Мельник, А. Ю. Мокренко, І. Ф. Надольний, С. І. Наливайко, Н. Г. Ничкало, С. В. Півторак, К. В. Плівачук, В. Ф. Погребенник, А. Г. Погрібний, А. Ю. Пономаренко, Ю. Д. Руденко, Г. С. Сазоненко, В. О. Свіженко, Г. М. Скворцова, В. В. Сніжко, О. М. Таланчук, Л. К. Токар, А. В. Толстоухов, Т. П. Усатенко, Є. В. Федоренко, Г. Г. Філіпчук, П. В. Шкрібляк, В. І. Цимбалюк, Т. О. Якшина, Л. П. Яресько, Я. С. Яцків. – К.: Міленіум, 2004. – 180 с.

Програма з українознавства для І–XII класів середньої загальноосвітньої школи / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Авт. кол.: П. Кононенко (кер.), О. В. Король, Т. П. Усатенко; Наук. консулат.: В. П. Андрущенко, І. А. Зазюн, Б. М. Жебровський, Г. С. Сазоненко; У підготовці програми брали участь: Т. Д. Антонюк, В. Д. Баран, І. О. Бондаренко, В. М. Герасименко, С. Я. Єрмоленко, В. І. Каюков, І. А. Колодюк, В. П. Коротя-Ковальська, Н. М. Кондра, В. П. Крижанівська, Л. Я. Лаврова, Г. В. Лопушанська, Л. І. Мельник, А. К. Невгодовський, З. В. Півторак, К. В. Плівачук, А. Г. Погрібний, Ю. Д. Руденко, Р. М. Скворцова, О. М. Таланчук, Л. К. Токар, В. І. Цимбалюк, Т. О. Якшина, Л. П. Яресько. – К., 2001. – 103 с.

Програма з українознавства для І–XII класів середньої загальноосвітньої школи (Проект) / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Авт. кол.: П. П. Кононенко (кер.), О. В. Король, Т. П. Усатенко; У підготовці програми брали участь: В. О. Огнев'юк, Г. С. Сазоненко, Л. К. Токар, В. Д. Баран, В. С. Крисаченко, А. Г. Погрібний, О. М. Таланчук, О. М. Семашко, Ю. Д. Солод, В. П. Коротя-Ковальська, В. П. Андрущенко, Б. М. Жебровський, В. І. Каюков, Л. П. Яресько, І. А. Колодюк, Л. І. Мельник, Т. О. Якшина, Р. М. Скворцова, Т. Д. Антонюк. – К., 2000. – 47 с.

Програма з українознавства для І–XII класів середньої загальноосвітньої школи / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Авт. кол.: П. Кононенко (кер.), О. В. Король, Т. П. Усатенко; Наук. консулат.: В. П. Андрущенко, І. А. Зазюн, Б. М. Жебровський, Г. С. Сазоненко; У підготовці програми брали участь: Т. Д. Антонюк, В. Д. Баран, І. О. Бондаренко, В. М. Герасименко, С. Я. Єрмоленко, В. І. Каюков, І. А. Колодюк, В. П. Коротя-Ковальська, Н. М. Кондра, В. П. Крижанівська, Л. Я. Лаврова, Г. В. Лопушанська, Л. І. Мельник, А. К. Невгодовський, З. В. Півторак, К. В. Плівачук, А. Г. Погрібний, Ю. Д. Руденко, Р. М. Скворцова, О. М. Таланчук, Л. К. Токар, В. І. Цимбалюк, Т. О. Якшина, Л. П. Яресько // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 28–82.

Рада І. Українознавство на уроках зарубіжної літератури в 10 класі // Зарубіжна література в навчальних закладах. – 1999. – № 8. – С. 29–38.

Руденко Ю. Українознавство як наукова основа виховання в учнів національної самосвідомості // Виховання національної самосвідомості у школярів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 8–9 жовтня 1996 р.). – К.: Україна – Віта, 1996.

Савченко Т. О. Рід, родина, рідня: Методична розробка уроку з українознавства // Розкажіть онуку. – 1999. – № 17–18. – С. 122–123.

Сагарда В., Фернега В. Українознавство у змісті природничих дисциплін // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 268–271.

Сазоненко Г. Місія закладу: дух ліцею, українознавство, родинність, життєва компетентність // Українознавство. – 2002. – № 1–2. – С. 96–109.

Сазоненко Г. Роль і місце українознавства у становленні гуманітарного ліцею // III Міжнародний конгрес україністів (м. Харків, 26–29 серпня 1996 р.): Українознавство. – К., 1997. – С. 100–106.

Сазоненко Г. Українознавство – філософія освіти гуманітарного ліцею // Дивослово. – 1995. – № 10–11 (464–465). – С. 41–45.

Сазоненко Г. Українознавство в системі середніх навчальних закладів нового типу // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 361–364.

Сазоненко Г. С., Головай І. А. Програма з українознавства для учнів І–ІІІ курсів (Х–ХІІ класів) навчання Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 184–201.

Сало Є. План роботи гуртка «Українознавство» // Позакласний час. – 2003. – № 17. – С. 14–15.

Сележан Й.-Т. Українознавство в середній школі: Навчально-методичний посібник. – Чернівці: Прут, 1996. – 120 с.

Сєрих Л. В. Використання матеріалів українознавства у розвитку естетичної культури молодших школярів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 140–145.

Сікорський П. І., Васильків І. Д., Приставська О. І., Лучко О. В., Луців Н. І., Ферій Н. В. Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: 5–12 класи / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2009. – 25 с.

Сікорський П. Українознавству – зелене світло до школи [про навчальні посібники з українознавства для 5–12 класів, підготовлені і видані Львівським крайовим товариством «Рідна школа»] // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 266.

Сікорський П. І. Українознавство. Навчальний посібник для середніх шкіл. ХІІ клас / Львівське крайове т-во «Рідна школа». – Львів: ФОП Корпан Б.І., 2009. – 285 с.

Скляниченко Ю. Місце українознавства в системі гуманітарних дисциплін у гімназії суспільно-гуманітарного профілю // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 93–94.

[Скульський Р.] Використання українознавства у навчальному процесі школи // Мирослав Стельмахович. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – Івано-Франківськ; Коломия: Вид.-полігр. тов-во «Вік», 2011. – Т. 1: Українське національне виховання / Упоряд.: Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак; За заг. ред. Л. Калуської. – С. 243–273.

Слідами історії державності України (уроки українознавства у 7 класі): Навчально-методичний посібник для вчителів / Чернівецький обл. ін-т післядипломної пед. освіти; Упоряд. Т. А. Мінченко, А. В. Ткач; Відп. за вип. О. М. Івасюк. – Чернівці, 2008. – 311, [1] с.

Слободкіна Ф. Музей українознавства – центр національно-патріотичного виховання // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 443–444.

Слова чутливі, як мімоза й мідь, немов крило метелика, тендітні: Творча майстерня: Уроки мови, літератури, українознавства, позакласні заходи (з досвіду роботи вчителів словесності) / Методичний кабінет Вишгородського районного від-

ділу освіти Київської області; Відп. за вип. Л. Бондарчук. – Вишгород; К.: Фірма «Віпол», 1998. – 136 с.

Сорока М. В. Використання засобів українознавства на уроках географії // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 227–231.

Спину О. В., Мошенець Р. О. Українознавство (Програма для початкових класів) // Початкова школа. – 1996. – № 2. – С. 19–20.

Стельмахович М. Г. Українознавство в початковій школі // Початкова школа. – 1994. – № 8. – С. 3–6.

Стельмахович М. Українознавча едукація в національній школі // Мирослав Стельмахович. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – Івано-Франківськ; Коломия: Вид.-полігр. тов-во «Вік», 2011. – Т. 1: Українське національне виховання / Упоряд.: Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак; За заг. ред. Л. Калуської. – С. 455–456.

Стельмахович М. Українознавча едукація в національній школі // Модернізація системи освіти в Україні на засадах національних традицій та етнопедагогіки, гуманізації і демократизації світового досвіду: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. 1. – С. 5–6.

Ступарик Б. Роль і місце українознавства в навчально-виховному процесі школи // Українське народознавство і проблеми виховання учнів: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 10–12 жовтня 1995 р.): У 2-х ч. – Івано-Франківськ, 1995. – Ч. I / За ред. Р. Скульського. – С. 101–104.

Супрун Н. Уроки українознавства в ліцеї (відгук на книжку Головай І. А. «Уроки українознавства в ліцеї: Методичний посібник. 9 клас». – К., 2011. – 84 с.) // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 254–256.

Таланчук О. М., Шалак О. І., Пастушенко О. В. Програма курсу «Українознавство для початкової школи» // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 83–103.

Таланчук О. М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник для учнів і вчителів / Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Либідь, 1998. – 248 с.

Таран Н. Є. Українознавство в школі-родині // Мова і культура: П'ята міжнародна наукова конференція. – К., 1997. – Т. 5 / Під заг ред. С. Б. Бураго. – С. 108–109.

Тарасенко Г. Дивосвіт (Уроки естетико-екологічної культури на матеріалах українознавства) / МО України, Ін-т системних досліджень освіти України. – К.: МПП Центр «Київ», 1995. – 209 с.

Терещенко К. Українознавство на уроках історії: Чи потрібна нам ідеологія під час розбудови національної школи // Освіта. – 1997. – № 43–44. – С. 4.

Тесленко Г. М. Українознавча основа уроків географії // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 108–110.

Україна – моя держава (система років з українознавства у 8 класі): Навчально-методичний посібник для вчителів / Головне управління освіти і науки Чернів. обл. держ. адміністрації; Ін-т післядипломної педагогічної освіти Чернівецької об-

ласті; За заг. ред. М. В. Цуркан; Упоряд. М. В. Цуркан, О. М. Лакуста, Л. Б. Матіїшин. – Чернівці: Виг. Яворський С.Н., 2012. – 384 с.

Українознавство (стандарт інтегративного курсу). Проект / Авт. кол.: П. П. Кононенко (кер.), Т. П. Усатенко (ведуча проекту стандарту), С. В. Чепелик, О. Я. Пилипчук, М. П. Кононенко, Г. В. Карась, М. І. Кочубей, М. С. Фенько, Н. І. Поклад // Початкова школа. – 1994. – № 12. – С. 40–43.

Українознавство (стандарт навчального інтегративного курсу): Проект: Пояснювальна записка; Базовий зміст навчання інтегративного курсу «Українознавство»; Матеріал до основних проблем базового змісту навчання інтегративного курсу «Українознавство»; Інтегративний проект програми «Українознавство» / Ін-т українознавства Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка; Авт. кол.: П. Кононенко (кер.), Т. Усатенко (ведуча проекту), С. Чепелик, О. Пилипчук, М. Кононенко, Г. Карась, М. Кочубей, М. Фенько, Н. Поклад // Освіта. – 1994. – № 58–59 (96–98). – 7 вересня. – С. 3–9.

Українознавство (Стандарт навчально-інтегративного курсу): Проект / Авт. кол.: П. Кононенко (наук. кер.), Т. Усатенко (ведуча стандарту), О. Пилипчук, М. Кононенко, Н. Поклад, О. Твердохліб, М. Фенько, А. Зінченко, М. Гриценко, В. Чепелик, Г. Карась, М. Кочубей / Ін-т українознавства КНУ ім. Тараса Шевченка; Микол. обл. ін-т удоск. вчителів. – К., 1996. – 61 с.

Українознавство в середній школі: Курс лекцій з методики викладання українознавства / Упорядн. Й.-Т. Сележан. – Чернівці, 1996. – 120 с.

Українознавство: Посібник [для виклад., вчителів, студ., учнів, військовослужбовців при вивч. українознавства] / Уклад. В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач; Відп. ред. В. П. Сайко. – К.: Зодіак-ЕКО, 1994. – 400 с.

Українознавство: Посібник для учнів 1–4 класів / Авт.-уклад. З. О. Сергійчук; Ред. М. Закусило. – К.: Генеза, 2002. – 238 с.: іл.

Українознавство: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–11 класи (Проект) // Українознавство. – 2013. – № 3–4 (48–49). – С. 168–185.

Уроки українознавства в школі (Із досвіду роботи районного методичного об'єднання вчителів української мови та літератури Жовтневого району м. Києва) / Жовтневий районний методичний кабінет м. Києва; Відп. за вип. О. Перехейда, А. Корольчук. – К., 1994. – 80 с.

Уроки українознавства. 5–11 класи: Навчально-методичний посібник: З досвіду роботи вчителів українознавства Чернівецької області / МОН України; Управління освіти і науки Чернівецької обласної державної адміністрації; Обласний інститут післядипломної педагогічної освіти; Відп. за вип. П. В. Осколов; Упоряд. Т. А. Мінченко. – Чернівці: Підпр. Яворська І.Т., 2004. – Ч. 1. – 344 с.

Усатенко Т. Лінгвістично-семантичні виміри школи-родини як навчального закладу інноваційного спрямування // Педагогічні новації столичної освіти: теорія і практика: Науково-методичний щорічник / За ред. Л. Ващенко, Б. Жебровського. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 47–59.

Усатенко Т. Науково-дослідний проект «Українська національна школа-родина»: підсумки, перспективи // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 90–93.

Усатенко Т. Науково-практична конференція з українознавства школярів Буковини [«Українознавство: історична пам'ять – скарбниця вірності й відданості

нашій Батьківщині», м. Чернівці, 16 листопада 2002 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 153–154.

Усатенко Т. П. Українознавчі засади національної школи-родини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. І. – С. 229–238.

Усатенко Т. П. Школа, подібна до домівки: українознавчий тип освіти як проблема // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2005. – Вип. 24. – С. 134–137.

Усатенко Т. Роль і значення проекту «Школа-родина» в розвитку української національної освіти // Педагогічні новації столичної освіти: теорія і практика. Науково-методичний щорічник / За ред. Л. Ващенко, Б. Жебровського. – К., 2001. – С. 38–47.

Усатенко Т. Українознавчі засади національної школи-родини // Наука самопізнання народу: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану Петра Кононенка. – К.: Веселка, 2002. – С. 124–130.

Усатенко Т. Українська національна школа-родина – ціннісний орієнтир суспільства // Початкова школа. – 1997. – № 5 (335). – С. 8–9.

Усатенко Т. Школа-родина: архетипно-символічні смисли // Педагогічні новації столичної освіти: теорія і практика: Науково-методичний щорічник / За ред. Л. Ващенко, Б. Жебровського. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 114–126.

Федоренко Д. Курс педагогіки українознавства – у школи України // Рідна школа. – 2000. – № 9. – С. 11–14.

Фігурний Ю. Осягнення українознавства учнями загальноосвітніх шкіл України (рецензія на працю О. Чиркова «Методичні рекомендації щодо виконання та захисту науково-дослідної учнівської роботи на Міжнародному конкурсі з українознавства». – К., 2009. – 26 с.) // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 320–321.

Філіпчук Г. Г. Українознавство в змісті освіти національних шкіл // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – К., 1994. – № 2. – С. 49–62.

Філіпчук Г. Г. Українознавство в системі морально-етичного виховання шкільної молоді // Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції / Ред. кол.: В. М. Герасименко (голова) та ін. – К.: ІСДО, 1994. – С. 245–246.

Хоменко О., Пономаренко А. У координатах системного українознавства [Рец. на кн.: Українська література: Хрестоматія: Для учнів 11 класів / За заг. ред. П. П. Кононенка. – К.: ТОВ «ЛДЛ», 2004. – 1056 с.] // Українознавство. – 2004. – Число 3–4. – С. 192–195.

Цегельник О. Вивчення історії Української держави і права на уроках українознавства // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 192–194.

Цимбалюк В. Спецкурси з українознавства у навчально-виховних закладах // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 270–271.

Цікаве українознавство: Навчальний посібник для учнів старших класів ліцеїв і гімназій / Ін-т системних досліджень освіти; Укл. В. А. Герасимчук. – К., 1995. – 386 с.

Цілюще джерело української історії (уроки українознавства в 6 класі): Навчально-методичний посібник для вчителів / Чернівецький обл. ін-т післядипломної пед. освіти; Упоряд.: Т. А. Мінченко, А. В. Ткач; Відп. за вип. О. М. Івасюк. – Чернівці, 2008. – 216 с.

Чередніченко М. Г. Поєднання та використання концентрів українознавства в курсі історії України // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 168–187.

Числаш Г. П. Інноваційні форми і методи викладання українознавства // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2007. – Вип. 338: Педагогіка та психологія. – С. 184–187.

Шеляг М. Українознавство у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 289–291.

Шиша В. Чи буде українознавство у постколоніальній школі? // Урок української. – 2002. – № 10. – С. 45–46.

Шкрібляк П. Стан і проблеми впровадження та шляхи вдосконалення вивчення українознавства в навчально-виховних закладах Гуцульщини // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 292–296.

Шкрібляк П. В. Стан, проблеми і напрями впровадження українознавства в школах гуцульського регіону // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 1997. – Вип. ІІ. – С. 80–86.

Шкрібляк П. В. Стан, проблеми і напрями впровадження українознавства у школах гуцульського регіону // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 84–90.

Шляхова В. Українознавчий підхід до формування мовної особистості школяра // Українознавство. – 2011. – № 1 (38). – С. 138–142.

Я – українець. Українознавство: 9 клас [Навч.-метод. для вчителів] / Чернівецька обл. держ. адміністрація; Головне управління освіти і науки; Чернівецький обл. ін-т післядипломної пед. освіти; Упоряд. Т. А. Мінченко, Д. М. Препеліца, Г. К. Ковальчук, Н. К. Дорожкіна; Відп. за вип. О. М. Івасюк. – Чернівці, 2010. – 248 с.

Якименко О. І., Противень М. Б. Українознавство: Навчально-методичний посібник. – Малин; Житомир: ПП «Рута», 2013. – 150 с.

Якухно І. І. Українознавство. Посібник для вчителів і учнів / Житомир. обл. ін-т удосконалення вчителів. – Житомир: ОІУВ, 1997. – 143 с.

Якухно І. І. Українознавство: Навчальний посібник [для учителів, студентів, учнів] / Управління освіти і науки Житомирської облдержадміністрації; Житомирський обл. ін-т післядипломної пед. освіти. – Житомир: ОІППО, 2006. – 164 с.

Якшина Т. Календарний план з українознавства за програмою-стандартом НДІУ МОіН України // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 67–74.

Якшина Т. О. Методичні поради щодо проведення уроків українознавства (5–9 класи) // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 44–82.

Якшина Т. О., Яресько Л. П. Календарне планування з українознавства. 5–11 класи (Навчально-методичний посібник) / Оболонська районна у м. Києві

адміністрація; Управління освіти; Загальноосвітня школа I–III ст. № 252. – К., 2003. – 19, [1] с.

Яресько Л. З досвіду роботи по впровадженню українознавства в практику роботи загальноосвітньої школи № 252 м. Києва // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 162–168.

Яресько Л. П. З досвіду впровадження українознавства у загальноосвітній школі // Українознавство: Ювілейний збірник. – К., 1996. – С. 78–83.

Яресько Л. П. Українознавча методологія у викладанні природничих дисциплін // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 210–215.

Яресько Л. П. Українознавча методологія у викладанні природознавства // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 234–239.

Яресько Л. П., Якшина Т. О. Українознавство як інтегративний курс. Календарне планування // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 30–43.

Яресько Л. Роль і місце українознавства в навчально-виховному процесі середнього закладу освіти // Соціалізація особистості: Збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 219–230.

Яресько Л. Українознавство – предмет і методологія освіти та виховання в середній школі // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 66–68.

Яресько Л. Українознавство в середній школі // Рідна школа. – 1998. – № 3. – С. 66–67.

Яресько Л. Українознавчий експеримент і творчість учителя // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 213–216.

Яресько Л. Українознавчий експеримент та творчість учителя // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 281–284.

Яресько Л. П. До проблеми впровадження українознавства у зміст природничих предметів // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 84–96.

Яресько Л. П. Експериментальна програма «Українознавча основа структурування знань та виховного процесу в українській національній школі» // Українознавство в системі освіти: Навчальний посібник. – К.: Міленіум, 2004. – С. 8–27.

Яресько Л. П. Українознавство – предмет і методологія освіти та виховання в середній школі // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2003. – Т. I. – С. 230–233.

Яресько Л. П. Українознавство – предмет і методологія освіти та виховання в середній школі // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2003. – Т. IV. – С. 259–262.

Яресько Л., Якшина Т. Кабінет українознавства як центр інформаційно-методичного забезпечення українознавчої основи навчання та виховання в середній школі // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 441–442.

Ярещенко А. П. Під чаром рідної землі: Посібник з українознавства. – К.: Шанс, 2008. – 340, [1] с.

Ярещенко А. П. Під чаром рідної землі: Посібник з українознавства. – Харків: Прапор, 2007. – 344 с.

Ярмак Н. Виховання любові до рідного краю на уроках українознавства та позаурочний час. З досвіду роботи учителя українознавства Ярмак Ніни Володимирівни / Бобровицька районна держ. адм.; Відділ освіти; Марковецька ЗОШ І–ІІІ ст. – с. Марківці, 2010. – 344 с.

XIII. Українознавство у роботі позашкільних дитячих установ

Бойко С. Конкурсні письмові завдання з українознавства – 2011 // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 244–245.

Бойко С. Контент-аналіз освітнього проекту «Міжнародний конкурс з українознавства» // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 106–110.

Бойко С. Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів як один із шляхів впровадження українознавства в освітній вітчизняний простір // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 241–244.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства [для учнів 8–11 класів] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: Н. М. Істоміна. – К.: НДІУ, 2007. – Вип. І. – 62 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства [для учнів 8–11 класів] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – Вип. ІІ. – 46 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства [для учнів 8–11 класів] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: Н. М. Істоміна. – К.: НДІУ, 2009. – Вип. ІІІ. – 51 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства [для учнів 8–11 класів] / Національний науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Упоряд. Л. Г. Касян, О. І. Фєсік, С. А. Калінкіна. – К., 2010. – Вип. IV. – 32 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства [для учнів 8–11 класів] / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд. О. І. Фєсік, С. М. Бойко, О. О. Газізова, А. М. Кононенко. – К.: ННДІУВІ, 2011. – Вип. V. – 56 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Упоряд. О. І. Фєсік, О. О. Газізова, О. М. Клименко. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Вип. VI. – 56 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Упоряд.: О. І. Фєсік, А. М. Кононенко, О. М. Клименко. – К., 2013. – Вип. VII. – 64 с.

Вербицький В. Українознавство в навчально-виховних закладах еколого-натуралістичного спрямування // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 150–153.

Вербицький В. Українознавство в навчально-виховних закладах еколого-натуралістичного спрямування // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11. – № 1. – С. 62–66; 2009. – Т. 12. – Число 3–4. – С. 150–154.

Всеукраїнський конкурс з українознавства [м. Київ, 27–28 травня 2003 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 2–3 (7–8). – С. 106–116.

[Всеукраїнський конкурс з українознавства. Документи] // Українознавство. – 2002. – Число 3. – С. 109–118.

Газізова О. Взаємодія дискурсів національної ідентичності та національної освіти в сучасному українознавстві (на матеріалі науково-дослідних робіт учасників VI Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів) // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 171–176.

Газізова О. Українознавство очима дітей (на матеріалі науково-дослідних робіт учасників Міжнародного конкурсу з українознавства – 2011 для учнів 8–11 класів) // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 257–261.

Гафінова Л. Оновлення змісту позакласної роботи на засадах українознавства // Освіта і управління. – 2000 (2001). – Т. 4. – Числа 1–2. – С. 48–56.

Гафінова Л. Українознавство у позакласній роботі // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Збірник наукових праць. У 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 529–533.

Герасименко В., Глазунова Л. Українознавство поза уроками // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 69–71.

Демченко Є., Антонюк Т. Олімпіада з українознавства як фактор утвердження перспективного предмета // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 119–122.

Завдання письмової конкурсної роботи Міжнародного конкурсу з українознавства // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 65–67.

Істоміна Н. Міжнародний конкурс з українознавства продовжується... [м. Київ, 26 квітня 2007 р.] // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 150–156.

Касян Л. Міжнародний конкурс з українознавства – 2008 [26–28 березня 2008 р.] // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 158–162.

Касян Л. Міжнародний конкурс з українознавства – 2009. Досягнення та перспективи [м. Київ, 25–28 березня 2009 р.] // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 88–91.

Касян Л. Міжнародний конкурс з українознавства – 2010 [м. Київ, 24–27 березня 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 102–105.

Касян Л., Пасемко І. Підсумки Міжнародного конкурсу з українознавства (успішно складений іспит майбутньою українською елітою) // Українознавство. – 2008. – № 3. – С. 48–51.

Касян Л., Семенюченко О. Конкурсні письмові завдання з українознавства // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 98–100.

Козловська А. Українознавство як цілісна системна наука, що вивчає українську людину, Україну та світове українство в часопросторі. Предмет, значення українознавства // Україна – моя держава (система років з українознавства у 8 класі): Навчально-методичний посібник для вчителів. – Чернівці, 2012. – С. 13–17.

Конкурс з українознавства у парадигмі наукових досліджень: історія і сучасність: Науково-методичний посібник / МОНмолодьспорту України; Національ-

ний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Упоряд. відд. освітніх технологій ННДІУВІ, О. І. Фєсік. – К.: ННДІУВІ, 2012. – 316 с.

Конкурсні письмові завдання з українознавства – 2012 [Роб. група: І. Краснодемська (кер.), Т. Присяжна, О. Дякова, П. Кононенко, О. Пономаренко] // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 177.

Коротя-Ковальська В., Вельбовець Г. Конкурс з українознавства. IV етап // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 232–235.

Крижанівська В. Всеукраїнський конкурс з українознавства для учнів загальноосвітніх навчальних закладів України завершено [27–28 квітня 2006 р.] // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 334–336.

Крижанівська В. IV етап III Всеукраїнського конкурсу з українознавства [12–13 травня 2005 р.] // Українознавство. – 2005. – Число 2. – С. 195–198.

Мінченко Т. А., Фокі М. М. Завдання III етапу Всеукраїнської олімпіади з українознавства. Збірник олімпійських завдань з українознавства для учнів середніх загальноосвітніх навчальних закладів // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 77–81.

Мороз В. В. Педагогічні умови виховання особистості на засадах українознавства в позашкільних закладах // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 224–226.

Нагловська Н. Українознавство в роботі позашкільних дитячих установ // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 354–356.

Погрібна В. В. Українознавство в діяльності наукових товариств // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 140–141.

Положення про Всеукраїнський конкурс з українознавства учнів середніх загальноосвітніх закладів // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 81–87.

Положення про Міжнародний конкурс з українознавства [26–27 квітня 2007 р.] // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 171–174.

Рекомендації щодо проведення I–III етапів олімпіади з українознавства // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 90–93.

Сергійчук В., Піскун В., Ціпко А., Щербатюк О., Сорочук Л. Український Світ. Програма з українознавства для дітей 7–10-річного віку недільної школи українського зарубіжжя / Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2002.

[Ступарик Б.] Українознавство в системі позаурочної виховної роботи // Мирослав Стельмахович. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – Івано-Франківськ; Коломия: Вид.-полігр. т-во «Вік», 2011. – Т. 1: Українське національне виховання / Упоряд.: Л. Калуська, В. Ковтун, М. Ходак; За заг. ред. Л. Калуської. – С. 274–310.

Учнівська молодь – майбутнє Української держави: Збірник аналітичних досліджень, документів Міжнародних конкурсів з українознавства та наукових праць переможців і учасників II МКУ / МОН України; Науково-дослідний інсти-

тут українознавства; За заг. ред. П. П. Кононенка; Упоряд. Ю. С. Фігурний. – К., 2009. – 336 с.

Фєсік О. VI Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів [м. Київ, 28–31 березня 2012 р.] // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 166–171.

Фєсік О. VI Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів [був запланований у м. Києві, 27–30 березня 2013 р.] // Українознавство. – 2013. – № 1 (46). – С. 191–195.

Фєсік О. Міжнародний конкурс з українознавства – 2011 [м. Київ, 23–26 березня 2011 р.] // Українознавство. – 2011. – № 2 (39). – С. 236–240.

Фігурний Ю. С. Аналітичні роздуми щодо українознавчого наповнення науково-дослідних робіт учасників Міжнародного конкурсу з українознавства серед учнів 8–11 класів (28–31 березня 2012 р.) // Фігурний Ю. Козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. як дієвий чинник українського етнодержавонацієтворення в українознавчому вимірі: Монографія та вибрані українознавчі праці. – К.: ННДІУВІ, 2012. – С. 136–139.

Чирков О. А. Методичні рекомендації щодо виконання і захисту науково-дослідної учнівської роботи на Міжнародному конкурсі з українознавства / МОН-молодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2011. – 52 с.

Чирков О. А. Методичні рекомендації щодо виконання та захисту науково-дослідної учнівської роботи на Міжнародному конкурсі з українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К., 2009. – 26 с.

XIV. Українознавство у педагогічному процесі вищих навчальних закладів

Антонюк Т. Д. Роль українознавства в системі вищої освіти // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 110–111.

Бегей В., Кіліченко О. Українознавство у навчальному процесі педагогічного факультету // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 428–430.

Білан Т. Методика викладання українознавства: Матеріали до семінарських занять: Навчальний посібник. – Дрогобич: Ред.-вид. відд. Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка, 2010. – 194 с.

Бойко С. Науково-освітній проект «Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених»: підсумки за 2009 – 2011 рр. // Українознавство. – 2012. – № 2 (43). – С. 192–197.

Боса Л. Українознавство в контексті гуманізації та гуманітаризації вищої школи // Вища освіта в Україні: реалії, тенденції, перспективи розвитку: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 17–18 квітня 1996 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко та ін. – К., 1996. – Ч. III, IV. – С. 64–65.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд. Л. Г. Касян, О. І. Фєсік. – К., 2010. – Вип. І. – 32 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Упоряд. О. І. Фєсік. – К., 2011. – Вип. II. – 32 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Упоряд. О. І. Фєсік, О. О. Газізова, О. М. Клименко. – К., 2012. – Вип. III. – 44 с.

Бюлетень Міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії; Упоряд.: О. І. Фєсік, О. М. Клименко. – К., 2013. – Вип. IV. – 36 с.

Вакулик І. І., Пузиренко Я. В. Українознавство: Методичний посібник для студентів педагогічного факультету / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. – К., 2010. – 78 с.

Векуа О. В. Українознавчий аспект вивчення гуманітарних дисциплін у технічному ВНЗ // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 72–73.

Гомотюк О. Українознавство як духовне осердя сучасної вищої освіти // Освіта і управління. – 2009. – Т. 12. – № 3–4. – С. 50–56.

Гомотюк О. Українознавство як духовне осердя сучасної вищої освіти // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 47–51.

Гончарук В. А. Історія підготовки майбутнього вчителя до пошуково-експедиційної роботи з українознавства // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 124–128.

Гончарук В. А. Розвиток творчого потенціалу майбутнього вчителя-філолога та українознавця // Наукові записки / Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград, 2013. – Вип. 123. – Т. II. – С. 74–77.

Горенко Л., Новосад С. Українознавство в системі вищої мистецької освіти XXI століття: історичні та методологічні імперативи // Українознавство. – 2010. – № 1 (34). – С. 61–66.

Денисюк С. Українознавство в навчальному курсі української та зарубіжної культури // Українознавство. – 2002. – Число 1–2. – С. 250–252.

Дикарева Л. Ю., Пащенко Н. І., Чілачава І. П. Українознавство: Конспект лекцій [для студ. I–III курсів ВНЗ усіх напрямів підготовки]: У 4 ч. / МОНмолодьспорту України; Київський нац. ун-т будівництва і архітектури. – К.: КНУБА, 2012. – Ч. 2. – 72 с.

Дояр Л. В. Методика застосування українознавства у викладанні історичних дисциплін // Традиції та інновації викладання гуманітарних дисциплін у вищій школі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 27–28 травня 2004 р.) / Ред. кол.: Ю. В. Пушкін та ін. – Дніпропетровськ: НГУ, 2004. – Ч. II. – С. 30–33.

Дояр Л. В. Українознавство як основа навчально-виховного процесу в сучасному технічному ВНЗ // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали

Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 196–197.

Дротенко В., Костюк Л. Українознавство: Навчальний посібник [для студ. ВНЗ]. – Дрогобич: Ред.-вид. відд. Дрогобицького держ. пед. ун-ту імені Івана Франка, 2011. – 79 с.

Дюмін О. З. Роль кафедри українознавства у вихованні національної свідомості студентів // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 155–158.

Загребельна Н. І. Підготовка майбутніх вчителів до викладання курсу «Українознавство» // Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції до 80-ої річниці НПУ ім. М. П. Драгоманова (м. Київ, 18–19 жовтня 2000 р.) / Ред. кол.: М. І. Шкіль (гол. ред.) та ін.; Уклад.: П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000. – Вип. 2. – С. 35–37.

Загребельна Н. Проблеми фахової підготовки вчителів українознавства в системі вищої школи // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. – 2005. – № 4. – С. 35–44.

Закордонне українознавство: сутність, структура, самоорганізація: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Нац. акад. держ. управління при Президентові України; Центр сучасного суспільствознавства; За ред. В. Б. Євтуха. – К.: Альтпрес, 2011. – 304 с.

Іваненко П. IV міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених завершив свою роботу в Києві [13–14 грудня 2012 р.] // Рідна школа (Нью Йорк). – 2013. – № 1 (164). – С. 22–24.

Іванова А. В. Використання міжпредметних зв'язків у формуванні українознавчих понять // Наукові записки: Збірник статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. – К., 2003. – Вип. 51. – С. 74–80.

Іванова А. В. До проблеми формування українознавчих понять у практиці навчання студентів // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка. – Острог, 2003. – Вип. 4. – С. 200–206.

Іванова А. Психолого-педагогічні особливості підготовки майбутніх учителів до українознавчої роботи в школі // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2004. – Вип. 221: Педагогіка та психологія. – С. 53–58.

Іванова А. В. Формування українознавчих понять: методичні рекомендації та завдання: Методична розробка для викладачів і студентів факультету української філології / Рівнен. держ. гуманітарний університет. – Рівне: РДГУ, 2003. – 47 с.

Ідзьо В. Рецензія на книгу П. П. Кононенка «Українознавство» (Кононенко П. П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.) // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 318.

Ідзьо В. Рецензія на книгу П. П. Кононенка «Українознавство» [про кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.] // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 185.

Історія українознавства: Навчальний посібник [для студ. ВНЗ] / Кол. авторів: П. П. Кононенко, Л. К. Токар (кер. проекту та наук. ред.), О. Г. Бажан, В. Д. Баран, Т. А. Бевз, Т. Ю. Горбань, О. Є. Гомотюк, С. І. Губський, Л. І. Горенко, Я. С. Калакура, І. Й. Краснодемська, В. В. Кривошея, О. М. Склярова, В. Ф. Солдатенко; За ред. П. П. Кононенка. – К.: Академвидав, 2011. – 512 с.

Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія [Наук.-метод. посіб. для студентів, магістрів, аспірантів, науковців, ін. дослідників] / МОНмолодьспорту України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії. – К.; Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

Касян Л., Фєсік О. Підсумки міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених – 2010 [про ІІ Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених, м. Київ, 16–17 грудня 2010 р.] // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 201–203.

Касян Л., Фєсік О. Підсумки міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених – 2010 [про ІІ Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених, м. Київ, 16–17 грудня 2010 р.] // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 81–82.

Касян Л., Фєсік О. Урбаністика з українським обличчям: підсумки Міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених – 2010 [про ІІ Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених, м. Київ, 16–17 грудня 2010 р.] // Освіта. – 2010. – № 51–52 (5434–5435). – 22–29 грудня. – С. 14.

Ковпік С. І. Курсова робота з українознавства: методичні поради для студентів другого курсу спеціальності «Українська мова та література і українознавство» / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства; Криворізький держ. пед. ун-т; Факультет укр. філології; Кафедра української та світової літератур. – Кривий Ріг: КДПУ, 2010. – 12 с.

Ковпік С. І. Тематичний словник-довідник з українознавства: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / НДІ українознавства МОН України. – К.: Акцент, 2007. – 100 с.

Ковтун В. В. Лабораторія українознавства у структурі вищого навчального закладу: з досвіду роботи // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 172–175.

Кожолянко Г. К. Народознавство: Українознавство: Підручник [для студ. ВНЗ] / МОНмолодьспорту України; Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. – Чернівці; Вижниця: Черемош, 2011. – 344 с.

Козлов А. В. Українознавство та методика його викладання в школі: Програма державного іспиту для спеціальності «Українська мова і література та українознавство» / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Криворізький держ. пед. ун-т; Кафедра української та світової літератур. – Кривий Ріг, 2008. – 20 с.

Козлов А. В., Ковпік С. І. Методика викладання українознавства в школі: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Національний

науково-дослідний інститут українознавства МОН України; Криворізький держ. пед. ун-т. – К.: Твім інтер, 2010. – 115 с.

Козлов А. Державний іспит з українознавства у Криворізькому державному педагогічному університеті // Українознавство. – 2009. – № 3. – С. 141–142.

Козлов А. Програма «Державного іспиту з українознавства» // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 226–229.

Козлов А. Програма «Державного іспиту з українознавства» // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 190–193.

Козлов А. Українознавство у вищих школах Криворіжжя // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 139–142.

Козлов А. Українознавство у вищих школах Криворіжжя // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 82–84.

Козлов А. Українознавство у ВНЗ України: стан і перспективи // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 114–116.

Кононенко П. П. Українознавство у світовому гуманітарному просторі. Роль вітчизняних і зарубіжних вищих навчальних закладів у розвитку українознавства // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 7–18.

Кононенко П. Стан і перспективи українознавства в системі вищої школи // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2005. – № 12. – С. 5–8.

Кононенко П. Українознавство у світовому гуманітарному просторі. Роль вітчизняних і зарубіжних вищих навчальних закладів у розвитку українознавства // Українознавство. – 2010. – № 4 (37). – С. 31–37.

Кононенко П. П., Пономаренко А. Ю. Українознавство: Програма навчальної дисципліни для непрофільних спеціальностей вищих навчальних закладів / МОН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства. – К.: ННДІУ, 2009. – 24 с.

Кононенко П. П. , Пономаренко А. Ю., Князюк Г. Т. Навчальна програма дисципліни «Українознавство» (для бакалаврів) / Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: МАУП, 2005. – 28 с.

Кононенко П., Пономаренко А. Програма навчальної дисципліни «Українознавство» для вищих навчальних закладів (за вимогами кредитно-модульної системи) // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 122–130.

Кононенко Т. Українознавчий конкурс для студентів та молодих учених – наука вільного думання // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 237–238.

Коротєєва-Камінська В. О. Викладання української мови та українознавства у вищих навчальних закладах (історичний аспект): Навчальний посібник [для студ. ВНЗ] / МОН України; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – 304 с.

Кривошея Т. Душа хай плаче чи сміється, але не нудьгує (Про викладання українознавства в гуманітарних вузах) // Освіта. – 1995. – 1 листопада. – С. 5.

Крицька Л. Формування громадянських якостей в студентської молоді засобами українознавства // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 442–445.

Кучеренко С. В. З досвіду викладання історії України та українознавства в Одеській державній академії будівництва та архітектури // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXVI. – С. 71–80.

Кучеренко С. В. Методичні рекомендації та програма з курсу «Українознавство» (для самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання) / Одеська державна академія будівництва і архітектури. – Одеса, 2003. – 34 с.

Кучеренко С. В. Чи є сенс у впровадженні нових гуманітарних дисциплін у технічному вузі (дещо на користь вивчення українознавства) // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали VI Міжнародної науково-методичної конференції (м. Одеса, 28–30 травня 2001 р.) / Ред. кол.: А. І. Догодайло (ред.) та ін. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 193–194.

Латишева Л. П., Соколова Л. С. Використання місцевого матеріалу в курсі «Українознавства» // Удосконалення підготовки фахівців: Матеріали VII Міжнародної науково-методичної конференції (м. Одеса, 28–30 травня 2002 р.) / Ред. кол.: А. І. Догадайло (голова) та ін. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 196–197.

Матвієнко Н. М., Кіріна-Радчук В. М. Мандри в українських народних піснях і навчальний курс українознавства у ВНЗ І–ІІ рівнів акредитації // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 248–258.

Мафтин Л. Організація самостійної роботи студентів з вивчення курсу «Актуальні проблеми українознавства» // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2014. – Вип. 712: Педагогіка та психологія. – С. 108–116.

Мафтин Л. В. Українознавчі дисципліни у змісті навчально-виховного процесу ВНЗ педагогічного спрямування // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XIII. – С. 440–446.

Мафтин Л. Українознавчі засади формування особистості майбутнього вчителя початкової школи: історико-педагогічний аспект // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці, 2004. – Вип. 210: Педагогіка та психологія. – С. 110–120.

Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 195–196.

Міняйло С. А. Українознавчі центри у ВНЗ: мета, завдання, перспективи розвитку // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 248–250.

Міняйло С. Навчально-методичне забезпечення українознавства у вищих навчальних закладах України // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 124–125.

Науменко Н. Українознавство в системі вищої освіти // Науковий вісник Українського університету в Москві. – М., 2003. – Т. IV. – С. 329–333.

Науменко Н. Українська словесність як українознавство в системі вищої освіти // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 68–70.

Обушний М. І., Грабовська І. М., Кагамлик С. Р., Шептицька Т. Л., Авер'янова Н. М., Божук Л. В. Програма курсу «Українознавство» для студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка / За заг. ред.

М. І. Обушного. – К.: Дільн. операт. поліграфії філос. фак-ту Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2008. – 20 с.

Обушний М. І., Мостяєв О. І., Піскун В. М., Авер'янова Н. М., Божук Л. В., Вовк О. Й., Воропаєва Т. С., Грабовська І. М., Ємець Т. М., Кагамлик С. Р., Капелюшний В. П., Кобченко К. А., Конча С. В., Марценюк Р. О., Пасько І. В., Сорочук Л. В., Ціпко А. В., Шептицька Т. Л. Українознавство: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; За ред. М. І. Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 672 с.

Олійник М. М. Діяльність кафедри українознавства Бєлгородського державного університету щодо викладання українознавчих дисциплін // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 266–269.

Пасемко І. До вершин Україніани: перший Міжнародний конкурс з українознавства для студентів і молодих науковців // Освіта. – 2010. – № 1–2. – 30 грудня. – С. 10.

Пахольчук І. С. Українознавство як основа патріотичного виховання студентів аграрних вищих навчальних закладів // Проблеми суспільно-політичних, гуманітарних та загальноосвітніх дисциплін в аграрному вузі / Уманський держ. аграрний ун-т. – Умань, 2008. – Вип. 4. – С. 12–15.

Пащенко Н. І., Чілачава І. П. Українознавство: Конспект лекцій [для студ. I–III курсів ВНЗ усіх напрямів підготовки]: У 4 ч. / МОНмолодьспорту України; Київський нац. ун-т будівництва і архітектури. – К.: КНУБА, 2013. – Ч. III. – 76 с.

Поляков М., Іваненко В., Світленко С. Українознавча складова в системі гуманітарного навчання й виховання у національному університеті // Українознавство. – 2002. – Число 4. – С. 85–89.

Проданюк Ф. М. Організація самостійної роботи студентів при вивченні українознавчих дисциплін за кредитно-модульною системою навчання // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVII. – С. 176–178.

Руснак І. Підготовка вчителів початкових класів та українознавства: здобутки, реалії... Перспективи? // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). – К., 2007. – Кн. 1. – С. 448–449.

Савицька О. В. Курс етнопсихології у системі підготовки вчителя українознавства // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 6. – С. 64–65.

Сергійчук З. О. Українознавство: Навчальний посібник [для викл. і студ. ВНЗ, учителів та учнів ліцеїв, гімназій, шкіл] / Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». – К.: Ун-т «Україна», 2011. – 185 с.

Скрябіна Т. Підготовка майбутнього вчителя історії до викладання українознавства в школі // Рідна школа. – 2008. – № 11. – С. 53–55.

Соннова М. Українознавство як основа громадянського виховання майбутніх учителів // Другий Український педагогічний конгрес: Збірник матеріалів конгресу (м. Львів, 3–4 листопада 2005 р.) / Ред. кол.: В. Г. Кремень (співголова) та ін. – Львів: ТзОВ Камула, 2006. – С. 107–113.

Старєва А. М. Українознавча освіта: мета, завдання, структура, зміст // Старєва А. М. Методика навчання суспільство-знавства: Навчально-методичний посібник [для студ. ВНЗ]. – Миколаїв: Іліон, 2013. – С. 272–284.

Термінологія українознавства: Навчальний посібник [для студ. пед. спец., учителів] / МОНмолодьспорту України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; Уклад. Л. В. Мафтин. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 160 с.

Токарева В., Батченко Л., Богданов О. Українознавство та етнопедагогіка як основи національного виховання у вузі (на прикладі регіону Донбасу) // Проблеми сучасного підручника середньої і вищої школи: Збірник наукових праць / Донецька філія Центру гуманітарної освіти НАН України; Донецьке відділення НТШ ім. Шевченка; Лабораторія підручників Українського культурологічного центру. – Донецьк, 2005. – Вип. 3. – С. 31–36.

Турпак Н. В. Формування геополітичного мислення студентів засобами українознавства // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 331–333.

Усатенко Т. П. Українознавча ціннісно-смислова концептосфера – важливий чинник у підготовці майбутнього педагога // Аксіологічний підхід – основа формування цілісної особистості майбутнього педагога / За заг. ред. Л. О. Хомич. – К.; Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 59–72.

Федотова О. О. Інтелектуальні орбіти українознавства [Про кн.: *Кононенко П. П.* Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.] // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 378–379.

Фєсік О. Підсумки Конкурсу [про IV Міжнародний конкурс з українознавства для студентів та молодих учених (м. Київ, 13–15 грудня 2012 р.)] // Українознавство. – 2012. – № 4 (45). – С. 235–236.

Фєсік О. Що таке українське? (Підсумки міжнародного конкурсу з українознавства для студентів та молодих учених – 2011) // Українознавство. – 2011. – № 4 (41). – С. 273–275.

Чернега П. М., Лущай В. І. Українознавство у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 267–269.

Чернега П., Лущай В. Українознавство у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 166–167.

Чирков О. Міжнародний конкурс з українознавства для студентів і молодих учених – важливий етап підготовки нового покоління українознавців // Українознавство. – 2010. – № 2 (35). – С. 118–126.

Ярошинський О. Б. До питання про викладання українознавства у вищих навчальних закладах України // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2009. – Т. XXV. – С. 217–220.

Ярошинський О. Б. Українознавство у вищих навчальних закладах України: проблеми дидактичного та методичного забезпечення // Українська освіта у сві-

товому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 397–399.

XV. Українознавство у змісті післядипломної освіти

Варзар Т. Дистанційний курс з українознавства: підсумки та перспективи // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 186–192.

Варзар Т. Дистанційний курс з українознавства: підсумки та перспективи // Фундатор сучасного українознавства: Збірник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 37–41.

Горенко-Баранівська Л. І. Культура як українознавство. Методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Наук. ред. П. П. Кононенко. – К.: НДІУ МОН України, 2003. – 80 с.

Горенко-Баранівська Л. І. Культура як українознавство. Методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Наук. ред. П. Кононенко. – К.: МЕФ, 2003. – 156 с.

Горенко-Баранівська Л., Пономаренко А. Курси підвищення кваліфікації вчителів українознавства Чернівецької області [м. Чернівці, 24 листопада – 5 грудня 2003 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 156–159.

Данилова Г. С. Проблеми професіоналізму педагогів-українознавців у XXI столітті, шляхи їх вирішення // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2004. – Т. ІІ. – С. 188–192.

Данилова Г. С. Самоосвіта в системі підготовки кадрів з українознавства // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали X щорічної Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18–20 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 200–203.

Данилова Г. С. Українознавчі витоки післядипломної освіти педагогічних кадрів // Українознавство в системі вищої освіти: Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 294–302.

Дробноход М. Українознавство в системі підготовки керівних кадрів освіти // Українознавство в системі освіти міста Києва: Збірник. – К., 1998. – С. 56–60.

Дробноход М., Потелло Н. Українознавство в системі Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14–16 жовтня 1993 р.): У трьох книгах. – К., 1994. – Книга перша. – С. 365–368.

Єрмак О., Коваленко О. З досвіду післядипломної підготовки вчителів українознавства на Полтавщині // Українознавство в системі освіти: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 28–30 березня 1996 р.). – К., 1996. – С. 65–67.

Істоміна Н. Про студію вчителів-українознавців // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 317–318.

Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Українознавство у навчально-виховному процесі: Основи методики викладання: Науково-методичний посібник [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 56 с.

Касян Л. Г., Семенюченко О. В. Практикум з українознавства [Для слухачів курсів підвищення кваліфікації з українознавства, вчителів ЗНЗ, методистів, студентів, викладачів ВНЗ] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 80 с.

Касян Л., Семенюченко О. Методика роботи з текстами як складова фахової підготовки вчителів українознавства // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 144–149.

Кононенко П. П. Українознавчі дисципліни в системі дистанційного навчання // Кононенко П. Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості: Збірник наукових праць. – Львів, 2006. – С. 217–224.

Кононенко П. Українознавчі дисципліни в системі дистанційного навчання // Українознавство. – 2004. – Число 1–2. – С. 248–151.

Кононенко П. П., Пономаренко А. Ю., Михайлич О. В. Навчальна програма дисципліни «Українознавство» // Програма навчання слухачів Українського Народного університету МАУП / За заг. ред. В. А. Гайченка. – К.: МАУП, 2005. – С. 19–36.

Кононенко П., Кононенко Т., Пономаренко А. Українознавство. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 09.00.12 // Українознавство. – 2010. – № 3 (36). – С. 108–114.

Кононенко Т., Пономаренко А., Хоменко О., Касян Л. Українознавчі засади філології. Навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти (Проект) // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 116–127.

Курси підвищення кваліфікації для педагогічних працівників з українознавства [м. Київ, 29 грудня 2003 р. – 11 січня 2004 р.] // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 445–446.

Левітас Ф. Л. З досвіду викладання курсу «Українознавство» в системі післядипломної освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 219–221.

Лекційно-просвітницька програма з українознавства [для слухачів народного університету українознавства т-ва «Знання» України] / Т-во «Знання» України; Центр «Українознавство» / Ред. кол.: В. Г. Кремень (голова) та ін. – К., 2005. – 32 с.

Мартинюк А. Типова програма народного університету українознавства // Українознавство. – 2003. – Число 4 (9). – С. 233–235.

Мартинюк А. Г. Народні університети українознавства: Документи і матеріали. – К.: Т-во «Знання» України, 2008. – 43 с. (Бібліотека українознавця).

Машкова Г. Підготовка кадрів вищої кваліфікації з українознавства в Науково-дослідному інституті українознавства МОН України // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 72–73.

Машкова Г. Підготовка кадрів вищої кваліфікації з українознавства у відділі аспірантури ННДІУ 2004–2010 рр. // Фундатор сучасного українознавства: Збір-

ник матеріалів і наукових праць на пошану 80-річчя Петра Кононенка. – К., 2011. – С. 114–119.

Методичні рекомендації слухачам курсів підвищення кваліфікації вчителів українознавства / Чернівецька обл. держ. адміністрація; Управління освіти і науки України; Обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти; Упоряд. В. Д. Жукотинська, Т. А. Мінченко; Відп. за вип. П. Осколов. – Чернівці, 2005. – 62 с.

Мінченко Т. А. Ідеї вчителя українознавства в післядипломній педагогічній освіті Буковини // Науково-методичний вісник. – Чернівці, 2006. – Вип. 4: Українознавство в системі освіти Буковини. – С. 168–172.

Мова в системі українознавства: Дидактичний матеріал для слухачів курсів підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: А. Ю. Пономаренко, П. П. Кононенко, С. Я. Єрмоленко, С. В. Костянтинова, С. А. Яременко. – К.: Міленіум, 2005. – 142 с.

Обушний М. І., Воропаєва Т. С., Грабовська І. М., Кагамлик С. Р., Мостяєв О. І., Пасько І. В., Піскун В. М., Ціпко А. В., Ємець Т. М., Конча С. В., Сорочук Л. В., Шептицька Т. Л., Авер'янова Н. М., Божук Л. В. Програма вступного іспиту до аспірантури зі спеціальності 09.00.12 – українознавство (філософські та історичні науки) / За заг. ред. М. І. Обушного. – К., 2008. – 15 с.

Обушний М. І., Воропаєва Т. С., Грабовська І. М., Кагамлик С. Р., Мостяєв О. І., Пасько І. В., Піскун В. М., Ціпко А. В., Ємець Т. М., Конча С. В., Сорочук Л. В., Шептицька Т. Л., Авер'янова Н. М., Божук Л. В. Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 09.00.12 – українознавство (філософські та історичні науки) / За заг. ред. М. Обушного. – К., 2008. – 19 с.

Онкович Г. В. Українознавство і лінгводидактика: Навчальний посібник [для слухачів навч. закладів післядипломної освіти] / МО України; Держ. акад. керівних кадрів освіти. – К.: Логос, 1997. – 108 с.

Осадча Н. Підвищення кваліфікації в українознавчій парадигмі: штрихи до історії // Українознавство. – 2013. – № 2 (47). – С. 122–127.

Осташ І. Школа українознавства [про першу міжнародну літню школу українознавства, м. Київ, 1–26 серпня 1990 р.] // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 178–180.

Пономаренко А. Підвищення кваліфікації з українознавства в новій освітній парадигмі (на прикладі досвіду Чернівецької області) // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 142–148.

Програма вивчення дисципліни «Українознавство» / Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка // Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – С. 257–297.

Програма Всеукраїнського народного університету українознавства / Тов-во «Знання» України; Центр «Українознавство». – К., 2006. – 19 с.

Програма вступного іспиту зі спеціальності «Українознавство» / Укладачі А. Пономаренко, О. Ярошинський // Українознавство. – 2009. – № 4. – С. 171–176.

Програма курсів підвищення кваліфікації національних кадрів з українознавства [для вчителів-істориків ЗОШ, офіцерів-вихователів Збройних Сил України] / Центр «Українознавство» Т-ва «Знання» України»; Координаційний комітет допомоги Україні; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України;

Головне управління виховної роботи МО України; Центр українознавства КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 25 с.

Програми вступних іспитів до аспірантури зі спеціальностей 07.00.07 – історія науки і техніки; 09.00.12 – українознавство / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – 18 с.

Програми кандидатських іспитів з філософських наук: 09.00.12 – українознавство / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001.

Руссол В. Українознавство у змісті післядипломної освіти педагогічних працівників // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 451–454.

[Сніжко В. В.] Що таке Природа: Українська природа і українознавство // Сніжко В. В., Кухарчук С. В., Кононенко М. П., Кононенко П. П. Українська природа: Методичний посібник [для вчителів, працівників системи підвищення кваліфікації, пед. працівників] / Науково-дослідний інститут українознавства МОН України. – К.: Міленіум, 2004. – С. 5–11.

Тараненко М. Г. Деякі напрями роботи кафедри українознавства Інституту удосконалення вчителів // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Матеріали Всеукраїнської наради завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін (м. Київ, квітень, 1997 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – С. 168–170.

Тараненко М., Болтівець С., Гордиця К., Дическул В., Жадько К., Іньшакова С., Коновал А., Коцур В., Левітас Ф., Люріна Т., Москаленко А., Паламарчук Л., Тарасенко О., Якименко О. Українознавство: Посібник для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка; Наук. ред. і упорядн.: Т. Люріна, М. Тараненко; Відп. ред. В. Слюсаренко. – К.: КМІУВ ім. Б. Грінченка, 1999. – 410 с.

Тараненко М., Болтівець С., Дическул В., Дудар В., Жадько К., Іньшакова С., Коцур В., Люріна Т., Москаленко А., Паламарчук Л., Якименко О. Українознавство: Посібник для курсистів інститутів удосконалення вчителів, студентів вищих педагогічних навчальних закладів / Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів ім. Бориса Грінченка; Наук. ред. і упорядн.: Т. Люріна, М. Тараненко; Відп. ред. В. Слюсаренко. – К.: КМІУВ, 1996. – 275 с.

Терещенко М. Є. Навчально-методичні аспекти підготовки вчителя українознавства в системі післядипломної педагогічної освіти // Українська освіта у світовому часопросторі: Матеріали Третього Міжнародного конгресу (м. Київ, 21–22 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – Кн. 1. – С. 322–324.

Типова програма народного університету українознавства / Тов-во «Знання» України; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України // Освіта. – 2004. – № 28. – 16–23 червня. – С. 10–11.

Українознавство у системі післядипломної освіти: Педагогічний аспект / МО України; Ін-т змісту і методів навчання; Авт.-укл. В. Т. Розмариця. – К., 1996. – 40 с.

Українознавство: Навчальна програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / МОН України; На-

уково-дослідний інститут українознавства; Укл.: П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко, Л. К. Токар. – К.: Міленіум, 2005. – 36 с.

Українознавство: Програма підвищення кваліфікації працівників галузі освіти / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко, Л. К. Токар. – К.: НДІУ, 2008. – 44 с.

Українська література в системі українознавства: Посібник [для студ. очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; За заг. ред. П. П. Кононенка; Укл.: С. П. Денисюк, П. П. Кононенко. – К.: НДІУ; ТОВ «ЛДЛ», 2005. – 248 с.

Фігурний Ю. Досягнення і перспективи діяльності НДІУ з надання освітніх послуг на теренах Української держави // Українознавство. – 2008. – № 2. – С. 230–231.

Фігурний Ю. Теоретичні та практичні засади підготовки та проведення курсів підвищення кваліфікації вітчизняних педагогічних кадрів з українознавства в контексті етнонаціонального державотворчого процесу // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 74–81; № 4. – С. 288–297.

Філологія як українознавство: Методичні рекомендації до вивчення курсу [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: П. П. Кононенко, А. К. Мойсієнко, С. В. Костянтинова, А. Ю. Пономаренко, С. А. Яременко, С. П. Денисюк, О. А. Хоменко. – К.: НДІУ, 2003. – 100 с.

Філологія як українознавство: Навчальний посібник [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл. П. П. Кононенко, А. К. Мойсієнко, А. Ю. Пономаренко, С. В. Костянтинова, С. А. Яременко, С. П. Денисюк, О. А. Хоменко, Н. А. Макаренко. – К.: МЕФ, 2003. – 156 с.

Філологія як українознавство: Навчальні програми підвищення кваліфікації працівників галузі освіти [для слухачів курсів підвищення кваліфікації] / МОН України; Науково-дослідний інститут українознавства; Укл.: П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко, С. В. Костянтинова, С. А. Яременко, С. П. Денисюк, О. А. Хоменко, Н. А. Макаренко. – К.: Міленіум, 2004. – 36 с.

Чекмишев О. Нам відкрили українську душу – так оцінили роботу факультету підвищення кваліфікації Інституту українознавства слухачі // Освіта. – 1993. – № 20 (4312) . – 2 липня. – С. 4, 12.

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВСТВО: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ

Науковий редактор:	**Гай-Нижник П.**
Коректура:	**Краснодемська І.**
Компютерна верстка:	**Гай-Нижник О.**
Дизайн обкладинки:	**Гай-Нижник О.**

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Бевз Тетяна Анатоліївна (С. 233–249)
Гай-Нижник Павло Павлович (С. 5–9, С. 207–222)
Гомотюк Оксана Євгенівна (С. 11–89)
Губський Сергій Іванович (С. 298–332)
Калакура Ярослав Степанович (С. 11–89)
Киридон Алла Миколаївна (С. 181–206)
Краснодемська Ірина Йосипівна (С. 89–114, С. 143–152)
Лазарєва Валентина Тимофіївна (С. 255–288)
Санченко Анна Юріївна (С. 165–181)
Склярова Олена Михайлівна (С. 288–298, 332–342)
Токар Леонід Кирилович (С. 115–143, С. 152–165, С. 250–254)
Толочко Денис Володимирович (С. 342–361)
Чупрій Леонід Васильович (С. 222–233)
Ярошинський Олег Богданович (С. 362–502)